

ՀԱՄԱՇԽԱՐՀԱՅԻՆ ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆ

ՀՈՒՄԱՆԻՏԱՐ ՀՈՍՔ

12

Վ. ՊԵՏՐՈՍՅԱՆ, Ա. ՆԱԶԱՐՅԱՆ, Ռ. ՍԱՖՐԱՍՅԱՆ

ՀԱՄԱՇԽԱՐՀԱՅԻՆ ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆ

12

ՀՈՒՄԱՆԻՏԱՐ ՀՈՍՔ

Վերահրատարակություն

ԶԱՆԳԱԿ
ՀՐԱՏԱՐԱԿՉՈՒԹՅՈՒՆ

ԵՐԵՎԱՆ 2018

Երաշխավորված է ՀՀ կրթության և գիտության նախարարության կողմից՝
որպես դասագիրք ավագ դպրոցի 12–րդ դասարանի հումանիտար հոսքի համար

ՀՏԴ 373.167.1:930.9(075.3)

ԳՄԴ 63.3(0) 972

Պ 505

Խմբագիրներ՝

Արամ Քոսյան

Պարմագիրության դոկտոր, պրոֆեսոր

Արամ Նազարյան

Պարմագիրության թեկնածու

Հեղինակներ՝

Վահրամ Պետրոսյան

Պարմագիրության թեկնածու, դոցենտ

(Գլուխներ 1, 2, 5, 8, 9, 13)

Արամ Նազարյան

Պարմագիրության թեկնածու

(Գլուխներ 3, 6, 7, 10–12, 15)

Ռուբեն Սաֆրաստյան

ՀՀ ԳԱԱ ակադեմիկոս

(Գլուխներ 4, 14)

Մեթոդական մասի հեղինակ՝

Արմինե Սարգսյան

Պարմարան, մանկագիրք

(մեթոդական ապարատ, բառարան,
ժամանակագրություն)

Քարտեզագիր՝

Գեղամ Բաղայան

Պարմարան

Պետրոսյան Վ. և ուրիշ.

Պ 505 Համաշխարհային պատմություն: 12–րդ դասարան: Հումանիտար հոսքի դասագիրք/
Վ. Պետրոսյան, Ա. Նազարյան, Ռ. Սաֆրաստյան.— Եր.: «Զանգակ» հրատ., 2018.— 256 էջ:

ՀՏԴ 373.167.1:930.9(075.3)

ԳՄԴ 63.3(0) 972

ISBN 978-99941-1-911-0

© Վ. Պետրոսյան, Ա. Նազարյան, Ռ. Սաֆրաստյան, 2018

© «Զանգակ-97» ՍՊԸ, 2018

© ԴՏՀՏՀ, 2018

ՆԵՐԱԾՈՒԹՅՈՒՆ

ՀԱՄԱՇԽԱՐՀԱՅԻՆ ՔԱՂԱՔԱԿՐԹՈՒԹՅՈՒՆԸ ՆՈՐԱԳՈՒՅՆ ՇՐՋԱՆՈՒՄ

Նորագույն պատմությունը վերջին հարյուրամյակն ընդգրկող ժամանակաշրջանն է: Պատմության այս շրջանի ժամանակագրական սկզբի վերաբերյալ կան տարբեր մոտեցումներ: Խորհրդային պատմագիտությունը մեկնակետ էր համարում 1917 թ. հոկտեմբերյան հեղաշրջումը, իսկ արևմտյան ուսումնասիրություններում ելակետային է համարվում Առաջին համաշխարհային պատերազմի սկիզբը՝ 1914 թ., կամ դրա ավարտը՝ 1918 թ.: Ամեն դեպքում՝ նորագույն պատմությունը սկսվում է XX դ. առաջին քառորդում աշխարհակարգում կատարված արմատական վերափոխումներից:

Ձեր դասագրքում Նորագույն պատմության սկիզբ է ընդունված Առաջին աշխարհամարտի ավարտը՝ 1918 թ. նոյեմբերը: Պատմության ամենակարճատև այս շրջանը կարելի է բաժանել մի քանի փուլի.

- 1918–1923 թթ.՝ Եվրոպայում հեղափոխությունների և նոր պետությունների կազմավորման փուլ: Վերսալ–վաշինգտոնյան համակարգի կայացում և տնտեսության հետպատերազմյան վերականգնում ու սոցիալական վերափոխումներ:
- 1924–1929 թթ.՝ բարգավաճման փուլ Արևմուտքի երկրների կյանքի բոլոր բնագավառներում:
- 1929–1933 թթ.՝ պատմության ընթացքում խոշորագույն համաշխարհային տնտեսական ճգնաժամի փուլ:
- 1933–1939 թթ.՝ անկում ապրած տնտեսության վերականգնման նպատակով ձեռնարկված լայնածավալ քաղաքական և սոցիալ–տնտեսական վերափոխումների փուլ:
- 1939–1945 թթ.՝ Երկրորդ համաշխարհային պատերազմի և միջազգային հարաբերությունների ժամանակակից համակարգի սկզբնավորման ու ձևավորման փուլ:
- 1945–1991 թթ.՝ սառը պատերազմի փուլ, որին բնորոշ էր ԱՄՆ–ի գլխավորությամբ հանդես եկող Արևմուտքի երկրների և գերազանցապես ԽՍՀՄ–ի առաջնորդությամբ գործող սոցիալիստական խմբավորման երկրների միջև

հակամարտությունը: Սա նաև «բարօրության երկրների» կայացման, գաղութային կայսրությունների փլուզման, գիտատեխնիկական հեղափոխության և հետարդյունաբերական հասարակության ձևավորման, եվրոպական և միջազգային միասնացման փուլ է: Հետարդյունաբերական հասարակության պայմաններում կարևորագույն փոփոխությունն այն է, որ նյութական բարիքների արտադրության փոխարեն կենտրոնական տեղ է գրավում գիտելիքի և ծառայությունների «արտադրությունը»:

• 1991 թ–ից մինչև մեր օրերը՝ ԽՍՀՄ–ի և համաշխարհային սոցիալիստական համակարգի փլուզմանը հաջորդած աշխարհաքաղաքական փոփոխությունների և համաշխարհային ասպարեզում ԱՄՆ–ի գերիշխանության փուլ: Ժողովրդավարական արժեքները գնալով տարածվում են համաշխարհային ասպարեզում: Ի հայտ են գալիս համընդհանուր սպառնալիքների նոր աղբյուրներ (միջազգային ահաբեկչություն, քաղաքական իսլամ և այլն):

Խմբագիրներ

Ա
ԲԱԺԻՆ

ԱՐԴՅՈՒՆԱԲԵՐԱԿԱՆ ՀԱՍԱՐԱԿՈՒԹՅԱՆ ՃԳՆԱԺԱՄԸ.
ԵՐԿՐՈՐԴ ՀԱՄԱՇԽԱՐՀԱՅԻՆ ՊԱՏԵՐԱԶՄԸ

ԳԼՈՒԽ 1. ՎԵՐՍԱԼ-ՎԱՇԻՆԳՏՈՆՅԱՆ ՀԱՄԱԿԱՐԳԸ

§ 1. ԱՌԱՋԻՆ ԱՇԽԱՐՀԱՄԱՐՏԻ ԱՐԴՅՈՒՆՔՆԵՐԻ ԱՄՓՈՓՈՒՄԸ

Փարիզի խորհրդաժողովը: 1918 թ. նոյեմբերի 11-ին կնքված Կոմպիենի զինադադարով ավարտվեց Առաջին աշխարհամարտը: Հետպատերազմյան աշխարհակարգի ձևավորման սկզբունքների մեջ ներառվեցին ԱՄՆ-ի նախագահ Վ. Վիլսոնի 14 կետերը և վերջինիս կողմից առաջ քաշված մի շարք նոր գաղափարներ՝ Ազգերի լիգայի ստեղծում, մանդատային համակարգի ներմուծում, Միջազգային արդարադատության մշտական դատարանի հիմնում, հավաքական անվտանգության սկզբունք և այլն: Այս բոլոր խնդիրների լուծումը տրվեց հետպատերազմյան խորհրդաժողովների ընթացքում:

Դրանցից գլխավորը՝ Փարիզի խորհրդաժողովը, իր աշխատանքները սկսեց 1919 թ. հունվարի 18-ին: Այդ օրը պատահական չէր ընտրված. լրանում էր պարտված տերության՝ Գերմանական կայսրության հիմնադրման 48-րդ տարեդարձը: Հետևաբար ամեն ինչ արվել էր Գերմանիային առավելագույնս նսեմացնելու համար:

Խորհրդաժողովում ի սկզբանե իշխում էր այսպես կոչված Մեծ հնգյակը՝

ի դեմս Մեծ Բրիտանիայի վարչապետ Լլոյդ Ջորջի, Ֆրանսիայի վարչապետ Ժորժ Կլեմանսոյի, ԱՄՆ-ի նախագահ Վուդրո Վիլսոնի, Ճապոնիայի վարչապետ մարքիզ Սայոնիի և Իտալիայի վարչապետ Վիտտորիո Օռլանդոյի: Սակայն հնգյակի երկրների միջև կային շահերի լուրջ հակասություններ, ինչը մշտապես զգացվում էր աշխատանքի ընթացքում:

Այնուհանդերձ, 1919 թ. հունիսի 28-ին Վերսալյան պալատում ստորագրվեց Գերմանիայի հետ հաշտության պայմանագիրը: Հաշտության պայմանները ծանր էին Գերմանիայի համար: Վերջինիս սահմաններն էական փոփոխության ենթարկվեցին: Գերմանիան կորցրեց Էլզասն ու Լոթարինգիան, որոնք անցան Ֆրանսիային: Գերմանական որոշ շրջաններ փոխանցվեցին Բելգիային և Դանիային: Դանցիգը (Գդանսկ) ստացավ ազատ քաղաքի կարգավիճակ: Սաարի ածխավազանի շրջանում 15 տարով սահմանվում էր միջազգային վերահսկողություն, որից հետո միայն հանրաքվեն պետք է որոշեր այդ տարածքի պատկանելությունը: Հռե-

Գերմանիայի հետ հաշտության պայմանագրի արտագրման արարողությունը 1919 թ. հունիսի 28-ին Վերսալյան պալատում

նոսի գոտին ապառազմականացվեց:

Ահռելի տարածքային ձեռքբերումներ ունեցավ նաև Լեհաստանը՝ ի հաշիվ Գերմանիայի: Ընդհանուր առմամբ Գերմանիան կորցնում էր իր տարածքի 1/8 մասը, ինչպես նաև զրկվում էր իր բոլոր գաղութներից: Որոշվեց իրագործել Գերմանիայի զինաթափումը: Գերմանիային արգելվում էր ունենալ ստորջրյա նավատորմ և ռազմական օդուժ, 100 հազարից ավելի բանակ, որը պետք է հավաքագրվեր կամավորության սկզբունքով: Գերմանիան պարտավորվում էր հաղթողներին վճարել ահռելի փոխհատուցում քաղաքացիական վնասների դիմաց:

Վերսալ-վաշինգտոնյան համա-կարգը: Վերսալյան պայմանագրից հետո՝ 1919–1920 թթ., հաշտության պայմանագրեր կնքվեցին նաև Գերմանիայի նախկին դաշնակիցների՝ Ավստրիայի, Բուլղարիայի, Հունգարիայի և Օսմանյան կայսրության հետ, որոնց արդյունքում ձևավորվեց Վերսալյան համակարգը:

Գերմանիայի նախկին դաշնակիցները ևս ունեցան տարածքային մեծ կորուստներ: Նախատեսվում էր պարտված երկրների զինված ուժերի թվաքանակի սահմանափակում և նրանց կողմից ռեպարացիաների (ֆինանսական և նյութական փոխհատուցումներ) վճարում հաղթողներին:

Մակայն հետագայում քեմալական Թուրքիային հաջողվեց հասնել Սևրի պայմանագրի վերանայմանը, և 1923 թ. կնքվեց Լոզանի հաշտության պայմանագիրը: Մյուս երկրների հետ կնքված պայմանագրերը մնում էին ուժի մեջ:

Մակայն հետպատերազմյան կարգավորումը չէր սահմանափակվում միայն Եվրոպայով և Միջին Արևելքով: Էական խնդիրներ կային նաև Հարավարևելյան Ասիայում և Խաղաղօվկիանոսյան տարածաշրջանում:

Հեռավոր Արևելքում խնդիրների կարգավորման նպատակով Վաշինգտոնում հրավիրվեց խորհրդաժողով (1921 թ. նոյեմբեր — 1922 թ. փետրվար): Մասնակցում էին ԱՄՆ-ի, Մեծ Բրիտանիայի, Ճապոնիայի, Ֆրանսիայի, Իտալիայի, Բելգիայի, Հոլանդիայի, Պորտուգալիայի և Չինաստանի պատվիրակությունները:

Խորհրդաժողովն ավարտվեց երեք հիմնական պայմանագրերի ստորագրումով, որոնց շնորհիվ Հեռավոր Արևելքում և Խաղաղօվկիանոսյան տարածաշրջանում հաստատվում էր կայունություն: Բացի դրանից՝ համաձայնեցվում էին հինգ առաջատար երկրների վերջրյա ծովային նավատորմների միջև չափաբաժինները, ինչպես նաև վերացվում էին առանձին երկրների ազդեցության գոտիները Չինաստանում: Փոխարենը ամրագրվեցին Չինաստանի ինքնիշխանությունն ու տարածքային ամբողջականությունը: Հռչակվեց այդ երկրում մեծ տերությունների համար «բաց դռների»

և «հավասար հնարավորությունների» սկզբունքը:

Վերսալ-վաշինգտոնյան համակարգի ձևավորումը կարևորագույն իրողություն էր, քանի որ այն ապահովեց՝

- հետպատերազմյան լարվածության թուլացումը, 1920-ական թթ. «բարգավաճման ժամանակաշրջանի» գերիշխումը,
- միջազգային հարաբերությունների սկզբունքների նորացումը (ազգերի ինքնորոշման իրավունքի ճանաչում և կիրառում, հրաժարում պատերազմից՝ իբրև հակամարտությունների կարգավորման միջոցի և այլն),
- կախյալ տարածքների կառավարման նոր՝ մանդատային համակարգի ստեղծումը,
- միջազգային նոր կազմակերպությունների ու կառույցների ստեղծումը,
- մի շարք երկրների անկախության ճանաչումը:

Մակայն Վերսալ-վաշինգտոնյան համակարգն անկայուն էր ու անհաստատ: Որո՞նք էին դրա գլխավոր պատճառները:

Առաջին. դաշնակիցների կողմից հետպատերազմյան կարգավորման ընթացքում տնտեսական խնդիրները խիստ թերագնահատվեցին: Հաղթողները ձգտում էին պարտվողներից ստանալու որքան հնարավոր է շատ, մինչդեռ անհրաժեշտ էր մտածել նաև պարտվողների տնտեսական վերականգնման մասին: Առանց տնտեսական կազդուրման վերջիններս անօգնական էին

ներքին ծայրահեղական շարժումների դեմ պայքարում: Պարտված երկրների ուսերին թողնելով հետպատերազմյան կարգավորման ողջ ծանրությունը՝ ճանապարհ էր բացվում Կենտրոնական և Արևելյան Եվրոպայում սոցիալական ու քաղաքական ցնցումների և էթնիկական խնդիրների սրման համար: Այսպիսով՝ նոր համակարգի էական թերությունը հետպատերազմյան Եվրոպայի վերականգնման տնտեսական ծրագրերի բացակայությունն էր:

Երկրորդ. Հարավարևելյան և Արևելյան Եվրոպայում ստեղծվել էր նոր ու փոքր պետությունների մի համակարգ: Սակայն այդ պետություններն անզոր էին ապահովելու իրենց անվտանգությունը: Հետագայում այս տարածաշրջանը դարձավ մեծ տերությունների շահերի բախման թատերաբեմ: Այսպիսով՝ համակարգի խոցելի իրողություններից էր Եվրոպայում հովանավորների կարիք զգացող փոքր պետությունների ձևավորումը:

Երրորդ. Եվրոպայի նոր պետությունների սահմանները որոշվեցին՝ առանց հաշվի առնելու այնտեղ բնակվող ժողովուրդների շահերը: Մոտավորապես 30 միլիոն մարդ հայտնվեց ազգային փոքրամասնության կարգավիճակում (գերմանացիները՝ Լեհաստանում, Չեխոսլովակիայում, Հարավսլավիայում, հունգարները՝ Ռումինիայում, Չեխոսլովակիայում, Հարավսլավիայում և այլն): Հարավսլավիայի ստեղծումից հետո կաթոլիկ խորվաթներն ու սլովենները և Բոսնիայում ու Մակեդոնիայում ապ-

րող մուսուլմանները հայտնվեցին կրոնադավանական փոքրամասնության կարգավիճակում: Ուղղափառ սերբերը վերահսկում էին նոր պետության բանակն ու պետական կառավարման մարմինները, ունեին վճռական դեր այդ պետության մեջ, ինչը պայմաններ էր ստեղծում ապագա հակամարտությունների համար:

Չորրորդ. Խորհրդային Ռուսաստանը չներկայացվեց Փարիզի և Վաշինգտոնի խորհրդածոդովներում, ինչպես նաև ենթարկվեց միջազգային մեկուսացման: Նրան նախ դուրս թողեցին Վերսալ-վաշինգտոնյան համակարգից, ապա կազմակերպեցին զինված ներխուժում՝ ինտերվենցիա, իսկ հետո փորձեցին նրա հետ խոսել իբրև պատերազմում տանուլ տված երկրի:

Հինգերորդ. մեծ տերությունների միջև հակասությունները չէին կարող ապահովել Վերսալ-վաշինգտոնյան համակարգի կենսունակությունը: Նոր համակարգը էականորեն թուլացրեց նաև այն, որ ԱՄՆ-ը հրաժարվեց Վերսալյան պայմանագիրը վավերացնելուց և որդեգրեց մեկուսացման քաղաքականություն:

Բացի դրանից՝ ոչինչ չարվեց պարտված տերություններին բարի դրացիների վերածելու ուղղությամբ: Գերմանիային ու նրա նախկին դաշնակիցներին առաջադրվեցին ուժերից վեր պահանջներ: Ավելին՝ բացառապես Գերմանիային ու նրա դաշնակիցներին վերագրվեցին պատերազմի սանձազերծման մեղքերը, և պարտված բոլոր

երկրները պետք է վճարեին ուժերից վեր փոխհատուցումներ:

Ի սկզբանե թույլ էին նաև Ազգերի լիգայի դիրքերը: Մինչդեռ Ազգերի լիգան Վերսալ-վաշինգտոնյան համակարգի կարևորագույն միջազգային կազմակերպությունն էր, որ կոչված էր ապահովելու խաղաղությունն ու միջազգային անվտանգությունը: Ազգերի լիգայից դուրս մնաց Ռուսաստանը: Ազգերի լիգային չանդամակցեց նաև ԱՄՆ-ը, որը Գերմանիայի հետ 1921 թ. առանձին հաշտության պայմանագիր կնքեց:

Պարտված երկրները համարում էին, որ ոտնահարվել են իրենց կենսական շահերը: Գերմանիայում, Հունգարիայում և Բուլղարիայում կորուսյալ տարածքների վերադարձի խնդիրը ռազմատենչ ու ռևանշիստական ուժերի համախմբման պատճառ դարձավ: Նույնիսկ հաղթողների ճամբարին պատկանող Իտալիայում

քաղաքական գործիչների մեծամասնությունն այն կարծիքին էր, որ գաղութների բաժանման ընթացքում իրենց շահերը հաշվի չեն առնվել:

Չարդարացան նաև գաղութային երկրների ժողովուրդների այն հույսերը, թե իրենց խնդիրներն արդարացի լուծում կգտնեն: Նույնիսկ մանդատային համակարգի ներմուծումը այդ ժողովուրդներն արդարացիորեն դիտում էին իբրև գաղութային ավարի ավանդական կայսերական բաժանման շարունակություն: Հետպատերազմյան կարգավորման ընթացքում իրենց արդարացի լուծումը չգտան հայկական, արաբական, ասորական և քրդական հարցերը:

Հետպատերազմյան համակարգի հիմնական նպատակը պետք է լիներ միջազգային հարաբերություններում այնպիսի հավասարակշռության ստեղծումը, որն անկարելի լիներ խարխալել: Դրան հասնել չհաջողվեց:

ՀԱՐՑԵՐ ԵՎ ԱՌԱՋԱԴՐԱՆՔՆԵՐ

1. Երբ է ավարտվել Առաջին աշխարհամարտը և ինչ հետևանքներ է ունեցել: Երբ է իր աշխատանքները սկսել Փարիզի խորհրդաժողովը: Ովքեր էին Մեծ հնգյակի ներկայացուցիչները: Երբ և որտեղ ստորագրվեց պարտված Գերմանիայի հետ հաշտության պայմանագիրը: Գնահատե՞ք Գերմանիային պարտադրված հաշտության պայմանները:

2. Գերմանիայի նախկին դաշնակիցների հետ ինչ պայմանագրեր կնքվեցին: Երբ և ինչո՞ւ հրավիրվեց Վաշինգտոնի խորհրդաժողովը: Ո՞ր երկրներն էին մասնակցում: Ինչ նշանակություն ունեցավ Վաշինգտոնի խորհրդաժողովը:

3. Հետպատերազմյան աշխարհում ինչ իրողություններ ապահովեց Վերսալ-վաշինգտոնյան համակարգը: Վերհանե՞ք Վերսալ-վաշինգտոնյան համակարգի հակասությունները: Ինչո՞ւ Խորհրդային Ռուսաստանը այդ համակարգի մասը չկազմեց:

§ 2. ԱԶԳԵՐԻ ԼԻԳԱՆ: ՄԱՆԴԱՏԱՅԻՆ ՀԱՄԱԿԱՐԳԸ

Ազգերի լիգայի սրբազանությունը: Ազգերի լիգան համաշխարհային նշանակության առաջին միջազգային կազմակերպությունն էր, որի հիմնական նպատակներն էին խաղաղության պահպանումն ու միջազգային համագործակցության զարգացումը: Այն հիմնադրվել է 1920 թ. և իր գործունեությունը դադարեցրել 1946 թ., երբ արդեն ստեղծվել էր Միավորված ազգերի կազմակերպությունը: Ազգերի լիգայի գաղափարը տեղ էր գտել դեռ Վ. Վիլսոնի՝ 1918 թ. հունվարին հռչակած 14 կետերում: Իսկ Լիգայի կանոնադրությունը, 1919 թ. հաստատվելով Փարիզի խորհրդաժողովում, կցվել էր Վերսալյան համակարգի բոլոր պայմանագրերին: 42 երկրներ դարձան Ազգերի լիգայի հիմնադիր անդամներ: Հետագայում այդ թիվը գնալով աճեց, և Ազգերի լիգայի անդամ դարձան 63 երկրներ (ԱՄՆ-ը և 1932 թ. ստեղծված Սաուդյան Արաբիան այդպես էլ չանդամակցեցին):

Ազգերի լիգան կազմված էր ընդհանուր ժողովից՝ ասամբլեայից, խորհրդից, քարտուղարությունից և տարբեր հանձնաժողովներից:

Ընդհանուր ժողովը՝ ասամբլեան, ընդգրկում էր կազմակերպության անդամ հանդիսացող բոլոր երկրները: Ասամբլեան քննարկում էր Ազգերի լիգայի լիազորությունների մեջ մտնող ցանկացած խնդիր: Այն ուներ իր մշտական հանձնաժողովները:

Ազգերի լիգայի անդամ հանդիսացող յուրաքանչյուր երկիր ընդհանուր ժողովի աշխատանքներին մասնակցելու նպատակով կարող էր նշանակել պատվիրակների: Քվեարկության ժամանակ Լիգայի անդամ երկիրն ուներ միայն մեկ ձայնի իրավունք, բացառությամբ Մեծ Բրիտանիայի, որի հինգ տիրույթները (Կանադա, Ավստրալիա, Նոր Զելանդիա, Հարավաֆրիկյան Միություն և Հնդկաստան) ունեին առանձին անդամ երկրի կարգավիճակ:

Ազգերի լիգայի խորհուրդն ուներ բացառիկ իրավունքներ ազգային փոքրամասնությունների, մանդատային համակարգի, հակամարտությունների կարգավորման և հավաքական անվտանգությանը վերաբերող խնդիրների հարցերում: Խորհուրդը Լիգայի «վերին պալատն» էր:

Ազգերի լիգայի քարտուղարությունը վարչական մարմին էր, որ գործում էր մշտական հիմունքներով: Ազգերի լիգայի ղեկավարը գլխավոր քարտուղարն էր (առաջին գլխավոր քարտուղարն էր Ջ. Դրամմոնդը):

Նոր միջազգային կազմակերպությունն ուներ այն ժամանակների համար ահռելի բյուջե՝ 6 միլիոն դոլար, որը հավաքվում էր անդամավճարների միջոցով:

Ազգերի լիգայի կենտրոնակայանը Ժնևն էր (Շվեյցարիա): Սակայն Լիգայի խորհրդի նիստերի մեծ մասը

սը սկզբնական շրջանում տեղի էր ունենում եվրոպական մեծ տերությունների մայրաքաղաքներում: Մախտում էր Ազգերի լիգայում հիշյալ երկրների ազդեցության մասին:

Մանդատային համակարգի հիմնումը: Մանդատային համակարգը հաստատվեց Ազգերի լիգայի կանոնադրության 22-րդ հոդվածի համաձայն: Մանդատային համակարգը Առաջին աշխարհամարտից հետո տեղ գտած կարևորագույն նորանործություններից էր:

Այն ենթադրում էր Գերմանիայի՝ Աֆրիկայում և Խաղաղօվկիանոսյան տարածաշրջանում, ինչպես նաև Օսմանյան կայսրության՝ Մերձավոր և Միջին Արևելքում ունեցած գաղութային և այլ տիրույթների նկատմամբ վերահսկողության և կառավարման իրագործում:

Հիշյալ տարածքների կառավարման իրավունքը տրվեց որոշակի «պատասխանատու» երկրների՝ մանդատի (արտոնագիր) հիման վրա, սակայն ամրագրվում էր, որ դրանք հանձնված են Լիգայի խնամատարությանը՝ ի նշան վերջինիս նկատմամբ «սրբազան վստահության»։ Հետևաբար մեծ տերություններն իրենց վստահված մանդատային տարածքների կառավարումն իրագործում էին Ազգերի լիգայի անունից՝ կառավարման որոշակի սկզբունքների, միջազգային վերահսկողության ու ստուգումների պայմաններում:

Մանդատային համակարգը սերտորեն կապված էր ազգերի ինքնորոշման սկզբունքի հետ: Մանդատատեր պետությունն իրագործելու էր իրեն վստահված տարածքի գործադիր իշխանությունը մինչև այն ժամանակները (դա որոշելու էր Ազգերի լիգան), երբ հիշյալ տարածքներն ու դրանց բնակչությունը բավականաչափ փորձառու կլինեին ինքնակառավարվելու և լիարժեք օրինական կարգավիճակ ձեռք բերելու համար: Այդ նպատակով ներմուծվեց մանդատների դասակարգման երեք խումբ:

Առաջին խմբի մեջ մտնում էին այն երկրները, որոնք իրենց քաղաքակրթական զարգացման մակարդակով մանդատային երկրների շարքում կանգնած էին ամենաբարձր աստիճանի վրա: Հետևաբար պայմանականորեն կարելի էր ճանաչել հիշյալ երկրների ազգային անկախությունը: Սակայն այդ երկրների ղեկավարությունը կառավարման ընթացքում պետք է առաջնորդվեր մանդատատեր երկրի խորհուրդներով և ցուցումներով: Նշվում էր, որ մանդատը ստացող երկրի ընտրության հարցում պետք է հաշվի առնվեր նաև մանդատային կառավարման ենթակա երկրի կարծիքը: Այս խմբին էին դասվում Միրիան, որի մանդատը ստանձնեց Ֆրանսիան, ինչպես նաև Պաղեստինը և Միջագետքը, որոնց մանդատը ստանձնեց Մեծ Բրիտանիան: Ենթադրվում էր, որ մանդատային երկրներ պետք է դառնային նաև Հայաստանն ու Հիջազը: Սակայն

1920 թ. հունիսին ամերիկյան Մենատը հրաժարվեց Հայաստանի մանդատից, իսկ Հիջազը մտավ ավելի ուշ ստեղծված Սաուդյան Արաբիայի կազմի մեջ:

Երկրորդ խմբի մեջ մտնում էին այն երկրները, որոնք իրենց քաղաքակրթական զարգացման մակարդակով էականորեն զիջում էին առաջին խմբին: Նրանք պետք է գտնվեին մանդատատեր երկրի կառավարման ներքո: Պետք է հաստատվեր կրոնական ազատություն, արգելվեին տեղացիների ռազմական ուսուցումն ու ամբողջությունների կառուցումը և այլն: Այս խմբի մեջ էին մտնում Կենտրոնական Աֆրիկայի որոշ տարածքներ (Տոգո, Կամերուն, Տանզանիկա, Ռուանդա):

Երրորդ խմբի մեջ մտնում էին այն տարածքները, որոնք իրենց քաղաքակրթական զարգացման մակարդակով էականորեն զիջում էին մյուս երկու խմբի երկրներին, փոքրաթիվ բնակչություն ունեին, հեռու էին քաղաքակրթական կենտրոններից, սակայն մոտ էին հնարավոր մանդատատեր երկրին ենթակա տարածքներին: Երրորդ խմբի մեջ ներառված էին Հարավարևմտյան Աֆրիկայի տարածքները (ապագա Նամիբիան) և խաղաղօվկիանոսյան որոշ կղզիներ:

Մանդատային կառավարման առանձնահատկությունները: Մանդատային համակարգն էապես տարբերվում էր անվերահսկելի գաղութային կառավարումից և տարածքների ուղղակի զավթումից:

1. Մանդատի պայմանների հիման վրա մանդատատեր երկրները համաձայնվում էին իրագործել մանդատային կառավարումն Ազգերի լիգայի անունից: Հետևաբար հիշյալ մանդատները չէին ներառում մանդատային տարածքի զիջումը կառավարումն իրագործող երկրին:

2. Առանց Ազգերի լիգայի համաձայնության մանդատատերը չունեի մանդատային տարածքը զավթելու, զիջելու կամ այլ կերպ տնօրինելու իրավունք:

3. Մանդատատերը ենթակա էր զանազան բնույթի սահմանափակումների, ինչպես նաև մանդատային տարածքների բնակիչների զինվորական հավաքագրման և ռազմական ուսուցման բնագավառներում: Նույնիսկ երկրորդ կամ երրորդ խմբի մանդատատերն իրավունք ուներ տեղացիներին ներգրավելու ռազմական ուսուցման մեջ՝ բացառապես ներքին ոստիկանական և տվյալ տարածքների պաշտպանության կարիքներից ելնելով: Կառավարող տերությունները չունեին հիշյալ տարածքներում ռազմական բազաների կառուցման իրավունք:

4. Քաղաքացիության տեսանկյունից մանդատային տարածքների բնակիչները չէին ստանում մանդատատեր երկրի հպատակություն:

5. Տնտեսական տեսանկյունից մանդատատեր երկիրը պարտավոր էր վարել բաց դռների քաղաքականություն և Ազգերի լիգայի անդամ հանդիսացող բոլոր երկրների քաղաքացիների համար ապահովել այն իրավունքները, որ շնորհվել էին մանդատատեր երկրի քաղաքացիներին:

6. Հատկապես առաջին խմբի մանդատների դեպքում շեշտվում էր այն իրողությունը, որ մանդատային կառավարումը պետք է զարգանա այնպիսի ուղղությամբ, որ հնարավոր դարձնի հիշյալ տարածքների անկախացումն ապագայում:

Մանդատային կառավարման գործընթացի վերահսկման նպատակով ստեղծվեց Մանդատների մշտական հանձնաժողով: Մանդատատեր երկրները պարտավոր էին ներկայացնել իրենց կառավարման

վերաբերյալ տարեկան հաշվետվություններ, որ քննարկվում էին հիշյալ հանձնաժողովի կողմից՝ մանդատային կառավարման ենթակա երկրի ներկայացուցչի մասնակցությամբ:

Ազգերի լիգայի լուծարումից հետո անկախություն ձեռք չբերած մանդատային տարածքները դարձան ՄԱԿ-ի խնամակալության տակ գտնվող տարածքներ:

Այսպիսով՝ մանդատային համակարգն էականորեն տարբերվում էր իր նախորդից՝ բռնազավթումից: Չնայած իր ակնհայտ թերություններին և այն իրողությանը, որ մանդատային համակարգը երբեմն դիտվում է իբրև գաղութացման քաղաքակիրթ եղանակ, անվիճելի է այն փաստը, որ մանդատային համակարգը նպաստեց մինչ այդ միջազգային հարաբերություններում տիրապետող գաղութային համակարգի անկմանը:

ՀԱՐՑԵՐ ԵՎ ԱՌԱՋԱԴՐԱՆՔՆԵՐ

1. Ինչ նպատակով և էրբ ստեղծվեց Ազգերի լիգան: Գծապատկերի տեսքով ներկայացրե՞ք Ազգերի լիգայի կառուցվածքը:

2. Ներկայացրե՞ք մանդատային համակարգի էությունը: Մանդատների դասակարգման ինչ խմբեր ներմուծվեցին. աղյուսակի տեսքով ներկայացրե՞ք դրանք: Ձեր կարծիքով ինչո՞ւ ԱՄՆ-ի Սենատը մերժեց ստանձնել Հայաստանի մանդատը:

3. Որո՞նք էին մանդատային կառավարման առանձնահատկությունները: Ո՞վ էր իրականացնում մանդատային կառավարման գործընթացի վերահսկողությունը: Մինչև էրբ գոյատևեց մանդատային կառավարման համակարգը: Ինչը փոխարինեց դրան:

ԳԼՈՒԽ 2. ՀԱՍԱՐԱԿԱԿԱՆ ԶԱՐԳԱՑՄԱՆ ՀԻՄՆԱԿԱՆ ՈՒՂՂՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ

§ 1. ԵՎՐՈՊԱԿԵՆՏՐՈՆ ԱՇԽԱՐՀԸ

Հեղափոխականության իրավիճակը:
XX դարի առաջին կեսին աշխարհը շարունակում էր մնալ եվրոպականացման: Քաղաքական կարևորագույն որոշումները կայացվում էին եվրոպական առաջատար երկրների մայրաքաղաքներում: Նույնիսկ պատմական իրադարձությունները ուշադրության էին արժանանում այնքանով, որքանով դրանք առնչվում էին Եվրոպային: Եվրոպան ավանդաբար դիտվում էր իբրև աշխարհի կենտրոն:

Սակայն «Եվրոպայի քաղաքակրթական ինքնասպանություն» որակված Առաջին աշխարհամարտը հանգեցրեց հոգևոր ճգնաժամի: Իր կորստաբերությամբ այն աննախադեպ էր պատմության մեջ: Պատերազմից անմիջապես հետո լույս տեսած Օ. Շպենգլերի «Եվրոպայի մայրամուտը» գիրքը հիմնականում արտացոլում էր Եվրոպայում տիրող լավատեսության անկման ու իդեալների փլուզման ընդհանուր մթնոլորտը:

Պատերազմի հետևանքով տեղ գտած տնտեսական փլուզումն ակնհայտ էր: Այն ներառել էր ոչ միայն Եվրոպան, այլև Ասիայի ու Աֆրիկայի շատ շրջաններ:

Պատերազմի ավարտն ուղեկցվում էր սոցիալական և աշխարհաքաղաքական ուժգին ցնցումներով՝

հեղափոխություններ, կայսրությունների փլուզում, նորանկախ պետությունների ստեղծում, գաղութային տարածքների վերաբաժանում:

Հեղափոխական շարժման աննախադեպ պայթյուն եղավ գրեթե բոլոր երկրներում: Ուժգին հեղափոխություններ եղան Ռուսաստանում (1917 թ.), Գերմանիայում (1918 թ.), հեղափոխական շարժումներ՝ Ֆինլանդիայում, Ավստրիայում, Չեխոսլովակիայում: Կազմավորվեցին Բավարիայի և Հունգարիայի խորհրդային հանրապետությունները:

Պատերազմի և սոցիալական լարվածության պայմաններում իրենց դիրքերն ամրապնդեցին սոցիալ-դեմոկրատական, սոցիալիստական և կոմունիստական կուսակցությունները: Ավելին՝ Առաջին աշխարհամարտի արդյունքում ձևավորվեցին միջազգային կոմունիստական շարժումն ու Կոմունիստական ինտերնացիոնալը:

Համաշխարհային աղետը սոցիալ-հոգեբանական ցնցում առաջացրեց մասնակից երկրներում: Խրամատներում և ռազմագերիների ճամբարներում տևական գոյապայքարը բացասաբար էր անդրադարձել զինվորների հոգեբանության վրա: Կտրուկ աճել էր որբերի թիվը:

Պատերազմը բացասաբար անդրադարձավ մարդկանց կենսամակարդակի ու պետությունների ֆինանսական դրության վրա:

Պատերազմի արդյունքում էական փոփոխություններ կրեց նաև աշխարհի քաղաքական քարտեզը:

Այսպիսով՝ Առաջին համաշխարհային պատերազմը խորապես ցնցեց եվրոպական հասարակության հիմքերը: Հեղափոխություններն ու քաղաքական ճգնաժամերը, ժողովուրդների սնանկացումն ու ապագայի անորոշությունը պահանջում էին նոր գաղափարներ ու քաղաքական նոր կուրսի մշակում: Կարևորագույն խնդիր էր դարձել նաև հետպատերազմյան տնտեսական համակարգի վերակառուցումը:

Պեղական–մոնոպոլիստական կապիտալիզմ: Հոգևոր ճգնաժամին և դրա հաղթահարմանը զուգահեռ էական փոփոխություններ եղան նաև տնտեսական համակարգում: Հետագա զարգացում ապրեց պետական–մոնոպոլիստական կապիտալիզմը, որին բնորոշ են պետության հետ մոնոպոլիստական ուժերի սերտաճումը մոնոպոլիստական համակարգի պահպանման և ամրապնդման նպատակով:

Մոնոպոլիստական կապիտալիզմի վերաճումը պետական–մոնոպոլիստական համակարգի որոշակի միտումների արդյունք է: Դրանք իրենց զգացնել էին տվել դեռ XIX և XX դարերի սահմանագծին, երբ մրցակցության դաշտը փոքրանում էր, իսկ

մոնոպոլիստները միավորվում էին: Դրանց միավորումից առաջացան կարտելներ, սինդիկատներ, տրեստներ, կոնցեռններ:

Կարտելի հիմքում դրված էր արտադրության ծավալների, աշխատանքի ընդունելու պայմանների և արտադրանքի իրացման վերաբերյալ պայմանագիրը: Պահպանվում էր ձեռնարկությունների արտադրական և առևտրական ինքնուրույնությունը:

Սինդիկատը ստեղծվում էր միասնական արտադրական ներկայացուցչության ստեղծման վերաբերյալ պայմանագրի հիման վրա: Պահպանվում էր կողմերի արտադրական ինքնուրույնությունը:

Տրեստի դեպքում պահանջվում էր ավելի սերտ համագործակցություն: Այստեղ առկա էր արտադրության և իրացման միասնական կառավարման համակարգի ստեղծումը:

Կոնցեռնի դեպքում որոշակի միաձուլում է կատարվում: Կոնցեռնը ներկայացնում է մասնակիցների կապիտալի փաստացի միաձուլում և միասնական միջոցառումների ֆինանսական ու արտադրական համակարգ:

Պետական–մոնոպոլիստական կապիտալիզմի թվարկված դրսևորումներն ու միավորման ձևերը ավելի ակնհայտ դարձան Առաջին աշխարհամարտի արդյունքում: Պատերազմող երկրների տնտեսական ռեսուրսների կենտրոնացման և տնտեսության ռազմականացման անհրաժեշտությունը հանգեցրեց

տնտեսական կյանքին պետության անմիջական միջամտությանը:

Առաջին աշխարհամարտից հետո ձեռներեցության նկատմամբ պետական վերահսկողությունը գրեթե վերացվեց: Սակայն զարգացում ապրեց պետության ֆինանսավարկային գործունեությունը, որն ուղղված էր տնտեսական աղետի եզրին կանգնած երկրների փրկությանը: Գերմանիայի ռեպարացիաների խնդրի կարգավորմանն ուղղված ամերիկյան բանկիրներ Գաուեսի և Յանգի պլանները դրա ամենավառ վկայությունն են:

Գաղափարական և քաղաքական նոր ուղղություններ: Եվրոպայի պատմության ընթացքում առաջին անգամ սոցիալ-դեմոկրատական կուսակցությունները գլխավորեցին կառավարություններ կամ մտան կառավարող կոալիցիաների մեջ: Սոցիալ-դեմոկրատների ազդեցության աճին նպաստում էր բոլոր եվրոպական երկրներում ընդունված համընդհանուր ընտրական իրավունքը: Ընտրելու իրավունք ստացան նաև կանայք, որոնք պատերազմից առաջ զրկված էին դրանից: 1920-ական թթ. քաղաքական պայքարում կարևոր դեր սկսեց խաղալ մամուլը, որ ներկայացնում էր տարբեր սոցիալական շերտերի ու քաղաքական խմբերի շահերը: Տեղեկատվության ազդեցիկ միջոցներ դարձան ռադիոն, կինեմատոգրաֆիան: Ծնունդ առան «զանգվածային մշակույթն» ու զանգվածային հանդիսությունները:

Կայունացման և բարեփոխումների իրականացման միտումը բնորոշ էր ոչ միայն կայուն խորհրդարանական համակարգ ունեցող երկրներին (Մեծ Բրիտանիա, ԱՄՆ, Ֆրանսիա, սկանդինավյան երկրներ): 1920-ական թվականներին ժողովրդավարացման ու բարեփոխումների միտումներ սկսվեցին նաև այն երկրներում, որտեղ մեծ դեր էին խաղում աշխատավորական շարժումները: Այստեղ ձևավորվում էր բարենորոգչական շարժում, որն ընդունակ էր ազդելու պետական կառավարման գործընթացների վրա:

Այն երկրներում, որտեղ կայունության երաշխավոր կենտրոնը հաստատուն չէր, հասարակությունն ի գործու չէր լինում արգելելու աջ կամ ձախ ծայրահեղական ուժերի անցումն իշխանության (Իտալիա, Գերմանիա, Ռուսաստան): Այս երկրները շարժվեցին ամբողջատիրության ուղիով: Կար նաև մեկ այլ միտում՝ տիրազորական (ավտորիտար) վարչակարգերի հաստատումը: Այն գերիշխում էր Եվրոպայի անցումային փուլը հաղթահարող երկրներում (Հունգարիա, Բուլղարիա, Հունաստան, Ալբանիա):

Խաղաղապաշտական շարժումն ու հավաքական անվտանգության գաղափարը: Էականորեն ծավալվում է նաև խաղաղապաշտական (պացիֆիստական) շարժումը: Ի տարբերություն խաղաղասերների՝ խաղաղապաշտները ձգտում էին բացառելու պատերազմներն ու ամեն

գնով ապահովելու խաղաղությունը: Նման մոտեցումը կարող էր հանգեցնել ինչպես դրական, այնպես էլ բացասական արդյունքների: Այսպես՝ 1928 թ. մի շարք երկրներ ստորագրեցին Փարիզի պայմանագիրը կամ **Բրիան–Քելլոգի** պակտը: Այն հռչակում էր պայմանագրի մասնակիցների հրաժարումը պատերազմից՝ որպես միջազգային վեճերի կարգավորման միջոցի և ազգային քաղաքականության գործիքի: Պետությունների միջև վեճերն ու բախումները այսուհետև ենթակա էին լուծման բացառապես խաղաղ միջոցներով: Պակտը հեռու էր կատարյալ լինելուց, սակայն ուղղված էր նվաճողական պատերազմների դեմ, և նրա մասնակիցներ դարձան տասնյակ երկրներ:

Հաշվի առնելով խաղաղապաշտական տրամադրությունները՝ բազմաթիվ երկրների (Մեծ Բրիտանիա, Ֆրանսիա) կառավարություններ 1930–ական թթ. վարում էին, այսպես կոչված, «խաղաղեցման»՝ ագրեսորին մեծ զիջումների գնով պատերազմելու մտադրությունից հեռացնելու քաղաքականություն:

Առաջին և Երկրորդ աշխարհամարտերի միջև ընկած ժամանակահատվածում միջազգային հարաբերությունների հիմքում դրվեց նաև նախագահ Վ. Վիլսոնի գաղափարը՝ հավաքական անվտանգության սկզբունքը: Եթե նախկինում միջազգային կայունությունը աշխատում էին ապահովել դաշինքներ ստեղծելու և ուժերի հավասարակշռություն հաս-

Վուդրո Վիլսոն

տատելու միջոցով, ապա այժմ պետք է դրան հասնելին հավաքական անվտանգության համակարգի միջոցով:

Իրենց էությանը հավաքական անվտանգության և դաշինքների ստեղծման համակարգերը լիովին տարբեր երևույթներ են: Այսպես.

- Դաշինքներն ուղղված են ընդդեմ որոշակի սպառնալիքի և ենթադրում են հստակ պարտավորություններ երկրների որոշակի խմբի համար: Մինչդեռ հավաքական անվտանգության սկզբունքը չի ներառում որոշակի սպառնալիքի առկայություն և չի տալիս երաշխիքներ որևէ առանձին երկրի: Այն հակադրվում է խաղաղության դեմ ուղղված ցանկացած սպառնալիքի՝ անկախ նրանից, թե ով է դրա կրողը, կամ ում դեմ է այն ուղղված:
- Դաշինքները ենթադրում են հակառակորդի առկայություն: Մինչդեռ հավաքական անվտանգության համակարգը պաշտպա-

նում է միջազգային իրավունքը վերացականորեն: Կարգուկանոնը նրա միջոցով ապահովվում է ճիշտ այնպես, ինչպես քրեական օրենսգիրքն է ապահովում երկրի իրավական համակարգը:

- Դաշինքների դեպքում պատերազմ սկսելու հիմնավոր պատճառը (կազուս բելլի) դաշինքի անդամ երկրներից որևէ մեկի շահերի կամ անվտանգության դեմ ուղղված ոտնձգությունն է: Մինչդեռ հավաքական անվտանգության համակարգի համար պատերազմ սկսելու հիմնավոր պատճառը վիճելի խնդիրների խաղաղ կարգավորման սկզբունքի խախտումն է:

- Հավաքական անվտանգության համակարգն անվտանգությունն

ապահովում է միայն այն դեպքում, եթե բոլոր երկրները մարտահրավերի բնույթի վերաբերյալ ունեն մոտավորապես նման տեսակետներ և պատրաստ են պատժամիջոցներ կիրառելու՝ անկախ տվյալ իրողության հետ կապված որոշակի ազգային շահերից:

Այսպիսով՝ Առաջին աշխարհամարտին հաջորդած ժամանակաշրջանին բնորոշ էին թե՛ հոգևոր ճգնաժամը, թե՛ այդ ճգնաժամից նոր գաղափարների իրագործման ճանապարհով դուրս գալու միտումը: 1920–ական թթ. կեսերին առաջատար երկրներում տեղ գտած տնտեսական բարգավաճումն ու «անհոգ տարիներն» առժամանակ լավատեսություններ շնչեցին Եվրոպային և ԱՄՆ–ին:

ՀԱՐՑԵՐ ԵՎ ԱՌԱՋԱԴՐԱՆՔՆԵՐ

1. Բացատրե՛ք «Եվրոպակենտրոն աշխարհ» արտահայտությունը: Ներկայացրե՛ք Առաջին աշխարհամարտի աղետալի հետևանքները Եվրոպայի համար: Ինչպիսի՞ սոցիալական և աշխարհաքաղաքական ցնցումներ հետևեցին Առաջին աշխարհամարտին: Հատկապես ո՞ր երկրներում էին դրանք ավելի զգալի: Ինչպիսի՞ փոփոխությունների ենթարկվեց աշխարհի քաղաքական քարտեզը:

2. Ձեր կարծիքով ի՞նչը նպաստեց Եվրոպայում սոցիալ–դեմոկրատական կուսակցությունների ազդեցության աճին: Ինչո՞ւ Եվրոպայի որոշ երկրներ զարգացան տիրազորական և ամբողջատիրական ուղիով: Որո՞նք էին այդ երկրները:

3. Ներկայացրե՛ք խաղաղապաշտական շարժման էությունը: Ե՞րբ կնքվեց Բրիան–Քելլոգի պակտը, ի՞նչ էր այն նախատեսում: Ի՞նչ հետևանքներ ունեցավ այն:

4. Համեմատե՛ք հավաքական անվտանգության համակարգի և միջազգային կայունություն ապահովող դաշինքների սկզբունքները: Ո՞րն է նախընտրելի. հիմնավորե՛ք Ձեր պատասխանը:

§ 2. ԱՐԵՎՄՏՅԱՆ ԺՈՂՈՎՐԴԱՎԱՐՈՒԹՅԱՆ ԵՐԿՐՆԵՐԸ

Ազատականություն: Թեև եվրոպական երկրների մի մասն ընթանում էր ամբողջատիրական և տիրազորական վարչակարգերի ուղիով, առաջատար երկրների հիմնական մասը հավատարիմ մնաց ժողովրդավարությանն ու ազատական (լիբերալ) վարչակարգերին: Ազատական վարչակարգի բնորոշ հատկանիշներն են՝

- իշխանության տարանջատումը երեք ճյուղերի՝ օրենսդիր, գործադիր և դատական,
- քաղաքացիական ազատությունների և մարդու իրավունքների պահպանումը,
- հանդուրժողականությունը կրոնի ու հավատքի նկատմամբ,
- մամուլի ազատությունն ու գրաքննության բացակայությունը,
- համընդհանուր ընտրական իրավունքը,
- հասարակության մեջ քաղաքական և հասարակական տարբեր հայացքների գոյությունը,
- շուկայական տնտեսությունը և բաց սոցիալ-տնտեսական համակարգը:

XX դարի ազատական վարչակարգերի առանձնահատկություններից են նաև հասարակության համընդհանուր ժողովրդավարացումը, քաղաքացիների ակտիվ մասնակցությունը տեղական ինքնակառավարմանը, բարձր զարգացած տնտեսությունը: Ազատական երկրների շարքին էին

Ռ. Մակդոնալդ

դասվում ԱՄՆ-ը, Մեծ Բրիտանիան, Ֆրանսիան, Կանադան և այլն:

Մեծ Բրիտանիա: Բրիտանական կայսրությունն իր ծաղկման գագաթնակետին՝ 1919 թ., զբաղեցնում էր երկրագնդի ցամաքային տարածքի մոտ քառորդ մասը (37,2 մլն կմ²)՝ ներառելով աշխարհի բնակչության շուրջ մեկ քառորդը (462,6 մլն մարդ): Կայսրության տիրույթները կառավարման տեսանկյունից բաժանվում էին երեք խմբի.

- ա) *դոմինիոններ*, որոնք սկզբնապես բնակեցված էին հիմնականում եվրոպացիներով և ձգտում էին ինքնակառավարման,
- բ) *գաղութներ*, որտեղ ոչ բրիտանական ծագում ունեցող բնակչությունը կառավարվում էր մետրոպոլիայից եկած պաշտոնյաների կողմից,

գ) *բրիտանական հովանավորության փակ գործիքի փարսածքներ ու մանդատային փարսածքներ:*

Մեծ Բրիտանիան իշխում էր Ազգերի լիգայում և առաջինն էր միջազգային համակարգը վերահսկող Մեծ քառյակում (Մեծ Բրիտանիա, Ֆրանսիա, Իտալիա, Ճապոնիա):

Առաջին աշխարհամարտից հետո Մեծ Բրիտանիայի քաղաքական կյանքի կարևորագույն իրողությունը երկկուսակցական համակարգի ճգնաժամն էր: Նախկինում պայքարն ընթանում էր պահպանողական և լիբերալ (ազատական) կուսակցությունների միջև:

Աշխարհամարտից հետո վերջինիս դիրքերը սկսեցին թուլանալ: Զուգահեռաբար իր դիրքերն էր ամրապնդում լեյբորիստական (աշխատավորական) կուսակցությունը՝ ջանալով փոխարինել լիբերալ կուսակցությանը: Լիբերալների որոշ կարգախոսներ չէին համապատասխանում ստեղծված իրադրությանը, իսկ մյուս մասը «յուրացրել» էին լեյբորիստներն ու պահպանողականները՝ լիբերալներին զրկելով ավանդական ընտրողներից:

Այդուհանդերձ, երկկուսակցական համակարգի ճգնաժամը հաղթահարվեց: Մեծ Բրիտանիայում ներքաղաքական իրադրությունը հիմնականում կայուն էր: Դրան նպաստում էր այն, որ երկրի քաղաքական կյանքում հիմնականում իշխում էին պահպանողականները: Միայն 1924 և

1929–1931 թվականներին շրջահայաց քաղաքական գործիչ Ռ. Մակդոնալդի ղեկավարությամբ լեյբորիստական կուսակցությանը հաջողվեց ձևավորել կառավարություններ: Մյուս դեպքերում հիմնական դերակատարները պահպանողականներն էին:

Միջպատերազմյան շրջանի ընտրությունների ընթացքում պահպանողականները լայնորեն օգտագործում էին սոցիալական և ազգային երեսպաշտության միջոցները: Պահպանողականները հաճախ խոստանում էին իրագործել այն, ինչ ընտրողներին մտադիր էր առաջարկել մրցակից կուսակցությունը: Իսկ դա զրկում էր հակառակորդին հաղթաթղթերից: Բրիտանացի ընտրողներին պահպանողականների մեջ գրավում էր նաև վերջիններիս վճռականությունը՝ պայքարելու ծայրահեղ ձախ և ծայրահեղ աջ շարժումների դեմ:

Ֆրանսիա: Առաջին աշխարհամարտից հետո տարածքային մեծ ձեռքբերումներ ունեցավ նաև Ֆրանսիան: Ֆրանսիայի անդրծովյան տիրույթները երկու տեսակի էին՝

ա) *պրոտեկտորատներ ու ենթամանդատային փարսածքներ,*

բ) *գաղութներ:*

Ֆրանսիան ազդեցություն ուներ նաև Արևելյան Եվրոպայի որոշ պետությունների նկատմամբ (Լեհաստան, Հարավսլավիա, Ռումինիա, Չեխոսլովակիա): Սակայն նրա արտաքին քաղաքականությունը գտնվում էր Բրիտանիայի ստվերի ներքո:

Ֆրանսիայում առկա էր քաղաքական ուժերի մեծ տարասեռություն՝ ծայրահեղ պահպանողականներից մինչև սոցիալիստներ, սոցիալ-դեմոկրատներ և կոմունիստներ: Կառավարությունները ձևավորվում էին տարբեր կուսակցությունների դաշինքների հիման վրա: Սակայն միշտ չէ, որ դաշինքի անդամների շահերը համադրելի էին: Դրանով էր պայմանավորված կառավարությունների հաճախակի փոփոխությունը:

Քաղաքական անկայունության պայմաններում Ֆրանսիայում նույնպես ստեղծվեցին ֆաշիստական կազմակերպություններ և կուսակցություններ: 1927 թ. նախկին ճակատային զինվորականներից ստեղծվեց ֆաշիստների ռազմականացված մի կազմակերպություն՝ «Մարտական խաչերը»: Իսկ արդեն 1930-ական թթ. սկզբներին զգալի համբավ ձեռք բերեցին «Ֆրանսիստները»:

Չնայած մարտական ջոկատների ու կազմակերպությունների առկայությանը՝ ֆաշիստների շարժումն անհամեմատ ավելի թույլ էր, քան Գերմանիայում և Իտալիայում: Պատճառն այն էր, որ ֆրանսիացի կայսերապաշտների տրամադրության տակ էին գտնվում իրենց գաղութային կայսրության վիթխարի տարածքներն ու միջոցները: Տնտեսական ճգնաժամի ծախսերի զգալի մասը դրվում էր գաղութների վրա: Ֆրանսիան պատերազմից հետո այնքան չթուլացավ, որքան պարտված Գերմանիան: Միջին խավը չտեսավ

այնպիսի դաժան սեփականագրկում, ինչպիսին Գերմանիայում:

Բացի դրանից՝ Ֆրանսիան Առաջին աշխարհամարտից դուրս եկավ որպես հաղթող, և այդ պատճառով այնտեղ իրավիճակն այնքան էլ նպաստավոր չէր ազգայնամոլական ծայրահեղ քարոզչության համար: Եթե Իտալիայում և Գերմանիայում ֆաշիստական, նացիստական և ազգայնական բոլոր կուսակցությունները միավորվել էին մեկ միասնական կուսակցության մեջ, ապա ֆրանսիական ֆաշիզմը պառակտված էր: Բացի դրանից՝ ժողովրդավարական ավանդույթները Ֆրանսիայում ավելի հաստատուն էին: Կարևոր էր նաև այն, որ ֆրանսիական աջ կառավարությունները, պետական հիմնադրամներից գաղտնի դրամական օժանդակություն ցույց տալով ֆաշիստների ղեկավարներին, նրանց պահում էին կախվածության մեջ: Իսկ ֆրանս-գերմանական դարավոր թշնամությունը անհնարին էր դարձնում գերմանական նացիստների օգնությունը ֆրանսիացի ֆաշիստներին:

ԱՄՆ: Իր ժամանակաշրջանից առաջ անցած ժողովրդավարական նախագահ Վ. Վիլսոնի (1913–1921 թթ.) գաղափարները կիրառում գտան Եվրոպայում և հետպատերազմյան միջազգային հարաբերություններում: Սակայն ԱՄՆ-ում նրա հետևորդները գնալով նվազում էին:

Արդյունքում 1921–1933 թթ. նախագահական պաշտոնը վարում էին հանրապետական գործիչները: 1920–ական թվականներին տեղ գտած տնտեսական վերելքը լավատեսություն էր ներշնչում ամերիկացիներին:

ԱՄՆ–ի «բարգավաճման ժամանակաշրջանի» (1923–1929 թթ.) նախագահ Ք. Քուլիջը մի առիթով նշել է. «Նա, ով կառուցում է գործարան, տաճար է կառուցում»: Նա նկատի ուներ, որ գործարանի կառուցման շնորհիվ բազմաթիվ մարդիկ աշխատանք են ստանում և ապահովում իրենց ընտանիքի բարեկեցությունը:

Մեծ ընդունելություն գտավ հավերժական բարգավաճման գաղափարը: ԱՄՆ–ի ստեղծման պահից այն միտքն էր արմատավորվում, որ այստեղ չեն կարող լինել ազգային, կրոնական և դասակարգային հակամարտություններ, որոնք կարգելակեին բարգավաճման գործընթացը: Ամերիկացի պրոֆեսոր Թ. Քարվերի կարծիքով փայատիրական կապիտալի ու փայատերերի թվի արագ աճը տանում է դեպի խաղաղ տնտեսական հեղափոխություն: Ձեռնարկությունում աշխատող բանվորները դառնում են համասեփականատերեր, և ջնջվում է ձեռնարկատերերի ու բանվորների միջև տարբերությունը: Նրա կարծիքով տեղի է ունենում հարստության խաղաղ վերաբաշխում:

1920–ական թթ. ամերիկյան իրողություններին ոչինչ այդքան բնորոշ չէր, որքան «Ֆորդ Տ» մակնիշի ավ-

Ամերիկյան «Ֆորդ» մակնիշի ավտոմեքենա, 1910 թ.

տոմեքենան: Ամերիկյան գործարար Հենրի Ֆորդը նպատակ էր հետապնդում այնքան նվազեցնելու ավտոմեքենայի արժեքը, որ այն մատչելի լինի միջին եկամուտ ունեցող միլիոնավոր ամերիկացիներին: Եվ դա նրան հաջողվեց: Ավտոմեքենան ոչ միայն նպաստեց ԱՄՆ–ի տնտեսական աճին ու զարգացմանը, այլև փոխեց ողջ ամերիկյան կենսակերպը: Պատահական չէ, որ 1920–ական թվականները հաճախ բնորոշում են իբրև «ավտոմոբիլի դարաշրջան»:

1920–ական թթ. դրությամբ երկրում մեծ կարևորություն ձեռք բերեց ներգաղթի խնդիրը: Նախկինում ԱՄՆ ներգաղթողների մեծ մասը գալիս էր Հյուսիսային Եվրոպայից (բրիտանացիներ, սկանդինավյան երկրների քաղաքացիներ, գերմանացիներ, իռլանդացիներ և շոտլանդացիներ): Իսկ 1920–ական թթ. ներգաղթողների մեջ Հյուսիսային Եվրոպայից եկածներն արդեն ակնհայտ

փոքրամասնություն էին կազմում: Ազգայնականների շրջանում մտահոգություն առաջացավ, որ ԱՄՆ-ի ազգագրական և մշակութային պատկերը կարող է փոխվել: Եթե նախկինում ներգաղթողներին ընդունում էին գրկաբաց, և նրանք ինքնաբերաբար դառնում էին ԱՄՆ-ի քաղաքացիներ, ապա այժմ խստացվեց ներգաղթի օրենսդրությունը:

Բարգավաճման ու լավատեսության մթնոլորտը գերիշխում էր: Սակայն 1929 թ. սկսվեց տնտեսական մեծ ճգնաժամը: Այժմ արդեն նիհիլիզմն էր իշխում ԱՄՆ-ում: Միայն նախագահ **Ֆ. Ռուզվելտի** (1933–1945) կառավարման օրոք երկիրը դուրս եկավ ճգնաժամից:

Արտաքին քաղաքականության բնագավառում ԱՄՆ-ը շարժվում էր մեկուսացման ուղիով: Նա չանդամակցեց Ազգերի լիգային՝ իր առաջնահերթ շահերն ամրագրելով Վաշինգտոնի համաձայնագրերում: Սակայն ժամանակ առ ժամանակ ԱՄՆ-ը միջամտում էր գերմանական փոխհատուցումների խնդրին: Մեկուսացման քաղաքականությունը ավանդական էր դարձել ԱՄՆ-ի համար: Նա հեռու էր Եվրոպայից և չունեւ սպառնալիքներ կայացնող ուժեղ հարևաններ: Սա թույլ էր տալիս հեռու մնալ դիվանագիտական բարդացումներից: Սակայն աշխարհում ԱՄՆ-ի դերի մեծացմանը զուգահեռ այս քաղաքականությունը խնդիրներ էր առաջացնում:

*Ֆրանկլին Ռուզվելտի
(1933–1945)*

Մեկուսացման կողմնակիցների մի մասի կարծիքով միջազգային դիրքերի ամրապնդման լավագույն միջոցը «ձեռքերի ազատության» պահպանումն էր, հրաժարումը եվրոպական երկրների հետ ռազմաքաղաքական դաշինքներից: Հաշվարկը պարզ էր. երկու խմբավորումների միջև 1930-ական թթ. հասունացող հակադրությունը նրանց տանելու էր պատերազմական բախման ու փոխադարձ թուլացման: Սա ԱՄՆ-ին հնարավորություն կտար պայքարի մեջ մտնելու վճռական պահի ու կողմերին թելադրելու իր պայմանները: Իսկ առավել ծայրահեղ գործիչները նույնիսկ պահանջում էին համաձայնության գալ ֆաշիստական խմբավորման երկրների հետ: Կար նաև ավանդական մեկուսացման կողմնակիցների խմբավորում: Վերջինիս կարծիքով «չմիջամտելու» քաղաքականությունը հնարավորություն կտար ԱՄՆ-ին առևտուր անելու պատերազմող խմբավորումների հետ

ու հարստանալու այնպես, ինչպես արդեն եղել էր նախկինում:

Գերմանիայի և Ճապոնիայի ծավալապաշտության ընդլայնման պայմաններում նախագահ Ֆ. Ռուզվելտը փորձեց վիճարկել մեկուսացման ու չեզոքության քաղաքականու-

թյան նպատակահարմարությունը: Նա կոչ արեց միավորելու բոլոր խաղաղասեր ժողովուրդների ջանքերը ռազմատենչ տերությունների դեմ: Սակայն Կոնգրեսը դեմ էր «չեզոքության» մասին օրենքի վերանայմանը:

ՀԱՐՑԵՐ ԵՎ ԱՌԱՋԱԴՐԱՆՔՆԵՐ

1. Որո՞նք են ազատական վարչակարգի բնորոշ հատկանիշները:

2. Ներկայացրե՛ք Մեծ Բրիտանիայի դերը աշխարհի քաղաքական կյանքում մինչև Երկրորդ համաշխարհային պատերազմը: Կառավարման տեսանկյունից ի՞նչ խմբերի էր բաժանված Բրիտանական գաղութային կայսրությունը: Ինչո՞վ ավարտվեց Մեծ Բրիտանիայի ներքաղաքական կյանքում ընթացող պայքարը: Ովքե՞ր էին լեյբորիստները: Ձեր կարծիքով ո՞րն էր պահպանողականների հաջողության գաղտնիքը:

3. Ներկայացրե՛ք Ֆրանսիայում տիրող իրավիճակը Առաջին աշխարհամարտից հետո: Ո՞րն էր ֆրանսիական ֆաշիզմի առանձնահատկությունը:

4. Բացատրե՛ք հավերժ բարգավաճման գաղափարը: Բնութագրե՛ք 1923–1929 թթ. ամերիկյան հասարակությունը: Ինչո՞ւ ԱՄՆ–ը խստացրեց ներգաղթի օրենսդրությունը: Ի՞նչ քաղաքականություն էր վարում ԱՄՆ–ը արտաքին բնագավառում, ինչո՞ւ:

§ 3. ԱՐԵՎԵԼՅԱՆ ԵՎՐՈՊԱՅԻ ՆՈՐ ՊԵՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ

Կայսրությունների կործանումն ու նորանկախ պետությունների առաջացումը: Բազմազգ Ավստրո-Հունգարիայում սկսված հեղափոխական շարժումների արդյունքում երկամիասնական այս միապետությունը փլուզվեց: 1918 թ. նոյեմբերի 12–16–ը հռչակվեցին Ավստրիայի և Հունգարիայի հանրապետությունները: 1918 թ.

հոկտեմբերին Չեխիայում և Սլովակիայում ձևավորվեցին նոր իշխանության մարմիններ՝ Ազգային կոմիտեները: Վերջիններս համաձայնության եկան երկազգային պետության՝ Չեխոսլովակիայի հանրապետության ստեղծման հարցում: Չեխական և սլովակյան տարածքներից բացի՝ նորաստեղծ պետությունը պետք է ընդ-

գրկեր նաև գերմանական և սլավոնական այլ բնակչությանը տարածքներ:

1918 թ. աշնանը Ավստրո-Հունգարիայի հարավսլավական տարածքներում նույնպես սկսվեցին հակաավստրիական ելույթներ: Այդ նույն շրջանում ռազմական գործողությունները շարունակող իտալացիները մտադիր էին տարածքներ գրավել Ադրիատիկ ծովի ափին: Այդ սպառնալիքը բացառելու նպատակով Սերբական թագավորությունը և այդ օրերին ստեղծված սլովենների, խորվաթների և սերբերի պետությունը (ՄԽՄՊ) Սերբա-խորվաթա-սլովենական թագավորության (ՄԽՄԹ) ստեղծման վերաբերյալ որոշում ընդունեցին: Ավելի ուշ վերջինիս կազմի մեջ մտավ Չեռնոգորիան, և պետությունը 1929 թ. ստացավ **Հարավսլավիա** անունը:

Նոր պետություններ ստեղծվեցին նաև փլուզված Ռուսաստանյան կայսրության տարածքում: Նախ վերականգնվեց Լեհաստանի անկախությունը: Ռուսաստանի, Ավստրո-Հունգարիայի և Գերմանիայի միջև բաժանված լեհական հողերի միավորումը սկսվել էր դեռ պատերազմի ընթացքում՝ 1917 թ.: Հետագայում Գերմանիայի կողմից օկուպացված Լեհաստանի տարածքում ստեղծվեց Լեհական ժամանակավոր կառավարությունը: Մյուս տարածքները Լեհաստանին անցան Վերսալյան հաշտության պայմանագրի արդյունքում: Լեհաստանի միավորումն

ավարտվեց 1921 թ., երբ ընդունվեց երկրի սահմանադրությունը: Լեհական պետության գլուխ կանգնեց Յ. Պիլսուդսկին:

1917 թ. դեկտեմբերին Ֆինլանդիայում ստեղծված ժողովրդավարական կառավարությունը ճանաչվեց Խորհրդային Ռուսաստանի կողմից: Մերձբալթյան հանրապետությունների անկախության հաստատումն անցավ քաղաքացիական պատերազմի փուլով: Ի վերջո 1919–1920 թթ. Լատվիայում, Լիտվայում և Էստոնիայում հաստատվեցին ժողովրդավարական հանրապետություններ:

Նորանկախ պետությունների կազմավորումը շրջադարձային իրողություն էր այդ ժողովուրդների պատմության մեջ: Սակայն Վերսալյան համակարգի պայմանագրերից նրանք ժառանգություն էին ստացել ազգամիջյան, միջէթնիկական և սահմանային խնդիրներ:

Նոր պետությունների կայացման գործընթացը: Արևելյան Եվրոպայի նորաստեղծ երկրների առջև ծառայել էին ներքին և արտաքին քաղաքական խնդիրներ: Հատկապես զգալի էին իրագործվող արդիականացման արդյունքում խորացող սոցիալ-տնտեսական խնդիրները: Նորաստեղծ պետությունների բնակիչների համար գնալով ավելի անընդունելի էին դառնում անվերջ բարեփոխումները: Զանգվածների շրջանում հասունանում էր այն

գաղափարը, որ պետության ղեկը պետք է փոխանցել «ուժեղ ձեռքի», որն ի գորու լինի հաստատելու «կարգուկանոն»: Արևելյան Եվրոպայի երկրների ընտրությունը կանգ առավ տիրագորական կառավարման համակարգի վրա:

Տիրազորությունը (ավտորիտարիզմ) կառավարման ոճ է, որի դեպքում կառավարողները պահանջում են կառավարվողների անվերապահ հնազանդությունը: Նման վարչակարգերի դեպքում իշխանությունը կենտրոնացած է լինում մեկ կամ մի քանի առաջնորդի ձեռքում: Հիմնականում դրանք հանդես են գալիս ռազմական վարչակարգերի տեսքով:

Տիրազորության դեպքում առկա է սահմանափակ բազմակարծությունը: Իշխանությունները որոշակի սահմաններում թույլատրում են այլախոհությունն ու վերահսկելի ընդդիմությունը: Ինքը՝ պետությունը (կառավարող էլիտան), իր համար կամ իր ենթակայության տակ ստեղծում է «իշխանության կուսակցություն»:

Տիրազորության դեպքում հասարակության համախմբման գործիքի դերում հանդես են գալիս կրոնը, ազգայնականությունը, ավանդույթները: Երբեմն մատուցվում է «գարգացման գաղափարախոսությունը»՝ տնտեսական և սոցիալական արդիականացման նպատակներով հանդերձ:

Տիրազորական վարչակարգերին

բնորոշ է զանգվածների ապաքաղաքականացումը, վերջիններիս անտարբերությունը կամ թշնամական դիրքորոշումը իշխանության նկատմամբ: Չունենալով զանգվածների լայն աջակցությունը՝ ավտորիտար իշխանությունը հենարան է գտնում ի դեմս բյուրոկրատիայի, բանակի, եկեղեցու, խոշոր ձեռներեցների: Սակայն դրա հետ մեկտեղ կարող են հենվել նաև առաջնորդի կերպարի վրա:

Տիրազոր վարչակարգը չի ձգտում կյանքի բոլոր ոլորտների նկատմամբ լիակատար վերահսկողության: Ավելին՝ ոչ քաղաքական ոլորտներում պահպանում է անհատի և հասարակության «ինքնավարությունը»:

Այսպիսով՝ տիրազոր վարչակարգերը կարող են անցումային դիրք գրավել ժողովրդավարության և ամբողջատիրության միջև: Սակայն ամբողջատիրության համեմատ տիրազորության՝ ժողովրդավարությանն անցնելու հավանականությունն ավելի մեծ է:

Երկու աշխարհամարտերի միջև ընկած ժամանակահատվածում տիրազորական վարչակարգեր էին հաստատվել Կենտրոնական և Հարավարևելյան Եվրոպայում (Ավստրիա, Հունգարիա, Բուլղարիա, Ռումինիա, Հարավսլավիա, Լեհաստան և այլն): Իրենց էությամբ տիրազորական էին նաև Պորտուգալիան և Իսպանիան, թեև այս երկրները բնութագրվում էին նաև իբրև ֆաշիստա-

կան: Իր էությանը տիրազորական էր նաև քենավական Թուրքիան:

Տիրազորության կայացումը:

Տիրազորական կառավարման համակարգի կայացումը Կենտրոնական և Հարավարևելյան Եվրոպայում պայմանավորված էր այդ երկրների հասարակությունների ժողովրդավարության ցածր մակարդակով:

1918 թ. Լեհաստանում կոալիցիոն հիմունքների վրա ստեղծված կառավարությանը զուգահեռ ստեղծվեց նաև, այսպես կոչված, «պետության ղեկավարի» պաշտոնը: Այն զբաղեցրեց գեներալ Յ. Պիլսուդսկին, որը հավակնում էր կուսակցությունների և խորհրդարանի իշխանությունից վեր կանգնած ազգային առաջնորդի դերին:

Հունգարիայում 1919 թ. խորհրդային հանրապետության ջախջախման արդյունքում նույնպես ձևավորվեց տիրազորական վարչակարգ՝ ծովակալ Մ. Հորտիի գլխավորությամբ: 1920 թ. միապետության վերականգնումից հետո Հորտին դարձավ ռեգենտ (խնամակալ):

Արևելաեվրոպական երկրներում աստիճանաբար ձևավորվեց տիրազորական մոդելը: 1926 թ. Լեհաստանում Պիլսուդսկին կատարեց ռազմական հեղաշրջում և հրաժարվեց բազմակուսակցական խորհրդարա-

նական ժողովրդավարությունից: 1929 թվականին Հարավսլավիայում խորհրդարանը ցրվեց, և հայտարարվեց ողջ իշխանությունը Ալեքսանդր թագավորին փոխանցելու մասին: Նրա շուրջը համախմբվեցին սերբական ազգայնական քաղաքական շրջանակները:

1930 թ. Ռումինիայում թագադրվեց Կարոլ II-ը: Նա հենվում էր ազգայնական և հակալիբերալ քաղաքական ուժերի վրա: 1938 թ. թագավորը հեղաշրջում իրագործեց՝ ոչնչացնելով խորհրդարանական համակարգի վերջին մնացուկները:

1932 թ. Հունգարիայում իշխանությունն անցավ Հորտիին: Իսկ 1934 թ. Բուլղարիայում կատարվեց տիրազորական հեղաշրջում Կ. Գեորգիևի քաղաքական խմբավորման գլխավորությամբ և ցար Բորիսի աջակցությամբ:

Արևելյան Եվրոպայում սկսվեց խորհրդարանական համակարգի ապամոնտաժումը: Այդ բռնապետությունները հենվում էին բանակային և միապետական շրջանակների, իսկ երբեմն էլ՝ եկեղեցու և պետական բյուրոկրատիայի վրա: Դա սկզբունքորեն տարբերում էր արևելաեվրոպական տիրազորական վարչակարգերը ֆաշիստական բռնապետություններից:

ՀԱՐՑԵՐ ԵՎ ԱՌԱՋԱԴՐԱՆՔՆԵՐ

1. Արևելյան Եվրոպայում Առաջին աշխարհամարտից հետո ինչ պետություններ առաջացան:
2. Ինչ է տիրազորությունը: Բացատրե՞ք *տիրազորական վարչակարգ* հասկացությունը:
3. Ինչո՞ւ Արևելյան Եվրոպայի նորանկախ կամ նորաստեղծ երկրներն ընտրեցին կառավարման տիրազորական վարչաձևը:
4. Ե՞րբ և ո՞ր արևելաեվրոպական երկրներում հաստատվեցին տիրազորական դիկտատուրաներ: Ինչ ընդհանրություններ և առանձնահատկություններ դրսևորվեցին այդ գործընթացում: Ո՞րն էր այդ դիկտատուրաների հենարանը Արևելյան Եվրոպայի երկրներում:

§ 4. ԱՄԲՈՂՋԱՏԻՐԱԿԱՆ ՎԱՐՉԱԿԱՐԳԵՐԸ

Ամբողջատիրության էությունը:
Կառավարման ոչ ժողովրդավարական վարչակարգերը ներկայանում են ամբողջատիրության (տոտալիտարիզմ) և տիրազորության (ավտորիտարիզմ) տարատեսակներով:

Ամբողջատիրության էությունը հիմնավորել է իտալական ֆաշիզմի գաղափարախոս Զ. Ջենտիլեն: Նրա համոզմամբ մարդը ամբողջովին պետք է ենթարկվի պետությանը, քանի որ մարդկային և հոգևոր ամեն ինչ կորցնում է իր արժեքը պետությունից դուրս:

«Ամբողջատիրություն» հասկացությունը քաղաքական բառապաշար մտավ 1925 թ. Իտալիայի առաջնորդ Բ. Մուսոլինիի կողմից: Հետագայում ֆաշիզմի ընդդիմախոսները սկսեցին այդ հասկացությունն օգտագործել բացասական իմաստով՝ իբրև ժո-

ղովրդավարության հակադիր բևեռ: Ամբողջատիրություն ասելով՝ սկզբից հասկանում էին ֆաշիստական վարչակարգն Իտալիայում և նացիոնալ-սոցիալիստական շարժումը Գերմանիայում: Սակայն 1929 թ. սկսած՝ այն կիրառվում էր նաև ԽՍՀՄ-ի քաղաքական վարչակարգի նկատմամբ:

Ամբողջատիրական երկրում առկա է միակուսակցական բռնապետությունը, որն իր հետ բերում է պետական և կուսակցական կառույցների միաձուլում: Կուսակցությունը յուրացնում է հասարակության անունից խոսելու իրավունքը: Նման երկրում առկա է ահաբեկման համակարգը, տնտեսության կենտրոնացված կառավարումը: Ամբողջատիրական իշխանության բուրգի գագաթը ներկայանում է ի դեմս առաջնորդի կերպարի:

Առաջնորդի գործողություններն ու կուսակցական դոգմաները ենթակա չեն քննադատության: Ամբողջատիրական իշխանությունն իր վերահսկողությունը տարածում է կյանքի բոլոր ասպարեզների վրա: Հատկապես մեծ ուշադրություն է դարձվում մարդկանց ազատ ժամանակի անցկացման խնդրին: Հետևելով «Երբ մարդիկ անելու ոչինչ չունեն, նրանք հաճախ հիմարություններ են անում» գաղափարին՝ պետությունը կուսակցական գաղափարախոսությամբ է լցնում այդ ազատ ժամանակը: Գործում է հետևյալ սկզբունքը. «Անհատ անձ է մնում միայն քնած մարդը»:

Այսպիսով՝ պետություն-կուսակցությունն իրագործում է համընդհանուր վերահսկողություն հասարակության և անհատի նկատմամբ: Ամբողջատիրությունը փակ համակարգ է, որում ամեն ինչ՝ երեխաների դաստիարակությունից մինչև ցանկացած արտադրանքի բացթողումը, վերահսկվում է պետության կողմից:

Ամբողջատիրական վարչակարգերը բաժանվում են աջ և ձախ տարատեսակների: Աջ վարչակարգն իր զարգացումը գտավ Իտալիայում 1922 թ., իսկ Գերմանիայում՝ 1933 թ. սկսած: Աջ տիպի ամբողջատիրական վարչակարգեր հաստատվեցին նաև Թուրքիայում, Իրանում, Արգենտինայում և այլ երկրներում:

Ձախ (կոմունիստական) ամբողջատիրությունը հաստատվել է ԽՍՀՄ-ում և մի շարք այլ երկրներում: Եթե ձախ ամբողջատիրությունը հենվում է դա-

սակարգային պայքարի և կոմունիզմի տարածման գաղափարի վրա, ապա աջ ամբողջատիրության նպատակը ազգն է ու վերջինիս համար «կենսական տարածքի» ապահովումը:

Ֆաշիստական վարչակարգը Իտալիայում: Ֆաշիզմը ձևավորվել է Իտալիայում: Այդ հասկացությունը ծագել է ֆաշիո (խուրձ, միություն) բառից: Ֆաշիոն կամ ֆասցիան կարմիր ժապավենով ամրացված կեչու ճյուղերի տրցակ է: Այդ ճյուղերից հյուսվում էին լիկտորների՝ Հին Հռոմի բարձրաստիճան պաշտոնյաների թիկնապահների տապարները: Հռոմեացիների համար իշխանության խորհրդանիշ հանդիսացող ֆասցիաներն արտացոլվեցին Մուսսոլինիի կուսակցության զինանշանի վրա:

Ֆաշիզմի ծագումն ու ամրապնդումն ունեին հիմնավոր պատճառներ: Պատերազմից հետո Իտալիան «հաղթող երկրների մեջ պարտված» պետություն էր: Նա ոչ միայն չունեցավ տարածքային ձեռքբերումներ, այլև կրեց նյութական ու մարդկային խոշոր կորուստներ: Տեսեսական դժվարությունները դժգոհության և ճգնաժամի պատճառ դարձան: 1919–1922 թթ. փոխվեց հինգ կառավարություն: Միապետությունը՝ Վիկտոր Էմանուիլ III-ի գլխավորությամբ, անկարող էր կարգավորել ներքին և արտաքին քաղաքական խնդիրները: Զորացրված զինվորականներն ու երիտասարդությունը կարծում էին, որ դաշնակիցները թալանել են Իտա-

լիան: Հասարակական գիտակցության մեջ լայն տարածում էր գտնում փոփոխությունների ձգտումը:

Դեռ 1919 թ. իտալական ֆաշիզմի առաջնորդ (իտալերեն՝ դուչե) Մուսսոլինին հիմնեց «Ֆաշի դի կոմբատիմենտոն» («Մարտական միություն»), որտեղից էլ տարածվեց շարժման անունը: 1922 թ. հոկտեմբերին կազմակերպելով իր հետևորդների «Արշավը դեպի Հռոմ» և ստանձնելով վարչապետի պաշտոնը՝ նա սկսեց ամրապնդել իր վարչակարգը: Արդեն 1925 թ. ընդունված օրենսդրական ակտերով Մուսսոլինին ազատվում էր պառլամենտի առջև ունեցած պատասխանատվությունից: Օրենքների նախագծերը չէին կարող խորհրդարանի քննարկմանը դրվել առանց կառավարության ղեկավարի համաձայնության:

Ամբողջատիրական վարչակարգի վերջնական ամրապնդումը տեղի ունեցավ 1926 թ.: Կուսակցություններն ու կազմակերպությունները, բացի ֆաշիստականից, ցրվեցին և օրենքից դուրս հայտարարվեցին:

Իտալիայում արմատավորվում էր Մուսսոլինիի պաշտամունքը: «Մուսսոլինին միշտ իրավացի է» կարգախոսը կարելի էր հանդիպել ամենուր: Նրա հռչակած նպատակը ազգի վեհության ապահովումն էր, Հին Հռոմի փառքի վերականգնումը:

Իտալական ֆաշիզմն անհամեմատ ավելի լիբերալ էր գերմանական նացիզմից: Մուսսոլինին անհեթեթություն էր համարում գերմանացիների՝ իբրև բարձրագույն ռասայի

մարմնավորման գաղափարը: Ինչ վերաբերում է հակահրեական տեսություններին, ապա Մուսսոլինին այն անվանում էր «գերմանական չարիք» և ասում, որ Իտալիայում չկա հրեական հարց:

Իտալիայում շրջանառության մեջ դրվեց կորպորատիվ համակարգը: Տնտեսության հիմնական ճյուղերն ու սոցիալական ոլորտը հանդես էին գալիս իբրև առանձին միավորներ՝ ի դեմս կորպորացիաների (ընկերությունների): Դրա նպատակը կարգապահ տնտեսության և կայուն սոցիալական համակարգի ստեղծումն էր: Դասակարգային պայքարը այս համակարգի օգնությամբ բացառվում էր: Շրջանառության մեջ դրվեց նաև ավտարկիան՝ ինքնաապահովումը: Նպատակը մեկն էր՝ այն ամենը, ինչ ներմուծվում էր, արտադրել Իտալիայում: Մուսսոլինիի օրոք Իտալիան ունեցավ տարածքային ձեռքբերումներ (Եթովպիա, Ալբանիա): Նա մտադիր էր նաև Միջերկրական ծովը վերածելու «իտալական լճի»: Մուսսոլինիի կարևոր ձեռքբերումներից էր Վատիկանի հետ պայմանագրի կնքումը 1929 թ.: Դրանով Իտալիան և Վատիկանը միմյանց ճանաչում էին իբրև սուվերեն պետություններ:

Մուսսոլինին նաև հակաթուրքական տրամադրություններ ունեցող գործիչ էր: Նա մտադիր էր տարածքային ձեռքբերումներ ունենալ ի հաշիվ Թուրքիայի: Գիտակցելով, որ այդ հարցում հայերը կարող են օգտակար լինել, նա ընդգծում էր հայ ժողովրդի նկատ-

մամբ իր համակրանքը: Մուստլինին մեծ օգնություն ցուցաբերեց հայերին: Հիտլերը հայերին դասել էր հրեական ծագում ունեցող ժողովուրդների շարքին, հետևաբար հայերը ենթակա էին ոչնչացման: Սակայն Մուստլինի կողմից Իտալիա հրավիրված մի շարք հայագետներ գրեցին «Հայերը՝ արիացիներ» աշխատությունը: Դրա շնորհիվ մեր ժողովուրդը խուսափեց նոր ցեղասպանությունից Գերմանիայի կողմից ռազմակալված տարածքներում:

Նացիոնալ-սոցիալիզմը Գերմանիայում: Նացիոնալ-սոցիալիզմը Գերմանիայի նացիոնալ-սոցիալիստական բանվորական կուսակցության հայեցակարգն է: Այն ծայրահեղ ազգայնամոլական և ռասայական խտրականության քաղաքականության խառնուրդ է: Նացիզմի հիմքում դրվեց Հիտլերի «Իմ պայքարը» գիրքը:

1933 թ. հունվարի 30-ին Հիտլերը զբաղեցրեց Գերմանիայի ռայխսկանցլերի (վարչապետ) պաշտոնը: Իսկ 1934 թ. օգոստոսի 1-ին՝ նախագահ Հինդենբուրգի մահից հետո, նախագահի պաշտոնը լուծարվեց, և իշխանությունը կենտրոնացվեց Հիտլերի ձեռքում: Վերջինս դարձավ ֆյուրեր (առաջնորդ) և «ցմահ ռայխսկանցլեր», որը նրան իրավունք էր տալիս նշանակելու ոչ միայն կայսերական կառավարության անդամներին, այլև իր ժառանգորդին:

Նացիստական վարչակարգի հաստատումը պայմանավորված էր մի

շարք հանգամանքներով: Մոնոպոլիստական շրջանները նացիզմը համարում էին անկայուն քաղաքական իրավիճակից դուրս գալու միջոց: Մանր ձեռնարկատերերն ու գյուղացիությունը նացիզմի հետ նույնպես մեծ հույսեր էին կապում՝ կարծելով, որ այն կմեղմացնի տնտեսական ճգնաժամի հետևանքները: Իսկ Գերմանիայի ձախ ուժերը պառակտված էին, քանզի սուր պայքար էր գնում կոմունիստների և սոցիալիստների միջև:

Գերմանիայում նացիզմի վերելքին նպաստեցին մի շարք այլ իրողություններ: Դեռ 1919 թ. փետրվարին Վայմար քաղաքում հռչակվել էր, այսպես կոչված, «Վայմարյան հանրապետությունը» (1919–1933 թթ.): Վերսալյան պայմանագիրը ստորագրած Վայմարյան հանրապետության դիրքերը թույլ էին ժողովրդի շրջանում: Արդյունքում ժողովրդավարությունը դիտվում էր իբրև թույլ կառավարման համակարգ ապահովող իրողություն:

Էական դեր խաղացին նաև նացիստների հմուտ քարոզչությունն ու Հիտլերի՝ զանգվածներին համախմբելու կարողությունը: 1929 թ. ծայրահեղ չափերի հասած տնտեսական փլուզումը, կոմունիստների սպառնալիքի հանդեպ մտավախությունը, նացիստների կողմից հակառակորդ ուժերի նկատմամբ բռնության գործադրումը նույնպես որոշիչ նշանակություն ունեցան:

Նացիստական պետության հիմքում դրվեցին երեք գաղափարներ՝ առաջնորդի բացարձակ իշխանու-

թյունը, ռասայական տեսությունը և ուժի պաշտամունքը: Գերմանիայում չկային Հիտլերի իշխանությունը սահմանափակող օրենսդիր և գործադիր մարմիններ: Պատահական չէ, որ Ռայխստագը (խորհրդարան) հաճախ անվանում էին «աշխարհում ամենաբարձր վարձատրվող տղամարդկանց երգչախումբ»: Բանն այն է, որ Ռայխստագը ինքնուրույն ոչ մի օրենք չէր ընդունում: Ուղղակի յուրաքանչյուր նիստի սկզբին և ավարտին պատգամավորները կանգնում և երգում էին Գերմանիայի օրհներգը: Հիտլերի որոշումները չէին քննարկվում, այլ ընկալվում էին որպես հրաման, իսկ 1934 թ. սկսած՝ կառավարությունը չէր հավաքվում նստաշրջանի:

Արմատավորվում էր Հիտլերի պաշտամունքը: Նացիստական կուսակցության անդամները պարտավոր էին տանը ունենալ ֆյուրերի լուսանկարը: Հիտլերը պետք է ներկայացվեր իբրև մի անհատ, ով զերծ էր շարքային անձանց հատուկ թերություններից: Օրինակ՝ խստիվ արգելված էր մամուլում տպագրել Հիտլերի լուսանկարներն ակնոցով: Հետագայում արգելվեցին նաև ձեռնափայտով լուսանկարները:

Մյուս հիմնարար սկզբունքը ռասայական տեսությունն էր: Նացիստների կարծիքով գոյություն ունեին երեք ռասաներ՝ բարձր, ոչ լիարժեք և ցածր: Այդ տեսությունից բխում էր, որ «ցածրագույն ռասաները» ներկայացնող ժողովուրդները պետք է ոչնչացվեին, իսկ ոչ լիարժեք ռասա-

ները ենթարկվեին արիացիներին: Նացիստների կարծիքով Գերմանիան իրավունք ուներ հավակնելու աշխարհում գերիշխող դիրքի: 1935 թ. ընդունվեցին ռասայական օրենքներ, որոնցում նշվեցին հակահրեական միջոցառումները: Պետության մեջ անձի իրավական կարգավիճակի համար վճռական նշանակություն ստացավ նրա ռասայական և ազգային պատկանելությունը: Խստորեն արգելվում էին ամուսնությունները արիացիների և ոչ արիացիների միջև:

Նացիստների երրորդ հիմնարար սկզբունքը ուժի պաշտամունքն էր: Ըստ Հիտլերի՝ ռասաների միջև պայքարում հաղթում է ուժեղը: Ուժի պաշտամունքը միահյուսվում էր «կենսական տարածքների» գաղափարի հետ: Այդ գաղափարի էությունը հետևյալն էր. Գերմանիան գերբնակեցված է ու չի կարող ինքն իրեն կերակրել: Խնդրի լուծում կարող է լինել միայն կենսական տարածքի ընդլայնումը:

Հատուկ ուշադրություն էր դարձվում քարոզչությանն ու գրաքննությանը: Յուրաքանչյուր ընտանիք պարտավոր էր տանն ունենալ Գերմանիայի կեռախաչով (սվաստիկա) դրոշը: Արգելվում էին սպորտային այն հաղորդագրությունները, որոնցում նշվում էին գերմանացի մարզիկների պարտությունները: Սգո հայտարարություններում արգելվում էր նշել այն մասին, որ անձը մահացել է վիրաբուժական գործողության ընթացքում, քանզի դա անվանարկում էր գերմանական բժշկությունը:

Արգելված էին «պարտվողական տրամադրություններ ներառող գրույցները» հասարակական վայրերում: Այդպիսի գրույցների համար գերմանացի տաղանդավոր երգահաններից մեկը մահապատժի ենթարկվեց: Ի պատասխան երգահանին ներելու խնդրանքներին՝ Գերելսը նշեց. «Նույնիսկ եթե նա երկրորդ Բեթհովենն է, մահապատժի որոշումն ի կատար կածվի»: Նացիստների քարոզչությունը տարածվում էր արվեստի, գրականության և հասարակական գիտությունների վրա:

Գերմանական գիտությանը հատկապես մեծ հարված հասցրեց կրթական և գիտական հաստատությունների «արիականացումը»: Հարյուրավոր գիտնականներ հեռացան Գերմանիայից, շատերը ստիպված գնացին վարչակարգի հետ գործարքի: 1936 թ. Հիտլերը Գերմանիայի քաղաքացիներին նույնիսկ արգելեց ընդունել Նոբելյան մրցանակը: Փոխարենը սահմանվեց «Գերմանական ազգային մրցանակ», որն ամենամյա դարձավ:

Հատուկ նշանակություն էր տրվում երիտասարդ սերնդի դաստիարակու-

թյանը: Երեխաները և երիտասարդությունը պետք է դաստիարակվեին նացիստական նվաճողական ոգով: 10-18 տարեկան բոլոր երեխաներն ու պատանիները ներգրավվում էին երիտասարդական շարժման՝ Հիտլերյուգենդի մեջ: 1939 թ. այդ շարժման մեջ գրանցվածների թիվը շուրջ 7 300 000 էր:

Գերմանիայի կառավարման համակարգը ստացավ բրգաձև կառուցվածք: Հիտլերի մերձավոր համախոհները՝ Բորմանը, Գյորինգը, Հիմլերը և Գերելսը, ստանձնեցին կարևորագույն պետական պաշտոններ:

Նացիստները վարում էին ակտիվ արտաքին քաղաքականություն: Հասնելով Վերսալ-վաշինգտոնյան համակարգի վերանայմանը՝ նրանք որդեգրեցին ծավալապաշտական քաղաքականություն: Այդ ծրագրերում Գերմանիան չհանդիպեց լուրջ արգելքների: Դրան նպաստեցին մի շարք իրողություններ.

- Միջազգային հանրությունը պատրաստ չէր դիմելու վճռական գործողությունների:

Մուսսոլինին իր թիկնազորով դիմավորում է Հիտլերին 1934 թ. Իտալիա այցի ժամանակ

• Գերմանիայից բխող վտանգը թերագնահատվում էր: Ֆրանսիայի և Մեծ Բրիտանիայի կողմից տարվում էր Գերմանիայի խաղաղեցման քաղաքականություն:

Այս պայմաններում Գերմանիան սկսեց կուտակել իր ռեսուրսները՝ նախապատրաստվելով մեծ պատերազմի:

ՀԱՐՑԵՐ ԵՎ ԱՌԱՋԱԴՐԱՆՔՆԵՐ

1. Ոչ ժողովրդավարական վարչակարգերի ինչ տեսակներ գիտեք: Որո՞նք են դրանց բնորոշ գծերը, ո՞ր երկրներում են հաստատվել:

2. Ո՞վ է իտալական ֆաշիզմի գաղափարախոսը: Պատմական ինչ պայմաններում առաջացավ ֆաշիզմը Իտալիայում: Ե՞րբ և ո՞ւմ կողմից է հիմնվել «Մարտական միությունը»: Բացատրե՞ք կորպորատիվ համակարգի էությունը: Արտաքին ինչ կուրս էր վարում Մուսսոլինին: Ձեր կարծիքով ինչո՞ւ էր նա համակրանքով վերաբերվում հայերին:

3. Ի՞նչ է նացիոնալ–սոցիալիզմը: Որո՞նք էին նացիստական վարչակարգի հաստատման գլխավոր պատճառները: Ի՞նչ գաղափարներ դրվեցին նացիստական պետության հիմքում: Արտաքին–քաղաքական ինչ գործոններ նպաստեցին հիտլերյան Գերմանիայի վերելքին:

§ 5. ԱՄԲՈՂՋԱՏԻՐԱԿԱՆ ՎԱՐՉԱԿԱՐԳԸ ԽՍՀՄ–ՈՒՄ

ԽՍՀՄ–ի կազմավորումը:
Ռուսաստանում 1918–1920 թթ. քաղաքացիական պատերազմի ավարտից հետո առաջ եկավ Ռուսաստանյան նախկին կայսրության տարածքում առաջացած խորհրդային պետությունների միջև հարաբերությունների հստակեցման խնդիրը: 1920–1922 թթ. ՌԽԴՍՀ–ի և խորհրդային հանրապետությունների միջև կնքվեցին արտաքին քաղաքականության, պաշտպանության և տնտեսական գործունեության բնագավառում համագործակցության վերաբերյալ պայմանագրեր:

Ձևականորեն խորհրդային հանրապետություններն անկախ էին, և այդ պայմանագրերը չէին ենթադրում նրանց իշխանության բարձրագույն մարմինների ենթակայությունը ՌԽԴՍՀ–ի իշխանությանը: Սակայն Խորհրդային Ռուսաստանի ղեկավարության կարծիքով նախկինում մեկ կայսրության կազմում գտնվելու ընթացքում այդ պետությունների ժողովուրդների միջև ձևավորվել էին պատմական, տնտեսական և մշակութային հարաբերություններ, որոնք տրամաբանական էին դարձնում նրանց միավորումը: Խորհրդային

հանրապետությունների միավորումը պետք է իրագործվեր «վերևից»:

Ի. Ստալինն առաջ քաշեց «ինքնավարացման ծրագիրը»: Նա առաջարկում էր խորհրդային հանրապետություններն ընդգրկել ՌԽԴՍՀ-ի կազմի մեջ՝ ինքնավար հանրապետությունների կարգավիճակով: Այս ծրագրին դեմ էր Վ. Լենինը, որն առաջ քաշեց Եվրոպայի և Ասիայի խորհրդային սոցիալիստական հանրապետությունների միություն ստեղծելու գաղափարը: Նրա համոզմամբ դաշնային միավորումը տվյալ պահին ամենանախընտրելին էր, չնայած որ այդ դաշնությունը նա համարում էր հետագայում միասնական պետության հասնելու անցումային փուլ: Ի վերջո Կենտկոմն ընդունեց դաշնային կառույց ունեցող պետության լենինյան տեսակետը:

Էականորեն կարևորվում էր անդրկովկասյան երեք հանրապետությունների խնդիրը: Լենինը պնդում էր, որ Հայաստանը, Վրաստանն ու Ադրբեջանը ապագա միության կազմի մեջ մտնեն Անդրկովկասյան դաշնության ձևով: Անդրկովկասյան դաշնության ղեկավար մարմիններում ապահովելով Մոսկվային հավատարիմ կադրերի նշանակումը՝ խորհրդային կառավարությունը կարող էր ապահովել իր համար ընդունելի որոշումների կայացումը:

Մոսկվայի հետևողական ճնշման արդյունքում 1922 թ. մարտի 12-ին անդրկովկասյան երեք հանրապետությունները կնքեցին դաշնային

միության պայմանագիր: Արդյունքում ի հայտ եկավ Անդրկովկասի Խորհրդային Սոցիալիստական Հանրապետությունների Դաշնային Միությունը (ԱԽՍՀԴՄ): Նոր էր ձևավորվել ԱԽՍՀԴՄ-ն, երբ Մոսկվան արտահայտեց իր դժգոհությունը: Պարզվեց, որ պահանջվում էր ստեղծել ոչ թե հանրապետությունների դաշնային միություն, այլ միասնական դաշնային հանրապետություն: 1922 թ. դեկտեմբերի 13-ին հռչակվեց Անդրկովկասի Խորհրդային Դաշնային Սոցիալիստական Հանրապետությունը (ԱԽԴՍՀ), և ընդունվեց վերջինիս սահմանադրությունը: Իսկ արդեն դեկտեմբերի 30-ին ստեղծվեց Խորհրդային Սոցիալիստական Հանրապետությունների Միությունը (ԽՍՀՄ), որի կազմի մեջ մտան ՌԽԴՍՀ-ն, Ուկրաինական ԽՍՀ-ն, Բելոռուսական ԽՍՀ-ն և Անդրկովկասի Խորհրդային Դաշնային Սոցիալիստական Հանրապետությունը (ԱԽԴՍՀ):

1924 թ. հունվարի 31-ին ընդունվեց ԽՍՀՄ առաջին սահմանադրությունը, համաձայն որի՝ Իշխանության բարձրագույն մարմին էր հռչակվում ԽՍՀՄ Խորհուրդների համագումարը: Միութենական բոլոր հանրապետությունները պահպանում էին անկախության ձևական դրսևորումները՝ ներքին ինքնակառավարման գործերում: Իշխանության դաշնային մարմինների լիազորությունների շրջանակների մեջ մտնում էին արտաքին քաղաքականությունը, զինված ուժերը, ֆինանսները և կապի ու հաղորդակցության միջոցները:

ԽՍՀՄ-ում սոցիալիզմի կառուցման անհրաժեշտ նախապայմաններ համարվեցին արդյունաբերացումը, կոլեկտիվացումը և «մշակութային հեղափոխությունը»:

1927 թ. ԽՍՀՄ-ը մուտք գործեց զարգացման նոր փուլ: Երկրում սկսվեց արդյունաբերացման գործընթացը, ապա գրեթե զուգահեռաբար գործադրվեց գյուղի կոլեկտիվացման քաղաքականությունը:

1930 թ. սկսվեց կոլեկտիվ տնտեսությունների համատարած ստեղծումը, որը զուգակցվում էր մասնավոր տնտեսությունների վերացմամբ: Կոլեկտիվացումն իրագործվում էր հակաիրավական մեթոդներով: Արագացված մեթոդներով էին իրագործվում նաև մշակութային վերափոխումները: Մեծ աշխատանք էր տարվում հատկապես բնակչության գրագիտության մակարդակի բարձրացման ուղղությամբ: Արդեն 1927–1928 թթ. գրագետ բնակչությունը կազմում էր քաղաքային բնակչության 80%-ը, գյուղականի՝ մոտ 43%-ը: 1930 թ. մտցվեց պարտադիր տարրական կրթությունը:

Մեծ ուշադրություն էր դարձվում կադրերի պատրաստմանը: Այդ շրջանում կազմակերպվեց ու կայացավ խորհրդային գիտությունը: Սակայն դրա հետ մեկտեղ ներմուծվում էին պարտադիր ու կադապարային դատողություններ, կատարվում բռնի միջամտություններ ստեղծագործական կյանքին: Գործող գրաքննությունը ոչ միայն բացառում էր որոշ ստեղծագործությունների տպա-

գրումը, այլև հալածանքների ենթարկում դրանց հեղինակներին:

Ամբողջատիրական համակարգը ԽՍՀՄ-ում: 1930-ական թթ. սկզբներին ԽՍՀՄ-ում ձևավորվեց վարչահրամայական համակարգը, որը հանգեցրեց ԽՍՀՄ-ում ամբողջատիրության հաստատմանը: Ամբողջատիրության խորհրդային տարատեսակն ուներ մի շարք պատճառներ:

Նախ խորհրդային ամբողջատիրության անհրաժեշտ տարր հանդիսացող կառավարման վարչահրամայական համակարգը համապատասխանում էր սոցիալիզմի կառուցման վերաբերյալ այն ժամանակներում իշխող պատկերացումներին: Զգացվում էր ժողովրդական զանգվածների սոցիալ-տնտեսական և մշակութային զարգացածության ընդհանուր ցածր մակարդակը: Երկրում բացակայում էին ժողովրդավարության ավանդույթները: Չհաջողվեց ստեղծել իշխանության մարմինների գործունեության նկատմամբ ժողովրդավարական վերահսկողության իրական մեխանիզմներ: Ձևավորվում էր խորհրդային առաջնորդների (Լենին և Ստալին) անձի պաշտամունքը:

Ամբողջատիրության հաստատմանը նպաստեցին նաև կառավարող կուսակցության անհանդուրժողականությունն ու քաղաքական ընդդիմության բացակայությունը: Քաղաքացիական պատերազմը նպաստեց միակուսակցական համակարգի ձևավորմանն ու մարքս-լենինյան

գաղափարախոսության գերիշխանության հաստատմանը: Քաղաքական ընդդիմությունը ոչնչացված էր:

Էական դեր խաղաց նաև պետական և կուսակցական մարմինների բյուրոկրատացումը: Տնտեսության պետականացումը կտրուկ մեծացրեց պետական ապարատի լիազորությունները:

Բացի դրանից՝ տեխնիկական և տնտեսական հետամնացության հաղթահարման անհրաժեշտությունը մարդկային և նյութական ռեսուրսների ծայրահեղ մոբիլիզացման պատճառ դարձավ: Կապիտալիստական շրջափակման և ռազմական սպառնալիքի մթնոլորտը նույնպես ազդում էր բնակչության բարոյահոգեբանական վիճակի վրա:

Ամբողջատիրությունը դրսևորվում էր նաև սոցիալական բնագավառում: XX դարի առաջին կեսին խորհրդային մարդու կյանքում կային բազմաթիվ սահմանափակումներ.

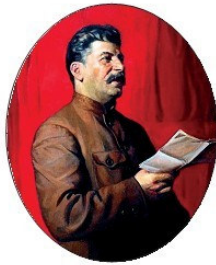
- Կոլտնտեսականները գրկված էին ազատ տեղաշարժվելու իրավունքից. ի տարբերություն բնակչության մյուս խմբերի՝ նրանք չունեին անձնագրեր:
- Բնակության վայրի հարցում գործում էին սահմանափակումներ. օրինակ՝ արգելված էր հաստատվել որևէ վայրում առանց գրանցման:
- Սահմանափակումներ կային նաև աշխատանքի վայրի ընտրության և աշխատավայրի փոփոխման հարցում:
- Գործում էին նաև կուսակցական

պատկանելությանն առնչվող սահմանափակումներ: Միջին և բարձր պաշտոններ վարելու համար ցանկալի էր, որ անձը լինի կոմունիստական կուսակցության անդամ:

Ստալինի անձի պաշտամունքը: Զանգվածային բռնությունները:

Ստալինի անձի դերի գերազնահատումը ժամանակի ընթացքում բերեց կոլեկտիվ կառավարման փաստացի վերացմանն ու Ստալինի բռնապետական վարչակարգի հաստատմանը: Մշակութային և կրթական ցածր մակարդակի վրա կանգնած հասարակությունում առաջնորդի նկատմամբ կույր հավատի ու պաշտամունքի ձևավորումը հեշտ խնդիր էր: Բացի դրանից՝ էական դեր խաղաց այն, որ ոչ վաղ անցյալում միապետական երկրի բնակչությունն ավանդաբար հավատում էր արդարամիտ թագավորի կերպարին: Մեծ էր նաև Ստալինի անմիջական դերն այդ հարցում: Ստալինը այլախոհ տեսակետները չհանդուրժող, կուսակցական իրողությունները վերահսկող հմուտ քաղաքական գործիչ էր: Քաղաքական ախտյանների հետ պայքարում նա հմտորեն օգտագործում էր վերջիններիս վերաբերյալ Լենինի ունեցած քննադատական գնահատականները:

Քաղաքական սպանությունների և դատավարությունների արդյունքում 1930-ական թվականների դրությամբ Ստալինը հիմնականում ազատվել էր իր գլխավոր մրցակիցներից կամ հակառակորդներից: Այդ շարքում էին անվանի կուսակցական գործիչներ Կիրովը, Զինովևը, Կամենևը,

Բ. Բրողակի. «Իոսիֆ Ստալինի դիմանկարը», 1928 թ.

Բուխարինը, Ռիկովը և այլք: Ստալինի քաղաքական վերջին ախտյանը՝ Լ. Տրոցկին, որ 1929 թ., վտարվելով ԽՍՀՄ-ից, ի վերջո ապաստան էր գտել Մեքսիկայում, սպանվեց 1940 թ. Ստալինի հրահանգով:

Վերոհիշյալից բացի՝ Ստալինը նաև հնուտ հոգեբանական հաշվարկ էր կատարել: Լենինի մահից հետո արմատավորելով Լենինի անձի պաշտամունքը՝ Ստալինը ձևավորում էր իր սեփական անձի՝ իբրև Լենինի արժանի հետևորդի ու ժառանգորդի պաշտամունքը:

Ստալինյան վարչակարգի բաղկացուցիչ մասն էին կազմում զանգվածային հետապնդումներն ու հալածանքները: Այդ վարչակարգին բնորոշ հատկանիշներն էին ահաբեկման մթնոլորտը և զանգվածային բռնությունները:

Այսպիսով՝ 1920–1930-ական թթ. ԽՍՀՄ-ում ստեղծվել էր ամբողջատիրական ու վարչահրամայական համակարգ: Այն դրսևորվում էր տնտեսության, քաղաքականության, գաղափարախոսության, մշակույթի, բարոյական նորմերի և այլ բնագավառներում կուսակցություն-պետության լիարժեք վերահսկողությամբ: Երկրի հետագա զարգացման վրա գնալով ավելի մեծ ազդեցություն պետք է ունենային ինչպես Ստալինի անձի պաշտամունքը, այնպես էլ խորհրդային հետագա առաջնորդների անձնական հատկությունները:

ՀԱՐՑԵՐ ԵՎ ԱՌԱՋԱԴՐԱՆՔՆԵՐ

1. Ե՞րբ է առաջացել ԽՍՀՄ-ը: Որո՞նք էին նրա ստեղծման նախադրյալները: Նոր տիպի պետության ստեղծման վերաբերյալ ի՞նչ տեսակետներ կային կոմկուսի ղեկավարության շրջանում:
2. Ներկայացրե՞ք ԽՍՀՄ առաջին սահմանադրության հիմնական դրույթները: Որո՞նք էին խորհրդային երկրում սոցիալիզմի կառուցման նախապայմանները:
3. Պարզաբանե՞ք խորհրդային ամբողջատիրության էությունը: Որո՞նք էին դրա առաջացման պատճառները:
4. Ի՞նչո՞ւ ձևավորվեց Ստալինի անձի պաշտամունքը: Հիմնական կողմերով ներկայացրե՞ք այն: Ի՞նչ հետևանքներ ունեցան Խորհրդային Միությունում 1920–1930-ական թվականներին ծավալված բռնություններն ու հալածանքները:

**ԳԼՈՒԽ 3. ՍՈՑԻԱԼ-ՏՆՏԵՍԱԿԱՆ ԿՅՈՒՄԸ
1920-1930-ԱԿԱՆ ԹՎԱԿԱՆՆԵՐԻՆ**

§ 1. ԲԱՐԳԱՎԱՃՄԱՆ ԺԱՄԱՆԱԿԱՇՐՋԱՆԸ

Տնտեսության տարածները (մոդելներ): Նորագույն պատմության սկզբնական փուլում աշխարհում առավել տարածված էր ազատ շուկայական տնտեսությունը: Հասարակության արդիականացման գործընթացը թեև ներթափանցել էր նաև Արևելքի երկրներ, սակայն դրանցում դեռևս գերիշխում էր ավանդական տնտեսաձևը:

Նախկին Ռուսաստանյան կայսրության տարածքում խորհրդային իշխանության հաստատումից հետո առաջացավ նոր տնտեսաձև՝ սոցիալիստականը: Տնտեսության և ամբողջ հասարակության արդիականացման այս նոր տարածները ավարտուն տեսք ստացավ ԽՍՀՄ-ում 1930-ական թթ. վերջին և պատմության մեջ մտավ «խորհրդային մոդել» անվանումով:

Արևմուտքի զարգացած երկրների տնտեսության վրա սկսեց էական ազդեցություն թողնել պետական-մոնոպոլիստական կապիտալիզմը: Մենատիրությունները (մոնոպոլիա) Առաջին աշխարհամարտից հետո արդյունաբերական զարգացած երկրներում գերիշխող դիրք ձեռք բերեցին տնտեսության գրեթե բոլոր ճյուղերում: Եթե նախկինում նյութական բարիքների մեծագույն մասն արտադրում էին փոքր, միջին և խո-

շոր ազատ ձեռներեցները, ապա այժմ այն արտադրում էին մենատիրական միավորումները:

Այսպես՝ ազատ շուկայական տնտեսության փոխարեն տիրապետող դարձավ մենատիրական տնտեսությունը: Մենատիրությունների տարբեր միավորումները սկսեցին թելադրել արտադրվող ապրանքների ծավալները, դրանց գները: Դա սրեց հակասությունները ազատ ձեռներեցների և մոնոպոլիստների միջև տվյալ երկրի տնտեսության ներսում: Փոքր և միջին ձեռնարկատերերի մեծ մասը, չդիմանալով գերհզոր միավորումների հետ մրցակցությանը, դուրս մղվեց տնտեսական ոլորտից: Աճեց գործազրկությունը, մեծացավ սոցիալական լարվածությունը հասարակության տարբեր շերտերի միջև:

Մենատիրական տնտեսության ամրապնդումը և ազգային մոնոպոլիաների պայքարը արտաքին շուկաների համար սրեցին նաև հակասությունները տարբեր երկրների տնտեսությունների միջև՝ մեծապես ազդելով նաև միջազգային հարաբերությունների վրա: Արդյունքում միջպատերազմյան շրջանում հաճախակի դարձան տնտեսական ճգնաժամերը (1920-1921 թթ., 1929-1933 թթ., 1937-1938 թթ.):

Համաշխարհային տնտեսական մեծ ճգնաժամը (1929–1933 թթ.) շրջադարձային եղավ արդյունաբերական հասարակության զարգացման հետագա գործընթացում: Ժողովրդավարական երկրներում մեծացավ պետության կարգավորող դերը տնտեսական կյանքում, ուժեղացավ պետական–մոնոպոլիստական կապիտալիզմը: Ամբողջատիրական երկրներում (Գերմանիա, Իտալիա, Ճապոնիա) տնտեսությունը ռազմականացվեց, պետության միջամտությունը դարձավ գերակշռող:

Արևմտյան երկրների տնտեսական կյանքը երկու աշխարհամարտերի միջև ընկած շրջանում կարելի է բաժանել հետևյալ փուլերի՝ վերականգնում, բարգավաճում, Մեծ ճգնաժամ և ճգնաժամի հաղթահարում:

Վերականգնման շրջանի առանձնահատկությունները:

Առաջին աշխարհամարտի ավարտից հետո Արևմուտքի և պատերազմի մասնակից մյուս երկրների տնտեսությունը զարգանում էր տարերայնորեն: Նրանց առջև ծառայած առաջնահերթ խնդիրը ռազմական կարիքների համար աշխատող տնտեսությունը խաղաղ ժամանակներին համապատասխան վերակառուցելն էր: Կարևոր էր նաև վերականգնել տնտեսական կապերը, ընդլայնել մասնավոր գործարարությունը:

1920–1921 թթ. տնտեսական ճգնաժամն ընդգրկեց բոլոր զարգացած երկրները: Հետպատերազմյան առաջին տարում արտադրությունը

կտրուկ աճեց, սակայն բնակչության գնողունակությունը դեռևս ցածր էր: Դրությունը բարդանում էր արդյունաբերական զարգացած աշխարհի պառակտված վիճակի պատճառով՝ հաղթած և պարտված երկրներ, կապիտալիստական աշխարհ և սոցիալիստական աշխարհ՝ ի դեմս Խորհրդային Ռուսաստանի (ապա՝ ԽՍՀՄ–ի):

Արևմուտքի երկրները չկարողացան համաձայնեցված գործողությունների ծրագիր մշակել, որի պատճառով նրանց տնտեսության վերականգնումն ու զարգացումն ընթացան անհավասարաչափ:

Ճգնաժամն ավելի արագ հաղթահարեց և վերելքի ուղին բռնեց ԱՄՆ–ը: Նա գերադասելի վիճակում էր, որովհետև հսկայական շահույթներ էր ստացել ռազմական պատվերներից և այլ երկրներին վարկեր տրամադրելուց: Բացի դրանից՝ ԱՄՆ–ը օգտակար հանածոների հարուստ պաշարներ ուներ, և հումք ներմուծելու խնդիրը հրատապ չէր ամերիկյան ձեռներեցների համար:

ԱՄՆ–ի կառավարությունը 1921 թ. վերացրեց մենատիրական ընկերությունների գերշահույթների վրա պատերազմի ժամանակ դրված հարկը և նվազեցրեց բարձր եկամուտ ունեցող ամերիկացիներից գանձվող հարկերը:

Վերացվեցին պատերազմի ժամանակ ստեղծված տնտեսության կարգավորման և վերահսկողության պետական գործակալությունները: Պետության միջամտությունը տնտեսական կյան-

քին համարվեց արտակարգ երևույթ, և խաղաղ կյանքի պայմաններում այդ միջամտությունը խիստ նվազեց:

Շուկայական տնտեսությունը կրկին մտավ իր տարերքի մեջ, վերացվեցին ձեռնարկատիրական գործունեության սահմանափակումները:

ԱՄՆ-ը 1922 թ. հաղթահարեց ճգնաժամը, իսկ Եվրոպան մի քանի տարի դեռ պայքարեց տնտեսական անկման դեմ: Զանգվածային լրատվության միջոցները, դպրոցներն ու համալսարանները գովերգում էին խոշոր արդյունաբերողներին և ֆինանսիստներին՝ նրանց համարելով բարգավաճող ԱՄՆ-ի «հանճարներ»: Կառավարությունը իր առջև նպատակ էր դրել, որ ԱՄՆ-ը գրավի աշխարհի տնտեսական առաջնորդի տեղը Անգլիայի փոխարեն, իսկ Նյու Յորքը Լոնդոնից վերցնի համաշխարհային գլխավոր վարկատուի տեղը:

Բարգավաճման ժամանակաշրջանը: Ճգնաժամն արագ հաղթահարելուց հետո ԱՄՆ-ը բռնեց վերելքի ուղին: Ամերիկյան տնտեսությունը մինչև 1929 թ. ապրեց բուռն զարգացման շրջան, որը պատմության մեջ մտավ «բարգավաճման ժամանակաշրջան» անունով:

Երկրի ազգային հարստությունը 1929 թ. սկզբին կազմում էր 450 մլրդ դոլար՝ 1922 թ. 350 միլիարդի փոխարեն: ԱՄՆ-ը դարձավ կապիտալիստական աշխարհի հզորագույն տերությունը, որի արդյունաբերական արտադրության ծավալն ավե-

լի մեծ էր, քան Մեծ Բրիտանիայի, Ֆրանսիայի, Գերմանիայի, Իտալիայի և Ճապոնիայի արտադրանքի ծավալները միասին վերցրած:

Չտեսնված չափեր ընդունեց գիտության և տեխնիկայի նվաճումների մուտքը տնտեսության բոլոր ճյուղեր: Կտրուկ աճեց ռադիոընդունիչների և էլեկտրատեխնիկայի արտադրությունը: Տարածվեց արտադրության հոսքային եղանակը ամենից առաջ ավտոմեքենաշինության ոլորտում:

Ավտոմեքենան մատչելի դարձավ միջին խավի ամերիկացիների համար. այն բարգավաճ ԱՄՆ-ի խորհրդանիշն էր: «Ավտոմոբիլային թագավորության» համբավ ձեռք բերած ԱՄՆ-ում կար 26,5 մլն ավտոմեքենա՝ մի քանի անգամ ավելի, քան մյուս բոլոր երկրներում՝ միասին վերցրած:

Տնտեսական զարգացումն էականորեն բարելավեց ԱՄՆ-ի բնակչության սոցիալական վիճակը, իսկ երկրում առկա ներքաղաքական լարվածությունը մեղմացավ:

Մարդիկ սկսեցին բարեկեցիկ ապրել, աճեցին աշխատավարձերը, կրճատվեց գործազրկությունը: Տարածում գտավ զանգվածային մշակույթը: Թերթերը լույս էին տեսնում խոշոր տպաքանակով: Մարդկանց կենցաղ մտավ կինոն, կառուցվում էին կինոթատրոններ, հազարավոր մեծ մարզադաշտերում կազմակերպվում էին զանգվածային մարզական ու զվարճալի միջոցառումներ: Համարյա բոլոր ընտանիքներում կար

ռադիո, իսկ յուրաքանչյուր հինգերորդ ամերիկացի ուներ ավտոմեքենա:

Ոչ միայն մեղմացավ դասակարգային պայքարը, այլև շարժում սկսվեց ձեռնարկատերերի և բանվորների համագործակցության օգտին: Բանվորներն իրավունք ստացան բաժնետոմսեր ձեռք բերելու միջոցով դառնալ ձեռնարկությունների փայատեր: Այս երևույթն անվանեցին տնտեսական հեղափոխություն, սակայն դա չէր կարող իսպառ վերացնել սոցիալական անջրպետը ձեռնարկատերերի ու բանվորների միջև:

Ամենուրեք գովերգվում էր բիզնեսը, իսկ բիզնեսմենը դարձավ ամերիկացիների «բարձրագույն հեղինակությունը էթիկայի ու վարքագծի» հարցերում: Գրական փոփոխություններ կատարվեցին մարդկանց հոգեբանության մեջ և աշխարհայացքում: Պետական քարոզչությունը մարդկանց գիտակցության մեջ ամրակայում էր «հավերժական բարգավաճման» գաղափարը, ամերիկյան հասարակությունը վստահ էր, որ իրենց երկիրն այսուհետ զարգանալու է առանց ճգնաժամի:

Արևմտաեվրոպական արդյունաբերական երկրների րնտեսական վիճակը: Հետպատերազմյան շրջանի սկզբում այլ էր իրավիճակը Արևմտյան Եվրոպայում:

Մեծ Բրիտանիայի գլխավոր մրցակից Գերմանիան պարտվել էր, զրկվել իր գաղութներից, իսկ Ֆրանսիան չունեի նախկին հզորությունը:

Մեծ Բրիտանիայի հիմնական մրցակիցները ԱՄՆ-ը և Ճապոնիան էին: Ընդ որում, Մեծ Բրիտանիան ԱՄՆ-ին պարտք էր 5,5 մլրդ դոլար: ԱՄՆ-ը և Ճապոնիան տնտեսապես շատ արագ հզորացել էին և աստիճանաբար դուրս էին մղում բրիտանացիներին արտաքին շուկաներից:

Տնտեսությունը խաղաղ կյանքի պահանջներին համապատասխան վերակառուցելու արդյունքում Մեծ Բրիտանիայում կրճատվեց արտադրությունը, աճեց գործազրկությունը: Սրվեց սոցիալական ու քաղաքական իրավիճակը, մեծ թափ ընդունեց գործադուլային շարժումը: Երկարատև պայքարի շնորհիվ աշխատավորները հասան նրան, որ երկրում սահմանվեց 7-8-ժամյա աշխատանքային օր, բարձրացվեցին աշխատավարձերը: Երկրի տնտեսությունը միայն 1929 թ. հասավ նախապատերազմյան մակարդակին, բայց այն մրցունակ չէր: Սկսեցին զարգացնել արդյունաբերության նոր ճյուղեր՝ քիմիական, մեքենաշինական, ավտոմեքենաշինական:

Ֆրանսիան պատերազմից հետո տնտեսապես թուլացած վիճակում էր, արտաքին պարտքեր ուներ ԱՄՆ-ին և Մեծ Բրիտանիային: Վերսալյան հաշտությամբ սահմանված 132 մլրդ մարկ գերմանական ռազմատուգանքների 52%-ը նա պետք է ստանար: Չնայած այդ գումարը Ֆրանսիան մասամբ ստացավ, սակայն երկրի տնտեսությունը կայունացավ: 1929 թ. դրությամբ 1,5 անգամ ավելացել էր արդյունաբերա-

կան արտադրությունը, և Ֆրանսիան առաջ անցավ Անգլիայից:

Գերմանիան պատերազմից դուրս եկավ քայքայված տնտեսությամբ, երկրում տիրում էր սով, համաճարակ, գործազրկություն: Դաուեսի ծրագիրը թեթևացրեց Գերմանիայի վիճակը: 1924–1929 թթ. նա այդ ծրագրով ստացավ 16 մլրդ դոլար վարկ, տնտեսությունը սկսեց վերելք ապրել, և երկիրը արդյունաբերական արտադրության մի քանի ցուցանիշներով աշխարհում դուրս եկավ երկրորդ կամ երրորդ տեղը: Սակայն բնակչության կենսամակարդակն ամենացածրերից մեկն էր Եվրոպայում, իսկ տնտեսական աճի տեմպերը դանդաղ էին: Հայտնի չէր, թե Գերմանիան երբ կավարտի ռազմատուգանքի վճարումը:

Իտալիան թեև հաղթած երկրներից էր, չկարողացավ ուժեղացնել իր դիրքերը Միջերկրական ծովի

ավազանում: Նա պարտք էր իր դաշնակիցներին, աճել էր նաև ներքին պարտքը: 1920–1921 թթ. ճգնաժամի պատճառով սրվեց դասակարգային պայքարը քաղաքում և գյուղում: Ներքաղաքական սուր ճգնաժամն ի վերջո հանգեցրեց նրան, որ աշխարհում առաջինը Իտալիայում հաստատվեց ֆաշիստական վարչակարգ:

Այսպիսով՝ 1920–ական թթ. միայն ԱՄՆ-ում տեղի ունեցավ զարգացման թռիչք, և նա դարձավ աշխարհի տնտեսական կենտրոնը: ԱՄՆ-ից մի փոքր ուշ եվրոպական առաջատար երկրներում ևս սկսվեցին տնտեսության կառուցվածքային փոփոխություններ, շարունակվեց արտադրության տեխնոլոգիական հեղաշրջումը: Աշխատանքի կազմակերպման և կառավարման արդյունավետ ձևերի ներդրումը վերը նշված փոփոխությունների հետ ապահովեցին հասուն արդյունաբերական հասարակության ստեղծումը:

ՀԱՐՑԵՐ ԵՎ ԱՌԱՋԱԴԻՄԱՆՔՆԵՐ

1. Տնտեսության զարգացման ինչ տարածներ կային աշխարհում նորագույն շրջանի սկզբում. համառոտ բնութագրե՞ք դրանք: Ինչ է օլիգարխիան: Տնտեսական կյանքը արդյունաբերական երկրներում զարգացման ինչ փուլերով ընթացավ:
2. Որո՞նք էին տնտեսության հետպատերազմյան վերականգնման շրջանի առանձնահատկությունները Արևմուտքի երկրներում: Ինչո՞ւ ԱՄՆ-ին հաջողվեց արագորեն վերականգնել իր տնտեսությունը:
3. Վերհանե՞ք ԱՄՆ-ի բուռն վերելքի արդյունքները հետպատերազմյան շրջանում: Պարզաբանե՞ք տնտեսական բարգավաճման էությունը:
4. Ներկայացրե՞ք եվրոպական առաջատար երկրների տնտեսության զարգացման առանձնահատկությունները 1920–ական թվականներին:

§ 2. ՀԱՄԱՇԽԱՐՀԱՅԻՆ ՏՆՏԵՍԱԿԱՆ ՄԵԾ ՃԳՆԱԺԱՄԸ ԵՎ ԴՐԱ ՀԱՂԹԱՀԱՐՄԱՆ ՈՒՂԻՆԵՐԸ

Մեծ ճգնաժամը (1929–1933 թթ.):

Համաշխարհային տնտեսական մեծ ճգնաժամը սկիզբ առավ ԱՄՆ–ում: Բարգավաճման շրջանում միլիոնավոր ամերիկացիներ ձեռք էին բերել ձեռնարկությունների բաժնետոմսեր՝ հուսալով, որ շատ արագ մեծ շահույթ կունենան դրանց գնի բարձրացումից: Ֆինանսական բորսայում արժեթղթերի գները հինգ տարվա ընթացքում աճել էին մոտ 3 անգամ: Սակայն կյանքը ցույց տվեց, որ այդպես անվերջ շարունակվել չի կարող:

Նյու Յորքի բորսայում 1929 թ. հոկտեմբերին բաժնետոմսերի գները կտրուկ անկում ապրեցին: Աննախադեպ խուճապ առաջացավ, և ավանդատուները զանգվածաբար սկսեցին բանկերից հանել իրենց գումարները: Արժեթղթերի գնի անկումը և բանկերի սնանկացումը հարվածեցին կապիտալիզմի տնտեսական հենասյուներին՝ ֆինանսական շուկային և բանկային համակարգին: Փակվեցին գործարաններ, ֆաբրիկաներ, գրասենյակներ, շեշտակիորեն կրճատվեցին շինարարությունը, առևտուրը:

Սկսվեց տնտեսական խոր ճգնաժամ, որն իր ծավալներով աննախադեպ չափեր ընդունեց:

Ճգնաժամի գլխավոր պատճառը տնտեսության հավասարակշռության խաթարումն էր՝ արտադրություն–բաշխում–սպառում: Արդյունաբերա-

կան ապրանքների ծավալները աճել էին, իսկ աշխատավարձերը քիչ էին բարձրացել, որի պատճառով ցածր էր բնակչության գնողունակությունը: Գյուղատնտեսական ապրանքների համաշխարհային շուկան հագեցել էր արդեն 1928 թ.: Որպես հետևանք՝ գներն իջան, իսկ ագարակատերերը չկարողացան շահույթ ստանալ և վերադարձնել վարկերը:

Ճգնաժամը ցնցեց կապիտալիստական աշխարհի միջնաբերդ ԱՄՆ–ին: Ամերիկյան «հավերժական բարգավաճման»՝ առանց ճգնաժամերի և սոցիալական հակասությունների հասարակության մասին գաղափարը շատ արագ տեղի տվեց հոռետեսությանը: Ընդհանուր առմամբ փակվեցին 85 հազարից ավելի ձեռնարկություններ և բանկեր:

Ամերիկյան ճգնաժամը հետագա երկու տարիների ընթացքում իր հետևից տարավ մնացյալ կապիտալիստական աշխարհը՝ Գերմանիա, Ֆրանսիա, Մեծ Բրիտանիա, Նիդերլանդներ և այլն: Արտադրության կտրուկ նվազումը կազմալուծեց տնտեսության շատ ճյուղեր: Համաշխարհային առևտրի ծավալները ցածր էին նույնիսկ 1913 թ. համեմատ:

Համաշխարհային տնտեսական ճգնաժամից ամենից շատ տուժեցին ԱՄՆ–ը և Գերմանիան, որոնց արդյունաբերական արտադրանքը

կրճատվեց համապատասխանաբար 46 և 40 %-ով: Մեծ Բրիտանիայում այն կազմեց 22 %: Ֆրանսիայում ճգնաժամը մուտք գործեց աստիճանաբար և իր բարձրակետին հասավ միայն 1932 թ.: Գործազուրկների թիվը 32 երկրներում 6 մլն-ից հասավ 30 մլն մարդու:

Այս ճգնաժամը ամենաերկարատևն էր. նախկինում 1-1,5 տարում երկրները դուրս էին գալիս այդ վիճակից: Ավելին՝ համաշխարհային տնտեսությունը, բացի ԽՍՀՄ-ից, Գերմանիայից, Ճապոնիայից, չկարողացավ լիովին վերականգնվել մինչև Երկրորդ աշխարհամարտի սկիզբը: Մեծ ճգնաժամը շրջադարձային եղավ կապիտալիզմի հետագա զարգացման գործում:

Մեծ ճգնաժամն ունեցավ նաև ծանր սոցիալական հետևանքներ. զանգվածային գործազրկություն, ծայրահեղ աղքատացում և ծայրահեղ հարստացում (խորացավ հասարակության սոցիալական բևեռացումը), սովյալների խռովություններ: Դա հանգեցրեց բարքերի անկման, հանցագործությունների ու ինքնասպանությունների աճի և այլն:

Ճգնաժամից դուրս գալու ուղիները, «Նոր կուրսը»: Ճգնաժամի առաջացման գործում մենատիրությունները վճռորոշ դեր խաղացին, իսկ շուկան և ազատ մրցակցությունը տնտեսության կարգավորման գործում դադարեցին առաջնային լինելուց:

Բոլոր երկրները սկզբնական շրջանում փորձեցին դուրս գալ ճգնաժամից ազատականության ավանդական ճևղով՝ շուկայական տնտեսության ինքնակարգավորման ճանապարհով, սակայն իրականությունը ցույց տվեց, որ առանց պետության միջամտության հնարավոր չէ հաղթահարել անկումը: Այս իրավիճակում տնտեսական կյանքի կարգավորումն իր ձեռքը վերցրեց պետությունը:

Անգլիացի խոշորագույն տնտեսագետ Ջոն Բեյնսը բացահայտեց Մեծ ճգնաժամի խորքային պատճառները: Հզոր տնտեսությունն իր խոշոր ձեռնարկություններով, որոնք մենաշնորհել են և սահմանափակել շուկան, ինքնաբերաբար չի կարող դուրս գալ ճգնաժամից նախկին մեթոդներով՝ շուկայական լծակների օգնությամբ:

Նա հիմնավորեց, որ պետությունը պետք է կարգավորի տնտեսության զարգացումը և ապրանքների բաշխումը: Այդ գործում առանցքային տեղ պետք է տրվի բնակչության գնողունակության բարձրացմանը, որպեսզի զանգվածային արտադրությանը համապատասխանի զանգվածային սպառումը: Այդ փակուղուց կարող էր դուրս բերել միայն պետությունը:

Ստեղծված իրավիճակից դուրս գալու երկու եղանակ կար՝ սպառման կարգավորում բնակչության գնողունակության բարձրացման հաշվին, իսկ սղաճի դեպքում՝ սպառման աճի զսպում:

Հիմնական հարցն այն էր, թե պետական կարգավորումն ինչ աստի-

ճան և ձևեր պետք է ընդունի, մինչև որ խորանա նրա կարգավորիչ դերը հասարակության կյանքում: Դա արդեն քաղաքական համակարգի բնույթի հարց էր, որը տարբեր երկրներում տարբեր լուծում ստացավ՝ ժողովրդավարական կամ ամբողջատիրական:

Պետության միջամտության աստիճանը տարբեր երկրներում միատեսակ չէր: Այդ առումով առանձնացան ճգնաժամի հաղթահարման երեք գլխավոր ուղիներ, որոնց հիման վրա ձևավորվեցին տնտեսության երեք տարածներ՝ ազատական-բարենորոգչական, սոցիալ-բարենորոգչական և ամբողջատիրական:

Ճգնաժամի հաղթահարման առաջին ուղին գործադրվեց ԱՄՆ-ում, ապա՝ Մեծ Բրիտանիայում: Երկրորդը բնորոշ էր սկանդինավյան երկրներին և կարճ ժամանակով՝ Ֆրանսիային ու Իսպանիային: Իսկ վերջին տարբերակը դրսևորվեց Գերմանիայում, Իտալիայում, Ճապոնիայում:

Ազատական-բարենորոգչական ուղին ԱՄՆ-ում սկսեցին գործադրել 1933 թ., երբ նորընտիր ժողովրդավար նախագահ Ռուզվելտը 100 օրվա ընթացքում ընդունեց 60-ից ավելի օրենք: Դրանք ձևավորեցին պետության ներքին քաղաքական «Նոր կուրսը», որը շատ հարցերում համահունչ էր Ջ. Քեյնսի գաղափարներին:

Պետությունը բյուջետային և դրամավարկային խոշոր ներդրումներ կատարեց տնտեսության անկումը կասեցնելու, ապա դրա վերելքը խթանելու նպատակով: Քաղաքական նոր

կուրսի մյուս կարևոր նպատակը սոցիալական լարվածությունը հասարակության ներսում մեղմացնելն էր:

Նոր կուրսի գործադրման շնորհիվ աստիճանաբար կարգավորվեցին արդյունաբերությունը, գյուղատնտեսությունը, բանկային համակարգը և հասարակական կյանքի սոցիալական ոլորտը:

Արդյունաբերության վերականգնման մասին օրենքով (1933 թ. հունիսի 16) բոլոր արդյունաբերողներին կարգադրվեց հետևել «ազնիվ մրցակցության» նորմերին: Դրանց միջոցով սահմանվեցին արտադրության ծավալները, իրացման շուկաները, գների և աշխատավարձի նվազագույն մակարդակը և այլն:

Ճգնաժամի տարիներին ԱՄՆ-ում 900 հազար ազարակատերեր սնանկացել էին, իսկ նրանց տնտեսությունները՝ հարկադիր վաճառվել: Ազարակատերերին օգնելու նպատակով պետությունը նրանց նպաստներ տվեց, իսկ դրա փոխարեն պետք է կրճատվեին գյուղմթերքների արտադրության ծավալները, որպեսզի վերացվեր սղանը:

Կարգավորվեց նաև բանկային համակարգը: 1933 թ. մարտին փակվեցին բոլոր բանկերը, ապա աստիճանաբար թույլատրվեց վերսկսել գործունեությունը նրանց ֆինանսական վիճակը և կենսունակությունը պարզելուց հետո: Պետությունը փոխատվություններ հատկացրեց կենսունակ բանկերին՝ միաժամանակ ուժեղացնելով պետական վերահսկողությունը:

«Նոր կուրսի» երկրորդ փուլում (1935 թ.) ընդունվեցին սոցիալական ապահովության և պետության սոցիալական պատասխանատվության մասին առաջադիմական օրենքներ: Գործազրկությունը կրճատելու նպատակով մտցվեց հասարակական աշխատանքների համակարգը: Բանվորները արհմիությունների մեջ միավորվելու և ձեռնարկատերերի հետ կոլեկտիվ պայմանագիր կնքելու իրավունք ստացան:

Ռուզվելտի «Նոր կուրսը» տվեց իր արդյունքները. 1936 թ. ԱՄՆ-ի տնտեսությունը վերականգնվել էր, և սկսվել էր աշխուժացման շրջանը:

Սոցիալ-բարենորոգչական ուղուն ևս բնորոշ էր պետության կարգավորիչ դերի ուժեղացումը, իսկ գլխավոր առանձնահատկությունը տնտեսության «սոցիալականացումն» էր:

Տնտեսության որոշ ճյուղեր և ձեռնարկություններ ազգայնացվեցին, տնտեսության մեջ ամրակայվեց պետական մասնաբաժինը: Այս ուղու երկրներն էին Շվեդիան, Դանիան, Նորվեգիան, որոնք 1930-ական թթ. կեսերից զարգացրին տնտեսության նոր մոդելը:

Սկանդինավյան երկրներում երկար ժամանակ իշխանության ղեկին էին սոցիալ-ժողովրդավարները, ինչը վճռական դեր խաղաց սոցիալ-բարենորոգչական ուղու ձևավորման գործում:

Սոցիալ-ժողովրդավարների գլխավորած կառավարությունները պետական վերահսկողության տակ առան նաև արտաքին առևտուրը և

կապիտալի արտահանումը: Կտրուկ փոխվեց պետության սոցիալական քաղաքականությունը: Հաջողություններն այնքան ակնառու էին, հատկապես Շվեդիայում, որ տնտեսության և հասարակական կյանքի կազմակերպման այս ձևը հետագայում ստացավ «շվեդական մոդել» անվանումը:

Ճգնաժամից դուրս գալու առաջին երկու տարածները կենսագործվեցին շուկայական հարաբերությունների հենքի վրա, իսկ ամբողջատիրական տարածնի ժամանակ տնտեսության մեջ շուկայական հարաբերությունները կրճատվեցին կամ վերացվեցին:

Երրորդ ուղու հիման վրա ձևավորված ամբողջատիրական տարածնն աչքի էր ընկնում տնտեսության գերկենտրոնացված կառավարման համակարգով: Գերմանիան, Իտալիան, Ճապոնիան ստեղծեցին ռազմականացված տնտեսություն, որի առաջնահերթ նպատակը Մեծ ճգնաժամի հաղթահարումն էր: Իսկ հեռահար գերնպատակը աշխարհի վերաբաժանման համար նոր պատերազմի նախապատրաստումն էր:

Այս տարածում պետության ուղղակի միջամտությունը դարձավ գերակշռող նրա տնտեսական քաղաքականության մեջ: Ի վերջո կիրառվեց նաև տնտեսության պլանավորումը (մինչ այդ աշխարհում առաջինը պլանային տնտեսություն ստեղծվել և գործում էր ԽՍՀՄ-ում): Շատ արագ և կարճ ժամանակամիջոցում ստացվեցին դրական արդյունքներ. օրինակ՝

Գերմանիայում 1934 թ. վերացավ գործազրկությունը, իսկ տնտեսությունը վերելք ապրեց: Սակայն ռազմակա-

նացված տնտեսությունը դարձավ ապագա լուրջ աղետի գլխավոր նախադրյալներից մեկը:

ՀԱՐՑԵՐ ԵՎ ԱՌԱՋԱԴՐԱՆՔՆԵՐ

1. Ե՞րբ է սկսվել Համաշխարհային տնտեսական մեծ ճգնաժամը: Որո՞նք էին դրա գլխավոր պատճառները: Փաստերով հիմնավորե՞ք ճգնաժամի ծանր հետևանքները: Ձեր կարծիքով ինչո՞ւ ճգնաժամը սկսվեց ԱՄՆ-ում՝ բարգավաճող երկրում:

2. Ինչո՞ւ շուկայական տնտեսության կանոններով հնարավոր չէր հաղթահարել Մեծ ճգնաժամը: Բացատրե՞ք Ջ. Քեյնսի տեսության էությունը: Որո՞նք էին ճգնաժամից դուրս գալու երեք ուղիները և դրանց հիման վրա առաջացած տնտեսության երեք տարաձևերը:

3. Լուսաբանե՞ք «Նոր կուրսի» բովանդակությունը և արդյունքները: Ո՞ր երկրներում ձևավորվեց սոցիալ-բարենորոգչական ուղին և ի՞նչ արդյունքներ տվեց: Ո՞րն էր ամբողջատիրական ուղու գլխավոր առանձնահատկությունը: Ո՞ր երկրներում այն գործադրվեց:

4. Վերհանե՞ք պետության դերակատարումը Մեծ ճգնաժամից դուրս գալու գործում:

§ 3–4. ՍՈՑԻԱԼԻԶՄԻ ԽՈՐՀՐԴԱՅԻՆ ՏՆՏԵՍԱԿԱՆ ՄՈՒԵԼԸ

Ռուսաստանում 1917 թ. հոկտեմբերին տեղի ունեցած հեղաշրջման արդյունքում հաստատվել էր խորհրդային իշխանություն: Երկրում սկսված սոցիալիստական հասարակության կառուցման գործընթացն ընդհատվեց արյունալի քաղաքացիական պատերազմով: Խորհրդային Ռուսաստանը պատերազմող տերություններից առաջինը դուրս եկավ աշխարհամարտից, սակայն հայտնվեց միջազգային մեկուսացման մեջ և Վերսալ-Վաշինգտոնյան համակարգի մաս չկազմեց:

Համաշխարհային սոցիալիստական հեղափոխությունը, որի մասին շարունակաբար խոսում էին բոլշևիկները և փորձում այն հրահրել նախ Եվրոպայում, ապա Արևելքում, այդպես էլ տեղի չունեցավ: Նախկին Ռուսաստանյան կայսրության տարածքում առաջացած խորհրդային հանրապետությունները 1922 թ. կազմեցին նոր պետություն՝ ԽՍՀՄ-ը: Խորհրդային Միությունը միայն երկու տարի անց ստացավ միջազգային ճանաչում կապիտալիստական աշխարհի կողմից: Խորհրդային երկրում աշ-

խարհում առաջինը կառուցվեց նոր հասարակարգ՝ սոցիալիստականը, որը, ըստ բոլշևիկ-համայնավարների տեսության, պետք է առաջադիմական լիներ ու ցանկացած ոլորտում գերազանցեր կապիտալիստական հասարակարգին:

Նոր փնտրեսական քաղաքականությունը: Առաջին աշխարհամարտը և քաղաքացիական պատերազմը ահռելի կորուստներ պատճառեցին Ռուսաստանին և նրանից անկախացած ազգային պետություններին: Մարդկային կորուստներն այս ժամանակամիջոցում կազմեցին 20 մլն, իսկ երկրում կային միլիոնավոր հաշմանդամներ ու թափառաշրջիկ երեխաներ: 1920 թ. դրությամբ արդյունաբերական արտադրանքը 1913 թ. համեմատ կրճատվել էր 7 անգամ, իսկ գյուղատնտեսական արտադրանքը 1/3-ով: Հումքի և վառելիքի բացակայության պատճառով ձեռնարկությունների մեծ մասը չէր աշխատում, միլիոնավոր մարդիկ դարձել էին գործազուրկ: Ռուսաստանից արտագաղթողների թիվը հասավ երկու միլիոնի. նրանց մեծ մասը մտավորականության ներկայացուցիչներ էին:

Խորհրդային Ռուսաստանը 1920 թ. վերջին և 1921 թ. սկզբին հայտնվեց տնտեսական և քաղաքական խոր ճգնաժամի մեջ: Երկրի բնակչության մեծ մասը աղետալի վիճակում էր: Միլիոնավոր մարդիկ պարենի սուր կարիք էին զգում: Մոլեգնած սովին զոհ

գնաց մի քանի միլիոն մարդ: Մեծ կորուստներ պատճառեցին նաև հիվանդություններն ու համաճարակները:

Ռուսաստանի գրեթե բոլոր նահանգներում տեղի ունեցան գյուղացիական ապստամբություններ խորհրդային իշխանության դեմ: Գյուղացիները պահանջում էին վերացնել քաղաքացիական պատերազմի շրջանում «Ռազմական կոմունիզմի» քաղաքականությամբ մտցված պարենմասնատրումը, չբռնագրավել իրենց արտադրանքի ավելցուկը և թույլատրել այն իրացնել ազատ առևտրի միջոցով:

Դժգոհությունը տարածվեց նաև բանվորության շրջանում, բանակում ու նավատորմում: 1921 թ. փետրվարին գործադուլներ եղան Պետրոգրադում, ապստամբեցին Կրոնշտադտի նավաստիները: Խորհրդային կառավարությունը միայն զենքի ուժով կարողացավ ճնշել այդ բոլոր ելույթները:

Ճգնաժամից դուրս գալու միակ ուղին «Ռազմական կոմունիզմի» քաղաքական կուրսը փոխելն էր: Բոլշևիկների առաջնորդ Լենինի կողմից մշակվեց և կյանքի կոչվեց Նոր տնտեսական քաղաքականությունը (ռուս. հապավումը՝ նէպ): Դրան բնորոշ էին պարենմասնատրման փոխարեն պարենհարկի կիրառումը, մասնավոր առևտրի թույլատրումը, մասնավոր փոքր և միջին ձեռնարկությունների ստեղծումը, օտարերկրյա կապիտալի ներգրավումը տնտեսության մեջ, դրամական բարեփոխումը, դրամական աշխատավարձի վերականգնումը և այլն:

Փաստորեն թույլատրվեց շուկայական տնտեսության գործունեությունը, սակայն ամբողջ երկրի տնտեսության ղեկավարումը մնաց բոլշևիկյան կուսակցական-պետական ապարատի ձեռքին: Պետությունը բոլոր խոշոր և ազգայնացված միջին արդյունաբերական ձեռնարկությունները, արտաքին առևտրի մենաշնորհը, ֆինանսները և տրանսպորտը պահեց իր տնօրինման ներքո:

Քաղաքական նոր կուրսի մոտակա նպատակը ճգնաժամից դուրս գալն էր ու տնտեսության վերականգնումը, իսկ հեռահար նպատակը սոցիալիզմի կառուցումն էր: «Ռազմական կոմունիզմի» միջոցով սոցիալիստական հասարակության կառուցման փորձը ձախողվել էր, քանի որ կապիտալիստական հասարակությունից դեպի սոցիալիզմ անհրաժեշտ էր անցման երկարատև ժամանակաշրջան:

Պարենհարկի չափը երկու անգամ քիչ էր նախկին հարկից, այն սահմանվում էր մինչև ցանքսը և մնում էր անփոփոխ: Հարկը վճարելուց հետո ավելցուկը գյուղացին ազատորեն տնօրինում էր՝ վաճառում, փոխանակում, կուտակում և այլն:

Հողային նոր օրենսդրությամբ գյուղացիներն իրավունք ստացան ազատորեն դուրս գալու համայնքից և ինքնուրույն ընտրելու հողօգտագործման ձևը՝ անհատական կամ կոոպերատիվ:

Ազատ առևտուրը խթանեց ապրանքադրամական հարաբերությունները քաղաքի և գյուղի միջև:

Խորհրդային Ռուսաստանի և մյուս

խորհրդային հանրապետությունների (1922 թ. դեկտեմբերից՝ ԽՍՀՄ) տնտեսությունը դարձավ բազմակացությամբ: Գործում էին սոցիալիստական (պետական), մասնավոր, կոոպերատիվ և խառը (համատեղ) կազմով արտադրական, առևտրային և սպասարկման ձեռնարկություններ:

Մրցակցություն ծավալվեց երեք մասնաբաժինների (պետական, կոոպերատիվ և մասնավոր) միջև ներքին տնտեսական կյանքի բոլոր ոլորտներում: Վարձու աշխատանքը տարածում գտավ նաև գյուղատնտեսության մեջ, սակայն հողի առուծախը, նվիրատվությունը, գրավադրումը, կտակելն արգելվում էին:

Շուկայական տնտեսության մեխանիզմների հետ միաժամանակ գործադրվում էր նաև պետական պլանավորման սկզբունքը: Դեռ 1921 թ. սկզբին ստեղծվել էր համապատասխան պետական կառույց՝ Պետպլանը: Լայնորեն կիրառվեց տնտեսական հաշվարկի ձևը, պետական ձեռնարկությունների մեծ մասը ստացավ տնտեսական ինքնուրույնություն: Տնտեսական հաշվարկի էությունը հետևյալն էր. ձեռնարկությունները գործում էին ինքնաֆինանսավորման միջոցով, զբաղվում էին հումքի ձեռքբերմամբ և իրենց արտադրանքի իրացմամբ:

1923 թ. շրջանավորող դրամի պատճենված տարբերակը

1923 թ. ԽՍՀՄ տնտեսությունը սկսեց վերելք ապրել, իսկ 1928 թ. դրությամբ երկիրը տնտեսական գլխավոր ցուցանիշներով հասավ նախապատերազմյան մակարդակին:

Մասնավոր կապիտալիստական հատվածը 1920–ական թթ. կեսերին արդյունաբերության մեջ տալիս էր արտադրանքի 27%–ը, իսկ մանրածախ առևտրի ոլորտում գերիշխում էին նեպոստները (այդպես էին անվանում նեպի շնորհիվ գործունեություն ծավալած մասնավոր ձեռներեցներին):

Կայունացավ նաև խորհրդային պետության ֆինանսական վիճակը. անցկացվեց դրամական բարեփոխում, խորհրդային ռուբլին մրցունակ դարձավ համաշխարհային արժույթային շուկայում:

Պլանային տնտեսությունը: Նոր տնտեսական քաղաքականության շնորհիվ ԽՍՀՄ տնտեսությունը ոչ միայն վերականգնվեց, այլև սկսեց զարգանալ: Սակայն Նոր տնտեսական քաղաքականության հիմքում ընկած էին մի շարք հակասություններ, որոնք պարբերաբար հանգեցնում էին ճգնաժամերի:

Երկրի ներքին ֆինանսական ռեսուրսները սահմանափակ էին: Արտահանման ծավալը երկու անգամ պակաս էր նախապատերազմյան չափերից, իսկ զարգացած երկրներից նորագույն տեխնիկա և սարքավորումներ ձեռք էին բերվում հիմնականում արտաքին առևտրից ստացված միջոցների հաշվին:

Խորհրդային պետությունը կանգնած էր տնտեսական և սոցիալական զարգացման երկրնտրանքի առջև՝ շուկայական տնտեսություն, թե՛ սոցիալիստական պլանային տնտեսություն: Ճիշտ է, շուկայական տնտեսությունը սահմանափակված էր պետության վերահսկողությամբ, սակայն նեպի շարունակումը և հետագա խորացումը կարող էին հանգեցնել մասնավոր հատվածի դիրքերի ուժեղացման արդյունաբերության, գյուղատնտեսության, առևտրի և ծառայությունների ոլորտում: Այս ուղին ի վերջո կառաջացնեք քաղաքական համակարգի փոփոխություն, սակայն Ի. Ստալինի գլխավորությամբ մենիշխանություն հաստատած կոմունիստական կուսակցությունը զարգացման այդպիսի շրջադարձ թույլ տալ չէր կարող:

ԽՍՀՄ–ը տնտեսական առումով շատ հետ էր արդյունաբերական առաջատար երկրներից: Այդ հիմնախնդիրը լուծելու նպատակով դեռ 1925 թ. խորհրդային պետությունը որդեգրեց երկրի արդյունաբերացման քաղաքականություն: Խնդիր դրվեց առաջնահերթ զարգացնելու էներգետիկան, մետաղամշակությունը, քիմիական, մեքենաշինական, ավիացիայի և արդյունաբերական այլ ճյուղեր:

Խորհրդային տնտեսագետները 1927 թ. մշակեցին տնտեսության զարգացման առաջին հնգամյա պլանը (1928–1932 թթ.): Տնտեսության բոլոր ոլորտների համար սահմանվեցին զարգացման ցուցանիշներ, որոնք պարտադիր էին արտադրական ձեռ-

նարկությունների, շինարարների, մյուս տնտեսվարողների համար և իրականացվելու էին կոմունիստական կուսակցության և խորհրդային մարմինների անմիջական ղեկավարությամբ ու պատասխանատվությամբ: Այդ ժամանակահատվածում երկրի տարբեր շրջաններում նախատեսված էր կառուցել 1500 խոշոր արդյունաբերական ձեռնարկություն:

Հնգամյակի սկիզբը համընկավ մթերման դժվարությունների և սկսված տնտեսական ճգնաժամի հետ: 1927 թ. կրճատվեցին հացահատիկի մթերման ծավալները, իսկ քաղաքային բնակչության թիվն աճել էր, և կրկին մթերքի պակաս զգացվեց քաղաքում:

Գյուղում գերիշխում էր մասնավոր հատվածը, գյուղացիական տնտեսությունների մեծ մասը կազմում էին անհատ մասնավոր սեփականատերերը՝ ունևորները (կուլակներ՝ մոտ 4%) և միջակ գյուղացիները (60%):

Խորհրդային պետական-կուսակցական վերնախավում ձևավորվել էր երկու տեսակետ երկրի տնտեսական զարգացման հնարավորությունների հարցում:

Հայտնի բոլշևիկյան գործիչ Նիկոլայ Բուխարինի կարծիքով երկրի արդիականացումը պետք է ընթանար համեմատաբար դանդաղորեն, իսկ գյուղատնտեսության զարգացումը դեռ որոշ ժամանակ հիմնականում պետք է կատարվեր անհատական տնտեսությունների ամրապնդման ու պետական ներդրումների ավելացման միջոցով: Գյուղատնտեսության վերել-

քից հետո միայն կարելի էր արագացնել արդյունաբերացման տեմպերը:

Ստալինն այն տեսակետին էր, որ անհրաժեշտ էր արագորեն արդիականացնել արդյունաբերությունը և հասնել զարգացած արդյունաբերական երկրների մակարդակին: Միաժամանակ գյուղատնտեսության ոլորտում պետք է տիրապետող դառնային խոշոր կոլեկտիվ տնտեսությունները, որոնք ավելի արտադրողական էին, քան միջակ անհատական տնտեսությունները: Իսկ խոշոր մասնավոր սեփականատերերը՝ կուլակները, որոնք չէին պաշտպանում խորհրդային պետության քաղաքականությունը, որպես դասակարգ պետք է վերացվեին: Ստալինը և նրա կողմնակիցները գյուղատնտեսությունը դիտարկում էին որպես արդյունաբերացման համար ֆինանսների և աշխատուժի հայթայթման գլխավոր աղբյուր:

ԽՍՀՄ-ի զարգացման հեռանկարների շուրջ ծավալված սուր գաղափարաքաղաքական պայքարում հաղթեց ստալինյան ղեկավարությունը: Այդ պատճառով կառավարման վարչահրամայական մեթոդները տարածվեցին նաև գյուղատնտեսության վրա: Պետությունը խնդիր դրեց անհատական տնտեսությունները միավորելու կոլեկտիվ տնտեսությունների մեջ, որոնք դառնալու էին խորհրդային իշխանության հենարանը գյուղում:

1927 թ. սկսեց գործադրվել գյուղի կոլեկտիվացման քաղաքականու-

թյունը, սակայն մասնավոր տնտեսությունների շատ չնչին մասը կամավոր կերպով մտավ կոլտնտեսություններ: Ճգնաժամի պայմաններում Ստալինի կողմից 1929 թվականը հայտարարվեց մեծ բեկման տարի: Նույն տարվա ավարտին, երբ արդեն կապիտալիստական աշխարհում սկսվել էր Մեծ ճգնաժամը, խորհրդային երկրի ղեկավարը մի խորհրդակցության ժամանակ ասաց. «Տեմպերը թուլացնել նշանակում է հետ մնալ: Հետ մնացածներին խփում են: Իսկ մենք չենք ուզում խփված լինել... Մենք հետ ենք մնացել առաջատար երկրներից 50–100 տարով: Մենք պետք է այդ հեռավորությունը վազելով անցնենք 10 տարում: Կան մենք կանենք դա, կան մեզ կճգմեն»:

Դրան հետևեց 1930 թ. համատարած կոլեկտիվացումը բռնի մեթոդներով: Կուլակությունը որպես դասակարգ վերացավ: Բռնության կիրառումը առաջացրեց գյուղացիության դժգոհությունը. տեղի ունեցան զինված ելույթներ երկրի ամենատարբեր մասերում, այդ թվում՝ Խորհրդային Հայաստանում: Պետությունը ճնշեց այդ ելույթները, սակայն հարկադրված էր նահանջ քայլ կատարել: Բռնությամբ ստեղծված կոլտնտեսությունները լուծարվեցին, և սկսվեց կոլեկտիվացման նոր փուլ կամավոր-պարտադիր սկզբունքի կիրառմամբ: Արդյունքում մինչև երկրորդ հնգամյակի (1933–1937 թթ.) ավարտը կոլեկտիվացվեց երկրի գյուղացիական տնտեսությունների 93 %-ը:

Կոլեկտիվացումը քաղաքին և արդյունաբերությանն ապահովեց միլիոնավոր նոր աշխատուժով: Պատահական չէ, որ 1930 թ. ԽՍՀՄ-ում փակվեց աշխատանքի վերջին բորսան, վերացավ գործազրկությունը:

Խորհրդային երկիրը մեծագույն ջանքերի և զոհողությունների, միլիոնավոր մարդկանց եռանդի և սոցիալիզմի հանդեպ հավատի շնորհիվ 1928–1940 թթ. ընթացքում որակական թռիչք ապրեց, դարձավ արդյունաբերական հզոր երկիր: Գործարկվեց 9000 խոշոր արդյունաբերական ձեռնարկություն, էլեկտրաէներգիայի արտադրությունն աճեց 10 անգամ, նավթի արդյունահանումը՝ 3 անգամ, չուգունի արտադրությունը՝ 4 անգամ և այլն:

Խորհրդային Միությունն արդեն 1937 թ. արդյունաբերական արտադրանքի ընդհանուր ծավալով Եվրոպայում զբաղեցրեց առաջին տեղը, իսկ աշխարհում՝ երկրորդը ԱՄՆ-ից հետո:

Հնգամյակի պլանային ցուցանիշները հրնթացս ավելացվում էին, ինչը հանգեցրեց առաջին հնգամյակի պլանների թերակատարմանը (աղ. 1):

Աղյուսակ 1

Առաջին հնգամյակի պլանային և փաստացի արդյունքները			
Հնգամյակային ցուցանիշներ	Հանքանյութեր		
	երկաթի հոսք (մլն/տ)	նավթ (մլն/բարել)	ածուխ (մլն/տ)
1928 թ. ցուցանիշները	5,7	11,7	68
Պլանային սկզբնական տարբերակը	15	19	75

Ընթացքում ուղղված տարբերակը	24-32	40-55	95-105
Իրական արդյունքները. 1932 թ.	12,1	21,4	64

Չնայած թերություններին ու հսկայական ծախսերին՝ արդյունաբերացումը ապահովեց ԽՍՀՄ-ի տնտեսական ինքնուրույնությունը, պայմաններ ստեղծեց տնտեսության հին ճյուղերի արդիականացման և նոր ճյուղերի ստեղծման ու զարգացման համար: Խորհրդային Միությունը դադարեցրեց մոտ հարյուր տեսակի արդյունաբերական արտադրանքի ներմուծումը, իսկ երկրորդ հնգամյակի ավարտին ներմուծվող ապրանքների տեսակարար կշիռը սպառվող ապրանքների մեջ կազմեց ընդամենը 1%:

Ամրապնդվեց երկրի պաշտպանունակությունը, ստեղծվեց հզոր ռազմական արդյունաբերություն, որը խորհրդային բանակին սկսեց ապահովել գերժամանակակից զինատեսակներով ու տեխնիկայով՝ հրասայլեր (տանկեր), ինքնաթիռներ, հրետանի և այլն:

Թվապես ու որակապես աճեց բանվոր դասակարգը: Ձևավորվեց խորհրդային տեխնիկական, գիտական և մշակութային մտավորականությունը (1939 թ. տվյալներով խորհրդային մտավորականության թիվը կազմում էր 11 մլն մարդ):

Ճիշտ է, ԽՍՀՄ-ը դարձավ արդյունաբերական հզոր տերություն, սակայն նրա տնտեսության մեջ առաջացան լուրջ անհամասնություններ:

Գյուղատնտեսությունը հետ էր մնում, թեթև և սննդի արդյունաբերությունը դանդաղ էր զարգանում, ինչը մշտական հիմնախնդիր դարձավ ԽՍՀՄ ողջ պատմության ընթացքում:

Գիտության նորագույն նվաճումները շատ դանդաղ էին ներդրվում տնտեսության մեջ. բացառություն էին կազմում ռազմական ոլորտը և ծանր արդյունաբերությունը: Գենետիկան և կիրճաբանության նույնիսկ հայտարարվեցին կեղծ գիտություններ:

Երկու հնգամյակի ընթացքում իրականացված արագ կոլեկտիվացման արդյունքները երկակի էին: Գյուղում մոտ երկու անգամ պակասեց անասունների գլխաքանակը, իսկ 1932-1933 թթ. հացահատիկի արտադրության գլխավոր շրջաններում սով սկսվեց հացամթերքի բռնագրավման պատճառով: Մոտ 7 մլն մարդ սովից մահացավ: Սակայն ստալինյան ղեկավարությունը տոնում էր հաղթանակ. գյուղը համատարած կոլեկտիվացվել էր, կրկնակի ավելացել էր հացահատիկի պետական մթերումների ծավալը: Գլխավորն այն էր, որ կոլեկտիվացումն ապահովեց արդյունաբերության թռիչքաձև զարգացումը: Միլիոնավոր մարդիկ տեղափոխվեցին քաղաք: 1939 թ. մարդահամարի տվյալներով քաղաքային բնակչությունը կազմում էր 60 մլն մարդ (1926 թ. 26 միլիոն էր):

Այսպիսով՝ գյուղատնտեսության մեջ նեպից վճռական նահանջ կատարվեց 1928 թ., արդյունաբերության մեջ՝ 1929-1932 թթ., իսկ առևտրի ոլորտում՝ 1930-ական թթ. առաջին կեսին:

Արդյունքում շուկայական տնտեսությունը լիովին փոխարինվեց պլանային տնտեսությամբ: Տնտեսության այս մոդելը ԽՍՀՄ-ում գոյություն ունեցավ մինչև նրա փլուզումը:

Սոցիալիզմի կառուցման խորհրդային մոդելը: 1917 թ. Հոկտեմբերյան հեղաշրջումից հետո նախկին Ռուսաստանյան կայսրության տարածքում ստեղծված խորհրդային տերությունում աշխարհում առաջին անգամ կյանքի կոչվեց սոցիալիզմի տեսությունը: Դժվար էր գտնել սոցիալիզմի կառուցման լավագույն մոդելը հասարակության արդիականացումը դեռևս չավարտած ագրարային-արդյունաբերական մի հսկա երկրում, ինչպիսին էր Խորհրդային Միությունը: Ներքին դժվարություններին գումարվեց նաև արտաքինը՝ կապիտալիստական աշխարհի կողմից խորհրդային պետության հանդեպ թշնամանքը և շրջափակումը: Նրա միջազգային ճանաչումից հետո առաջին պլան մոդելը երկու տարբեր՝ ժողովրդավարական-կապիտալիստական և սոցիալիստական հասարակարգերի մրցակցությունը բոլոր ոլորտներում: Պայքարի ելքը ամենից առաջ կախված էր տնտեսական մրցակցությունից:

Նոր տնտեսական քաղաքականությունը Խորհրդային Միությանը արագացված զարգացում չապահովեց: Ահա թե ինչու ԽՍՀՄ ղեկավարությունը նախընտրեց սոցիալիզմի արագացված կառուցման քաղաքական կուրսը: Սոցիալիստական հասարակության ստեղծումը պա-

հանջում էր արմատական փոփոխություններ կատարել երկրի հասարակական կյանքի բոլոր բնագավառներում: Վերափոխումները մեծ թափ հավաքեցին 1920-ական թթ. վերջից, երբ սկսվեցին արդյունաբերացման և կոլեկտիվացման գործընթացները: Առաջավոր արդյունաբերական երկիր դառնալու խնդրի լուծումը կատարվեց պետության դերի շեշտակի մեծացման և պլանային տնտեսության հաստատման ուղիով:

Խորհրդային հասարակության ղեկավարումն իրականացվում էր հսկայական չափեր ընդունած կուսակցական-պետական վարչակազմի, ինչպես նաև արհմիությունների և հասարակական կազմակերպությունների միջոցով: Մոսկվայում մշակվում և հաստատվում էին երկրի տնտեսության զարգացման հնգամյա, տարեկան և եռամսյակային պլանները, որոնք օրենքի ուժ ունեին և ենթակա էին անշեղ կատարման:

Սկզբում տնտեսական քաղաքականության վարչահրամայական մեթոդները տարածվեցին արդյունաբերության, հետո՝ գյուղատնտեսության, ապա՝ ամբողջ տնտեսության վրա:

1930-ական թթ. ԽՍՀՄ-ում ձևավորվեց ու ամրապնդվեց վարչահրամայական մեթոդներով կառավարվող պլանային տնտեսություն: Այդ տնտեսությունը հենվում էր պետական և կոլեկտիվ սեփականության ձևերի վրա, իսկ մասնավոր սեփականությունն ու շուկայական տնտեսությունը վերացվեցին: Իրականում մասնավոր մանր սեփականությունը լիովին չվերացվեց,

այլ այն այժմ կոչվում էր քաղաքացիների անձնական սեփականություն (բնակարան, տուն, օժանդակ հողամաս, կենցաղային և անձնական իրեր, ավտոմեքենա և այլն):

Տնտեսության գերկենտրոնացված կառավարումը տրամաբանորեն հանգեցրեց ԽՍՀՄ-ում ամբողջատիրական հասարակարգի ամրապնդմանը: Խորհրդային Միությունում ստեղծված նոր հասարակարգն այլ կերպ անվանեցին նաև «պետական սոցիալիզմ»: Նման հասարակությունում առաջնային էր ոչ թե անհատ մարդու կամ մարդկանց շահը, այլ պետության շահը: Իսկ պե-

տական շահը և քաղաքականությունը որոշում էին մի խումբ մարդիկ՝ կուսակցական-պետական վերնախավը կոմկուսի առաջնորդի գլխավորությամբ: Մարդու կողմից մարդու շահագործումը փոխարինվեց պետության կողմից մարդու շահագործմամբ, տնտեսության մեջ ազատ մրցակցությանը փոխարինեցին հարկադրանքը և բռնությունը:

Այսպիսով՝ Խորհրդային Միությունում հաստատվեց ոչ միայն տնտեսության, այլև ամբողջ հասարակության պլանային զարգացման ձևը, որը ստացել է սոցիալիզմի «ստալինյան մոդել» անվանումը:

ՀԱՐՑԵՐ ԵՎ ԱՌԱՋԱԴՐԱՆՔՆԵՐ

1. Վերհիշե՛ք, թե որոնք էին «Ռեզնակական կոմունիզմի» բնորոշ կողմերը: Ինչպիսի՞ն էր Խորհրդային Ռուսաստանի տնտեսական վիճակը քաղաքացիական պատերազմի ավարտին: Ինչո՞ւ էր անհրաժեշտ փոխել երկրի տնտեսական ու սոցիալական քաղաքականությունը:
2. Վերհանե՛ք Նոր տնտեսական քաղաքականության էությունը: Ի՞նչ արդյունքներ ունեցավ այն: Պարզաբանե՛ք հակասությունները:
3. Ի՞նչ տեսակետներ կային 1920-ական թթ. վերջերին ԽՍՀՄ զարգացման հեռանկարների շուրջ երկրի կառավարող վերնախավում: Ո՞ւմ տեսակետը հաղթեց և ինչո՞ւ:
4. Ներկայացրե՛ք խորհրդային հասարակության արդյունաբերացման գլխավոր նպատակը: Ինչո՞ւ 1928 թվականից հետո արագացվեց ԽՍՀՄ-ի տնտեսական զարգացումը: Ի՞նչ է կոլեկտիվացումը: Տո՞ւյց տվե՛ք դրա արդյունքներն ու հետևանքները:
5. Ներկայացրե՛ք խորհրդային պետության տնտեսական ու սոցիալական զարգացման արդյունքները 1930-ական թվականների ավարտին: Դասի աղյուսակից օգտվելով՝ ցո՞ւյց տվե՛ք խորհրդային երկրի տնտեսական զարգացման դժվարությունները:
6. Ընդհանուր գծերով բնութագրե՛ք պլանային տնտեսությունը:
7. Ձեր կարծիքով հնարավո՞ր էր արդյոք տնտեսության այլ տարաձևի միջոցով ԽՍՀՄ-ը դուրս բերել հետամնաց վիճակից և այն դարձնել արդյունաբերական գերտերություն:

ԳԼՈՒԽ 4. ԱՐԵՎԵԼՔԻ ԵՐԿՐՆԵՐԸ

§ 1-2. ՄԵՐՁԱՎՈՐ ԵՎ ՄԻՋԻՆ ԱՐԵՎԵԼՔԻ ԵՐԿՐՆԵՐԸ XX ԴԱՐԻ ԱՌԱՋԻՆ ԿԵՍԻՆ

Փարիզի խորհրդաժողովի և Վերսալ-վաշինգտոնյան համակարգի շրջանակներում էական փոփոխություններ գրանցվեցին նաև Մերձավոր և Միջին Արևելքում: Այստեղ ձևավորվեց աշխարհաքաղաքական նոր իրավիճակ: Նախկինում գոյություն ունեցող գերտերությունը՝ Օսմանյան կայսրությունը, տրոհվեց, և նրա տարածքի արաբական շրջաններում ձևավորվեցին Անգլիայի և Ֆրանսիայի ենթամանդատային քաղաքական միավորներ: Օսմանյան կայսրության միջուկը հանդիսացող շրջաններում սկսվեց Թուրքիայի ազգային պետության կազմավորումը, որն ավարտվեց Քեմալ Աթաթյուրքի կառավարման տարիներին: Ներքին և արտաքին քաղաքական և տնտեսական լուրջ խնդիրներ ուներ Իրանը, որտեղ արդիականացումը հանդիպեց երկրի բազմաէթնիկ և բազմամշակույթ բնույթից բխող դժվարությունների:

Արաբական երկրները: Ինչպես գիտեք, 1916 թ. կնքված Մայքս-Պիկոյի գաղտնի համաձայնագրով Օսմանյան կայսրության կազմում գտնվող արաբական շրջանները պետք է բաժանվեին Մեծ Բրիտանիայի և Ֆրանսիայի միջև: 1918 թ. հոկտեմբերին

Մերձավոր Արևելքում անգլիական զորքերի հրամանատար գեներալ Ալենբիի հրամանով Պաղեստինը, Սիրիան, Հորդանանը և Լիբանանը բաժանվեցին ազդեցության երեք գոտիների, որտեղ բարձրագույն իշխանությունը պատկանում էր անգլիական զինվորական հրամանատարությանը: 1919 թ. Փարիզի խորհրդաժողովում արաբական աշխարհի շահերը ներկայացնող էմիր Ֆեյսալի՝ թուրքերից ազատագրված շրջաններում միասնական պետություն ստեղծելու առաջարկը մերժվեց:

Անգլիան և Ֆրանսիան ձգտում էին պահպանելու իրենց ռազմական ներկայությունը Մերձավոր Արևելքում: Նույն թվականի մայիսին կայացան արաբական շրջանների գերագույն մարմնի՝ Սիրիական գլխավոր կոնգրեսի ընտրությունները: Կոնգրեսի ընդունած ծրագրում ընդգծվում էր արաբների բացասական դիրքորոշումը մանդատային համակարգի նկատմամբ: Կոնգրեսը դեմ արտահայտվեց նաև Պաղեստինում հրեաների բնակեցման գաղափարին:

Սակայն այդ պահին արաբական խնդիրը լուծվում էր Եվրոպայում: Մեծ Բրիտանիան ու Ֆրանսիան եկան համաձայնության: 1920 թ. սկզբին

Սիրիայի արևմուտքը ռազմակալվեց ֆրանսիական ուժերի կողմից, իսկ անգլիացիները զբաղեցրին նավթաբեր Մոսուլի շրջանը (հետագայի Իրաքում): Ի պատասխան դրա՝ 1920 թ. մարտի 8-ին Ազգային կոնգրեսը հռչակեց իր որոշումը Սիրիայի միասնական անկախ պետություն ստեղծելու մասին: Ֆեյսալը հայտարարվեց անկախ Սիրիայի «սահմանադրական թագավոր»:

Այդ իրադարձությունից հետո Մեծ Բրիտանիան և Ֆրանսիան որոշեցին արաբական շրջանները բաժանել երկու մանդատային գոտիների: Սիրիայի և Լիբանանի մանդատը ստացավ Ֆրանսիան, իսկ Պաղեստինի և Միջագետքի մանդատը՝ Մեծ Բրիտանիան: Ֆրանսիացիները գրավեցին Դամասկոսը, Հալեպը, իսկ Ֆեյսալը ստիպված էր հեռանալ երկրից: Այսպիսով՝ արաբական միասնական պետություն ստեղծելու արաբների փորձն ավարտվեց անհաջողությամբ:

Մանդատի վերաբերյալ Ազգերի լիգայի որոշման համաձայն՝ Ֆրանսիան իրավունք ստացավ Սիրիայում և Լիբանանում պահելու զինուժ, ոստիկանություն և օգտագործելու բոլոր հաղորդակցության ուղիներն ու կապի միջոցները: Ֆրանսիան իրականացնելու էր մանդատային տարածքի արտաքին քաղաքականությունը: Պաշտոնական լեզուներ հայտարարվեցին ֆրանսերենը և արաբերենը: Մանդատով սահմանված գործառույթներն իրականացնում էր գլխավոր կոմիսարը:

Ֆրանսիան վարում էր մանդատային տարածքի վարչական տրոհ-

ման քաղաքականություն: Արդեն 1920 թ. առանձին պետություններ հայտարարվեցին Լիբանանը, Դամասկոսը և Հալեպը: Հաջորդ տարի ինքնավարություն տրվեց Ալեքսանդրետի շրջանին: Սակայն 1924 թ. Դամասկոսի ու Հալեպի միավորմամբ ստեղծվեց Սիրիա պետությունը:

Երկրորդ աշխարհամարտի սկզբին Ֆրանսիայի պարտության հետևանքով նրա մանդատային տարածքները հայտնվեցին ծայրաստիճան ծանր տնտեսական իրավիճակում:

Ինչ վերաբերում է անգլիական մանդատային տարածք համարվող Իրաքին, ապա 1921 թ. մարտին Կահիրեում Մեծ Բրիտանիայի գաղութների նախարար Ու. Չերչիլի նախագահությամբ տեղի ունեցած կոնֆերանսում որոշվեց Իրաքի կարգավիճակի հարցը: Ըստ դրա՝ Իրաքում պետք է հաստատվեր էմիր Ֆեյսալի ժառանգական թագավորությունը: Նույն թվականի օգոստոսի 2-ին Ֆեյսալը թագադրվեց, և Իրաքում հաստատվեց Հաշիմյան արքայատոհմի տիրապետությունը անգլիական հովանու ներքո: Փաստացի Իրաքում իրական իշխանությունը անգլիական զինվորական կոմիսարի ձեռքում էր, երկրում տեղակայված էին անգլիական զորքերը: Անգլիական տիրապետությունը Իրաքում ավարտվեց միայն 1932 թ. պարբերաբար ընթացող ապստամբությունների արդյունքում: Նույն թվականին Իրաքը դարձավ Ազգերի լիգայի անդամ:

Առաջին աշխարհամարտի ավարտից հետո Մերձավոր Արևելքի երկրների քաղաքական կազմակերպմանը գուգրնթաց դրվեցին այս ընդարձակ տարածաշրջանի տնտեսական զարգացման հիմքերը:

Արաբական աշխարհի բնակչության գերակշիռ մասը դեռևս ապրում էր միջնադարյան տոհմատիրական-ավատատիրական կենցաղավարման պայմաններում: Մասնավորապես Սիրիայում բնակչության շուրջ 75 %-ը ապրում էր գյուղական շրջաններում և զբաղվում պարզունակ երկրագործությամբ: Ֆրանսիական մանդատային իշխանությունները ձգտում էին Սիրիան վերածելու գյուղատնտեսական մթերքների արտադրության և սեփական արդյունաբերության հումքային բազայի, ինչպես նաև արտադրանքի իրացման շուկայի: Ընդ որում՝ ֆրանսիացիները արմատական փոփոխություններ չմտցրին ագրարային հարաբերություններում: Նրանք պահպանեցին ավատատիրական հարաբերությունները, խրախուսում էին խոշոր հողատիրությունը՝ ձգտելով տեղական ժառանգական հողատերերին վերածելու իրենց սոցիալական հենարանի: Պետական, ինչպես նաև նախկինում օսմանյան սուլթանին պատկանող հողերի զգալի մասը տրվեց ավատատերերին:

Ինչ վերաբերում է արդյունաբերությանը, ապա այստեղ այդպես էլ չստեղծվեցին խոշոր արդյունաբերական ձեռնարկություններ՝ մեքենաշինական, քիմիական և այլն:

Ֆրանսիացիներն աջակցում էին միայն թեթև արդյունաբերական ձեռնարկությունների ստեղծմանը (տեքստիլ, սննդի, գյուղատնտեսական հումքի վերամշակման):

Ենթամանդատային Իրաքում Անգլիան ձգտում էր ամրապնդելու իր տնտեսական դիրքերը: Մասնավորապես, նրա համար առաջնակարգ նշանակություն ուներ Իրաքի հյուսիսում գտնվող Մոսուլի հարուստ նավթաբեր շրջանների նկատմամբ վերահսկողության խնդիրը: 1926 թ. ԱՄՆ-ի և Ֆրանսիայի աջակցությամբ Անգլիային հաջողվեց հարկադրել Թուրքիային հրաժարվել Մոսուլի նկատմամբ հավակնություններից:

Այսպիսով՝ Մերձավոր Արևելքի արաբաբնակ շրջանների նկատմամբ Անգլիայի և Ֆրանսիայի շուրջ երկու տասնամյակ տևած մանդատային տիրապետության ժամանակաշրջանը վերոհիշյալ տարածքների քաղաքական և տնտեսական զարգացման համար ունեցավ զգալի դրական հետևանքներ: Առաջին հերթին ձևավորվեցին քաղաքական սահմանները, որոնք որոշ փոփոխություններով գոյություն ունեն նաև այսօր: Այդ սահմանների ներսում XX դարի ընթացքում ընդհանուր արաբական հոգևոր-մշակութային հիմքի վրա կազմավորվեցին իրաքյան, սիրիական, լիբանանյան և մյուս արաբական ժողովուրդները, ինչը հնարավոր չէր Օսմանյան տերության գոյության շրջանում: Ժամանակի ընթացքում առաջ եկան քաղաքա-

կան կուսակցություններ և խմբավորումներ, մտավոր և տնտեսական վերնախավ, որոնք արդեն Երկրորդ աշխարհամարտից հետո դարձան սուվերեն արաբական պետությունների գլխավոր շարժիչ ուժերը:

Թուրքիա: Առաջին աշխարհամարտում Օսմանյան կայսրությունը ծանր պարտություն կրեց: Անտանտի զորքերը Մուդրոսի գինադարի կնքումից հետո մտան Դարդանեղի և Բոսֆորի նեղուցներ, այնտեղից էլ՝ Սև ծով: Իտալական զորքերը զբաղեցրին Փոքր Ասիայի արևմտյան ծովափը, իսկ հույները՝ Իզմիրի շրջանը:

Տարածքային կորուստները և սուլթանի անզորությունը՝ կանգնեցնելու տերության փլուզումը, խթանեցին ազգայնական և ազգայնամուլական ուժերի միավորմանը գեներալ Մուստաֆա Քեմալի գլխավորությամբ: Ամենուրեք ստեղծված «իրավունքների պաշտպանության» կազմակերպությունների՝ 1919 թ. տեղի ունեցած Էրզրումի և Սվազի կոնգրեսներում ընդունված հռչակագրերում ձևակերպված էր թուրք ազգի անկախության գաղափարը: Սվազի կոնգրեսն ավերածվեց փաստացի կառավարության:

Անտանտի պետությունների ճնշման տակ սուլթանը փորձեց ընդդիմանալ Կոնգրեսի գործունեությանը, սակայն հաջողություն չունեցավ: Ավելին՝ նա ստիպված էր 1920 թ. Ստամբուլում հրավիրել Մեջլիս (Ազգային ժողով), որն ընդունեց

Մուստաֆա Քեմալ

Թուրքիայի անկախության հռչակագիր: Երբ դաշնակիցները գրավեցին Ստամբուլը և ցրեցին Մեջլիսը, այն վերաձևավորվեց արդեն Անկարայում, որը դուրս էր Անտանտի ուժերի վերահսկողությունից:

Քեմալականները, խուսանավելով Անտանտի և Խորհրդային Ռուսաստանի միջև, 1920–1922 թթ. կարողացան նախ հաջողության հասնել Հայաստանի, այնուհետև՝ Հունաստանի դեմ պատերազմներում: Դրանց արդյունքում Թուրքիան պահպանեց Փոքր Ասիան, Արևմտյան Հայաստանը և Արևելյան Թրակիան: 1923 թ. Լոզանի խորհրդածողովում այս տարածքները տրվեցին Թուրքիային:

Այնուհետև Քեմալը ձեռնամուխ եղավ պետության վերակառուցմանը: 1923 թ. Թուրքիան հռչակվեց հանրապետություն՝ Անկարա մայրաքաղաքով: Քեմալը վարում էր երկրի արդիականացման քաղաքականություն արևմտականացման ուղիով: Նրա նպատակն էր ստեղծել աշխարհիկ պետություն:

Արդիականացման քաղաքականության կարևոր գրավականը բարեփոխումների հետևողական իրականացումն էր, ինչը պահանջում էր ամուր ձեռք: Այդպիսի հեղինակությամբ և իշխանությամբ էր օժտված Քեմալը. նա միաժամանակ պետության նախագահն էր, բանակի գլխավոր հրամանատարը և իշխող ժողովրդահանրապետական կուսակցության ղեկավարը: Երկրում ստեղծվեց միակուսակցական համակարգ: Բանակը և կուսակցությունը դարձան Քեմալի գլխավոր հենարանը:

Ընդունված սահմանադրությունը երաշխավորում էր քաղաքացիների հիմնարար իրավունքները: Փակվեցին հոգևոր դպրոցները՝ մեղրեսները, լուրջ քայլեր կատարվեցին բարձրագույն կրթության կազմակերպման ուղղությամբ: Փոխվեց նաև այբուբենը: Արաբական այբուբենի փոխարեն կիրառության մեջ դրվեց լատինականը: Կանայք ստացան ընտրական իրավունքներ, մտցվեց եվրոպական հագուստ, կիրառության մեջ դրվեց եվրոպական երկրներում գործող օրացույցը և այլն:

Կարևոր ձեռքբերումներից էր խոշոր և թեթև արդյունաբերության կազմակերպումը: Տնտեսության վերակառուցման Քեմալի քաղաքականությունը ստացել է «էտատիզմ» անվանումը (ֆրանս.՝ բառացի «պետություն» բառից): Դեռևս 1922 թ. Քեմալը հայտարարեց, որ անհրաժեշտ է պետականացնել այն բոլոր ձեռնարկությունները և կազմակեր-

պությունները, որոնք անմիջական հետաքրքրություն են ներկայացնում պետության համար: Էտատիզմի նպատակն էր թուրքական դեռևս թույլ տնտեսությունը պաշտպանել օտարերկրյա կապիտալի հետ մրցակցությունից և հիմքեր ստեղծել դրա հետագա զարգացման համար: Երկրում առկա օտար ձեռնարկությունների մի մասը փակվեց, իսկ մյուս մասը հիմնականում գնվեց պետության կողմից: Հիմնվեցին պետական բանկեր: Սկսվեց երկաթգծի, նավահանգիստների, խոշոր արդյունաբերական ձեռնարկությունների լայն շինարարություն: Էականորեն ընդարձակվեց առևտրական նավատորմը:

Քեմալի կառավարման տարիներին աստիճանաբար ձևավորվեց նրա անձի պաշտամունքը: Քեմալը ստացավ Աթաթյուրք պատվատիտղոսը, որը նշանակում է «թյուրքերի հայր»:

Իրան: Առաջին աշխարհամարտից հետո Իրանում ուժեղ էին Անգլիայի դիրքերը: 1919 թ. կնքվեց անգլո-իրանական համաձայնագիր, որով ճանաչվում էին Իրանի անկախությունը և տարածքային ամբողջականությունը: Համաձայնագիրը նախատեսում էր նաև Անգլիայի համակողմանի աջակցությունը երկրի տնտեսության վերականգնման և բանակի վերակազմակերպման ուղղությամբ: Անգլիացիները պարտավորվում էին կատարելագործել Իրանի ֆինանսատնտեսական կառավարման համակարգը: Դրանով

Իրանը հայտնվում էր Անգլիայի քուղարկված հսկողության ներքո:

Անգլո-իրանական հարաբերությունների բարելավումը առաջացրեց Խորհրդային Ռուսաստանի դժգոհությունը: Վերջինիս դրդմամբ Իրանի ազերի բնակչության շրջանում 1920 թ. շեյխ Մոհամմադ Խաբանու գլխավորությամբ սկսվեց զինված ապստամբություն: Ապստամբները Իրանական Ադրբեջանը հայտարարեցին Իրանից անկախ տարածք՝ պահանջելով չեղյալ ճանաչել անգլո-իրանական համաձայնագիրը և ստեղծել անկախ ժողովրդավարական ադրբեջանական պետություն: Ապստամբական շարժման կենտրոնը Թավրիզ քաղաքն էր: Թուրքերենը հայտարարվեց նորաստեղծ պետության՝ Ազադիստանի պետական լեզու: Սակայն մի քանի ամիս անց ապստամբությունը ճնշվեց, իսկ շեյխը սպանվեց:

Իրանի նկատմամբ Ռուսաստանի նկրտումները դրանով չսահմանափակվեցին: Նպատակ դնելով Իրանի խորհրդայնացումը՝ 1920 թ. խորհրդային զինված ուժերը սկսեցին ուղղակի ռազմական գործողություններ Կասպից ծովի հարավային մերձափնյա գոտում: Այստեղ Ռուսաստանը ստեղծեց Գիլյանի հանրապետությունը, ինչպես նաև Իրանի կոմունիստական կուսակցությունը: Իրանի կոմկուսի քարտուղարը նտրվեց ծագումով հայ Ավետիս Մուլթանզադեն: Կոմունիստները սկսեցին իրենց կողմից վերահսկվող տարածքների «խորհրդայնացումը»,

ինչը խիստ դժգոհություն առաջացրեց բնակչության շարքերում: Իրանի խորհրդայնացման ծրագիրն ի վերջո ձախողվեց:

1921 թ. փետրվարին ստորագրվեց խորհրդա-իրանական պայմանագիր, որով Ռուսաստանը հրաժարվում էր ցարական Ռուսաստանի և Իրանի միջև կնքված բոլոր պայմանագրերից: Իրանին էին վերադարձվում նրանից զավթված տարածքները, Իրանը ստացավ Կասպից ծովում ազատ առևտուր անելու և նավատորմ պահելու իրավունք:

Խորհրդային Ռուսաստանի նկրտումներին վերջ դնելու նպատակով 1921 թ. փետրվարին Անգլիայի նախաձեռնությամբ և իրանցի փոխգնդապետ Ռեզա խանի գլխավորությամբ տեղի ունեցավ ռազմական հեղաշրջում: Նորաստեղծ կառավարությունում Ռեզան զբաղեցրեց ռազմական նախարարի պաշտոնը: Կարճ ժամանակ անց նա, իր ձեռքում կենտրոնացնելով մեծ իշխանություն, ճնշեց երկրի տարբեր շրջաններում բնակվող ցեղերի՝ լուրերի, բախթարների, բելուջների և մյուսների անջատողական շարժումները: Այս ցեղերը, որոնք ապրում էին սեփական ավանդության օրենքներով և քիչ էին կապված կենտրոնական իշխանության հետ, սովորաբար ճանաչում էին միայն իրենց ավատատեր խաներին: Ռեզա խանը տեղերում ստեղծեց կենտրոնից անմիջականորեն կառավարվող ռազմական և քաղաքացիական մարմիններ: Անջա-

Ռեզա Փահլայի շահ

տողական միտումներ դրսևորող մի շարք խաներ մահապատժի ենթարկվեցին, իսկ նրանց հողերը և գույքը պետականացվեցին:

Երկրում կարգուկանոն հաստատելու իր նպատակասլաց գործունեության համար Ռեզա խանը ձեռք բերեց ահռելի հեղինակություն: 1925 թ. նա Մեջլիսի որոշմամբ հռչակվեց Իրանի շահ՝ հիմնելով Փահլավիների արքայատոհմը:

Ռեզա շահի գործողություններն առաջացրին լուրջ դժգոհություն քոչվոր և կիսաքոչվոր ցեղերի շրջանում: 1926–1929 թթ. ընթացքում ապստամբություններ և խռչոք հուզումներ տեղի ունեցան Լուրիստանում և Ֆարսի նահանգում, իսկ այնուհետև ոտքի ելան Իրանական Քրդստանի քրդերը: Միայն 1933 թ. շահին հաջողվեց ճնշել ապստամբությունները:

Շահը ձեռնարկեց արմատական բարեփոխումներ, որոնք էապես ամրապնդեցին երկրի քաղաքական, տնտեսական և մշակութային

կյանքը: Ստեղծվեցին եվրոպական տիպի քրեական և քաղաքացիական օրենսգրքեր: 1928 թ. կազմակերպվեց Իրանի ազգային բանկը: Բուռն զարգացում ապրեց ճանապարհաշինարարությունը: Բացվեց Կասպից ծովը Պարսից ծոցի հետ կապող երկաթուղային ճանապարհը:

Կարևոր նշանակություն էր տրվում լուսավորությանը: Շահը ձգտում էր երկրում ներդնելու կրթական միասնական համակարգ: Ընդլայնվեց դպրոցական ցանցը:

Հատուկ ուշադրություն էր դարձվում հասարակության արդիականացմանը: Վերացվեցին ազնվականների ավանդական տիտղոսները (խան, սարդար, բեկ), փոխարենը ներդրվեցին սովորական ազգանուններ: Հրատարակվեց նույնիսկ անձնանունների օրինակելի բառարան: Պայքար սկսվեց հագուստի եվրոպականացման համար: Ավանդական գլխարկը փոխարինվեց եվրոպականով, իսկ կանանց արգելվեց չադրա կրելը: «Իրանի բոլոր բնակիչները «պետք է կրեն միասնական զգեստներ և խոսեն մեկ լեզվով» պաշտոնական քարոզչությունը զարգացնում էր «միասնական իրանական ազգի» գաղափարախոսությունը: Շահը նույնիսկ ցանկանում էր արաբական այբուբենը փոխարինել լատինականով, սակայն հանդիպելով հզոր դիմադրության՝ հրաժարվեց այդ գաղափարից:

Կառավարությունը հետևողականորեն փորձում էր կարգավորել պե-

տական հիմնարկների աշխատանքը: Կաշառակերության և գանձագողության դեմ դաժանության հասնող որոշումներ ընդունվեցին: Արդարադատության նախարարի հրամանագրով բնակչությանը կոչ էր արվում վարձատրության դիմաց կառավարությանը տեղեկացնել պետական ծառայողների կաշառակերության մասին: Սակայն այդ միջոցառումները ցանկալի արդյունք չտվեցին, քանի որ ցածր աշխատավարձերը ինքնին կաշառակերության աղբյուր էին: Կոռուպցիան ծաղկում էր հենց ոստիկանական և արդարադատության համակարգում:

Հետևողական քայլեր ձեռնարկվեցին երկրի ֆինանսատնտեսական վիճակի կայունացման ուղղությամբ: Օտարերկրյա տարադրամի բուլոբ գործառնությունների նկատմամբ սահմանվեց պետական վերահսկողություն: Պետական մենաշնորհ սահմանվեց նաև արտաքին առևտրի նկատմամբ: Տնտեսության նկատմամբ շահի որդեգրած պետական վերահսկողության քաղաքականությունը նման էր նույն շրջանում Թուրքիայում Աթաթյուրքի կողմից իրականացվող «էտատիզմի» քաղաքականությանը (պետական կապիտալիզմ):

Արտաքին ասպարեզում Իրանը վարում էր միջազգային կառույցներում ներգրավվելու քաղաքականություն: Շահը դիվանագիտական հարաբերություններ հաստատեց բազմաթիվ պետությունների հետ,

Իրանը դարձավ Ազգերի լիգայի անդամ: Ռեզա շահի արտաքին քաղաքականության անկյունաքարը դարձավ «Երրորդ ուժի» դոկտրինը, ըստ որի՝ Գերմանիան դիտվում էր որպես Անգլիայի և ԽՍՀՄ-ի հակակշիռ: Այս շրջանում Իրանում հասարակական կարծիքը հակված էր այն մտքին, որ, ի տարբերություն վերոնշյալ երկու պետությունների, Գերմանիան միջեզոք երկիր էր, որն Իրանի նկատմամբ չունեց գաղութատիրական նկրտումներ: Դա էր պատճառը, որ Գերմանիայի հետ հաստատվեցին աշխույժ տնտեսական հարաբերություններ, բազմաթիվ գերմանացի մասնագետներ հրավիրվեցին Իրան: Վերջիններիս միջոցով շահը ձգտում էր արդիականացնելու իր արդյունաբերությունը: Դրա հետ մեկտեղ Իրան ներթափանցեցին նացիոնալ-սոցիալիստական գաղափարները: 1936 թ. գերմանական ռայխի դեկրետով իրանցիները ճանաչվեցին որպես «մաքուր արիացիներ»: Այս հողի վրա խորացան պանիրանական տրամադրությունները: Գերմանական նացիզմի նմանությամբ Իրանում ևս ձևավորվում էր պանիրանիզմի գաղափարախոսություն, որի նպատակը «Մեծ Իրանի» ստեղծումն էր:

1941–1942 թթ. Իրանի տարածքը ռազմակալեցին խորհրդային, անգլիական և ամերիկյան զորքերը: Օտարերկրյա ուժերի մուտքը Իրան և երկրում սկսված քաղաքական խմորումները Ռեզա շահի հրաժարականի պատճառը դարձան:

ՀԱՐՑԵՐ ԵՎ ԱՌԱՋԱԴՐԱՆՔՆԵՐ

1. Վերհիշե՛ք Մայքս–Պիկոյի պայմանագիրը: Ինչո՞ւ արաբներին չհաջողվեց իրականացնել նախկին Օսմանյան կայսրությունից ազատագրված արաբական տարածքներում միասնական պետություն հիմնելու ծրագիրը: Ո՞ւմ տրվեցին այդ տարածքների մանդատները:

2. Վերհիշե՛ք, թե ինչ էր նախատեսում Սևրի հաշտության պայմանագիրը: Բնութագրե՛ք քեմալական շարժումը: Լոզանի պայմանագիրն ի՞նչ դեր խաղաց՝ ա) Թուրքիայի, բ) Հայկական հարցի հետագա ճակատագրի գործում: Թուրքիան է՞րբ հռչակվեց հանրապետություն: Ո՞վ ընտրվեց երկրի նախագահ: Ի՞նչ փոփոխություններ տեղի ունեցան Թուրքիայի ներքին կյանքում:

3. Ինչպե՞ս ամրապնդվեցին անգլիացիների դիրքերը Իրանում: Ինչո՞ւ Խորհրդային Ռուսաստանը Իրանի հյուսիսում հրահրեց ազատագրական շարժումներ, ինչո՞վ ավարտվեցին դրանք: Փահլավիների արքայատունը է՞րբ հաստատվեց Իրանում: Ներկայացրե՛ք Ռեզա շահի վարած ներքին քաղաքականությունը: Արդիականացման ուղղությամբ ի՞նչ քայլեր ձեռնարկվեցին:

§ 3. ՃԱԿՈՆԻԱՆ, ՉԻՆԱՍՏԱՆԸ, ՀՆԴԿԱՍՏԱՆԸ ԵՎ ԱՐԴԻԱԿԱՆԱՑՈՒՄԸ

Արդյունաբերական Ճապոնիան:
XX դ. 20–30–ական թթ. Ճապոնիան շարունակում էր ընթանալ արդյունաբերական հասարակության զարգացման ուղիով: Ազգային–պետական նպատակներ հռչակվեցին միապետության հզորացումն ու անցյալի փառքի վերականգնումը: Արդիականացման գերխնդիրներն էին ազգային միասնության ապահովումը, ավանդական արժեհամակարգի պահպանումն ու զարգացումը:

Առաջին աշխարհամարտի տարիներին Ճապոնիան կարողացել էր ամրապնդել իր դիրքերը Հեռավոր

Արևելքում և Հարավարևելյան Ասիայում: Մինչև 1925 թ. Ճապոնիան իր տիրապետության տակ էր պահում նաև ռուսական Պրիմորիեն և Հյուսիսային Սախալինը: Վերսալյան հաշտությամբ նա ստացավ նախկին գերմանական տիրույթները՝ չինական Շանդուն նահանգը, Կարոլինյան, Մարշալյան, Մարիանյան կղզիները: Սակայն Վաշինգտոնի վեհաժողովում (1921–1922 թթ.) նրա ձեռքբերումները ԱՄՆ–ի և եվրոպական դաշնակիցների ջանքերով գրեթե չեզոքացվեցին: Նա Չինաստանին վերադարձրեց Շանդուն թերակղզին: Փոխարենը

ԱՄՆ-ը և Մեծ Բրիտանիան անրապնդեցին իրենց քաղաքական ու տնտեսական դիրքերն այս տարածաշրջանում: Ճապոնիան ստիպված էր համաձայնել նաև իր ռազմածովային ուժերի սահմանափակմանը՝ ԱՄՆ-ի և Մեծ Բրիտանիայի համեմատությամբ:

Այդուհանդերձ, Ճապոնիան կարողացավ անրանալ չինական և հեռավորարևելյան այլ երկրների շուկաներում: Կորեան վերածվեց Ճապոնիայի գններալ-նահանգատության, իսկ կորեացիները դարձան Ճապոնիայի հպատակներ:

Արդիականացումն իրականացվում էր «Ճապոնական ոգի, եվրոպական գիտելիքներ» նշանաբանով: Արդյունաբերության մեջ և տնտեսության այլ ճյուղերում լայնորեն ներդրվում էին ժամանակակից գիտության ու տեխնիկայի նվաճումները: Անհրաժեշտ գիտական ու տեխնիկական կադրերի պակասը լրացնելու նպատակով երկրում ներդրվեց արևմտյան կրթական համակարգը: Արդյունքում Ճապոնիայի տնտեսությունը հետպատերազմյան առաջին տասնամյակում մեծ վերելք ապրեց: Երկրի համախառն ներքին արտադրանքն աճեց մոտ երկու անգամ:

Ճապոնիայի քաղաքական դիրքերի թուլացումը հանգեցրեց քաղաքական կուսակցությունների ու զինվորական բարձր շրջանակների մերձեցմանը: Որոշվեց ռազմական հզորության հասնել երկրի արդիականացման նոր փուլի միջոցով: Պահպանվեց սահմանադրական-միապե-

տական կարգը, սակայն հաստատվեց կառավարության ձևավորման միակուսակցական կազմով համակարգը:

Արտաքին քաղաքականության հիմքում դրվեց վարչապետ Տանակայի կողմից 1927 թ. նշակված ծավալապաշտական ծրագիրը: Նվաճման էին ենթակա Չինաստանը, Հնդկաստանը, Հարավարևելյան Ասիան, ԽՍՀՄ-ի արևելյան շրջանները:

Համաշխարհային տնտեսական Մեծ ճգնաժամը լուրջ հետևանքներ ունեցավ նաև Ճապոնիայի համար: Հատկապես տուժեց մետաքսի արտադրությունը, որը կազմում էր երկրի արտահանման մոտ 30%-ը: Գործազուրկների թիվը հասավ 3 միլիոնի: Ուժեղացավ քաղաքական և սոցիալական պայքարը երկրի ներսում, իսկ նվաճված տարածքներում՝ Կորեա, Տայվան, ծավալվեց ազատագրական շարժում:

Այս շրջանում քաղաքական ապարեզ իջավ, այսպես կոչված, երիտասարդ սպայությունը՝ միջին ու ստորին սպայակազմը: Նրանք դաշինքի գնացին ֆինանսական նոր վերնախավի հետ և երկրի կառավարման ղեկը խլեցին հին քաղաքական ու ֆինանսական ուժերից: Այս նոր միությունը երկիրը տարավ ռազմականացման ու արտաքին նվաճումների ուղիով: Ճապոնական զորքերը 1931 թ. սկսեցին Չինաստանի հյուսիս-արևելքի՝ Մանջուրիայի նվաճումը: Երկիրը 1933 թ. դուրս եկավ Ազգերի լիգայից:

1937 թ. վարչապետ դարձած իշ-

խան Կոնտեն սկսեց իրականացնել Ճապոնիայի ռազմական արդյունաբերության զարգացման հնգամյա պլանը: Երկրում հաստատվեց ռազմաֆաշիստական բռնապետություն: Ճապոնիան միացավ Բեռլին–Հռոմ ռազմատենչ միությանը: Շարունակվեց արտաքին նվաճողական կուրսը, սկսվեց ճապոնա–չինական երկարատև պատերազմը:

Չինաստանի արդիականացման սկիզբը: Միջպատերազմյան ժամանակաշրջանում Չինաստանն անցավ բարեփոխումների, հեղափոխության և քաղաքացիական պատերազմի միջով: Առաջին աշխարհամարտից հետո երկրի կենտրոնական իշխանությունը թուլացել էր տարբեր ռազմաքաղաքական խմբավորումների միջև ընթացող պայքարի հետևանքով:

Գրությունն ավելի էր բարդացնում օտարերկրյա տերությունների, հատկապես ԱՄՆ–ի, Մեծ Բրիտանիայի ու Ճապոնիայի միջամտությունը: Վաշինգտոնյան խորհրդաժողովը թեև ճանաչեց երկրի ինքնիշխանությունը և տարածքային ամբողջականությունը, սակայն որոշվեց Չինաստանում կիրառել «հավասար հնարավորությունների» սկզբունքը: Տերությունները ազատ տնտեսական գործունեության իրավունք ստացան Չինաստանի տարածքում. ոչ մեկին առավելություն չէր տրվում: Շարունակվում էր նաև նախորդ շրջանից եկող «բաց դռների քաղաքականությունը» Չինաստանի հանդեպ: Արդյունքում կտրուկ մեծացավ օտարերկրյա կապիտալի մասնաբաժինը երկրի տնտեսության մեջ: Երկաթուղիների և բանկերի մեծ մասը օտարերկրացիների սեփականությունն էր, նրանք էին վերահսկում նաև երկրի արտաքին առևտուրը, կապի միջոցները և մաքսային համակարգը:

Ներքաղաքական սուր պայքարը պառակտեց երկիրը: Չինաստանում ձևավորվեց երկու կառավարություն. մեկը՝ հյուսիսում՝ Պեկին մայրաքաղաքով, մյուսը՝ հարավում՝ Գուանչժոու կենտրոնով: Առաջինը արտաքին ուժերի վերահսկողության տակ էր, իսկ երկրորդը 1923 թ. գլխավորեց ականավոր հեղափոխական **Սուն Յաթսենը**: Նա վարում էր երկրի միասնականությունը վերականգնելու և ժողովրդավարական հասարակություն ստեղծելու քաղաքականություն: Այն հիմնված էր երեք գլխավոր սկզբունքների վրա՝ ազգայնականություն, ժողովրդավարություն, հասարակության բարօրություն:

Չինաստանում 1925–1927 թթ. տեղի ունեցավ մեծ հեղափոխություն: Այն իր բնույթով ժողովրդավարական էր և ազգային–ազատագրական: Հեղափոխությունը գլխավորում էր Գոմինդան կուսակցությունը: Գեներալ **Չան Կայշին** Սուն Յաթսենի մահից հետո դարձավ Գոմինդանի առաջնորդը և ղեկավարեց միավորված Չինաստանը: Նա սկսեց արևմտաեվրոպական ուղիով երկրի արդիականացման գործընթացը:

Չինաստանում 1925–1927 թթ. տեղի ունեցավ մեծ հեղափոխություն: Այն իր բնույթով ժողովրդավարական էր և ազգային–ազատագրական: Հեղափոխությունը գլխավորում էր Գոմինդան կուսակցությունը: Գեներալ **Չան Կայշին** Սուն Յաթսենի մահից հետո դարձավ Գոմինդանի առաջնորդը և ղեկավարեց միավորված Չինաստանը: Նա սկսեց արևմտաեվրոպական ուղիով երկրի արդիականացման գործընթացը:

Տնտեսության մեջ, հատկապես արդյունաբերության ոլորտում սկսեցին զարգանալ պետական և մասնավոր ձեռնարկությունները: Կարգի բերվեց ու ազգայնացվեց բանկային համակարգը: Մեծ ճգնաժամի տարիներին Չինաստանի արդյունաբերական արտադրանքը ոչ միայն չնվազեց, այլև տարեկան 6% աճ ունեցավ: Հաջողվեց սահմանափակել օտարերկրյա կապիտալի գործունեությունը:

Սակայն երկրի ապագայի հարցում այլ պատկերացումներ ունեին չին կոմունիստները, որոնց առաջնորդ դարձավ **Մաո Յզեդունը**: Չինաստանում սկսվեց քաղաքացիական պատերազմ գոմինդանականների ու կոմունիստների միջև, որը տևեց մոտ տասը տարի (1928–1937 թթ.): Այն ավարտվեց Չան Կայշիի կողմնակիցների հաղթանակով:

Այս իրավիճակից հմտորեն օգտվեց Ճապոնիան՝ 1937 թ. պատերազմ սկսելով Չինաստանի դեմ: Ճապոնացիները գրավեցին երկրի կարևոր նահանգներն ու գրեթե բոլոր խոշոր քաղաքները՝ Պեկինը, Շանհայը և այլն: Արտաքին վտանգը ստիպեց քաղաքական հակառակորդներ Չան Կայշիին ու Մաո Յզեդունին համագործակցել ընդդեմ զավթիչների: Պայքարը ճապոնացիների դեմ շարունակվեց մինչև Երկրորդ աշխարհամարտի ավարտը:

Հնդկաստանը արդիականացման շեմին: Առաջին աշխարհամարտում Անտանտի տարած հաղթանակի գործում Հնդկաստանը որոշակի

Մաո Յզեդուն

ներդրում ունեցավ: Հնդկական ցորենը և բամբակը էապես օգնեցին դաշնակցային զորքերի պարենի ու հագուստի մատակարարման ապահովմանը, իսկ մոտ մեկ միլիոն հնդիկ զինվորներ մասնակցեցին պատերազմին: Մեծ Բրիտանիան խոստացել էր դրա դիմաց Հնդկաստանին տալ ինքնակառավարման՝ դոմինիոնի կարգավիճակ, սակայն երկիրը շարունակեց մնալ որպես անգլիական գաղութ: Անգլիացիներն էին վերահսկում Հնդկաստանի ֆինանսները, զինված ուժերն ու ոստիկանությունը:

Երկրի արդիականացումը դանդաղ էր ընթանում անգլիական գերիշխանության պատճառով: Այդուհանդերձ, երկրի տնտեսությունը այլ գաղութների համեմատ զարգացած էր, հատկապես տեքստիլ արդյունաբերությունը: Գնալով ուժ էր հավաքում ազգային բուրժուազիան, որը սկսեց մրցակցել անգլիական կապիտալի հետ:

Հնդկաստանի տնտեսական վիճակը վատացավ Մեծ ճգնաժամի

տարիներին: Գյուղատնտեսական ապրանքների գները կտրուկ անկում ապրեցին, միլիոնավոր գյուղացիներ հայտնվեցին ծանր սոցիալական վիճակում: Ահռելի չափեր ընդունեց գործազրկությունը, մանր ու միջին շատ ձեռնարկություններ ու արհեստավորներ սնանկացան:

Հետպատերազմյան շրջանում շարունակվեց հնդիկների ազատագրական պայքարը գաղութային տիրապետության դեմ: Այն առաջվա պես գլխավորում էր Հնդկական ազգային կոնգրես կուսակցությունը, որը դարձավ խոշոր կազմակերպություն: Մոտակա նպատակը դոմինիոնի կարգավիճակ ձեռք բերելն էր:

Հակագաղութային շարժումն այդ ժամանակ ղեկավարում էր Մահաթմա Գանդին, որը մեծ հեղինակություն էր վայելում: Նա մշակեց պայքարի իր ուսմունքը, որը 1928 թվականից դարձավ Հնդկական ազգային կոնգրեսի գաղափարախոսությունը: Գանդիի ուսմունքը մերժում էր զինված պայքարի ձևերը և կողմ էր միայն խաղաղ մեթոդներին՝ ցույցեր, հացադուլներ, գործադուլներ և քաղաքացիական անհնազանդություն: Գանդիզմի համաձայն՝ երկրում պետք է հաստատվեր արդարության սկզբունքի վրա կառուցված համընդհանուր բարօրության հասարակություն:

Հակագաղութային պայքարի մեջ ներգրավվեցին նաև մուսուլման հնդիկները, որոնց գլխավորում էր «Մուսուլմանական լիգա» կազմա-

Ջավահարլալ Ներու

կերպությունը: Նրանք և ձախ ուժերը ավելի արմատական դիրքորոշում ունեին: Անգլիացիներին հաջողվեց խանգարել այս ուժերի միավորմանը և նույնիսկ թշնամանք հրահրել նրանց միջև, որը բացասաբար անդրադարձավ շարժման ելքի վրա:

Քաղաքացիական անհնազանդության առաջին ալիքը բարձրացավ 1920 թ., երբ զանգվածային բոյկոտի ենթարկվեց ամենայն անգլիականը՝ ապրանքներ, ուսումնական հաստատություններ, վարչակազմը և այլն: Պայքարը որոշ վայրերում ընդունեց նաև ոչ խաղաղ ձևեր: Աստիճանաբար Ազգային կոնգրեսում ձևավորվեց ձախ ազգայնական ուղղությունը՝ Ջավահարլալ Ներուի առաջնորդությամբ: Նա կողմնակից էր նաև պայքարի բռնի մեթոդներին:

1931 թ. սկսվեց քաղաքացիական անհնազանդության երկրորդ փուլը՝

շարժում, որի համար առիթ հանդիսացավ Անգլիայի կողմից Հնդկաստանին դոմինիոնի կարգավիճակ տալու պահանջի մերժումը: Անհնազանդության շարժումը շարունակվեց չորս տարի, բայց Գանդին ու նրա կողմնակիցները չհասան գլխավոր նպատակին:

1936 թ. Հնդկական ազգային կոնգրեսի նախագահ ընտրվեց Ներուն: Կուսակցության ջանքերով ձևավորվեց ազգային միասնական ճակատ, որը շարունակեց երկրի ազատագրության համար պայքարը նաև Երկրորդ աշխարհամարտի տարիներին: Երկրորդ աշխարհամարտի սկսվելուց քիչ անց անգլիական փոխարքան

Հնդկաստանը հայտարարեց որպես պատերազմող երկիր. հնդկական զորքերը անգլիական զորքերի հետ միասին մարտնչում էին ֆաշիստների դեմ Հյուսիսային Աֆրիկայում:

Նույնիսկ այս պայմաններում Հնդկական ազգային կոնգրեսը 1940 թ. անգլիական իշխանություններից պահանջեց ճանաչել Հնդկաստանի անկախությունը: Մերժումից հետո կրկին գործի դրվեց քաղաքացիական անհնազանդության մարտավարությունը, սակայն շարժումը դաժանորեն ճնշվեց: Այնուհանդերձ, դարավոր պայքարը մոտեցրել էր Հնդկաստանի անկախության վերականգնման պահը:

ՀԱՐՑԵՐ ԵՎ ԱՌԱՋԱԴՐԱՆՔՆԵՐ

1. Ինչ առանձնահատկություններ ունեն գաղութական հասարակության արդիականացումը: Ինչ արդյունքներ արձանագրեց երկիրը՝ Առաջին աշխարհամարտի հետ կապված: Ներկայացրե՞ք կառավարող քաղաքական ուժերի փոփոխությունը 1930–ական թվականներին: Ինչո՞ւ Ճապոնիան ընթացավ ռազմականացման և պատերազմի ճանապարհով:

2. Ինչ որոշում կայացրեց Վաշինգտոնի խորհրդաժողովը Չինաստանի վերաբերյալ: Բացատրե՞ք «հավասար հնարավորությունների» սկզբունքը: Ինչ արդյունքներ ունեցավ ազգային մեծ հեղափոխությունը Չինաստանում: Չան Կայիի կառավարությունը երկրի արդիականացման նպատակով ի՞նչ քայլեր իրականացրեց: Ո՞վ էր Մաո Յզեդունը: Ո՞ւմ միջև էր, որքան տևեց և ի՞նչ հետևանք ունեցավ քաղաքացիական պատերազմը:

3. Ինչպիսին էր Հնդկաստանի վիճակը Առաջին աշխարհամարտի ավարտից հետո: Ո՞վ և ո՞ր կուսակցությունն էր գլխավորում հնդիկների ազգային-ազատագրական պայքարը 1920–1930–ական թվականներին: Բացատրե՞ք Գանդիի ուսմունքի էությունը: Ո՞վ էր Ներուն: Ներկայացրե՞ք հնդիկների ազատագրական պայքարի ընթացքը և արդյունքները միջպատերազմյան ժամանակաշրջանում:

ԳԼՈՒԽ 5. ՄԻՋԱԶԳԱՅԻՆ ՀԱՐԱԲԵՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ

§ 1-2. ՄԻՋԱԶԳԱՅԻՆ ՀԱՐԱԲԵՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ ԵՐԿՐՈՐԴ ԱՇԽԱՐՀԱՄԱՐՏԻ ՆԱԽՕՐՅԱԿԻՆ

Միջազգային հարաբերությունների ընդհանուր միտումները:

1930–ական թթ. աշխարհի զարգացած տերությունների կառավարող շրջանները հակվեցին այն միտմանը, որ արտաքին քաղաքական խնդիրները կարելի է լուծել միայն ուժի դիրքերից: Դա ստիպեց նրանց մեծացնել ռազմական ներուժը և նախապատրաստվել աշխարհում իրենց դիրքերի ամրապնդմանն ուղղված պայքարի նոր փուլին: Ազգերի լիզան բարդ միջազգային խնդիրների լուծման փորձ չունեին: Դա մեծացնում էր անվստահությունը Լիգայի հանդեպ: Էական դեր էր խաղում նաև սոցիալական լարվածությունը, որ բնորոշ էր Եվրոպայի և Լատինական Ամերիկայի երկրներին:

Վերսալ–վաշինգտոնյան համալկարգը արդեն չէր բավարարում ոչ միայն պարտված պետություններին, այլև հաղթող երկրներից Իտալիային, Ճապոնիային և նույնիսկ Մեծ Բրիտանիային: Վերջինիս անհանգստացնում էր աշխարհում իր ֆինանսական դիրքերի անկումը հոգուտ ԱՄՆ–ի: Վերսալ–վաշինգտոնյան համալկարգից 1930–ական թթ. սկզբներին շարունակում էին «կառչել» միայն Ֆրանսիան, որը կրկին զգում էր

գերմանական վտանգը, և Փոքր Անտանտի (Հարավսլավիա, Ռումինիա, Չեխոսլովակիա) երկրներն ու Լեհաստանը, որոնք տարածքային ձեռքբերումներ էին ստացել դրա շնորհիվ: Միջազգային հարաբերություններում առկա էին հետևյալ երեք միտումները.

1. 1919–1922 թթ. ձևավորված աշխարհակարգի վերանայում, որի օգտին էին հանդես գալիս Գերմանիան, Իտալիան և Ճապոնիան,
2. Վերսալ–վաշինգտոնյան համալկարգը պահպանելու ձգտում, որի հետևորդներն էին Ֆրանսիան և Արևելյան Եվրոպայի նրա դաշնակիցները,
3. առաջին և երկրորդ խմբի միջև ճկուն կերպով մանևրելու ձգտումը, որի հետևորդներն էին Մեծ Բրիտանիան, ԽՍՀՄ–ը և շատ այլ երկրներ: ԱՄՆ–ը գերադասում էր մեկուսացման քաղաքականությունը:

Խաղաղասիրական ձեռնարկումների ձախողումը:

1920–ական թթ. վերջերին աշխարհում դեռևս զորեղ էին խաղաղասիրական տրամադրությունները: 1928 թ. Ֆրանսիայի արտաքին գործոց նախարար Բրի-

անի և ԱՄՆ-ի պետքարտուղար Քելլոգի նախաձեռնությամբ սկսված բանակցությունների հետևանքով մի շարք երկրներ ստորագրեցին Փարիզի պայմանագիրը, որ պատմության մեջ մտավ «Բրիտան-Քելլոգի պակտ» անունով: Պակտը հռչակում էր նրա մասնակիցների հրաժարումը պատերազմից՝ որպես միջազգային վեճերի կարգավորման միջոցից և ազգային քաղաքականության գործիքից: Պետությունների միջև վեճերն ու հակամարտությունները ենթակա էին լուծման բացառապես խաղաղ միջոցներով: Պակտը ստորագրեցին տասնյակ երկրներ, որին ավելի ուշ միացավ նաև ԽՍՀՄ-ը:

Եվրոպական երկրների մեծ մասի հասարակայնության մեջ ուժեղ էին հակապատերազմական տրամադրությունները: Ազգերի լիգայի նախաձեռնությամբ 1932-1934 թթ. Ժնևում անցկացվեց սպառազինությունների կրճատման ու զինաթափման հարցերին նվիրված միջազգային կոնֆերանս: Սակայն այդ խնդիրների վերաբերյալ ոչ մի առաջարկ չընդունվեց: Ավելին՝ զինաթափման կոնֆերանսից այն վերածվեց սպառազինման կոնֆերանսի:

Կոնֆերանսում Գերմանիան պահանջեց կրճատել մյուս պետությունների սպառազինությունը կամ հանել այն սահմանափակումները, որ դրվել էին Վերսալյան պայմանագրի կողմից գերմանական սպառազինությունների վրա: Ըստ էության, Գերմանիան պահանջում էր

վերացնել Վերսալյան պայմանագրի ռազմական հոդվածները և իրեն անսահմանափակ սպառազինման իրավունք տրամադրել: Դրան դեմ էր միայն Ֆրանսիան: Մեծ Բրիտանիայի, Իտալիայի, Գերմանիայի և ԱՄՆ-ի համատեղ ջանքերով Ֆրանսիայի դիմադրությունը հաղթահարվեց: Ստանալով սպառազինվելու թույլտվություն՝ Գերմանիան հեռացավ զինաթափման կոնֆերանսից և 1933 թ. հայտարարեց Ազգերի լիգայից դուրս գալու մասին:

Ռեպարացիաների խնդրի «լուծումը»: Դեռ 1921 թ. Լոնդոնի կոնֆերանսում որոշվեց, որ Գերմանիան հաղթողներին պետք է վճարի ռեպարացիաներ (պատերազմական վնասների փոխհատուցում) 132 մլրդ մարկ ոսկով: Այս գումարի մեծագույն մասը պետք է տրվեր Ֆրանսիային: Սակայն Անգլիայի աջակցությունը զգալով՝ գերմանական կողմը փորձում էր ձգձգել ռեպարացիաների վճարումը: Ռեպարացիաների հարցում գերմանական դիմադրությունը կոտրելու համար ֆրանս-բելգիական զորքերը 1923 թ. օկուպացրին Գերմանիային պատկանող Ռուրի արդյունաբերական շրջանը: Գերմանիայում տնտեսական քաոս սկսվեց: Ֆրանսիայի գործողությունների կապակցությամբ իրենց դժգոհությունը հայտնեցին նաև Անգլիան ու ԱՄՆ-ը: Արդյունքում Ֆրանսիան ընդունեց գերմանական խնդրի քննարկման նպատակով նոր կոնֆերանս գումարելու առաջարկը:

1924 թ. ամռանը Լոնդոնում գումարված կոնֆերանսում ընդունվեցին կարևոր որոշումներ.

1. Ֆրանս-բելգիական գորքերը պետք է դուրս բերվեին Ռուրից:

2. Գերմանիայի ռեպարացիոն մուծումների հետ կապված՝ ընդունվում էր ամերիկյան բանկիր Գաուեսի պլանը: Այդ պլանով սահմանվում էր Գերմանիայի տարեկան մուծումների առավելագույն չափը՝ 2,5 միլիարդ մարկ:

3. Նախատեսվում էր նաև գերմանական տնտեսության վերականգնում՝ երկրում ծավալված քաղաքական անկայունությանն ու հեղափոխական շարժումներին վերջ տալուն պատակով: Մասնավորապես տնտեսության վերականգնման համար գերմանական կառավարությանը տրվում էր միջազգային փոխառություն: Փաստորեն էականորեն պետք է կրճատվեին Գերմանիայի տարեկան մուծումները:

1929 թ. Գաուեսի պլանը փոխարինվեց Յանգի պլանով, ըստ որի՝ Գերմանիայի ռեպարացիոն մուծումները նվազեցվում էին 20%-ով: Վերացվում էին ռեպարացիոն հանձնաժողովն ու օտարերկրյա վերահսկողությունը գերմանական տնտեսության նկատմամբ: Մինչև 1930 թ. դաշնակից գորքերը պետք է դուրս բերվեին Հռենոսի գոտուց:

1924 թ. սկսած՝ մի քանի տարի Գերմանիան կանոնավոր վճարում էր ռեպարացիաները ԱՄՆ-ի օգնությամբ: Գումարների գերակշիռ մասը Գերմա-

նիան պարտք էր վերցնում ԱՄՆ-ից: Իրենց հերթին դաշնակից երկրները (Անգլիան, Ֆրանսիան, Իտալիան և այլն) պատերազմի ընթացքում պարտքեր էին կուտակել ԱՄՆ-ի հանդեպ, և այդ գումարներն ամերիկացիներին վերադարձնելու ժամանակն էր: Գերմանիան իր հերթին պարտավոր էր ռեպարացիաներ վճարել դաշնակիցներին: ԱՄՆ-ը պարտքով գումարներ էր տրամադրում Գերմանիային, Գերմանիան հնարավորություն էր ստանում ռեպարացիոն գումարներ վճարելու դաշնակիցներին, իսկ վերջիններս, իրենց հերթին, ԱՄՆ-ին վճարում էին պատերազմի ընթացքում կուտակված պարտքերի մի մասը: Սա մի համակարգ էր, որից բոլորը գոհ էին: Իսկ այս մոտեցման ապագան կախված էր ԱՄՆ-ի՝ Գերմանիային մշտապես պարտքեր ու վարկեր տրամադրելու պատրաստակամությունից: Այս պայմանի բացակայության դեպքում ողջ համակարգը կփլուզվեր: Իր այդ քայլով ԱՄՆ-ը հնարավորություն էր տալիս եվրոպական երկրներին ֆինանսապես գոյատևելու, քանզի մտավախություն ուներ, որ Եվրոպայում ֆինանսական համակարգի փլուզումը ոչ միայն անցանկալի քաղաքական փոփոխությունների կրեեր, այլև կբացառվեր իրեն հասանելիք պարտքերի վերադարձը:

Սակայն համաշխարհային տնտեսական ճգնաժամը էականորեն փոխեց ստեղծված իրավիճակը: Ի վերջո 1932 թ. որոշվեց Գերմանիային ազատել փոխհատուցումների վճարման պարտականությունից: Դրանով վե-

րանայվեց Վերսալյան պայմանագրի կարևոր դրույթներից մեկը:

Վերսալ-վաշինգտոնյան համակարգի փլուզումը: 1930-ական թթ. սկսվեց Վերսալյան համակարգի փլուզման գործընթացը: Հեռավոր Արևելքում 1930 թ. Ճապոնիային հաջողվեց հոգուտ իրեն փոխել Վաշինգտոնում հինգ տերությունների միջև կնքված պայմանագրի՝ վերջրյա և ստորջրյա նավատորմին վերաբերող դրույթները: Ճապոնիան ձեռնամուխ եղավ Չինաստանի նվաճման ծրագրին, իսկ Ազգերի լիգան արտահայտվեց ճապոնա-չինական հարաբերությունները կարգավորելու օգտին: Ի պատասխան՝ 1933 թ. Ճապոնիան դուրս եկավ Ազգերի լիգայից: Խաղաղության Վաշինգտոնյան համակարգը Հեռավոր Արևելքում տապալվեց, Ճապոնիան ստացավ ազատություն պատերազմի սանձազերծման համար:

Նման իրադարձություններ էին տեղի ունենում նաև Եվրոպայում: Հանրաքվեի արդյունքում Մաարի մարզը, որ 15 տարի Ազգերի լիգայի կառավարման ներքո էր, 1935 թ. անցավ Գերմանիային: Վերջինս Ֆրանսիայից գնեց Մաարի ածխահանքերը: Դա մեծացրեց Գերմանիայի տնտեսական ներուժը:

Միակողմանիորեն խախտելով Վերսալյան պայմանագրի հոդվածները՝ 1935 թ. Հիտլերը երկրում մտցրեց ընդհանուր զինվորական ծառայություն, ձեռնամուխ եղավ ուժեղ բանակի ու օդուժի ստեղծմանը: Գերմանական ռազմամոլության վերածնմանը նպաստեցին նաև

արևմտյան տերությունների կառավարությունները: 1935 թ. հունիսին Մեծ Բրիտանիայի և Գերմանիայի միջև ստորագրվեց ծովային համաձայնագիր: Այն թույլ էր տալիս Գերմանիային ռազմածովային նավերի բեռնատարողությունը մեծացնել շուրջ հինգ անգամ, ինչպես նաև կառուցել ստորջրյա նավատորմ:

1935 թ. իտալական բանակը ներխուժեց Ազգերի լիգայի անդամ Եթովպիա և գրավեց նրա մայրաքաղաք Ադիս Աբեբան: Հաջորդ տարի Եթովպիան միացվեց Իտալիային: Իտալիան նույնպես դուրս եկավ Ազգերի լիգայից (1937 թ.):

Այդ ընթացքում Գերմանիան շարունակում էր իր հետևողական քայլերը: 1936 թ. Գերմանիան գրավեց Հռենոսյան ապառազականացված գոտին: Սակայն ֆրանսիական կառավարությունը ոչինչ չարեց՝ դրանով խրախուսելով Հիտլերին շարունակելու Վերսալյան համակարգի վերանայման գործընթացը:

1938 թ. մարտին գերմանական զորքերն առանց դիմադրության մտան Ավստրիա: Ավստրիան որպես ինքնուրույն պետություն դադարեց գոյություն ունենալուց: Մեծ Բրիտանիան, Ֆրանսիան և ԱՄՆ-ը կրկին գործնական ոչինչ չարեցին: Մեծ Բրիտանիան այն կարծիքին էր, որ Գերմանիայի, Իտալիայի և Ճապոնիայի նպատակը ոչ թե խոշոր պատերազմի սանձազերծումն էր, այլ պատերազմի սպառնալիքի միջոցով որոշակի տարածքների ու ազդեցության ձեռքբերումը:

Անպատժելիությունը ոգևորեց Գերմանիային՝ անցնելու տարածքային նոր ձեռքբերումների: Նրա հայացքն ուղղվեց դեպի Չեխոսլովակիա, որը բարենպաստ ռազմավարական դիրք էր գրավում Եվրոպայի կենտրոնում և ուներ զարգացած արդյունաբերություն: Գերմանիան պահանջեց Չեխոսլովակիայից հոգուտ իրեն հրաժարվել գերազանցապես գերմանական բնակչություն ունեցող Մուդեթի մարզից: Մեծ Բրիտանիան և Ֆրանսիան մտադիր չէին Չեխոսլովակիայի համար պատերազմելու Գերմանիայի հետ: Խորհրդային Միությունը պատրաստ էր օգնության հասնելու Չեխոսլովակիային: Այդուհանդերձ, անգլիացիների և ֆրանսիացիների ճնշման ներքո Չեխոսլովակիան հրաժարվեց խորհրդային օգնությունից և ընդունեց Գերմանիայի պայմանները:

1938 թ. սեպտեմբերի 29–30–ը Մյունխենում տեղի ունեցավ հանդիպում Չեմբերլենի, Դալադիեի, Հիտլերի և Մուսսոլինիի մասնակցությամբ: Արդյունքում կայացավ «Մյունխենյան գործարքը»: Մուդեթի մարզը և Չեխոսլովակիայի մի շարք շրջաններ (երկրի տարածքի 1/3–ը) տրվեցին Գերմանիային, Լեհաստանին և Հունգարիային: Հիտլերին հանձնելով չեխական հողերը՝ Մեծ Բրիտանիան և Ֆրանսիան հույս ունեին, որ Եվրոպայում կայունությունն ապահովված է: Սակայն արդեն 1939 թ. Գերմանիան զավթեց Չեխոսլովակիայի նաև մնացած մասը: Չեխիան և Մորավիան դարձան գերմանական պրոտեկտորատ,

իսկ Սլովակիայում ստեղծվեց ֆաշիստական կառավարություն:

Այսպես Եվրոպայում ուժերի հարաբերակցությունը փոխվում էր հոգուտ ֆաշիստական երկրների: 1939 թ. մարտին Գերմանիան զավթեց Լիտվայի Մեմել (Ժամանակակից Կլայպեդա) նավահանգստային քաղաքը: Իսկ այնուհետև գրավեց Ազգերի լիգայի վերահսկողության տակ գտնվող Դանցիգ (Ժամանակակից Գդանսկ) անկախ քաղաքը: Իտալիան իր հերթին բռնազավթեց Ալբանիան:

Վերսալ–վաշինգտոնյան համալարգը փլուզված էր, իսկ ագրեսորին խաղաղեցնելու քաղաքականությունը՝ ձախողված: Միայն այդ ժամանակ Մեծ Բրիտանիան և Ֆրանսիան Խորհրդային Միության հետ բանակցություններ սկսեցին ագրեսորի դեմ համատեղ գործողությունների վերաբերյալ:

Մեծ Բրիտանիան և Ֆրանսիան հույս ունեին, որ իրենց կիսաջողվի ֆաշիստական ագրեսիան ուղղել ԽՍՀՄ–ի դեմ: Անգլիական կառավարությունը Լոնդոնում գաղտնի բանակցություններ էր վարում Գերմանիայի հետ: Այդ իսկ պատճառով ԽՍՀՄ–ի հետ բանակցություններ սկսելով՝ Մեծ Բրիտանիան և Ֆրանսիան ձգձգում էին դրանք: ԽՍՀՄ–ի վիճակը բարդանում էր, քանզի 1939 թ. գարնանը Ճապոնիան ռազմական գործողություններ սկսեց նրա դաշնակից Մոնղոլիայի դեմ: Դա ամեն պահի կարող էր վերաճել խորհրդաճապոնական պատերազմի:

Արդյունքում ԽՍՀՄ-ը բանակցություններ սկսեց Գերմանիայի հետ: 1939 թ. օգոստոսի 23-ին Մոսկվայում ԽՍՀՄ արտաքին գործերի ժողովրդական կոմիսար Մոլոտովն ու Գերմանիայի արտաքին գործերի նախարար Ռիբենտրոպը ստորագրեցին չհարձակման վերաբերյալ խորհրդագերմանական պայմանագիր, ինչպես նաև Արևելյան Եվրոպայում ազդեցության ոլորտների սահմանագծման վերաբերյալ գաղտնի արձանագրություն:

Խորհրդային ղեկավարությունը համոզված էր, որ պայմանագրի կնքումն իր համար ձեռնտու է բոլոր առումներով: Նախ՝ ԽՍՀՄ-ն ապահովում էր իր անվտանգությունը Հեռավոր Արևելքում, քանզի Ճապոնիան չէր համարձակվի պատերազմ սկսել առանց Գերմանիայի աջակցության: Բացառվում էր նաև նոր «Մյունխենյան գործարքի» հավանականությունը, այն է՝ ԽՍՀՄ-ի հաշվին Գերմանիային խաղաղեցնելու Մեծ Բրիտանիայի և Ֆրանսիայի հնարավոր փորձերը: Պայմանագրին կից գաղտնի արձանագրությամբ ԽՍՀՄ-ը նախկին Ռուսաստանյան կայսրության որոշ տարածքների վերադարձի հնարավորություն էր ստանում:

Ազգերի լիգայի ձախողումը: Ազրեւսիվ խմբավորման ձևավորումը: Վերսալ-վաշինգտոնյան համակարգի փլուզումը նաև Ազգերի լիգայի ձախողման արդյունք էր: Լիգան չկարողացավ զսպել ագրեսոր երկրներին: Ազրեւսիայի զոհ դարձան նույնիսկ Լի-

գայի անդամ երկրները՝ Եթովպիան, Ալբանիան, Ավստրիան, Չեխոսլովակիան, Չինաստանը և այլն: Արդյունքում, հիասթափություն ապրելով, տասնյակ երկրներ դուրս եկան Ազգերի լիգայի կազմից: Ավելին՝ իրենց նվաճողական քաղաքականությունն ավելի ազատ վարելու նպատակով այդ կազմակերպությունն առաջիններից մեկը լքեցին հենց ագրեսոր երկրները՝ Գերմանիան, Իտալիան և Ճապոնիան: Իտալա-եթովպական պատերազմն ու Իսպանիայի իրադարձություններին միջամտելու ընթացքում նացիստական Գերմանիայի և ֆաշիստական Իտալիայի միջև համագործակցությունը արագացրին երկու երկրների միջև դաշինքի կնքման գործընթացը: 1936 թ. հոկտեմբերի 25-ին Գերմանիան և Իտալիան Բեռլինում ստորագրեցին համաձայնագիր Բալկաններում և Դանուբի ավազանում իրենց տնտեսական ծավալապաշտության ոլորտները սահմանագծելու մասին: Նրանք միաժամանակ պայմանավորվեցին Իսպանիայում պատերազմի հետագա վարման և Իտալիայի կողմից Եթովպիայի զավթումը Գերմանիայի կողմից ճանաչելու մասին: Այսպես ձևավորվեց գերմանա-իտալական բլոկը, որը պատմության մեջ մտավ որպես Բեռլին-Հռոմ առանցք:

Դրան զուգահեռ տեղի ունեցավ նացիստական Գերմանիայի մերձեցումը ծավալապաշտական ծրագրեր մշակող միլիտարիստական Ճապոնիայի հետ: 1936 թ. նոյեմբերի 25-ին Բեռլինում Գերմանիան և Ճապոնիան ստորագրեցին, այսպես կոչված, հակակոմին-

տերնյան պակտը: Խոսքը վերաբերում էր կոմունիստական ինտերնացիոնալի դեմ մղվող պայքարում երկու տերությունների համագործակցությանը: Պակտի գաղտնի հավելվածում կողմերը պարտավորվում էին ԽՍՀՄ-ի հետ չկնքել պակտին հակասող քաղաքական համաձայնագիր: 1937 թ. Հակակոմիստերնյան պակտին միացավ նաև ֆաշիստական Իտալիան:

Աստիճանաբար իրողություն էր դառնում Բեռլին-Հռոմ-Տոկիո առանցքը, որի նպատակը աշխարհի նոր վերաբաժանման իրագործումն էր: Այդ առանցքով ոգևորվելով՝ կողմերը 1937-1939 թթ. ընթացքում Վերսալ-վաշինգտոնյան համակարգի պայմանագրերը ոտնահարող ագրե-

սիվ նոր գործողությունների դիմեցին Եվրոպայում և Հեռավոր Արևելքում:

1939 թ. մայիսի 22-ին Գերմանիայի և Իտալիայի միջև ռազմաքաղաքական նոր դաշինքի՝ «պողպատե պակտի» ստորագրումով կողմերն իրենց համագործակցությունը դարձրին անշրջելի: Նրանք պարտավորվում էին պատերազմի դեպքում միմյանց պաշտպանել «ցամաքում, ծովում և օդում»:

Այսպիսով՝ Բեռլին-Հռոմ-Տոկիո առանցքը հիմնականում ձևավորվեց դեռ Երկրորդ համաշխարհային պատերազմից առաջ: Մինչդեռ հակաֆաշիստական խմբավորումը (Մեծ Բրիտանիա, Ֆրանսիա, ԽՍՀՄ, ԱՄՆ) ձևավորվեց Երկրորդ աշխարհամարտի ընթացքում:

ՀԱՐՑԵՐ ԵՎ ԱՌԱՋԱԴՐԱՆՔՆԵՐ

1. Ո՞ր երկիրն էր շարունակում կառչած մնալ Վերսալ-վաշինգտոնյան աշխարհակարգից: Ինչո՞ւ էին մնացած տերությունները այս կամ այն չափով դժգոհ դրանից: Ինչ միտումներ էին առկա միջազգային հարաբերություններում 1930-ական թթ.:
2. Խաղաղասիրական ինչ քայլեր ձեռնարկվեցին այս տարիներին: Ինչո՞ւ դրանք հաջողություն չունեցան:
3. Ներկայացրե՞ք Հեռավոր Արևելքում Վաշինգտոնյան համակարգի փլուզման գործընթացը: Գերմանիան ինչ քայլեր իրականացրեց, որոնք փլուզեցին Վերսալյան համակարգը: Պարզաբանե՞ք «Մյունխենյան գործարքի» էությունը: Ինչո՞ւ էին Մեծ Բրիտանիան և Ֆրանսիան ձգձգում բանակցությունները ԽՍՀՄ-ի հետ: Գնահատե՞ք խորհրդա-գերմանական 1939 թ. օգոստոսի 23-ի համաձայնագիրը:
4. Ձեր կարծիքով որո՞նք էին Ազգերի լիգայի ձախողման պատճառները: Ե՞րբ կնքվեց գերմանա-իտալական դաշինքը: Ինչ անունով է հայտնի այդ ռազմաքաղաքական դաշինքը: Ե՞րբ և ո՞ւմ կողմից ստորագրվեց Հակակոմիստերնյան պակտը: Ե՞րբ և ո՞ւմ միջև է կնքվել «պողպատե պակտ»-ը: Պատերազմի նախօրեին ո՞ր ռազմաքաղաքական խմբավորումն էր հիմնականում ձևավորվել:

ԳԼՈՒԽ 6. ԵՐԿՐՈՐԴ ՀԱՄԱՇԽԱՐՀԱՅԻՆ ՊԱՏԵՐԱԶՄԸ (1939-1945 ԹԹ.)

§ 1. ԵՐԿՐՈՐԴ ՀԱՄԱՇԽԱՐՀԱՅԻՆ ՊԱՏԵՐԱԶՄԻ ՊԱՏՃԱՌՆԵՐԸ, ՍԿԻԶԲԸ, ՓՈՒԼԵՐԸ

Վերսալ–վաշինգտոնյան աշխարհակարգը չապահովեց կայուն խաղաղություն և երկրների ու ժողովուրդների անվտանգությունը: Առաջին աշխարհամարտի ավարտից 20 տարի անց աշխարհը ենթարկվեց նոր փորձության: Սկիզբ առավ ու վեց տարի շարունակվեց Երկրորդ աշխարհամարտը, որն իր չափերով ու պատճառած վնասներով աննախադեպ երևույթ էր մարդկության պատմության մեջ: Այս աշխարհամարտը արդյունաբերական հասարակության նոր ճգնաժամի արդյունք էր: Իսկ որո՞նք էին դրա պատճառները, հնարավոր էր արդյոք կանխել պատերազմը:

Պատերազմի պատճառները:
1930–ական թթ. վերջին ձևավորվել էին աշխարհաքաղաքական երեք հիմնական կենտրոններ, որոնց միջև պայքարի կամ համագործակցության արդյունքներից էր կախված միջազգային անվտանգության և խաղաղության ապահովման, պատերազմի լինել–չլինելու հարցը:

Առաջին կենտրոնը ներկայացնում էին կապիտալիստական աշխարհի ժողովրդավարական երկրները՝ Մեծ Բրիտանիայի և Ֆրանսիայի գլխավորությամբ, երկրորդը՝ ռազմա-

տենչ ամբողջատիրական երկրների խմբավորումը՝ ի դեմս Գերմանիայի, Իտալիայի և Ճապոնիայի, երրորդը՝ սոցիալիստական Խորհրդային Միությունը:

Պատերազմի խորքային պատճառներից էր տնտեսական հակամարտությունը: Տերությունների տնտեսական շահերի բախումն ու պայքարն ավելի սրվեց Մեծ ճգնաժամի պատճառով: Մեծ Բրիտանիան, Ֆրանսիան ու ԱՄՆ–ը ձգտում էին պահպանելու իրենց հումքի աղբյուրները և իրացման շուկաները:

Գերմանիան, Իտալիան և Ճապոնիան ցանկանում էին ընդլայնել իրենց տնտեսական հնարավորությունները գաղութատեր տերություններից գաղութներ խլելու, երկրներ նվաճելու և ազդեցության նոր տարածաշրջաններ ձեռք բերելու միջոցով:

Արդյունաբերական հզոր երկիր էր դարձել ԽՍՀՄ–ը: Նրա ու մյուս զարգացած տերությունների միջև տնտեսական մրցակցությունն ընդունեց նաև գաղափարական–քաղաքական բնույթ:

Պատերազմի գլխավոր նախաձեռնողները ռազմատենչ երկրներն էին, հատկապես Գերմանիան: Նացիստական գաղափարախոսությունը լիովին

ծառայում էր հիտլերյան վարչակարգի՝ համաշխարհային տիրապետության հասնելու քաղաքականությանը: Գերմանացիները պետք է գերիշխող դառնային ոչ միայն Եվրոպայում, այլև ամբողջ աշխարհում: Այդ նպատակին հասնելու ճանապարհին տեղահանության, ստրկացման կամ ոչնչացման էին ենթակա «ոչ արիացի և ցածր ռասային պատկանող» ժողովուրդները, առաջին հերթին՝ սլավոնները, հրեաները, գնչուները և այլք:

Գաղութային տերություն դառնալու հստակ նպատակ էր հետապնդում նաև Ճապոնիան, որը, ինչպես ասվել է, 1930–ական թթ. սկզբից նախաձեռնել էր նվաճողական քաղաքականություն Վերավոր Արևելքում, մասնավորապես Չինաստանում:

Տարածքային նվաճումներ էր սկսել նաև Իտալիան: Նա գրավեց Եթովպիան, Ալբանիան, ապա Գերմանիայի հետ աջակցեց Իսպանիայում հանրապետական կարգի տապալմանը և Ֆրանկոյի ֆաշիստական վարչակազմի հաստատմանը:

Այս երեք ռազմատենչ պետություններն իրենց գլխավոր գաղափարական-քաղաքական նպատակ էին հռչակել նաև միջազգային կոմունիստական շարժման և դրա պատվար ԽՍՀՄ–ի դեմ պայքարը, որպեսզի թույլ չտան կոմունիզմի տարածումն աշխարհում:

Իրենց հերթին, Անգլիան և հատկապես Ֆրանսիան փորձում էին պահպանել Վերսալ–վաշինգտոնյան աշխարհակարգը, որտեղ գերիշխող

դիրք ունեին: Ֆաշիստական պետությունների դեմ պայքարում, ինչպես ցույց տվեց 1930–ական թթ. երկրորդ կեսը, նրանք հետևողական չէին: Ավելին՝ գնացին չհիմնավորված զիջումների (գագաթնակետը 1938 թ. «Մյունխենյան գործարքն» էր), ինչը նույնպես էական դեր խաղաց նոր աշխարհամարտի սանձազերծման գործում: Ժողովրդավարական երկրներն ամեն կերպ փորձում էին ֆաշիստական խմբավորման ուժերն ուղղել ԽՍՀՄ–ի դեմ: Վերջինս նրանց համար ժողովրդավարությանը սպառնացող վտանգ էր, որովհետև խորհրդային պետությունը ամբողջատիրական երկիր էր, և նրանից մշտապես կոմունիզմի «արտահանման» վտանգ էին սպասում: Ուստի ֆաշիստական խմբավորման ու ԽՍՀՄ–ի՝ այդ երկու կենտրոնների բախումից ժողովրդավարական տերությունները, ըստ սեփական հաշվարկի, միայն կշահեին: Այս գծի կողմնակից էր հատկապես ԱՄՆ–ը, որը մինչև պատերազմի սկսվելը վարում էր «առերևույթ չեզոքության» քաղաքականություն:

Միջազգային հարաբերությունների բարդ հանգույցում և պատերազմի նախօրեին ձևավորվող աշխարհաքաղաքական դասավորությունում ԽՍՀՄ–ը փորձում էր կանխել ռազմատենչ երկրների ծավալապաշտությունը հավաքական անվտանգության համակարգ ստեղծելու միջոցով: Խորհրդային Միության և Մեծ Բրիտանիայի ու Ֆրանսիայի միջև

1939 թ. Մոսկվայում տեղի ունեցած բանակցությունները մտան փակուղի, և կողմերի միջև առկա փոխադարձ անվստահությունը տապալեց Եվրոպայում միասնական հակաֆաշիստական ճակատ ստեղծելու ջանքերը:

Այս իրադրությունում ԽՍՀՄ-ը ստիպված էր վերը նշված անարդյունք բանակցությունների ավարտից հետո հիտլերյան Գերմանիայի հետ կնքել չհարձակման պայմանագիր 10 տարի ժամկետով: Դեռ ավելին՝ նա գաղտնի համաձայնության էր եկել վերջինիս հետ, և Արևելյան Եվրոպայի տարածքը բաժանվել էր նրանց միջև: Այս հանգամանքը նույնպես նպաստեց պատերազմի սանձազերծմանը, սակայն ձախողեց ֆաշիստական ագրեսիան սկզբնապես ԽՍՀՄ-ի դեմ ուղղելու Արևմուտքի տերությունների ջանքերը:

Այսպիսով՝ 1930-ական թթ. ավարտին աշխարհաքաղաքական բարդ իրադրություն էր ձևավորվել, իսկ մեծ պատերազմի վտանգն օրեցօր ահագնանում էր: Ուժային երեք հիմնական կենտրոնների միջև շահերի սուր հակամարտությունը, պատերազմի գաղափարաքաղաքական նախապատրաստումը ռազմատենչ խմբավորման կողմից, ժողովրդավարական խմբավորման և ԽՍՀՄ-ի միջև համագործակցություն հաստատելու ջանքերի ապարդյունությունը, մեկը մյուսի հաշվին իր ռազմավարական շահերն առաջ մղելու քաղաքականությունը հանգեցրին նոր համընդհանուր պատերազմի:

Աշխարհամարտի սկիզբը, փուլերը: Երկրորդ աշխարհամարտի սկիզբը համարվում է 1939 թ. սեպտեմբերի 1-ը, երբ Գերմանիան հարձակվեց Լեհաստանի վրա: Երկու օր անց Լեհաստանի դաշնակիցներ և նրա անվտանգության երաշխավորներ Անգլիան ու Ֆրանսիան, համաձայն վերջինիս հետ ունեցած փոխադարձ օգնության պայմանագրի, պատերազմ հայտարարեցին Գերմանիային: Այսպիսով՝ Երկրորդ աշխարհամարտը սկսվեց ժողովրդավարական և ֆաշիստական խմբավորումների միջև բախումով:

Պատերազմը գնալով ընդգրկեց նորանոր երկրներ ու տարածաշրջաններ և շարունակվեց վեց տարի:

Երկրորդ աշխարհամարտի ընթացքը ընդունված է բաժանել 5 փուլերի.

1. 1939 թ. սեպտեմբերի 1-ից մինչև 1941 թ. հունիսի 21-ը,
2. 1941 թ. հունիսի 22-ից մինչև 1942 թ. նոյեմբերը,
3. 1942 թ. նոյեմբերից մինչև 1943 թ. ավարտը,
4. 1944 թ. սկզբից մինչև 1945 թ. մայիսի 8-ը,
5. 1945 թ. մայիսի 9-ից մինչև սեպտեմբերի 2-ը:

Գերմանիան շատ արագ՝ ընդամենը մեկ ամսում, նվաճեց Մոլոտով-Ռիբենտրոպ գաղտնի արձանագրություններով որոշված իր հասանելիք լեհական տարածքը: Իսկ Արևմտյան Եվրոպայում ֆրանսիական ու բրիտանական զորքերը, որ իրական

հնարավորություն ունեին գերմանացիների դեմ հակահարձակման անցնելու և իրենց դաշնակից լեհերին օգնելու, մնացին սպասողական վիճակում:

Այդ նույն ժամանակ խորհրդային զորքերը մտան Լեհաստանի արևելյան սահմանները՝ Արևմտյան Ուկրաինան և Արևմտյան Բելոռուսիան ազատագրելու: Այդ տարածքները միացվեցին Ուկրաինական և Բելոռուսական ԽՍՀ-ներին: Սեպտեմբերի 28-ին կնքվեց խորհրդա-գերմանական բարեկամության և սահմանների մասին գաղտնի պայմանագիր: Այսպես լեհական պետությունը դադարեց գոյություն ունենալուց, իսկ նրա տարածքները բաժանվեցին Գերմանիայի և ԽՍՀՄ-ի միջև:

Շուտով ԽՍՀՄ-ը պատերազմ սկսեց Ֆինլանդիայի դեմ (1939 թ. նոյեմբերի 30 — 1940 թ. մարտի 12): Ծրագրավորված արագ հաղթանակը չստացվեց. միայն ավելի քան երեք ամիս տևած պատերազմական գործողություններից հետո ու հսկայական զոհերի գնով Կարմիր բանակը հաղթեց ֆիննական զորքին: ԽՍՀՄ-ը Ֆինլանդիայից գրավեց աշխարհաքաղաքական նշանակություն ունեցող Կարելյան պարանոցն ու Լենինգրադից հյուսիս-արևմուտք ընկած տարածքները: ԽՍՀՄ կազմում եղած Կարելիայի ինքնավար հանրապետության և գրավված տարածքի միավորմամբ ստեղծվեց Կարելա-Ֆիննական ԽՍՀ: Այս պատերազմի պատճառով ԽՍՀՄ-ը Ազգերի լիգայի

կողմից ճանաչվեց որպես ագրեսոր և հեռացվեց նրա կազմից:

Մինչև 1940 թ. մայիսը Մեծ Բրիտանիան և Ֆրանսիան այդպես էլ ռազմական գործողություններ չիրականացրին Գերմանիայի դեմ, որի պատճառով Արևմտյան ճակատի այդ պատերազմաշրջանը ստացել է «տարօրինակ պատերազմ» անունը: Գերմանիան, օգտվելով նպաստավոր իրավիճակից, 1940 թ. ապրիլին գրավեց Դանիան, Նորվեգիան, իսկ հաջորդ ամսվա ընթացքում՝ Նիդերլանդները, Բելգիան և Լյուքսեմբուրգը:

Հերթը հասավ Ֆրանսիային: Ինչպես և Առաջին աշխարհամարտի ժամանակ, գերմանական զորքերը շրջանցեցին ֆրանսիական պաշտպանական ամրությունները հյուսիսից և Նիդերլանդների ու Բելգիայի տարածքով ներխուժեցին Ֆրանսիա: Ունենալով զգալի թվով զինուժ և տեխնիկա՝ Ֆրանսիան չկարողացավ լուրջ դիմադրություն ցույց տալ ու կարճ ժամանակում խայտառակ պարտություն կրեց:

1940 թ. հունիսի 22-ի անձնատվության պայմանագրով Ֆրանսիայի տարածքի 2/3-ը բռնազավթվեց Գերմանիայի կողմից: Երկրի մնացած մասում ստեղծվեց խամաճիկային կառավարություն մարշալ Պետենի գլխավորությամբ, որի նստավայրը Վիշի քաղաքն էր: Ֆրանսիան դուրս եկավ պատերազմից և պետք է հսկայական ռազմատուգանք վճարեր Գերմանիային:

Ֆրանսիական հայրենասերները, սակայն, չհաշտվեցին նման իրավի-

ՌԱԶՄԱԿԱՆ ԳՈՐԾՈՂՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ 1939 Թ. ՍԵՊՏԵՄԲԵՐԻ 1-ԻՑ 1941 Թ. ՀՈՒՆԻՍԻ 22-Ը

ճակի հետ: Գեներալ Շառլ դը Գոլի գլխավորությամբ ձևավորվեց «Ազատ Ֆրանսիա» շարժումը, որը ազատագրական պայքար ծավալեց գերմանական զավթիչների դեմ: Մեծ Բրիտանիան Դը Գոլին պաշտոնապես ճանաչեց այդ շարժման ղեկավար:

Դաշնակցի կորստով Մեծ Բրիտանիայի դրությունը բարդացավ, գերմանական ներխուժման սպառնալիքն ավելի մեծացավ: 1940 թ. մայիսին Մեծ Բրիտանիայի վարչապետ դարձավ Ուինսթոն Չերչիլը, որը կարողացավ ամրապնդել երկրի պաշտպանունակությունը:

Քանի որ անգլիական ռազմական նավատորմն ավելի հզոր էր գերմանականից, Հիտլերը որոշեց օդային հարձակումների միջոցով նախապատրաստել ցամաքային ուժերի ներխուժումը Մեծ Բրիտանիա: Սակայն մինչև 1940 թ. աշուն տևած մարտերը ցույց տվեցին, որ Անգլիայի գրավման գերմանացիների ռազմական ծրագիրը չի հաջողվում: Գերմանական ներխուժումը տեղի չունեցավ, սակայն կղզու ռմբակոծումը ֆաշիստական օդուժի կողմից շարունակվեց ընդհուպ մինչև պատերազմի ավարտը:

Մեծ Բրիտանիայի նվաճման անհաջող փորձից հետո Գերմանիան այս անգամ շարունակեց ծավալվել Բալկաններում: Մեկը մյուսի հետևից գերմանամետ վարչակարգեր հաստատվեցին Հունգարիայում, Ռումինիայում, Բուլղարիայում, որոնք միացան ֆաշիստական խմբավորմանը:

1941 թ. ապրիլին Գերմանիան և Իտալիան միացյալ ուժերով նվաճեցին Հարավսլավիան և Հունաստանը:

Իտալական և անգլիական զորքերի միջև 1940 թ. հուլիսից պատերազմական գործողություններ էին մղվում Աֆրիկայի հյուսիսում և արևելքում: Հաջորդ տարվանից գերմանացիները օգնության եկան իրենց դաշնակցին: Ռազմական գործողությունները Երկրորդ աշխարհամարտի այս թատերաբեմում շարունակվեցին երեք տարի:

Պատերազմի առաջին փուլում իր տարածքային ընդարձակումն էր շարունակում նաև ԽՍՀՄ-ը: 1940 թ. ամռանը Կարմիր բանակի վերահսկողության ներքո խորհրդային կարգեր հաստատվեցին Լիտվայում, Լատվիայում և Էստոնիայում: Ռումինիան ստիպված էր առանց կռվի զիջել Հյուսիսային Բուկովինան և Բեսարաբիան, որոնց հիման վրա ձևավորվեց Մոլդովական ԽՍՀ-ն: Շուտով մերձբալթյան երեք պետությունները և Մոլդովական ԽՍՀ-ն մտան ԽՍՀՄ-ի կազմի մեջ: Արդյունքում Խորհրդային Միությունը կազմող խորհրդային սոցիալիստական հանրապետությունների թիվը դարձավ 16 (մինչև 1956 թ., երբ Կարելա-Ֆիննական ԽՍՀ-ն վերակազմվեց ԻԽՍՀ-ի՝ ՌԽԳՍՀ-ի կազմում): Այսպես՝ ԽՍՀՄ-ը Լեհաստանից և Ֆինլանդիայից ռազմական ուժով խլեց տարածքներ, իսկ Լիտվան, Լատվիան և Էստոնիան «խաղաղ ճանապարհով» մաս կազմեցին խորհրդային կայսրությանը:

ՀԱՐՑԵՐ ԵՎ ԱՌԱՋԱԴՐԱՆՔՆԵՐ

1. Վերհիշե՛ք, թե ռազմաքաղաքական ինչ խմբավորումներ էին ձևավորվել պատերազմի նախօրեին: Ներկայացրե՛ք Երկրորդ աշխարհամարտի պատճառները և ուժային երեք կենտրոնների ծրագրերը: Ձեր կարծիքով հնարավոր էր արդյոք կանխել պատերազմը. հիմնավորե՛ք պատասխանը:
2. Ե՞րբ և ո՞ր իրադարձությամբ սկսվեց Երկրորդ աշխարհամարտը: Քանի՞ փուլերի է բաժանվում Երկրորդ աշխարհամարտի պատմությունը:
3. Բացատրե՛ք «տարօրինակ պատերազմ» հասկացությունը: Ձեր կարծիքով ինչո՞ւ Ֆրանսիան չկարողացավ լուրջ դիմադրություն ցույց տալ գերմանաֆաշիստական զորքերին:
4. Պարզաբանե՛ք Երկրորդ աշխարհամարտի առաջին փուլի արդյունքները:
5. Տարածքային ի՞նչ ձեռքբերումներ ունեցավ ԽՍՀՄ-ը: Ինչո՞ւ նա հենացվեց Ազգերի լիգայից: Օգտվելով նաև այլ աղբյուրներից՝ ներկայացրե՛ք ԽՍՀՄ 16 խորհրդային հանրապետությունները 1940 թ. դրությամբ:

§ 2. ԽՈՐՀՐԴԱՅԻՆ ՄԻՈՒԹՅԱՆ ՀԱՅՐԵՆԱԿԱՆ ՄԵԾ ՊԱՏԵՐԱԶՄԸ: ՀԱԿԱՀԻՏԼԵՐՅԱՆ ԽՄԲԱՎՈՐՄԱՆ ԱՍԵՂԾՈՒՄԸ

Խորհրդային Միության Հայրենական մեծ պատերազմը: Պատերազմի առաջին փուլում նվաճելով կամ իր ազդեցության տակ գցելով գրեթե ամբողջ Արևմտյան, Հյուսիսային ու Հարավային Եվրոպան՝ Գերմանիան միաժամանակ գաղտնի հարձակում էր նախապատրաստում ԽՍՀՄ-ի վրա: Գեռես 1940 թ. դեկտեմբերին Հիտլերը հաստատել էր «Բարբարոսա պլանը», որով նախատեսվում էր հանկարծակի, ամբողջ ճակատով հարձակում Խորհրդային Միության վրա և մի քանի ամսվա ընթացքում Կարմիր բանակի արագ ջախջախում:

Այդ պլանի հավելվածներից մեկում ասվում էր. «Ռուսաստանի դեմ պատերազմը գերմանական ժո-

ղովրդի գոյության համար պայքարի կարևորագույն փուլերից է: Մա գերմանների հին կռիվն է ընդդեմ սլավոնականության, եվրոպական մշակույթի պաշտպանությունն է ընդդեմ մոսկովյան-ասիական արշավանքի, պաշտպանություն հրեական բոլշևիզմից: Այս պատերազմի նպատակն է այսօրվա Ռուսաստանի ջախջախումը, ահա թե ինչու այն պետք է մղվի չտեսնված դաժանությամբ»: Նախատեսվում էր Խորհրդային Միության դեմ պատերազմը սկսել 1941 թ. ապրիլին, սակայն Բալկանների գրավման երկարելը երկու ամսով հետաձգեց այն:

ԽՍՀՄ-ի արևմտյան սահմանի ողջ երկայնքով Գերմանիան և նրա դաշնակից երկրները տեղաբաշխել էին

ԳԵՐՄԱՆԻԱՅԻ ՀԱՐՁԱԿՈՒՄԸ ԽՍՀՄ-Ի ՎՐԱ ԵՎ ՌԱԶՄԱԿԱՆ ԳՈՐԾՈՂՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ 1941 Թ. ՀՈՒՆԻՍԻ 22-ԻՑ 1942 Թ. ՆՈՅԵՄԲԵՐԻ 19-Ը

ահռելի զինուժ և տեխնիկա՝ 181 դիվիզիա և 18 բրիգադ, ընդհանուր թվով՝ 5,5 մլն զինվորական, 3700 հրասայլ, 47 000 հրանոթ և այլն: Կարմիր բանակն իր սահմանի նույն հատվածում ուներ 2,9 մլն կովոդ ուժ, 10 000 հրասայլ, 38 000 հրանոթ և այլն: Սակայն խորհրդային ռազմական տեխնիկայի մեծ մասը հնացած էր և չէր բավարարում ժամանակակից պատերազմի պահանջներին: Խորհրդային զորքերի մնացած մասը՝ 1,5 միլիոնը, պետական սահմանի մյուս տեղամասերում էր, առավելապես՝ Հեռավոր Արևելքում, որտեղ սպասվում էր հարձակում Ճապոնիայի կողմից, ինչպես նաև Անդրկովկասում՝ Թուրքիայի հետ սահմանի երկայնքով:

Հսկայական ուժերի կենտրոնացումը խորհրդային պետական սահմանի մոտ Հիտլերը բացատրում էր նրանով, թե իբր շեղում է անգլիացիների ուշադրությունը նրանց վրա պլանավորված հարձակումից: Իսկ Ստալինը ձևացնում էր, թե հավատում է, ու ամեն կերպ խուսափում էր պատերազմ սկսելու որևէ առիթ տալուց, սակայն դա չօգնեց:

1941 թ. հունիսի 22-ին ֆաշիստական Գերմանիան առանց պատերազմ հայտարարելու հանկարծակի իր զորքերը մտցրեց ԽՍՀՄ-ի տարածք: Այսպես սկսվեց Խորհրդային Միության ժողովուրդների Հայրենական մեծ պատերազմը: ԽՍՀՄ-ի վրա Գերմանիայի հարձակումով սկսվեց համաշխարհային պատերազմի երկրորդ փուլը:

Հայրենական մեծ պատերազմը դարձավ Երկրորդ աշխարհամարտի բաղկացուցիչ մասը, իսկ Խորհրդագերմանական ճակատը՝ աշխարհամարտի գլխավոր ռազմաբեմը:

Խորհրդային պետության ղեկավարությունը, հատկապես Ի. Ստալինը, հույս ուներ, որ Գերմանիայի հետ կնքված բարեկամության պայմանագիրը ժամանակ կընձեռի իրեն ԽՍՀՄ-ի պաշտպանունակությունն ամրապնդելու համար: Կանխատեսվում էր, որ Գերմանիան ամենաշուտը 1942 թ. կարող է հարձակվել ԽՍՀՄ-ի վրա, սակայն նրա հաշվարկները չարդարացան: Երկրում իրականացված բռնաճնշումները և մասնավորապես Կարմիր բանակի բարձր հրամանատարական կազմի մեծ մասի ոչնչացումը, պատերազմին ռազմական առումով պատրաստ չլինելը ծանր հետևանքներ ունեցան: Գերմանական ուժերը կարճ ժամանակում գրավեցին մերձբալթյան երկրները, Բելոռուսիան, Ուկրաինան, Ռուսաստանի արևմտյան շրջանները, շրջափակեցին Լենինգրադն ու սրընթաց մոտեցան Մոսկվային:

Երկրի ռազմական, քաղաքական և տնտեսական կառավարումը կենտրոնացվեց 1941 թ. հունիսի 30-ին ստեղծված Պաշտպանության պետական կոմիտեի ձեռքում, որի նախագահն էր Ստալինը: Սկսվեց խորհրդային պետության մարդկային և նյութական ամբողջ ներուժի կազմակերպումը թշնամուն դիմագրավելու և սկսված պատերազմում հաղթելու նպատակով:

Հակահիդրոյան խմբավորման ստեղծումը:

Եթե պատերազմի նախօրեին և առաջին փուլում ԽՍՀՄ-ը և Մեծ Բրիտանիան ու Ֆրանսիան չկարողացան համագործակցության եզրեր գտնել, ապա խորհրդային երկրի վրա Գերմանիայի հարձակումը կտրուկ փոխեց ռազմաքաղաքական իրադրությունը աշխարհում:

Մեծ Բրիտանիան, ԱՄՆ-ը և ԽՍՀՄ-ը մի կողմ դրեցին իրենց գաղափարական ու քաղաքական հակասությունները: Նրանց ղեկավարներ Ի. Ստալինի, Ու. Չերչիլի և Ֆ. Ռուզվելտի ջանքերով հնարավոր եղավ կարճ ժամանակամիջոցում միավորել երեք տերությունների ուժերը և ստեղծել հակահիտլերյան միություն:

Այսպես՝ հենց ԽՍՀՄ-ի վրա հարձակման օրը՝ 1941 թ. հունիսի 22-ին, Մեծ Բրիտանիան հայտարարեց պատերազմում ԽՍՀՄ-ին աջակցելու մասին, իսկ հաջորդ օրը դեռևս չեզոք երկիր ԱՄՆ-ը խորհրդային պետությանը տնտեսական օգնություն ցուցաբերելու պատրաստականություն հայտնեց: Հուլիսի 12-ին Մոսկվայում կնքվեց խորհրդա-անգլիական համաձայնություն Գերմանիայի դեմ պատերազմում համատեղ գործողությունների մասին: Հետագայում կնքվեցին փոխադարձ օգնության վերաբերյալ երկկողմ ու եռակողմ նոր համաձայնագրեր:

1941 թ. դեկտեմբերի 7-ին Ճապոնիայի ծովային և օդային ուժերը հանկարծակի գրոհեցին Հավայան կղզիներում տեղակայված ամերիկյան Փերլ

Փերլ Հարբորը ճապոնական հարձակումից հետո

Հարբոր խոշոր ռազմածովային հենակայանի վրա: Հաջորդ օրը ԱՄՆ-ը պատերազմ հայտարարեց Ճապոնիային, իսկ դեկտեմբերի 11-ին վերջինիս դաշնակիցներ Գերմանիան և Իտալիան՝ ԱՄՆ-ին: Այսպես պատերազմի երկրորդ փուլում ԱՄՆ-ը պաշտոնապես դարձավ պատերազմի մասնակից:

Նույն ժամանակաշրջանում կարևոր իրադարձություն տեղի ունեցավ Խորհրդա-գերմանական ճակատում: Կարմիր բանակը 1941 թ. դեկտեմբերի 6-ին Մոսկվայի մատույցներում անցավ հակահարձակման և մինչև հաջորդ տարվա գարուն ծանր հարվածներ հասցրեց ֆաշիստական բանակին՝ շարտելով նրան երկրի մայրաքաղաքից 400 կմ հեռու: Դա Գերմանիայի առաջին խոշոր պարտությունն էր Երկրորդ համաշխարհային պատերազմում: Խորհրդային բանակի այս հաղթանակի շնորհիվ հօդս ցնդեց Հիտլերի կայծակնային պատերազմի «Բարբարոսա պլանը»:

Մոսկվայի ճակատամարտում տարած հաղթանակը ռազմաքաղաքական մեծ նշանակություն ունեցավ նաև հակաֆաշիստական երկրների համար: Այն արագացրեց հակահիտ-

լերյան խմբավորման ստեղծումը:

1942 թ. հունվարի 1-ին Վաշինգտոնում 26 երկրների ներկայացուցիչներ՝ ԱՄՆ-ի, Մեծ Բրիտանիայի և ԽՍՀՄ-ի գլխավորությամբ, ստորագրեցին Միավորված ազգերի հռչակագիրը: Նրանք հավաստեցին ֆաշիստական խմբավորման երկրների դեմ պատերազմում համագործակցելու և վերջիններիս հետ անջատ հաշտություն չկնքելու իրենց որոշումը: Ընտրվեցին համագործակցության երեք ձևեր՝ ռազմական, քաղաքական, նյութական օգնություն:

Հակահիտլերյան խմբավորման տնտեսական ու ռազմական ուժերը համախմբելու համար ԽՍՀՄ-ը, ԱՄՆ-ը և Մեծ Բրիտանիան 1942 թ. միմյանց հետ կնքեցին դաշնակցային նոր պայմանագրեր:

Ռազմական ու քաղաքական գործողությունների համաձայնեցման և հետպատերազմյան աշխարհակարգի սկզբունքների որոշման նպատակով պատերազմի ընթացքում տեղի ունեցան երեք տերությունների՝ Մեծ եռյակի ղեկավարների մակարդակով երեք խորհրդաժողովներ: Չերչիլի դիպուկ բնութագրմամբ Գերմանիայի դեմ պատերազմը «դասակարգային չէր»․ անկախ պետականության և ազատության շահը վեր դասվեց գաղափարախոսական շահերից:

Այսպիսով՝ պատերազմի երկրորդ փուլից սկսած՝ նախկին հակադիր երկու կենտրոնները միավորեցին իրենց ուժերը ֆաշիզմի ջախջախման նպատակով:

Արմատական բեկումը պատերազմում: Աշխարհամարտի երրորդ փուլում հակահիտլերյան խմբավորման Մեծ եռյակի զորքերը տարան կարևոր հաղթանակներ, որոնք արմատապես փոխեցին պատերազմի ընթացքը հօգուտ հակահիտլերյան խմբավորման:

Դրանցից ամենախոշորը Խորհրդա-գերմանական ճակատում Կարմիր բանակի տարած հաղթանակներն էին: Ստալինգրադի (1942 թ. նոյեմբերի 19 — 1943 թ. փետրվարի 2) ճակատամարտում գերմանացիները կորցրին 22 դիվիզիա (330 հազար զինվոր), որով սկսվեց արմատական բեկում աշխարհամարտի ընթացքում: Իսկ բեկումն ավարտեց Կուրսկի ճակատամարտը (1943 թ. հուլիսի 5 — օգոստոսի 23): Ստալինգրադյան հաղթությունը մեծ նշանակություն ունեցավ նաև Հայաստանի ու հայ ժողովրդի համար. կանխվեց Գերմանիայի դաշնակից Թուրքիայի հարձակումը խորհրդային երկրի վրա:

Պատերազմի բոլոր ճակատներում հարձակողական նախաձեռնությունը և ռազմական գործողությունների իրականացման ռազմավարությունն անցան ԽՍՀՄ-ի և նրա դաշնակիցների ձեռքը: Հակահիտլերյան միության երկրներն ապացուցեցին իրենց տնտեսական, քաղաքական և բարոյահոգեբանական առավելությունները:

Անգլո-ամերիկյան զորքերը 1943 թ. աշնանը մտան Իտալիա: Մուսսոլինիի վարչակազմը տապալվեց,

իսկ նորաստեղծ կառավարությունը պատերազմ հայտարարեց Գերմանիային: Սակայն շուտով Իտալիա մտան գերմանական զորքերը, և երկիրը բաժանվեց երկու մասի՝ ֆաշիստական և ազատագրված:

Հրատապ խնդիր էր դարձել երկրորդ ճակատի բացումը Եվրոպայում ԱՄՆ-ի ու Մեծ Բրիտանիայի կողմից: Դա կթեթևացներ խորհրդային զորքերի վիճակը Արևելյան ճակատում, որտեղ ԽՍՀՄ-ը մարդկային ու նյութական ահռելի կորուստներ էր կրում՝ տանելով պատերազմի ամենաձանր բեռը: Եվրոպայում գերմանական խմբավորման դեմ երկրորդ ճակատի ստեղծման խնդիրը Ստալինը Չերչիլի առջև դրել էր դեռ 1941 թ. հուլիսին, սակայն անգլիական կողմը հավաստիացնում էր, որ 1943 թվականից շուտ այն բացել չի կարող:

Ահա թե ինչու երկրորդ ճակատի

բացման հարցը ամենագլխավորն էր Իրանի մայրաքաղաք Թեհրանում 1943 թ. նոյեմբերի 28-ից մինչև դեկտեմբերի 1-ը կայացած խորհրդաժողովում: ԱՄՆ-ի նախագահ Ֆ. Ռուզվելտը, Մեծ Բրիտանիայի վարչապետ Ու. Չերչիլը և ԽՍՀՄ Ժողկոմխորհի նախագահ Ի. Ստալինը որոշեցին երկրորդ ճակատը բացել Ֆրանսիայի հյուսիսում 1944 թ. մայիսին: Երեք տերությունների ղեկավարները համաձայնվեցին, որ պատերազմից հետո պետք է վերականգնվի լեհական պետությունը, ինչպես նաև երաշխավորեցին Իրանի տարածքային անձեռնմխելիությունը: Դաշնակից երկրները համաձայնեցրին պատերազմի բոլոր ճակատներում ռազմական հետագա գործողությունների ժամկետները և ուղղությունները:

ՀԱՐՑԵՐ ԵՎ ԱՌԱՋԱԴՐԱՆՔՆԵՐ

1. Հիտլերյան Գերմանիան երբ հարձակվեց ԽՍՀՄ-ի վրա: Ինչ նպատակներ էր հետապնդում Գերմանիան Խորհրդային Միության վրա հարձակմամբ: Որո՞նք էին Կարմիր բանակի անհաջողությունների գլխավոր պատճառները: Ո՞ր ժամանակաշրջանն է ընդգրկում պատերազմի երկրորդ փուլը:
2. Ինչպե՞ս և երբ է ձևավորվել հակահիտլերյան խմբավորումը: Ինչո՞ւ հնարավոր եղավ գաղափարաքաղաքական մինչ այդ հակամարտ երկրների (ԽՍՀՄ, ԱՄՆ և Մեծ Բրիտանիա) միավորումը մեկ միության մեջ:
3. Երբ և ո՞ր ճակատամարտերի շնորհիվ տեղի ունեցավ արմատական բեկում Երկրորդ աշխարհամարտի ընթացքում՝ հոգուտ հակահիտլերյան խմբավորման:
4. Ինչ կարևոր որոշումներ ընդունվեցին Թեհրանի խորհրդաժողովում:
5. Փորձե՞ք հիմնավորել, որ իրոք ԽՍՀՄ-ի վրա էր ընկած Երկրորդ համաշխարհային պատերազմի ամենաձանր բեռը:

§ 3. ԵՐԿՐՈՐԴ ԱՇԽԱՐՀԱՄԱՐՏԻ ԱՎԱՐՏԸ, ՀԱՆՐԱԳՈՒՄԱՐՆԵՐԸ

Ազատագրում գերմանական ֆաշիզմից: Աշխարհամարտի չորրորդ փուլում ԽՍՀՄ-ը, ԱՄՆ-ը և Մեծ Բրիտանիան արևելքից, արևմուտքից ու հարավից վճռական հարձակումներով նպատակադրվել էին վերջնական և անվերապահ ջախջախման ենթարկել Գերմանիային ու նրա եվրոպական դաշնակիցներին:

Վերջապես Ֆրանսիայի հյուսիսում բացվեց երկրորդ՝ Արևմտյան ճակատը: 1944 թ. հունիսի 6-ին ամերիկյան զեներալ Գ. Էյզենհաուերի գլխավորությամբ անգլո-ամերիկյան ուժերը ավի իջան Նորմանդիայում: Մեծ թափ ստացավ Դիմադրության շարժումը, և շուտով Փարիզը, ապա նաև ամբողջ Ֆրանսիան ազատագրվեցին գերմանական բռնազավթումից:

Խորհրդային բանակը, շարունակելով նախորդ փուլում սկսված հաղթարշավը, 1944 թ. լիովին ազատագրեց սեփական երկրի տարածքը: Այնուհետև ԽՍՀՄ-ը ռազմական գործողությունները տեղափոխեց ֆաշիստների կողմից նվաճված պետությունների տարածք՝ վերջնական նպատակ ունենալով ոչնչացնելու ֆաշիզմը բուն Գերմանիայում: 1944 թ. աշնանից մինչև 1945 թ. գարուն ընկած ժամանակահատվածում Կարմիր բանակի խոշոր զորամիավորումները ականավոր հրամանատարներ Գ. Ժուկովի, Կ. Ռոկոսոլվսկու, Հ. Բաղրամյանի, Ա. Վասիլևսկու և ուրիշների գլխավորությամբ պարտության մատնեցին թշնամու հիմնական ուժերին ու մտան Գերմա-

նիա: Մեկը մյուսի հետևից ազատագրվեցին Ռումինիան, Բուլղարիան, Հարավսլավիան, Լեհաստանը, Հունգարիան, Ավստրիայի և Չեխոսլովակիայի մեծ մասը:

Պատերազմի այս վճռական շրջանում տեղի ունեցավ Մեծ եռյակի հերթական հանդիպումը ԽՍՀՄ-ում՝ Ղրիմ թերակղզու Յալթա քաղաքում (1945 թ. փետրվարի 4-11-ը): Ստալինը, Ռուզվելտը և Չերչիլը պայմանավորվեցին, որ պատերազմը Եվրոպայում շարունակվելու է մինչև Գերմանիայի անվերապահ անձնատվությունը: Դաշնակիցները համաձայնության եկան ու որոշեցին Գերմանիայի հետպատերազմյան կառուցվածքի սկզբունքները: Գերմանիայի տարածքը, այդ թվում մայրաքաղաք Բեռլինը, բաժանվելու էր չորս ռազմակալական գոտիների ԽՍՀՄ-ի, ԱՄՆ-ի, Մեծ Բրիտանիայի և Ֆրանսիայի միջև: Ռազմատուգանքի չափը սահմանվեց 20 միլիարդ դոլար, որի մոտ կեսը ստանալու էր Խորհրդային Միությունը: Ազատագրված Եվրոպայի մասին հռչակագրով դաշնակից տերությունները հայտարարում էին, որ Եվրոպայում իրենց քաղաքականության նպատակն է վերացնել ֆաշիզմը և օժանդակել ազգերին սեփական ընտրությամբ ստեղծելու ժողովրդավարական կարգեր:

Յալթայում համաձայնություն կայացվեց, որ Գերմանիայի ջախջախումից 2-3 ամիս անց ԽՍՀՄ-ը կմիանա իր դաշնակիցներին ու պատերազմ կսկսի Ճապոնիայի դեմ:

Այսպիսով՝ 1945 թ. գարնանը մոտեցել էր Գերմանիայի հատուցման պահը: Նա գրկվել էր իր բոլոր եվրոպական դաշնակիցներից: 1945 թ. ապրիլի 16-ին սկսվեց խորհրդային զորքերի վճռական հարձակումը Բեռլինի վրա: Այս ճակատամարտին մասնակցում էր նաև հայկական 89-րդ Թամանյան դիվիզիան՝ գեներալ Ն. Սաֆարյանի հրամանատարությամբ: Մայիսի 2-ին Բեռլինը հանձնվեց, իսկ մայիսի 8-ից 9-ի գիշերը ֆաշիստական Գերմանիան ստորագրեց անվերապահ անձնատվության փաստաթուղթը: Մայիսի 9-ը ԽՍՀՄ-ում հայտարարվեց Մեծ հաղթանակի օր (այն մինչ օրս էլ նշվում է ԱՊՀ երկրներում, այդ թվում՝ Հայաստանի Հանրապետությունում):

Աշխարհամարտի ավարտը:

Եվրոպայում ռազմական գործողություններն ավարտվեցին, սակայն դրանք շարունակվում էին Հեռավոր Արևելքում և Խաղաղ օվկիանոսում: Մոտեցել էր նաև Ճապոնիայի հատուցման պահը:

Մինչ այդ Բեռլինի մոտ գտնվող Պոտսդամ քաղաքում տեղի ունեցավ Մեծ եռյակի հերթական հանդիպումը: Այն ընթացավ երկու փուլով՝ 1945 թ. հուլիսի 17-25-ը և հուլիսի 28-ից օգոստոսի 2-ը. դա կապված էր Մեծ Բրիտանիայում տեղի ունեցած ընտրությունների հետ: Խորհրդաժողովի մասնակիցների կազմն այս անգամ որոշ փոփոխություններ էր կրել: ԽՍՀՄ-ը նախկինի պես ներկայացնում էր Ստալինը, ԱՄՆ-ի հանկարծամահ եղած նախագահին

փոխարինել էր Հ. Թրումանը, Մեծ Բրիտանիան սկզբում ներկայացնում էր Չերչիլը, իսկ ընտրությունից հետո՝ նորանշանակ վարչապետ Կ. Էտլին:

Դաշնակիցները վերահաստատեցին Գերմանիայի հետպատերազմյան կառուցվածքի երեք գլխավոր սկզբունքները՝ ապառազմականացում, նացիզմի լիովին վերացում և ժողովրդավարական կարգերի հաստատում: Երկրի տարածքը բաժանվեց չորս գոտիների: Գերմանական նացիզմը հայտարարվեց օրենքից դուրս, իսկ պատերազմի գլխավոր հանցագործներին դատելու համար կյանքի կոչվեց միջազգային դատական ատյանը: Այն գործեց Նյուրնբերգում (1945 թ. նոյեմբերի 20-ից մինչև 1946 թ. հոկտեմբերի 1-ը): Պատերազմական հանցագործներից 12-ը դատապարտվեցին մահվան, մնացածները՝ ցմահ կամ տարբեր ժամկետներով բանտարկության:

Պոտսդամի խորհրդաժողովի որոշմամբ Գերմանիայի նախկին դաշնակիցների հետ հաշտության պայմանագրեր կնքելու նպատակով ստեղծվեց ԽՍՀՄ-ի, ԱՄՆ-ի, Մեծ Բրիտանիայի, Ֆրանսիայի և Չինաստանի արտաքին գործերի նախարարներից կազմված խորհուրդ:

Վերականգնվեց Լեհաստան պետությունը, որին հանձնվեցին գերմանական որոշ տարածքներ:

Մինչև խորհրդաժողովի սկսվելը կուլիսներում ԽՍՀՄ արտգործող կոմ Վ. Մոլոտովը և Մեծ Բրիտանիայի արտգործնախարար Ա. Իդենը քննարկեցին Հայկական հարցը: Այն արծարծվեց նաև խորհրդաժողովի մի քանի նիստերի ընթացքում: Սակայն առա-

վելապես Մեծ Բրիտանիայի ջանքերի շնորհիվ Թուրքիայի հանդեպ ԽՍՀՄ տարածքային պահանջների հարցը չլուծվեց, դրա դիմաց խորհրդային տերությունը ստացավ գերմանական Քյոնիգսբերգի (այժմ՝ Կալինինգրադ) մարզը: Պոտսդամում Ստալինը հավաստիացրեց, որ ԽՍՀՄ-ը պատերազմ կհայտարարի Ճապոնիային, իսկ դրա դիմաց ստանալու էր Հարավային Սախալինը և Կուրիլյան կղզիները:

Համաժողովի ավարտից մեկ շաբաթ անց խորհրդային բանակը ռազմական գործողություններ սկսեց Ճապոնիայի դեմ Չինաստանի հյուսիս-արևելքում: Կարճ ժամկետում ճապոնական մեկմիլիոնանոց ցամաքային բանակը ջախջախվեց: Դաշնակիցներն այդ ընթացքում հաղթանակներ տարան Խաղաղ օվկիանոսում և Հնդկաչին թերակղզում:

Ճապոնիային անձնատվության ստիպելու և աշխարհին իր նորաստեղծ զանգվածային ոչնչացման զենքը ցուցադրելու նպատակով ԱՄՆ-ը 1945 թ. օգոստոսի 6-ին ատոմային ռումբ նետեց ճապոնական Հիրոսիմա, իսկ երեք օր անց՝ Նագասակի քաղաքի վրա: Դա միջուկային զենքի պատերազմական կիրառման առաջին դեպքն էր պատմության մեջ: Զոհվեցին հարյուր հազարավոր խաղաղ բնակիչներ:

Սակայն ատոմային զենքի կիրառումը չէ, որ ստիպեց Ճապոնիային անձնատուր լինել, այլ դաշնակիցների ռազմական հաջողությունները: 1945 թ. սեպտեմբերի 2-ին ստորագրվեց Ճապոնիայի անվերապահ անձնատվության փաստաթուղթը:

Այսպես՝ Երկրորդ համաշխարհային պատերազմն ավարտվեց:

Պատերազմի հետևանքները և արդյունքները: Երկրորդ աշխարհամարտը մի քանի անգամ ավելի սարսափելի և ողբերգական էր իր պատճառած վնասներով, քան Առաջինը: Պատերազմի մեջ էր ներգրավվել 72 պետություն, որտեղ ապրում էր երկրագնդի բնակչության մոտ 80%-ը՝ 1,7 մլրդ մարդ: Ռազմական գործողություններ էին ծավալվել 40 երկրներում՝ ներառելով մի հսկայական տարածք Եվրոպայում, Ասիայում, Աֆրիկայի հյուսիսում, օվկիանոսներում ու ծովերում: Բանակ էր զորակոչվել 110 մլն մարդ: Զոհվեց մոտ 65 մլն մարդ, որի կեսը խաղաղ բնակչությունն էր: Միայն ԽՍՀՄ-ի մարդկային կորուստները կազմեցին 27 միլիոն: 12 միլիոն մարդ ժամանակավորապես տեղահանվել էր իր հայրենիքից:

Պատերազմի ընթացքում կիրառվեցին գիտության և տեխնիկայի նորագույն նվաճումների հիման վրա ստեղծված զենքի նոր տեսակներ, այդ թվում՝ ատոմային ռումբը:

Պատերազմը լուրջ հետևանքներ ունեցավ նաև խաղաղ բնակչության համար: Ծանր, երկարացված աշխատանքային ռեժիմը, սննդի պակասը, ցուրտը, սովը, ռմբակոծությունները դարձել էին սովորական երևույթ, սակայն դրանք մարդկանց ֆիզիկական և հոգեկան առողջության վրա անդառնալի հետևանքներ թողեցին:

Ամենուր խախտվում էին պատերազմելու միջազգայնորեն ընդունված

ՖԱՇԻՍԱԿԱՆ ԱԳՐԵՍՈՐՆԵՐԻ ԶԱՆՋԱՆՈՒՄԸ ԵՎՐՈՊԱՅՈՒՄ ԵՎ ՀՅՈՒՍԻՍԱՅԻՆ ԱՖՐԻԿԱՅՈՒՄ (1942–1945 ԹԹ.)

նորմերը: Հատկապես մեծագույն ողբերգություն էր համակենտրոնացման ճամբարներում խաղաղ բնակչության կուտակումը և ոչնչացումը: Միայն գերմանացիների կողմից ստեղծվեց հազարից ավելի նման ճամբար, որտեղ ոչնչացվեց կամ զոհվեց մոտ 12 մլն մարդ (լեհեր, ռուսներ, բելոռուսներ, գնչուներ, հրեաներ և այլ ժողովուրդների ներկայացուցիչներ): Մասնավորապես, նացիստներն իրականացրին Եվրոպայի գրավված երկրներում ապրող հրեա բնակչության ցեղասպանությունը. ոչնչացվեց մոտ 6 մլն հրեա: Այս ցեղասպանությունը պատմության մեջ է մտել Հոլոքոստ անունով, որի զոհերի հիշատակի միջազգային օր է ճանաչվել հունվարի 27-ը:

Աշխարհամարտն ունեցավ նաև ծանր հոգեբանական ազդեցություն: Միլիոնավոր մարդիկ կորցրին հավատը մարդկության առաջադիմական ապագայի, բարոյական ու հոգևոր արժեքների հանդեպ:

Այդուհանդերձ, պատերազմն արձանագրեց նաև դրական արդյունքներ: Փոխվեց աշխարհաքաղաքական դասավորությունը երկրագնդի վրա,

բացվեցին զարգացման լավատեսական հեռանկարներ:

Պատերազմն ակնառու ապացուցեց, որ նման կարգի ռազմական բախումը սպառնալիք է մարդկության գոյությանը, նրա ստեղծած քաղաքակրթական արժեքներին: Յալթայի խորհրդածոդովի համաձայն՝ միջազգային անվտանգության և խաղաղության պահպանման նպատակով ստեղծվեց նոր համաշխարհային կառույց՝ Միավորված ազգերի կազմակերպությունը:

Կարևոր արդյունքներից էր ռազմատենչ ֆաշիստական երկրների ջախջախումը, որոնց գոյությունն իսկ սպառնալիք էր քաղաքակրթությանը:

Պատերազմի ժամանակ սկիզբ առավ ու հետո շարունակվեց համաշխարհային գաղութային համակարգի փլուզման գործընթացը:

Կապիտալիստական աշխարհի ժողովրդավարական երկրները և սոցիալիստական ԽՍՀՄ-ը կարողացան կամք դրսևորել ու, համագործակցության լավագույն օրինակ ցուցադրելով, մեծագույն աղետից փրկել աշխարհի ժողովուրդներին և պետություններին:

ՀԱՐՑԵՐ ԵՎ ԱՌԱՋԱԴՐԱՆՔՆԵՐ

1. Ներկայացրե՞ք պատերազմի չորրորդ փուլի հիմնական արդյունքները: Եվրոպայում է՞րբ է բացվել երկրորդ ճակատը: Ե՞րբ է ավարտվել Խորհրդային Միության Հայրենական մեծ պատերազմը:
2. Ի՞նչ կարևորագույն որոշումներ կայացրին Յալթայի ու Պոտսդամի խորհրդածոդովները: Ե՞րբ ավարտվեց Երկրորդ աշխարհամարտը:
3. Ներկայացրե՞ք պատերազմի գլխավոր հետևանքներն ու արդյունքները:
4. Վերհիշե՞ք՝ ինչ է ցեղասպանությունը: Ի՞նչ անունով է հայտնի հրեաների ցեղասպանությունը:
5. Պատերազմի մասնակից նշանավոր ի՞նչ զորահրամանատարների կարող էք նշել: Նրանցից որևէ մեկի մասին գրե՞ք ռեֆերատ կամ զեկույց:

Բ
ԲԱԺԻՆ

ԱՇԽԱՐՀԸ ՍԱՌԸ ՊԱՏԵՐԱԶՄԻ
ԺԱՄԱՆԱԿԱՇՐՋԱՆՈՒՄ

ԳԼՈՒԽ 7. ՍԱՌԸ ՊԱՏԵՐԱԶՄԸ

§ 1. ԱՇԽԱՐՀԻ ԲԱԺԱՆՈՒՄԸ ԵՐԿՈՒ ՀԱԿԱԴԻՐ ԽՄԲՎՈՐՈՒՄՆԵՐԻ

Ուժերի նոր դասավորությունը:
Երկրորդ աշխարհամարտից հետո ձևավորվեց աշխարհաքաղաքական նոր իրավիճակ: Միջազգային ասպարեզից ժամանակավորապես հեռացան Գերմանիան, Իտալիան, Ճապոնիան: Մեծ Բրիտանիան ԱՄՆ-ին զիջեց Արևմուտքի առաջատար տերության կարգավիճակը: Պատերազմի հետևանքով թուլացած Ֆրանսիան այլևս չէր կարող պահպանել նախկին աշխարհակարգում ունեցած իր նշանակալի դերը:

Հաղթող պետություններից գերակշիռ դիրք ստացան ԽՍՀՄ-ը և ԱՄՆ-ը, որոնք դարձան համաշխարհային քաղաքականության նոր կենտրոններ: Եվրոպակենտրոն աշխարհը մնաց անցյալում, ավելին՝ Եվրոպան ինքը դարձավ ԱՄՆ-ի և ԽՍՀՄ-ի միջև ազդեցության ոլորտների բաժանման տարածաշրջան:

Ֆաշիզմի նկատմամբ տարած հաղթանակի մեջ ունեցած իր ծանրակշիռ ներդրման շնորհիվ աննախադեպ աճել էր ԽՍՀՄ-ի հեղինակությունը: Ընդլայնվել էր նրա ազդե-

ցության ոլորտը ոչ միայն Եվրոպայում, այլև Ասիայում: Խորհրդային բանակի կողմից ազատագրված եվրոպական երկրներում շատ արագ ձևավորվեցին խորհրդամետ վարչակարգեր, իսկ մյուս երկրներում մեծ թափ էր հավաքել կոմունիստական շարժումը: Կար իրական հնարավորություն, որ այդ երկրներում էլ հաստատվեն սոցիալիստական վարչակարգեր: Խորհրդային Միության նկատմամբ աճել էր եվրոպացիների հետաքրքրությունը, իսկ սոցիալիզմի մասին նրանց պատկերացումները խորհրդանշվում էին քաղաքակրթական կարևոր արժեքներով՝ ազատություն, խաղաղություն, սոցիալական արդարություն, ստեղծագործ աշխատանք:

ԽՍՀՄ ղեկավար Ի. Ստալինը հմտորեն օգտագործեց այս իրադրությունը՝ նպաստելով Եվրոպայում և Ասիայում սոցիալիստական նոր պետությունների առաջացմանը:

Արևմտյան կապիտալիստական աշխարհում անվիճելի առաջատար դարձած ԱՄՆ-ը, որը վաղուց հե-

տապնդում էր համաշխարհային գերիշխանության հասնելու ծրագիր, չէր կարող համակերպվել ԽՍՀՄ-ի քաղաքական ազդեցության ծավալման հետ: Որպես հետևանք՝ ԱՄՆ-ը և ԽՍՀՄ-ը չկարողացան պահպանել պատերազմի տարիներին ձևավորված համագործակցային հարաբերությունները: Կրկին նրանց հարաբերություններում առաջին տեղ մղվեցին գաղափարախոսական և քաղաքական հակասությունները: Իրականում դրանց խորքում ընկած էր համաշխարհային գերիշխանության հասնելու երկու գերտերությունների ձգտումը:

Սառը պատերազմի սկիզբը:

Աշխարհամարտի ավարտական փուլում Մեծ եռյակի երկրների միջև որոշակի հարցերում ի հայտ եկած շահերի հակադրությունը կարճ ժամանակ անց վերաճեց բացահայտ առճակատման: ԱՄՆ-ը և նրա դաշնակից Մեծ Բրիտանիան փորձեցին օգտագործել միջուկային զենքի ամերիկյան մենաշնորհը և ԽՍՀՄ-ի հետ հարաբերություններում անցան նաև սպառնալիքների կիրառմանը:

Դրա ցայտուն դրսևորումը եղավ Մեծ Բրիտանիայի նախկին վարչապետ Չերչիլի ելույթը ԱՄՆ-ի Ֆուլտոն քաղաքում 1946 թ. մարտի 5-ին: Նրա ճառն ընդունված է անվանել սառը պատերազմի սկիզբ:

Իր ելույթում Չերչիլը հայտարարեց, որ Խորհրդային Միությունը

փորձում է աշխարհում անսահմանափակ կերպով տարածել իր ռազմական ուժերը և գաղափարական-քաղաքական սկզբունքները: Որպես ասվածի վկայություն՝ նա նշեց, որ Եվրոպայի վրա իջել է երկաթե վարագույր, իսկ Արևելյան ու Կենտրոնական Եվրոպայի պետությունները և ժողովուրդներն ընկել են «Մոսկվայի վերահսկողության տակ»:

ԱՄՆ-ից ու Ազգերի բրիտանական համագործակցության տարածքից բացի՝ մյուս տեղերում կոմունիստական կուսակցությունները աճող սպառնալիք են դարձել «քրիստոնեական քաղաքակրթության» գոյության համար: Ուժերի հավասարակշռության «նախկին դրույթը» հնացել է, անհրաժեշտ է միավորել ամբողջ անգլոսաքսոնական աշխարհի ուժերը և պայքարել ԽՍՀՄ-ի դեմ: Չերչիլն առաջարկում էր ԽՍՀՄ-ի դեմ օգտագործել ատոմային զենքի սպառնալիքը, նույնիսկ կիրառել այն:

ԱՄՆ-ի նախագահ Թրումանը 1947 թ. փետրվարին Կոնգրեսին հղված իր ուղերձում ձևակերպեց Եվրոպան խորհրդային ծավալապաշտությունից փրկելու ծրագիր: Նախատեսվում էր մեծածավալ տնտեսական օգնություն տրամադրել Եվրոպական երկրներին և ստեղծել արևմտյան երկրների ռազմաքաղաքական խմբավորում ԱՄՆ-ի հովանու ներքո: ԽՍՀՄ-ի սահմանագծի երկայնքով տեղակայվելու էին ամերիկյան ռազմակայաններ, անհրաժեշ-

ԵՐԿԻՏՎԵՆԻ ԱՇԽԱՐՀԸ

1949–1991 թթ.

- դ) Այլ երկրներ**
1. Ֆինլանդիա, 2. Ավստրիա, 3. Հարավսլավիա, 4. Շվեյցարիա 5. Զիլդերի (մինչև 1977 թ.՝ աֆարների և իսսացիների ֆրանսիական տարածք), 6. Գվինեա, 7. Սինեա Լեոնե, 8. Կոտ Դիվուար, 9. Բուրկինա Ֆասո, 10. Գանա, 11 Տոգո, 12. Բենին, 13. Կամերուն, 14. Կենտրոնաաֆրիկյան Հանրապետություն, 15. Հասարակածային Գվինեա, 16. Գարոն, 17. Կոնգո, 18. Ուգանդա, 19. Ռուանդա, 20. Բուրունդի, 21. Մալավի, 22. Զիմբաբվե, 23. Բոտսվանա, 24. Սվազիլենդ, 25. Լեսոտո, 26. Սիրիա, 27. Լիբանան, 28. Կիպրոս, 29. Իսրայել, 30. Հորդանան, 31. Նեպալ, 32. Բուրնան, 33. Բանգլադեշ, 34. Բիրմա (Մյանմար), 35. Թաիլանդ, 36. Լաոս, 37. Կամբոջա, 38. Կորեայի Ժողովրդադեմոկրատական Հանրապետություն, 39. Կորեայի Հանրապետություն (Հարավային Կորեա), 40. Տրինիդադ և Տոբագո, 41. Գրենադա

տության դեպքում կիրառվելու էին նաև գինված ուժեր՝ ընդդեմ ԽՍՀՄ-ի ու նրա դաշնակիցների: Թրուսանի դրույթը (դոկտրինը) երկու գլխավոր նպատակ էր հետապնդում՝ չթույլատրել ԽՍՀՄ-ի ազդեցության և նրա կոնունիստական գաղափարախոսության հետագա տարածումը, իսկ հնարավորության դեպքում նաև ԽՍՀՄ-ին հետ մղել իր ազդեցության նախկին սահմանները:

ԱՄՆ-ի արտաքին քաղաքական նոր կուրսի գործադրման առաջին քայլը եղավ Մարշալի պլանը, որով 1948–1951 թթ. 12,4 մլրդ դոլար տրամադրվեց Արևմտյան Եվրոպայի երկրներին: Դրա շնորհիվ աճեց ԱՄՆ-ի ազդեցությունը այդ երկրներում:

Այսպես՝ ԱՄՆ-ի և ԽՍՀՄ-ի գաղափարախոսական ու քաղաքական կուրսերի հակադրվածությունը, երկու տերությունների առճակատումը պայմանավորեցին հետպատերազմյան ժամանակաշրջանի աշխարհակարգի ձևավորումը, միջազգային հարաբերությունների լարված, հաճախ թշնամական բնույթը:

Մառը պատերազմը՝ երկու խմբավորումների և երկու գերտերությունների միջև պայքարը, տեղի էր ունենում հասարակական կյանքի բոլոր ուղղություններով: Անողորմ մրցակցությունը և դիմակայությունն ընդգրկել էր ռազմական, տնտեսական, քաղաքական, մշակութային, գաղափարախոսական և կրոնական ոլորտները:

Մառը պատերազմը որոշակիորեն արգելակեց միջազգային ֆինանսա-

կան և առևտրական կապերի զարգացումը: Համաշխարհային քիչ թե շատ ձևավորված միասնական շուկան երկփեղկվեց, առաջացան կապիտալիզմի և սոցիալիզմի միջազգային շուկաներ: Արևմուտքի երկրները խոչընդոտում էին առաջավոր տեխնոլոգիաների արտահանումը սոցիալիստական երկրներ և ամենից առաջ՝ Խորհրդային Միություն: Այս քաղաքականությունը էապես նպաստեց, որ սոցերկրների տնտեսությունն իր զարգացման մակարդակով մշտապես հետ մնա Արևմուտքի զարգացած երկրների տնտեսությունից:

Երկու հակադիր համակարգերի ու գերտերությունների միջև առավել սուր բնույթ ընդունեց գաղափարախոսական պայքարը: Քարոզչական հակամարտության մեջ կողմերը ճգնում էին ցույց տալ իրենց կենսակերպի, արժեքային համակարգի առաջադիմականությունն ու առավելությունները, իսկ հակառակորդ կողմի՝ հետամնացությունն ու կործանման դատապարտված լինելը:

Գաղափարախոսական հակամարտությունը դրսևորվեց նաև գերտերությունների ներքին կյանքում: Այլախոհության ճնշումը, «հակապետական» գործունեության համար հազարավոր մարդկանց հալածանքների և պատժի ենթարկելը դարձան սովորական երևույթ:

Այսպիսով՝ համաշխարհային պատմության 1946 թ-ից մինչև 1980-ական թթ. վերջերն ընկած ժամանա-

կաշքանը բնութագրվում է որպես սառը պատերազմ:

Արևմտյան և Արևելյան խմբավորումների ձևավորումը: ԱՄՆ-ը և ԽՍՀՄ-ը աշխարհի երկրների ու ժողովուրդների առջև դնում էին զարգացման երկու հեռանկար՝ կապիտալիստական կամ սոցիալիստական: ԱՄՆ-ը փորձում էր ժողովրդավարության, ազատության, հավասարության, մարդու իրավունքների պաշտպանության, իսկ ԽՍՀՄ-ը՝ սոցիալիզմի հաստատման քողի տակ հասնել համաշխարհային գերիշխանության: Այդ նպատակին հետամուտ՝ նրանք օգտագործում էին իրենց ողջ ներուժն ու հնարավորությունները:

ԱՄՆ-ը հայտարարում էր, որ պայքարում է «ազատ աշխարհը» կոնունիզմի վտանգից փրկելու համար: Իր հերթին Խորհրդային Միությունը հավաստիացնում էր, որ պայքարում է ինպերիալիզմի (կայսերապաշտության) շահագործումից աշխարհի ժողովուրդներին ու երկրներին ազատագրելու և ամբողջ աշխարհում կոմունիզմի (համայնավարության) հաղթանակին հասնելու համար:

Սառը պատերազմի ազդարարումից հետո պարզ դարձավ, որ աշխարհը բաժանվում է երկու բևեռների: Աստիճանաբար ԱՄՆ-ի և ԽՍՀՄ-ի շուրջ ձևավորվեցին միմյանց հակադիր երկու խմբավորումներ: Այս առումով շրջադարձային էր 1949 թվականը:

Ապրիլի 4-ին Վաշինգտոնում տասներկու երկրներ ստորագրեցին Հյուսիսատլանտյան դաշինքի (ՆԱՏՕ)

Թրումանը Վաշինգտոնում ստորագրում է Հյուսիսատլանտյան դաշինքի պայմանագիրը, 1949 թ. ապրիլի 4

ստեղծման պայմանագիրը: Ստեղծման պահին ՆԱՏՕ-ի կազմ մտան ԱՄՆ-ը, Մեծ Բրիտանիան, Ֆրանսիան, Իտալիան, Բելգիան, Դանիան, Նորվեգիան, Նիդերլանդները, Լյուքսեմբուրգը, Պորտուգալիան, Իսլանդիան և Կանադան: Երեք տարի անց նրա անդամ դարձան Հունաստանը և Թուրքիան, իսկ 1955 թ.՝ Գերմանիայի Դաշնային Հանրապետությունը (Արևմտյան Գերմանիա): Ռազմաքաղաքական այս խմբավորումը պետք է ապահովեր Արևմուտքի երկրների անվտանգությունը խորհրդային սպառնալիքից: Անդամ երկրները վտանգի դեպքում ռազմական օգնություն պետք է ցուցաբերեին միմյանց:

Զուգահեռաբար ընթանում էր սոցիալիստական աշխարհի ձևավորման ու ԽՍՀՄ-ի շուրջ համախմբման գործընթացը: Կարճ ժամանակում իրողություն դարձավ սոցիալիզմի համաշխարհային համակարգը: 1945–1948 թթ. սոցիալիստական պետություններ դարձան Հարավսլավիան, Հյուսիսային Վիետնամը, Ալբանիան,

Բուլղարիան, Լեհաստանը, Հունգարիան, Ռումինիան, Չեխոսլովակիան, Հյուսիսային Կորեան: ՆԱՏՕ-ի ստեղծման տարում նրանց միացան Չինաստանը և Արևելյան Գերմանիան: Մինչ այդ արևմտյան աշխարհին էր հարել Արևմտյան Գերմանիան (ամերիկյան, անգլիական և ֆրանսիական գոտիների միավորմամբ):

Նույն 1949 թ. Արևելյան Եվրոպայի երկրների մեծ մասը տնտեսապես միավորվեց Տնտեսական փոխօգնության խորհուրդ (ՏՓԽ) կոչվող կազմակերպության մեջ: Երեք տարվա ընթացքում ԽՍՀՄ-ը անդամ երկրներին արտոնյալ պայմաններով տրամադրեց 3 մլրդ դոլարի վարկ:

Այսպիսով՝ 1949 թ. աշխարհը պառակտվեց ոչ միայն ռազմաքաղաքական, այլև տնտեսական առումով: Արևմուտք-Արևելք բաժանումը դարձավ նոր աշխարհակարգի բնութագրիչը:

Չերչիլի 1946 թ. մարտի 5-ի ճառը ԱՄՆ-ի Ֆուլտոն քաղաքում

«Շարժարկինից՝ Բայթիկայում, մինչև Տրիեստը՝ Ադրիատիկում, երկաթյա վարագույր է իջել մայրցամաքի վրա: Այդ գծից այն կողմ պահվում են Կենտրոնական և Արևելյան Եվրոպայի հնագույն պետությունների բոլոր գանձերը: Վարշավան, Բեռլինը, Պրահան, Վիեննան, Բուդապեշտը, Բելգրադը, Բուխարեստը, Սոֆիան՝ այս բոլոր հայրնի քաղաքները և դրանց շրջանների բնակչությունը գրնվում են խորհրդային

ԽՍՀՄ-ի շուրջը արևելակրոպական երկրների ռազմաքաղաքական խմբավորումը պաշտոնապես ձևակերպվեց միայն 1955 թ. մայիսի 14-ին: Այդ օրը Վարշավայում ԽՍՀՄ-ը, Ալբանիան, Բուլղարիան, Գերմանիայի Ժողովրդավարական Հանրապետությունը (ԳԺՀ կամ Արևելյան Գերմանիա), Լեհաստանը, Հունգարիան, Ռումինիան և Չեխոսլովակիան ստորագրեցին պաշտպանական դաշինքի ստեղծման վերաբերյալ պայմանագիր: Դա նաև պատասխան քայլ էր Արևմուտքին՝ ՆԱՏՕ-ին Գերմանիայի Դաշնային Հանրապետության անդամագրվելու դիմաց:

Այսպես ավարտվեց աշխարհի բաժանումը երկու բևեռների՝ կապիտալիստական և սոցիալիստական, իսկ գերտերությունների պայքարը համաշխարհային տիրապետության համար թևակոխեց նոր փուլ:

գոյրում և այս կամ այն ձևով ենթարկվում են ոչ միայն խորհրդային ազդեցությանը, այլև Մոսկվայի զգալիորեն ուժեղացող վերահսկողությանը... Բացառությամբ Ազգերի բրիտանական համագործակցության և ԱՄՆ-ի, որտեղ կոմունիզմը սաղմնային վիճակում է, կոմկուսները կամ հինգերորդ շարասյունները գնալով մեծացող սպառնալիք և վրանգ են ներկայացնում քրիստոնեական քաղաքակրթության համար...

Մենք չենք կարող թույլ տալ մեզ հենվելու ուժերի աննշան գերակշռության վրա՝ դրանով իսկ սրտեղծելով ուժերը փորձելու գայթակղություն:

Եթե Ազգերի համագործակցության անգլիախոս բնակչությանը ավելացնենք ԱՄՆ-ը և հաշվի առնենք, թե ինչ կնշանակի նման համագործակցությունը ծովում, օդում, գիտության և արդյունաբերության բնագավառում, ապա գոյություն չի ունենա ուժերի ոչ մի երերուն և վրանգավոր հարաբերակցություն»:

Հարցեր

Ինչո՞ւ Չերչիլն իր ճառում նման մտքեր արտահայտեց: Մեր օրերում կա՞ր արդյոք սառը պատերազմի վերսկսման վրանգ կամ իրողություն. հիմնավորե՞ք ձեր պատասխանը:

Ուինսթոն Չերչիլ

ՀԱՐՑԵՐ ԵՎ ԱՌԱՋԱԴՐԱՆՔՆԵՐ

1. Ինչպիսին էր ուժերի հարաբերակցությունը և աշխարհաքաղաքական դասավորությունը Երկրորդ աշխարհամարտից հետո:
2. Վերհանե՞ք հետպատերազմյան շրջանում դաշնակից երկրների՝ ԱՄՆ-ի, Մեծ Բրիտանիայի և ԽՍՀՄ-ի միջև հարաբերությունների սրման պատճառները:
3. Ինչ է սառը պատերազմը: Երբ սկսվեց այն, ո՞ր ասպարեզներում դրսևորվեց:
4. Ինչ էր Մարշալի պլանը, ո՞րն էր դրա գլխավոր նպատակը: Ինչո՞ւ Արևելյան Եվրոպայի երկրները հայտնվեցին Խորհրդային Միության ազդեցության ոլորտում:
5. Ներկայացրե՞ք Արևմտյան և Արևելյան խմբավորումների ձևավորման ընթացքը:

ԳՈՐԾՆԱԿԱՆ ԱՇԽԱՏԱՆՔ

ՆԱՏՕ և Վարշավյան դաշինք կառույցները ներկայացրե՞ք գծապատկերով:

§ 2. ՍԱՌ-Ը ՊԱՏԵՐԱԶՄԻ «ՏԱՔ» ԴՐՄԵՎՈՐՈՒՄՆԵՐԸ

Սպառազինությունների մրցավազքը: Տարածաշրջանային պատերազմները: Սառը պատերազմի ժամանակաշրջանի բնորոշ կողմերից էր զենքի նորագույն տեսակների, հատկապես զանգվածային ոչնչացման զենքի, պատերազմի վարման եղանակների կատարելագործման ուղղությամբ ընթացող մրցավազքը:

ԱՄՆ-ը և ԽՍՀՄ-ը տարեկան միլիարդավոր դոլարներ էին ծախսում սպառազինությունների ասպարեզում հակառակորդի նկատմամբ գերազանցություն ապահովելու նպատակով: 1949 թ. ԽՍՀՄ-ը նույնպես ստեղծեց ատոմային զենք, իսկ չորս տարի անց փորձարկեց աշխարհում առաջին ջերմամիջուկային ռումբը: ԱՄՆ-ում ստեղծվեցին ռազմավարական ռմբակոծիչներ, իսկ ի պատասխան դրան՝ ԽՍՀՄ-ում՝ միջմայրցամաքային հրթիռներ:

Տիեզերքի նվաճումից հետո մրցավազքը տեղափոխվեց նաև այս ոլորտ: Հետագայում միջուկային զենքին տիրապետող տերություններ դարձան նաև Մեծ Բրիտանիան, Ֆրանսիան, Չինաստանը (հետսառըպատերազմյան շրջանում՝ նաև Իսրայելը, Հնդկաստանը, Պակիստանը): Ինչպես այն ժամանակներում, այնպես էլ մեր օրերում մարդկության գլխին դեռ կախված է միջուկային պատերազմի և դրա հետևանքով համաշխարհային

քաղաքակրթության վերացման վտանգը:

ԱՄՆ-ը, ապավինելով իր տնտեսական ավելի մեծ հզորությանը, ԽՍՀՄ-ին ներքաշեց սպառազինությունների մրցավազքի մեջ, որպեսզի տնտեսապես հյուծի իր հակառակորդին: Այդ մրցավազքը մեծ վնաս էր հասցնում ԽՍՀՄ-ի տնտեսությանը, ինչն էլ դարձավ խորհրդային գերտերության կործանման գլխավոր պատճառներից մեկը:

Միջուկային զենքի կիրառման սպառնալիքը, տնտեսական, քաղաքական և հոգևոր-մշակութային առճակատումը մշտական վտանգ էին ներկայացնում միջազգային խաղաղությանն ու անվտանգությանը:

Երկու գերտերությունները՝ ԱՄՆ-ը և ԽՍՀՄ-ը, սառը պատերազմի տարիներին, ճիշտ է, կարողացան խուսափել միմյանց դեմ անմիջապես պատերազմելուց, սակայն նրանց միջև ռազմական հակամարտությունը դրսևորվեց տարածաշրջանային և տեղական պատերազմների միջոցով: Դրանք ուղեկցվում էին այդ հակամարտություններին երկու խմբավորումների ռազմական և քաղաքական միջամտությամբ:

Ընդհանուր առմամբ՝ Երկրորդ աշխարհամարտի ավարտից հետո մինչև 1982 թ. աշխարհում տեղի են ունեցել 255 պատերազմներ և ռազմական բախումներ:

Վիետնամական պատերազմները (1946–1954 թթ., 1964–1973 թթ.):

Ֆրանսիական գաղութարարները Վիետնամը գրավել էին դեռ XIX դ. երկրորդ կեսին, որը Լաոսի և Կամբոջայի հետ միասին մտնում էր Հնդկասիանի Միության մեջ: Երկրորդ աշխարհամարտի ավարտին Վիետնամը ազատագրվեց և 1945 թ. սեպտեմբերի 2-ին հռչակեց իր անկախությունը: Ստեղծվեց Վիետնամի Ժողովրդավարական Հանրապետությունը: Ֆրանսիան չհաշտվեց Վիետնամը կորցնելու մտքի հետ և հաջորդ տարի ագրեսիա սկսեց նրա դեմ: Վիետնամին հաջողվեց պահպանել իր անկախությունը: Ֆրանսիական զորքերը ծանր պարտություն կրեցին: 1954 թ. Ժնևում ստորագրված պայմանագրով ճանաչվեցին ՎժՀ-ի անկախությունը և տարածքային ամբողջականությունը:

Սակայն դրանից հետո էլ խաղաղություն չհաստատվեց Վիետնամում: 1964 թ. ԱՄՆ-ը լայնածավալ ռազմական գործողություններ ձեռնարկեց Հյուսիսային Վիետնամի դեմ: ՎժՀ-ին ռազմական օգնություն էին ցույց տալիս ԽՍՀՄ-ը, Չինաստանը և սոցիալիստական մյուս երկրները: ԱՄՆ-ին չհաջողվեց հասնել հաղթանակի: Տասը տարի տևած պատերազմի ընթացքում զոհվեց 1 մլն մարդ, այդ թվում՝ 58 հազար ամերիկացի զինվոր: 1973 թ. կնքվեց զինադադար, ռազմական գործողությունները դադարեցվեցին, իսկ երկու տարի անց ԱՄՆ-ը իր

զորքերը դուրս բերեց Վիետնամից: 1976 թ. Հյուսիսային և Հարավային Վիետնամները միավորվեցին:

Կորեական պատերազմը (1950–1953 թթ.):

Կորեան բռնակցվել էր Ճապոնիային դեռևս XX դ. սկզբին: 1945 թ. օգոստոսին խորհրդային զորքերը մտան Հյուսիսային Կորեա, իսկ սեպտեմբերին ամերիկյան զորքերը՝ Հարավային Կորեա: Երկու շրջանների միջև սահմանաբաժան ընդունվեց 38-րդ զուգահեռականը: Դրանով դրվեց միասնական Կորեայի բաժանման հիմքը: 1948 թ. օգոստոսին Հարավային Կորեան հռչակվեց Կորեայի Հանրապետություն: Իսկ մոտ մեկ ամիս անց՝ սեպտեմբերին, Հյուսիսային Կորեայում ձևավորվեց Կորեայի Ժողովրդադեմոկրատական Հանրապետությունը: Այստեղ իշխանությունն իր ձեռքում կենտրոնացրեց Աշխատանքային (կոմունիստական) կուսակցությունը՝ Կիմ Իր Սենի ղեկավարությամբ: ԿԺԴՀ-ն ընտրեց սոցիալիստական, իսկ Կորեայի Հանրապետությունը՝ հասարակության արևմտյան տարածը:

1950 թ. պատերազմ սկսվեց երկու Կորեաների միջև: Այն ցույց տվեց, որ նման բախումը կարող է վերածվել երկու գերտերությունների բախման: ԱՄՆ-ը նույնիսկ փորձեց կիրառել ատոմային զենք, սակայն վախեցավ ԽՍՀՄ-ի պատասխան քայլից: ԽՍՀՄ-ը, Չինաստանը և մյուս սոցիալիստական երկրները օգնեցին Կորեայի Ժողովրդադեմոկրատական Հան-

րապետությանը: Պատերազմի արդյունքում Կորեան մնաց բաժանված երկու պետության՝ սոցիալիստական ԿԺԴՀ-ի և կապիտալիստական Հարավային Կորեայի:

Այսպիսով՝ Վիետնամը կարողացավ միավորվել, իսկ Կորեան դեռ մինչ օրս երկատված վիճակում է:

Արաբա-իսրայելական պատերազմները: 1947 թ. նոյեմբերի 29-ին ՄԱԿ-ի Գլխավոր ասամբլեան ընդունեց որոշում Պաղեստինի բաժանման և հրեական ու արաբական պետությունների կազմավորման մասին:

Հրեաներն արտահայտեցին իրենց համաձայնությունը ՄԱԿ-ի որոշմանը, իսկ արաբները մերժեցին այդ որոշումը: 1948 թ. մայիսի 14-ին պաշտոնապես հռչակվեց անկախ հրեական պետության ստեղծումը: Այդ պահին հրեաների թիվը Իսրայելում հասնում էր 650 հազարի: Արաբական երկրները պատերազմական գործողություններ սկսեցին Իսրայելի դեմ: Այսպես միջազգային հարաբերություններում ամրակայվեց Պաղեստինի հիմնախնդիրը, որը դարձավ արաբա-իսրայելական երկարատև առճակատման և պատերազմների պատճառը:

Արաբա-իսրայելական առաջին պատերազմը սկսվեց 1948 թ. մայիսին: Իսրայելին հաջողվեց ոչ միայն պահպանել իր անկախությունը, այլև գրավել լրացուցիչ տարածքներ:

1967 թ. հունիսին բռնկվեց արաբա-իսրայելական երրորդ պատերազմը, որն ամենաարյունահեղ ռազ-

մական բախումն էր կողմերի միջև: Պատերազմին մասնակից արաբական երեք երկրները՝ Եգիպտոսը, Սիրիան և Հորդանանը, պարտություն կրեցին: Իսրայելը գրավեց Սինայի թերակղզին, Գոլանի բարձունքները և Հորդանան գետի արևմտյան ափը:

Պաղեստինցիները գենքը ձեռքին շարունակեցին պայքարել իրենց իրավունքների համար: 1960-ական թվականներին ստեղծվեց Պաղեստինի ազատագրության կազմակերպությունը (ՊԱԿ)՝ Յասիր Արաֆաթի գլխավորությամբ:

Հետագայում այդ խնդրի իրագործման ճանապարհին եղան ևս երկու պատերազմներ՝ 1973 և 1982 թվականներին:

Հակամարտությանը մասնակից բոլոր կողմերն էլ գիտակցում են, որ հիմնախնդիրը հնարավոր է լուծել միայն բանակցությունների միջոցով: Մակայն պաղեստինա-իսրայելական հարաբերությունների կարգավորման ճանապարհին կան լուրջ դժվարություններ: Այսպիսով՝ ավելի քան կես դար առաջ սկսված արաբա-իսրայելական հակամարտությունը դեռևս չի լուծվել: Արաբներն ու իսրայելցիները XXI դար են մտել այդ ծանր բեռն իրենց ուսերին:

Քաշմիրի հիմնախնդիրը: Սառը պատերազմի շրջանում տարածաշրջանային խոշոր հակամարտություն առաջացավ և մինչ օրս պահպանվում է նաև **Հնդկաստանի** և **Պակիստանի** միջև: Մեծ Բրիտանիան

նախքան Հնդկաստանի անկախությունը ճանաչելը երկիրը բաժանեց երկու մասի՝ Հնդկաստանի և Պակիստանի: Սահմանազատման հիմքում դրվեց կրոնական հատկանիշը: Հնդիկներով բնակեցված տարածքները կազմեցին Հնդկաստանը: Գլխավորապես մուսուլմաններով բնակեցված Հնդկաստանի արևելյան և արևմտյան նահանգները միավորվեցին Պակիստան պետության մեջ:

Սակայն Հնդկաստանի բաժանումն ըստ կրոնական հատկանիշի առաջացրեց մեծ բարդություններ: Սկսվեցին արյունահեղ ընդհարումներ հնդիկների և մուսուլմանների միջև, որին զոհ դարձան միլիոնավոր մարդիկ:

Այս երկրների միջև 1947 թ. ի վեր հակամարտության գլխավոր առարկա է դարձել Քաշմիրի շրջանը: Այն մտնում է Հնդկաստանի կազմի մեջ, սակայն դա վիճարկվում է Պակիստանի կողմից: 1965 թ. օգոստոսին

պատերազմական գործողություններ սկսվեցին Հնդկաստանի և Պակիստանի միջև վերջինիս նախահարձակ լինելու պատճառով: Խորհրդային Միությունը հանդես եկավ միջնորդությամբ և 1966 թ. հաջողվեց հասնել համաձայնության ու պատերազմական գործողությունների դադարեցման:

Աֆղանական պատերազմը (1979–1989 թթ.):

Սառը պատերազմի շրջանի արյունալի հակամարտություններից մեկը ծավալվեց Միջին Արևելքում՝ Աֆղանստանում: Երկրում 1973 թ. հռչակվեց հանրապետություն, իսկ հինգ տարի անց ստեղծվեց Աֆղանստանի Ժողովրդավարական Հանրապետությունը: Նոր իշխանությունը նպատակ դրեց երկրում կառուցելու սոցիալիստական հասարակություն ԽՍՀՄ-ի օրինակով: Սակայն ներքին դրությունն անկայուն էր, տեղի էին ունենում իշխանավորություն-

Խորհրդային բանակի զորամիավորումները Աֆղանստանում

ներ: Գործին միջամտեց Խորհրդային Միությունը և 1979 թ. գորքեր մտցրեց Աֆղանստան՝ դեսանտ իջեցնելով մայրաքաղաք Քաբուլ:

Այդ ժամանակից սկսած՝ Աֆղանստանը հայտնվել է քաղաքացիական պատերազմի և արտաքին ռազմական միջամտության իրավիճակում: Երկու գերտերությունների շահերը բախվեցին նաև այս տարածաշրջանում, ճիշտ է, ԱՄՆ-ը դեռ բացահայտ չէր միջամտում հակամարտությանը: Անհաջողություն կրելով՝ 1989 թ. ԽՍՀՄ-ը իր գորքերը դուրս բերեց Աֆղանստանից: Սակայն երկրում քաղաքացիական պատերազմը և օտարերկրյա միջամտությունը շարունակվում են մինչ օրս:

Իրանա-իրաքյան պատերազմը:

Արդի փուլի երկարատև ռազմական բախումներից էր իրանա-իրաքյան պատերազմը (1980–1988 թթ.): Պատերազմը սկսվեց 1980 թ. սեպտեմբերին: Իրաքի նպատակն էր նաև

կանխել Իրանի իսլամական հեղափոխության ներթափանցումն Իրաք: Պատերազմի սկզբնական փուլում հաջողությունն ուղեկցում էր իրաքյան բանակին, որը գրավեց զգալի տարածքներ: Սակայն 1981 թ. Իրանը կարողացավ կասեցնել իրաքյան գորքերի առաջխաղացումը և, անցնելով հարձակման, նրանց դուրս մղեց Իրանից, ապա պատերազմական գործողությունները տեղափոխեց Իրաքի տարածք:

1988 թ. հուլիսին պատերազմն ավարտվեց: Ութ տարի տևած պատերազմի արդյունքում կողմերից և ոչ մեկը չհասավ իր առջև դրված քաղաքական նպատակներին:

Այսպիսով՝ սառը պատերազմի տարիներին համաշխարհային քաղաքակրթությունը երրորդ աշխարհամարտի կամ միջուկային պատերազմի սպառնալիքի տակ էր կամ, պատկերավոր ասած, «պատերազմի եզրին հավասարակշռության պահպանման» վիճակում:

ՀԱՐՑԵՐ ԵՎ ԱՌԱՋԱԴՐԱՆՔՆԵՐ

1. Ինչ է սպառազինությունների մրցավազքը: Վերհանե՞ք դրա հետևանքները:
2. Ինչ վերաբերմունք ունեին ԱՄՆ-ը և ԽՍՀՄ-ը տեղական պատերազմներին, ո՞րն էր դրանց գլխավոր վտանգը:
3. Ներկայացրե՞ք սառը պատերազմի շրջանում տեղի ունեցած տարածաշրջանային և տեղական պատերազմների պատճառները, ընթացքը և հետևանքները:

ԳԼՈՒԽ 8. ԵՐԵՔ ԱՇԽԱՐՀ

§ 1. ԱՐԵՎՄՏՅԱՆ ԱՇԽԱՐՀԻ ԶԱՐԳԱՑՄԱՆ ՄԻՏՈՒՄՆԵՐԸ

Քաղաքական զարգացումներն ու փեղաշարժերը: XX դարի երկրորդ կեսին արևմտյան երկրների քաղաքական զարգացման շրջանակներում առկա էր երկու հիմնական միտում՝

- ազատական ժողովրդավարության (լիբերալ-դեմոկրատիա) զարգացումն ու ամրապնդումը,
- պետության դերի աճը հասարակական կյանքի կարևորագույն բնագավառներում:

Ընդհանուր առմամբ, արևմտյան երկրների քաղաքական զարգացման և ռազմաքաղաքական դաշինքների ձևավորման վրա էական ազդեցություն էր թողնում սառը պատերազմի իրողությունը: Արևմտյան Եվրոպայում և Հյուսիսային Ամերիկայում ի հայտ էին եկել նաև միասնականացման միտումներ:

Դրա հետ մեկտեղ արևմտյան մի շարք երկրներում որոշակի սրությամբ էին դրված էթնոքաղաքական և դավանական խնդիրները, որոնք ողջ XX դ. ընթացքում իրական հասարակությունների աղբյուր էին և դեռ այսօր էլ մնում են այդպիսին:

Այդ շարքում են ֆրանսախոս կանադացիների կամ Քվեբեկի խնդիրը Կանադայում, Կորսիկայի և Բրե-

տանի խնդիրը Ֆրանսիայում, Հյուսիսային Իռլանդիայի խնդիրը Մեծ Բրիտանիայում, ֆլամանդացիների ու վալոնների խնդիրը Բելգիայում, բասկերի խնդիրը Իսպանիայում ու Ֆրանսիայում և այլն: Առկա են նաև միջպետական վիճելի տարածքների ու սահմանների խնդիրներ: Այդ շարքում են Զիբրալթարի խնդիրը անգլո-իսպանական հարաբերություններում, սահմանային ու տարածքային խնդիրները Իսպանիայի և Պորտուգալիայի միջև և այլն:

Այսպիսով՝ XX դարի երկրորդ կեսին գիտատեխնիկական հեղափոխության, հետադյունաբերական կամ տեղեկատվական հասարակության պայմաններում աշխարհի առավել զարգացած երկրներին բնորոշ էին հիմնականում միասնացման գործընթացները: Սակայն դա ամենևին չէր նշանակում, որ զարգացած երկրներում ազգային ինքնորոշման կամ միջպետական վիճելի սահմանների խնդիրներն իրենց ազդեցությունը կամ նշանակությունը կորցնում են: Դրանք առկա են նաև արդյունաբերապես առավել զարգացած և միասնացման գործընթացներում ակտիվ դեր խաղացող երկրներում:

Սոցիալական զարգացումներն ու տեղաշարժերը: Երկրորդ աշխարհամարտից հետո Արևմուտքում տեղ գտած խոշորամասշտաբ քաղաքական ու տնտեսական փոփոխությունները նաև լուրջ սոցիալական տեղաշարժեր առաջացրին:

Ակնառու իրողություններից էր արևմտյան երկրների բնակչության աճի տեմպերի կտրուկ նվազումը: Այդ երկրների բնակչության թվի կրճատումը հետևանք էր ոչ թե մահացության տոկոսային աճի, այլ ծնելիության տեմպերի անկման:

Հաջորդ իրողությունը արևմտյան երկրների բնակչության ծերացումն էր: Բնակչության տարիքային խմբերում ավագ և հասուն տարիքի անձանց տոկոսը գնալով աճում էր: Սա արդեն բացատրվում է ոչ միայն ծնելիության տեմպերի անկումով, այլև զարգացած երկրներում կյանքի տևողության աճով: Մասնավորապես 1986 թ. դրությամբ զարգացած երկրներում կյանքի միջին տևողությունն արդեն գերազանցում էր 70 տարին:

Ծնելիության տեմպերի նվազումը և կյանքի տևողության աճը հանգեցրին արևմտյան երկրների բնակչության ռասայական, ազգային, մշակութային և կրոնական կազմի փոփոխության: Բնակչության անկում ապրող, սակայն տնտեսական աճ արձանագրող արևմտյան երկրներն աշխատուժի կարիք ունեին: Հատկապես 1960–ական թվականների տնտեսական աննախադեպ աճի

պայմաններում Աֆրիկայից, Մերձավոր և Միջին Արևելքից, Ասիայից և Լատինական Ամերիկայից սկսվեց էժան աշխատուժի մեծ ներհոսք Արևմուտքի զարգացած երկրներ:

Էական փոփոխություններ կատարվեցին նաև արևմտյան հասարակության սոցիալական կառույցում: Գիտատեխնիկական հեղափոխության ժամանակաշրջանում տնտեսական կառույցների փոփոխման արդյունքում արդյունաբերական աշխատուժն այլևս ամենամեծ սոցիալական շերտը չէր: Այն իր տեղը զիջեց մտավոր աշխատանքի արհեստավարժ մասնագետներին: Հասարակության սոցիալական կառույցը դարձավ ավելի բազմազան ու բազմաշերտ, էականորեն աճեց միջին խավը:

Սոցիալական հիերարխիայի աստիճաններով ուղղահայաց վերելքը դարձավ ավելի ինտենսիվ՝ կրճատելով նաև միջին դիրքերից մինչև բարձր պաշտոնյա ընկած տարածքը:

Աննախադեպ իրողություն էր նաև տարաբնույթ բազմաթիվ զանգվածային շարժումների ու կազմակերպությունների ստեղծումն առավել զարգացած երկրներում: Մասնավորապես ի հայտ եկան՝

- խաղաղապաշտական և հակամիլիտարիստական նոր շարժումներ ու կազմակերպություններ,
- երիտասարդության և ուսանողության «նոր ձախ շարժումներ»,
- ֆեմինիստական կազմակերպություններ,

- արևմտյան հասարակության համար նոր կամ ոչ ավանդական կրոնական շարժումներ (կրոնական աղանդներ, որոնք սովորաբար ունենին արևելյան ծագում),
- շրջակա միջավայրի պահպանման ազդեցիկ շարժումներ ու կուսակցություններ («Գրինփիս» և Կանաչների կուսակցություն),
- ազգային, մշակութային և լեզվական իրավունքների պաշտպանության շարժումներ (Մեծ Բրիտանիա, Կանադա, Իսպանիա, Ֆրանսիա),
- Նեոնացիստական և վերջիններիս հակադրվող հակառասիստական շարժումներ:

Տնտեսական զարգացումներն ու տեղաշարժերը: Համաշխարհային տնտեսական համակարգում գնալով ավելի մեծ դեր սկսեցին խաղալ տնտեսական խնդիրների լուծման նպատակով ստեղծված կազմակերպություններն ու հաստատությունները:

Արդյունաբերապես առավել զարգացած ժողովրդավարական խոշորագույն պետությունների ամենամյա ֆորում կազմակերպելու գաղափարն առաջացավ 1973 թ. նավթային ճգնաժամից հետո: 1974 թ. ԱՄՆ-ի նախաձեռնությամբ Վաշինգտոնի Սպիտակ տան գրադարանում հավաքվեցին ԱՄՆ-ի, Մեծ Բրիտանիայի, ԳԴՀ-ի, Ճապոնիայի և Ֆրանսիայի ֆինանսական պաշտոնյաները: «Գրա-

դարանային խումբ» անվանումը ստացած այդ հավաքույթը կրում էր ոչ պաշտոնական բնույթ, որին մասնակցում էին տվյալ երկրների ֆինանսական ներկայացուցիչները: Սակայն արդեն 1975 թ. Ֆրանսիայի նախագահ Վ. Ժ. դ'Էսթենի նախաձեռնությամբ և ԱՄՆ-ի, ԳԴՀ-ի, Մեծ Բրիտանիայի, Իտալիայի, Ճապոնիայի և Ֆրանսիայի կառավարությունների ղեկավարների մասնակցությամբ Ռամբույեում (Ֆրանսիա) անցկացվեց պատմական նշանակության մի վեհաժողով: Արդյունքում ի հայտ եկավ Մեծ վեցյակը:

Արևմտյան Գերմանիայի կանցլեր Հ. Շմիդտի և ԱՄՆ-ի նախագահ Ջ. Ֆորդի նախաձեռնությամբ 1976 թ. Մեծ վեցյակին միացավ Կանադան: Արդյունքում ի հայտ եկավ Մեծ յոթնյակը: Իսկ արդեն սառը պատերազմի ավարտից հետո՝ 1997 թ., Մեծ յոթնյակին միացավ Ռուսաստանը, և խմբավորումը ստացավ Մեծ ութնյակ անվանումը:

Համաշխարհային տնտեսության և առևտրի բնագավառում մեծ կարևորություն ձեռք բերեց առևտրի և տարիֆների համակարգումը: Դեռ 1947 թ. ստորագրվեց Տարիֆների և առևտրի մասին գլխավոր համաձայնագիրը, ապա ստեղծվեց համանուն միջազգային կազմակերպություն, որի ջանքերով 1986–1994 թթ. որոշվեց ստեղծել փոփոխված իրողություններին համապատասխան նոր կազմակերպություն: Արդյունքում

1995 թ. իր գործունեությունը սկսեց Առևտրի համաշխարհային կազմակերպությունը (ԱՀԿ): ԱՀԿ-ի հիմնական սկզբունքներից մեկն այն է, որ պետությունները չեն կարող խտրականություն կիրառել իրենց առևտրական գործընկերների նկատմամբ:

Այսպիսով՝ Երկրորդ համաշխարհային պատերազմից հետո գերա-

զանցապես արևմտյան երկրների նախաձեռնությամբ ստեղծվեցին մի շարք քաղաքական և տնտեսական կազմակերպություններ, որոնք սառը պատերազմից հետո վերածվեցին համաշխարհային քաղաքական ու տնտեսական զարգացումներում կարևորագույն դեր ունեցող կառույցների:

ՀԱՐՑԵՐ ԵՎ ԱՌԱՋԱԴՐԱՆՔՆԵՐ

1. Որո՞նք էին Արևմուտքի երկրների քաղաքական զարգացման հիմնական միտումներն ու առանձնահատկությունները Երկրորդ աշխարհամարտից հետո:

2. Սոցիալական ինչ տեղաշարժեր կատարվեցին Արևմուտքի զարգացած երկրներում: Ներկայացրե՞ք սոցիալական նոր շարժումները:

3. Ներկայացրե՞ք Մեծ վեցյակի ստեղծման և զարգացման ընթացքը: Ինչ դեր է վերապահված այդ կառույցին: Միջազգային տնտեսական ինչ կառույց է ստեղծվել Տարիֆների և առևտրի մասին գլխավոր համաձայնագրի հիման վրա:

§ 2. ԱՄՆ-Ը ՍԱՌ-Ը ՊԱՏԵՐԱԶՄԻ ԺԱՄԱՆԱԿԱՇՐՋԱՆՈՒՄ

ԱՄՆ-ը՝ գերտերություն: Երկրորդ համաշխարհային պատերազմից հետո ԱՄՆ-ը վերածվեց արևմտյան աշխարհի տնտեսական ու ռազմական առումով հզորագույն տերության: Այստեղ էր թողարկվում Արևմուտքի արդյունաբերական արտադրանքի կեսից ավելին: Ամերիկյան զորքերը տեղաբաշխված էին Գերմանիայում, Ճապոնիայում, Իտալիայում և այլուր: ԱՄՆ-ն ուներ

շուրջ 500 ռազմական հենակայան: Նրա նավատորմն առաջատար դիրքեր էր գրավում օվկիանոսներում ու ծովերում: Սկզբնական շրջանում ԱՄՆ-ին էր պատկանում նաև միջուկային զենքի մենաշնորհը: Նախագահ Հ. Թրումանը հայտարարեց, որ ԱՄՆ-ը ստանձնում է «համաշխարհային պատասխանատվությունը»: Չեզոքության քաղաքականությունը մնաց անցյալում:

Արտաքին քաղաքականության բնագավառում առկա էին լուրջ խնդիրներ: Արդեն ասվել է, որ Սառը պատերազմի պայմաններում ձևավորվեցին արևմտյան և արևելյան ճամբարները: Այդ պայմաններում ԱՄՆ-ը որդեգրեց Խորհրդային Միության *գապանան հայեցակարգը*:

1950-ական թթ. ԱՄՆ-ում սկսվեց հակակոմունիստական արշավ: Դրան նպաստեցին միջուկային ռումբի ստեղծումը ԽՍՀՄ-ում և կոմունիստական հեղափոխության հաղթանակը Չինաստանում: Փնտրվում էին մեղավորներ, որոնք զենքի գաղտնիքը հանձնել էին ԽՍՀՄ-ին, և որոնց քաղաքականությունը հասցրել էր Չինաստանի կորստին: Արշավը ստացավ *մաքաքարթիզմ* անվանումը կառավարական մարմինների աշխատանքը հետաքննող հանձնաժողովը գլխավորող սենատոր Զ. Մաքքարթիի անունից: Հանձնաժողովի ցուցումով մոտ ինը հազար մարդ ազատվեց աշխատանքից՝ իբրև «անվստահելի տարր»: 1954 թ. միայն ԱՄՆ-ի նախագահ Դ. Էյզենհաուերը դադարեցրեց «վիուկների որսը»:

ԱՄՆ-ի պատմության մեջ անջնջելի հետք է թողել 1960 թ. նախագահ ընտրված Զ. Քենեդին: Առաջ քաշված ծրագրերի և ունեցած ձեռքբերումների շնորհիվ կարճ ժամանակահատվածում նա մեծ հեղինակություն վաստակեց: Քենեդին առաջ քաշեց «նոր սահմանագծերի»

Ջոն Քենեդի

կարգախոսը: Մեծ տերությունների միջև հարաբերությունները պետք է կառուցվեին ոչ միայն հակամարտության, այլև կառուցողական երկխոսության միջոցով: Նրա օրոք տեղ գտավ ինչպես 1962 թ. Կարիբյան ճգնաժամը (Կուբայում խորհրդային միջուկային հրթիռների տեղաբաշխման կապակցությամբ), այնպես էլ խորհրդա-ամերիկյան հարաբերությունների կարգավորմանն ուղղված երկխոսությունը: Սակայն 1963 թ. Քենեդին սպանվեց ԱՄՆ-ի Դալլաս քաղաքում:

Եղան նաև աղմկահարույց այլ իրադարձություններ: Մասնավորապես 1974 թ. տեղ գտավ, այսպես կոչված, Ուոթրգեյթյան գործը: Նախագահական ընտրարշավի ընթացքում նախագահ Նիքսոնի (1969-1974 թթ.) աշխատակիցները գաղտնի ներթափանցել էին Վաշինգտոնի «Ուոթրգեյթ» հյուրանոցում գտնվող դեմոկրատների

նախընտրական շտաբ–կայանը և գաղտնի լսող սարքեր տեղադրել: Նույն տարում Կոնգրեսում սկսվեց Նիքսոնին պաշտոնանկ անելու (իմփիչմենթ) հարցը: Նիքսոնը ստիպված էր հրաժարական տալ:

ԱՄՆ–ի պատմության մեջ առանձնահատուկ տեղ ունի նաև 1980 թ. նախագահ ընտրված հանրապետական Ռ. Ռեյգանը: Նրա ներքին քաղաքականությունը բնորոշվում է իբրև նոր բնույթի պահպանողական հեղափոխություն, իսկ անտեսական քաղաքականությանը տրվեց ռեյգանովիկա անվանումը: Ռ. Ռեյգանն ԱՄՆ–ի նորագույն պատմության մեջ առաջին նախագահն էր, որ Հրեական ողջակիզման (Հոլոքոստի) հետ մեկտեղ հիշատակեց նաև Հայոց ցեղասպանությունը:

Արտաքին քաղաքականության մեջ Ռեյգանը որդեգրեց Խորհրդային Միության տնտեսական և քաղաքական դիրքերը հետևողականորեն թուլացնելու քաղաքականություն: ԽՍՀՄ–ը նաորակում էր իբրև «Չարիքի կայսրություն»՝ վերջինիս հետ մտնելով սպառազինությունների սուր մրցավազքի մեջ: 1983 թ. մարտին ամերիկյան կառավարությունը «Ռազմավարական պաշտպանության նախաձեռնության» կամ «Աստղային պատերազմների» ծրագրի շրջանակներում առաջ քաշեց նույնիսկ տիեզերքի ռազմականացման գաղափարը:

Սակայն երբ Խորհրդային Միության ղեկավար դարձավ Մ. Գորբաչովը, Ռեյգանը հնարավոր համարեց վերջինիս հետ սպառազինությունների կրճատման և խորհրդա–ամերիկյան հարաբերությունների կարգավորման վերաբերյալ պայմանագրերի ստորագրումը: 1985 թ. նոյեմբերին Ժնևում կայացավ ԱՄՆ–ի և ԽՍՀՄ–ի ղեկավարների միջև բարձր մակարդակի պատմական հանդիպումը: Այն խորհրդա–ամերիկյան երկխոսության և երկու երկրների միջև հարաբերությունների բարելավման սկիզբը դրեց: Արդեն 1987 թ. դեկտեմբերին Մ. Գորբաչովն ու Ռ. Ռեյգանը Վաշինգտոնում ստորագրեցին միջուկային սպառազինությունների կրճատման վերաբերյալ պայմանագիրը:

Սևամորթների իրավունքների համար պայքարը: Ռեյգանին հաջողվեց դառնալ XX դարի երկրորդ կեսի ԱՄՆ–ի պատմության մեջ ամենասիրված նախագահներից մեկը:

ԱՄՆ–ի կարևորագույն ձեռքբերումներից մեկը երկրի սևամորթ բնակչության խնդրի կարգավորումն էր, որ սրությամբ դրվեց 1950–1960–ական թթ.: 1954 թ. վերացվեց սևամորթ և սպիտակամորթ երեխաների տարանջատ ուսուցումը: Սակայն բազմաթիվ նահանգների ռասիստական շրջանակները հրաժարվում էին այդ որոշմանը ենթարկվելուց և նույնիսկ դիմում էին ահաբեկչական գործողությունների:

1960-ական թթ. սկզբներին ԱՄՆ-ի սևամորթ բնակչության շարժումը թևակոխեց որակապես նոր փուլ: Այն կրում էր սոցիալական իրավունքների, քաղաքացիական իրական իրավահավասարության և քաղաքական իշխանությանը մասնակցելու հնարավորության համար համատարած պայքարի բնույթ: Սևամորթների շահերի պաշտպանությամբ հանդես էր գալիս հոգևորական Մ. Լ. Քինգը: Վերջինս խաղաղ դիմադրության ու բռնությունը բացառող գործողությունների կողմնակից էր: Նրա կարծիքով ռասայական խտրականությունը տրամաբանորեն հնարավոր չէ բացատրել, իսկ բարոյական տեսանկյունից հնարավոր չէ արդարացնել: Նրան հետևում էին գրեթե բոլոր քրիստոնյա աֆրոամերիկացիները: ԱՄՆ-ի մուսուլման սևամորթների շարժման առաջնորդն էր Մ. Իքսը: Նրանք երկուսն էլ սպանվեցին ռասիստ ահաբեկիչների կողմից: Մակայն շարժումը էականորեն մոտեցրեց խնդրի կարգավորումը: 1964 թ. ընդունված քաղաքացիական իրավունքների մասին օրենքը արգելեց ռասայական խտրականությունը հասարակական վայրերում, ինչպես նաև աշխատուժի վարձման և ազատման ժամանակ: Ինքնին «նեգր» անվանումն արգելվեց, և սևամորթների նկատմամբ ընդունելի համարվեց ու շրջանառության մեջ դրվեց «աֆրոամերիկացի» անվանումը: Նախագահներ Դ. Էյզենհաուերի, Ջ. Քենե-

դիի և Լ. Ջոնսոնի օրոք ընդունված օրենքները վերացրին ռասայական խտրականության ծայրահեղ դրսևորումները: Դրանց շնորհիվ է, որ տարիներ անց՝ 2008 թ., նախագահական ընտրությունների արդյունքում ԱՄՆ-ի պատմության մեջ առաջին անգամ նախագահի պաշտոնը ստանձնեց աֆրոամերիկացի Բ. Օբաման:

ԱՄՆ-ի պատերազմները: Սառը պատերազմի ընթացքում ԱՄՆ-ը մղեց մի շարք պատերազմներ: Հարրի Թրումանի նախագահության օրոք՝ 1950 թ. հունիսին, ԱՄՆ-ը ներքաշվել էր Կորեական պատերազմի մեջ: Կորեական պատերազմում զոհվեցին ավելի քան 36 հազար ամերիկացիներ: Պատերազմը ԱՄՆ-ին արժեցավ 54 միլիարդ դոլար:

Ջ. Քենեդու կառավարման օրոք տեղ գտած Կարիբյան ճգնաժամը աշխարհն ընդհանրապես կանգնեցրեց երրորդ համաշխարհային պատերազմի եզրին, որից միայն մեծ ջանքերի շնորհիվ կարողացան խուսափել ԱՄՆ-ը և ԽՍՀՄ-ը: Իսկ արդեն Լ. Ջոնսոնի օրոք՝ 1964 թ., սկսվեց ԱՄՆ-ի՝ XX դարի պատմության մեջ ամենախոր հետքը թողած Վիետնամական պատերազմը, որը շարունակվեց նաև ԱՄՆ-ի հաջորդ նախագահ Ռ. Նիքսոնի օրոք: Եթե 1964 թ. Վիետնամում ամերիկյան զորքերի թիվը հասնում էր 185 հազարի, ապա 1968-1969 թթ. դրությամբ Վիետնամական պատերազմում

ներգրավված ամերիկյան գորքերի թիվը գերազանցում էր կես միլիոնը: Միայն 1973 թ. Նիքսոնին հաջողվեց վերջակետ դնել այդ անհեռանկարային պատերազմին: Այս պատերազմի վրա ԱՄՆ-ը ծախսեց ավելի քան 107 միլիարդ դոլար: Սա ԱՄՆ-ի նորագույն պատմության ընթացքում առաջին պարտությունն էր:

Միաժամանակ ի հայտ եկավ Վիետնամի սինդրոմը: Բանն այն է, որ Վիետնամում կրած պարտությունից հետո ամերիկյան ժողովուրդը մասամբ կորցրեց իր՝ հաղթողի ինք-

նավաստահությունը: Իր հերթին ամերիկյան կառավարությունը չափից դուրս զգուշավորություն էր հանդես բերում իր գինվորներին նմանատիպ ռազմական գործողությունների ուղարկելու հարցում:

Իրավիճակը փոխվեց, սակայն 1980-ական թվականներին: 1983 թ.՝ ԱՄՆ-ի նախագահ Ռոնալդ Ռեյգանի օրոք, ԱՄՆ-ը ներխուժեց Գրենադա: Իսկ արդեն 1989 թ.՝ ԱՄՆ-ի նախագահ Ջորջ Բուշ Ավագի օրոք, ԱՄՆ-ը ներխուժեց Պանամա: Վիետնամի սինդրոմը հաղթահարվեց:

ՀԱՐՑԵՐ ԵՎ ԱՌԱՋԱԴՐԱՆՔՆԵՐ

1. Ներկայացրե՞ք ԱՄՆ-ի զբաղեցրած դիրքը աշխարհում Երկրորդ համաշխարհային պատերազմից հետո: Ինչո՞վ է բացատրվում ԱՄՆ-ի դերի բարձրացումը: Ի՞նչ է մաքքարթիզմը:

2. Ինչո՞վ են նշանավորվել Քենեդու, Նիքսոնի և Ռեյգանի նախագահությունները:

3. Ինչո՞վ ավարտվեց 1950–1960-ական թթ. ԱՄՆ-ում սկսված սևամորթ բնակչության խնդիրների կարգավորման գործընթացը: Ովքե՞ր էին գլխավորում այդ պայքարը: Ցույց տվե՞ք ԱՄՆ-ի քաղաքական զարգացման առանձնահատկությունները:

4. Ի՞նչ պատերազմների է ուղղակիորեն կամ անուղղակի մասնակցել ԱՄՆ-ը սառը պատերազմի շրջանում: Ի՞նչ հետևանքներ եղան ԱՄՆ-ի համար:

§ 3. ՄԵԾ ԲՐԻՏԱՆԻԱ ԵՎ ՖՐԱՆՍԻԱ

Մեծ Բրիտանիա: Մեծ Բրիտանիան որպես հաղթող երկիր պետք է մասնակցեր հետպատերազմյան աշ-

խարհակարգի ստեղծմանը: «Հաղթանակ և ողբերգություն». այսպես որակեց Երկրորդ աշխարհամարտի

արդյունքների վերաբերյալ Մեծ Բրիտանիայի տեսակետը վարչապետ Ու. Չերչիլը:

Հաղթանակի շնորհիվ բրիտանական կառավարությունը մոռացության մատնեց 1930–ական թվականներին ունեցած արտաքին քաղաքական ճախողումները: Սակայն նրա արտաքին պարտքն աճեց յոթ անգամ: Երկիրը կորցրել էր իր առևտրական նավատորմի զգալի մասը: Թուլացել էին գաղութների հետ կապերը: Պատերազմի ծանրությունը կենտրոնի հետ կիսած բրիտանական դոմինիոններն ավելի հաճախ էին հայտարարում իրենց տնտեսական և քաղաքական ինքնուրույնության մասին: Գաղութներում լայն չափեր էր ընդունել ազգային–ազատագրական շարժումը: Արդյունքում հետպատերազմյան երկու տասնամյակներում Բրիտանական կայսրությունը փլուզվեց: Լեյբորիստներ–պահպանողականներ պայքարում հաճախ հաղթում էին լեյբորիստները: Պահպանողականների դիրքերը, սակայն, ամուր էին: Նրանք հատկապես կարևորում էին միապետության հեղինակության բարձրացումը: 1952 թ. գահ բարձրացավ *Էլիզաբեթ II–ը*: Թագուհին անմիջապես ներգրավվեց միջազգային ներկայացուցչական գործառույթներում: Արտասահմանյան այցերի տեսանկյունից նա գերազանցեց իր բոլոր նախորդներին: Թագուհու ուշադրության կենտրոնում էին *Ազգերի բրիտանական համագործակցության* երկրները, միապետական կարգ ունեցող եվրոպական պետությունները:

Էլիզաբեթ II

ցության երկրները, միապետական կարգ ունեցող եվրոպական պետությունները:

Չնայած թագուհու ձեռքբերումներին՝ 1980–ական թթ. վերջերին և 1990–ական թթ. սկզբներին անգլիական հասարակությունը լրջորեն մտահոգված էր միապետության ճգնաժամով: Պատճառը թագավորական ընտանիքում տիրող անառողջ մթնոլորտն էր: Հասարակությունը կասկածի տակ էր դնում միապետական կարգի պահպանման նպատակահարմարությունը: Սա բացասաբար էր անդրադառնում պահպանողական կուսակցության դիրքերի վրա, քանզի վերջիններս մշտապես հանդես են եկել գահի հիմնական պաշտպանի դերում:

1979 թ. խորհրդարանական ընտրություններում հաղթանակ տանելով՝ պահպանողականները վերադարձան իշխանության: Մեծ

Բրիտանիայի պատմության մեջ առաջին անգամ վարչապետի պաշտոնը ստանձնեց կին գործիչ **Մ. Թեդչերը**: Նա համոզված պահպանողական էր, որի նպատակն էր «կանգնեցնել Անգլիայի սողքը դեպի սոցիալիզմ»: 1987 թ. ընտրություններում կրկին հաղթանակ տանելուց հետո Թեդչերը հայտարարեց. «Մեր քաղաքականությունը միտված է ապահովելու, որ կայուն եկամուտ ունեցող յուրաքանչյուր ոք դառնա սեփականատեր: Մենք կառուցում ենք սեփականատերերի ժողովրդավարություն»: Վարչապետն ընդունեց երկու երրորդի հասարակություն կառուցելու գաղափարը, որը ենթադրում էր հետևյալը. պետք է ապահովվի բնակչության երկու երրորդի բարգավաճումն ու ծաղկումը՝ պայմանով, որ մնացած մեկ երրորդը չի լինի ծայրահեղ աղքատության մեջ:

Թեդչերը վճռական էր տրամադրված նաև արտաքին քաղաքական հարցերում: 1982 թ. բռնկված Ֆոլկլենդյան պատերազմը հարմար առիթ էր Մեծ Բրիտանիայի վերածնվող ոգին ցուցադրելու համար: Ֆոլկլենդյան կղզիները Ատլանտյան օվկիանոսի հարավում են՝ Արգենտինայից ընդամենը 500, իսկ Մեծ Բրիտանիայից 12 հազար կիլոմետր հեռավորության վրա: Բրիտանիայի կառավարման ներքո գտնվող այդ կղզիները երկար ժամանակ Մեծ Բրիտանիայի և Արգենտինայի միջև

վեճի առարկա էին: Թեդչերին հարկավոր էր հաղթական պատերազմ, և Բրիտանիան հասավ դրան: Իր հաստատականության շնորհիվ Մ. Թեդչերը վաստակեց Երկաթյա լեդի անունը: 1990 թ. Թեդչերին փոխարինեց չափավոր պահպանողական Զ. Մեյջորը:

Բրիտանիայի արտաքին քաղաքականության հիմնական ուղղությունները: Դեռ պատերազմի ժամանակ Ու. Չերչիլը նշում էր, որ անգլիացիները գործում են երեք հարթություններում՝ անգլո-ամերիկյան, բրիտանա-կայսերական և եվրոպական: Այդ եռակի մոտեցումը երկար ժամանակ ապահովում էր Անգլիայի հատուկ հնարավորություններն ու բացառիկ դիրքն աշխարհում:

Անգլիայի հեռացումը Հնդկաստանից և նրա տնտեսական ու ռազմական դիրքերի թուլացումը ստիպեցին Ավստրալիային և Նոր Զելանդիային իրենց հայացքներն ուղղել դեպի ԱՄՆ-ը՝ անվտանգության երաշխիքներ ստանալու նպատակով:

Բրիտանական կայսրության փլուզումից հետո անգլիացիները չարեցին անհրաժեշտ եզրակացություններ: Նրանք չէին ցանկանում ընդունել, որ այլևս չունեին պաշտպանական պարտավորություններ Ասիայում, Աֆրիկայում և Ավստրալիայում: Մեծ Բրիտանիան սկսել էր վերածվել զուտ եվրոպական պետության:

Ընդհուպ մինչև 1960-ական թվականներին սկիզբը Եվրոպան անգլիացիների համար առաջնային նշանակություն չունեին: Պատերազմից հետո անգլիացիները նախապատվություն էին տալիս անգլո-ամերիկյան ուղղությանը: Նույնիսկ նրանք, ովքեր մտավախություն ունեին ԱՄՆ-ի հզորացման հետ կապված, Եվրոպայի դաշինքի հաստատման գաղափարից հեռու էին: Ոմանք կարծում էին, որ միջազգային հարաբերություններում երրորդ ուժի կամ բևեռի ստեղծումն անհրաժեշտություն է: Սակայն նրանց կարծիքով այդ երրորդ ուժը կարող է լինել Բրիտանական համագործակցությունը և ոչ թե միասնական Եվրոպան: Մեծ Բրիտանիայի փոխհարաբերությունները Եվրոպական երկրների հետ բարդացան հատկապես Եվրոպական տնտեսական միասնացման կապակցությամբ:

Միայն 1973 թ. Մեծ Բրիտանիան դարձավ ԵՏՀ-ի (ապագա՝ Եվրոպական միության) անդամ:

Ֆրանսիա: Երկրորդ աշխարհամարտով փակվեց Ֆրանսիայի պատմության ծանրագույն էջերից մեկը: Պատերազմի ընթացքում մեծ հեղինակություն ձեռք բերած գեներալ Շառլ դը Գոլի գլխավորությամբ ձևավորվեց Ժամանակավոր կառավարություն: Այն վճռական քայլեր ձեռնարկեց երկրի հետագա քաղաքական ապակենտրոնացումը

բացառելու համար: Հրավիրվեց Սահմանադիր ժողով: Սակայն Դը Գոլը շուտով հրաժարական տվեց՝ չհանդուրժելով Սահմանադիր ժողովի միջամտությունը կառավարության քաղաքականությանը: Երրորդ հանրապետությունը (1870-1940 թթ., 1944-1946 թթ.) փաստացի շարունակում էր գործել, սակայն նրա կառույցները հեղինակագրկվել էին դեռ պատերազմի ընթացքում, իսկ սահմանադրական համակարգի մնացուկները՝ անհետացել:

1946 թ. ընդունվեց հետպատերազմյան Ֆրանսիայի նոր սահմանադրությունը, որով սկսվեց Չորրորդ հանրապետությունը (1946-1958 թթ.): Վերջինիս սահմանադրությունը մոտ էր Երրորդ հանրապետության սահմանադրությանը: Այն նույնպես ենթադրում էր նախագահի թույլ իշխանական լիազորություններ: Այս ժամանակաշրջանում է, որ սկիզբ առավ ֆրանսիական գաղութային կայսրության փլուզումը, պատերազմներ Հնդկաստանում և Հյուսիսային Աֆրիկայում: Ֆրանսիան անդամակցեց ՆԱՏՕ-ին և առաջին քայլերը ձեռնարկեց Եվրոպական միության կերտման ճանապարհին:

Ֆրանսիայում սկսեցին լայնորեն կիրառել արտադրության ծրագրավորումը: Շրջանառության մեջ դրվեց «դիրքիժիզմ» հասկացությունը (դիրքիժե՝ «կառավարել» բառից), որ նախատեսում էր պետության միջամտությունը տնտեսության կա-

նավարմանը: Դրվեցին տնտեսական աճի հիմքերը:

Հետպատերազմյան ժամանակաշրջանում ֆրանսիական կապիտալը գնալով ավելի ու ավելի էր կորցնում իր վաշխառուական բնույթը: Ֆրանսիական կապիտալի ներդրման ավանդական շուկաները կան վերացան (Արևելյան Եվրոպա), կան կրճատվեցին (նախկին գաղութային տիրույթներ): Դա ստիպեց նրանց ազատ կապիտալը ներդնել երկրի ներսում (նավթ, քիմիա, էլեկտրոնիկա և այլն): Օգտագործելով գիտատեխնիկական հեղափոխության նվաճումները՝ ֆրանսիացիները ստեղծում էին նորագույն սարքավորումներով հագեցված խոշոր ձեռնարկություններ:

Սակայն երկրի ներքաղաքական կյանքն անկայուն էր: Հաճախակի փոխվում էին կառավարությունները, բևեռանում էին քաղաքական ուժերը: Հատկանշական է, որ Չորրորդ հանրապետության շրջանում փոխվեց կառավարության 25 կազմ: Այս իրավիճակում 1958 թ. Ալժիրում բռնկվեց սպայության խռովություն: Խռովարարները պահանջում էին Ֆրանսիայում «ուժեղ ձեռքի» հաստատում: Չորրորդ հանրապետությունը դադարեց գոյություն ունենալուց: Հունիսի 1-ին Ազգային ժողովը վարչապետի պաշտոնը հանձնեց գեներալ Դը Գոլին: Շուտով ուժի մեջ մտավ Հինգերորդ հանրապետության սահմանադրությունը:

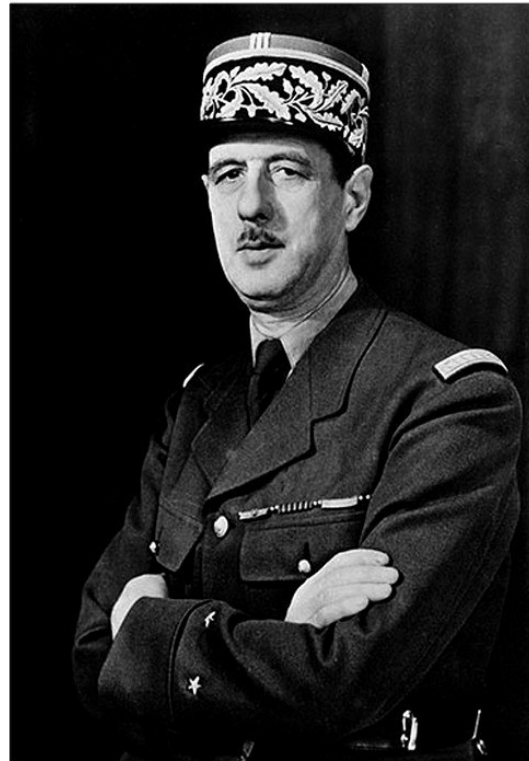
Նոր սահմանադրությամբ երկրի նախագահին լայն իրավունքներ էին տրվում՝ ի հաշիվ Ազգային ժողովի լիազորությունների սահմանափակման: 1958 թ. հաստատվեց նախագահ ընտրված Դը Գոլի անձնական իշխանության համակարգը: Այսուհետև Ֆրանսիայի զարգացման գործընթացում վճռորոշ դեր պետք է խաղար գոլիզմը: Դը Գոլն առաջարկում էր վերստեղծել «իրական ժողովրդավարություն» պետության ղեկավարի ուղղակի ընտրություններով և հանրաքվեներով:

Արտաքին քաղաքականության մեջ Դը Գոլը կարևորում էր «Ֆրանսիայի վեհության» գաղափարը: Նա որդեգրեց գործողությունների ծրագիր, որի նպատակն էր հասնել Ֆրանսիայի գերիշխանությանը Եվրոպայում՝ հատկապես կարևորելով երկրի միջուկային ուժերի ամրապնդումը: Դը Գոլը աշխատում էր թույլ չտալ ամերիկացիներին որոշիչ դեր խաղալ Եվրոպական գործերում, միաժամանակ «սանձելու» Մեծ Բրիտանիային:

1960-ական թթ. Ֆրանսիայի արտաքին քաղաքականությունը մեծ փոփոխությունների ենթարկվեց: Անկախ արտաքին քաղաքականության կողմնակից Դը Գոլը մշտապես հիշեցնում էր ԱՄՆ-ին, որ Ֆրանսիան մեծ տերություն է, և չի կարելի նրան վերաբերվել ինչպես խամաճիկի: Տարածայնությունները հասան գագաթնակետին 1966 թ., երբ

Ֆրանսիան դուրս եկավ ՆԱՏՕ-ի ռազմական կառույցից՝ պահանջելով երկրից դուրս բերել դաշինքի գորքերն ու ռազմական հենակայանները: Ֆրանսիան հանդես եկավ Վիետնամում ԱՄՆ-ի ռազմական գործողությունները դադարեցնելու օգտին: Մերձավորարևելյան հարցում Ֆրանսիայի դիրքորոշումը տարբերվում էր ամերիկյան մոտեցումից: Բարելավվեցին հարաբերությունները ԽՍՀՄ-ի և սոցիալիստական մյուս երկրների հետ: Գոլիզմը նորովի էր նայում նաև գաղութային խնդրին: 1962 թ. Ֆրանսիան ճանաչեց Ալժիրի անկախությունը:

1969 թ. Գըր Գոլը հրաժարական տվեց և հեռացավ քաղաքական սպարեզից: Սակայն նրա գաղափարները շարունակում են էական դեր խաղալ նաև այսօր: Ֆրանսիայի հետագա նախագահներից երկուսը՝

Շառլ դը Գոլ

Ժ. Պոմպիդուն և Ժ. Շիրակը, եղել են դրզովականներ:

ՀԱՐՑԵՐ ԵՎ ԱՌԱՋԱԴՐԱՆՔՆԵՐ

1. Ներկայացրե՛ք Բրիտանական կայսրության կարգավիճակը հետպատերազմյան աշխարհում: Ինչպիսի՞ն էր ներքաղաքական իրադրությունը Մեծ Բրիտանիայում: Երկրի պատմության մեջ ինչո՞վ է նշանավորվել Մ. Թետչերի վարչապետությունը: Ինչո՞վ էր պայմանավորված 1980-ական թթ. վերջերի և 1990-ական թթ. սկզբների անգլիական միապետության ճգնաժամը:

2. Ի՞նչ իրադարձություններ տեղի ունեցան հետպատերազմյան Ֆրանսիայում: Միջազգային ինչ կառույցների անդամակցեց Ֆրանսիան: Բացատրե՛ք «դիրիժիզմ» հասկացությունը: Ի՞նչ լիազորություններ էր տրվում նախագահին՝ ըստ Հինգերորդ հանրապետության սահմանադրության: Ի՞նչ է գոլիզմը: Ինչպիսի՞ն էր դը Գոլի արտաքին քաղաքականությունը:

§ 4. ԳԵՐՄԱՆԻԱ ԵՎ ԻՏԱԼԻԱ

Գերմանիա: Ինչպես գիտեք, Յալթայի և Պոտսդամի խորհրդաժողովներում ԽՍՀՄ-ը, ԱՄՆ-ը և Մեծ Բրիտանիան համաձայնության եկան, և Գերմանիան բաժանվեց չորս գոտու՝ խորհրդային, անգլիական, ֆրանսիական և ամերիկյան: Խորհրդային գոտում գտնվող Բեռլինը նույնպես բաժանվեց չորս գոտիների: Սակայն գերմանական խնդրի առնչությամբ դաշնակիցների միջև ծագեցին սկզբունքային տարաձայնություններ: Ի տարբերություն արևելյան գոտին վերահսկող Խորհրդային Միության՝ արևմտյան գոտիները վերահսկող երկրները այլ կերպ էին պատկերացնում Գերմանիայի ապագան:

Ինչպես գիտեք, 1949 թ. սեպտեմբերին Գերմանիայի արևմտյան մասում ստեղծվեց Գերմանիայի Դաշնային Հանրապետությունը (ԳԺՀ): Նորաստեղծ պետության վարչապետ դարձավ **1945 թ.** հիմնադրված **Քրիստոնեադեմոկրատական միություն** կուսակցության ղեկավար **Կ. Ադենաուերը**: Նույն թվականին խորհրդային գոտում հռչակվեց Գերմանիայի Ժողովրդավարական Հանրապետությունը (ԳԺՀ):

Այսպիսով՝ Գերմանիան բաժանվեց երկու՝ հակադիր ուղղություններով զարգացող պետությունների: Արևելյան և արևմտյան հատվածների բաժանվեց նաև Բեռլինը:

ԳԺՀ-ի մայրաքաղաքը դարձավ Բոննը, իսկ ԳԺՀ-ի մայրաքաղաքը՝ Արևելյան Բեռլինը: Գերմանական հարցը նոր երանգ ստացավ, քանզի կային գերմանական երկու պետություններ, որոնք փորձում էին արդարացնել իրենց ինքնուրույն գոյությունը: Նրանց միջև հարաբերությունները խորացող լարվածության բնույթ ունեին:

ԳԺՀ-ի ղեկավարությունը ԽՍՀՄ-ի դրդմամբ **1961 թ. կառուցեց Բեռլինի պարի** և ուժեղացրեց ԳԺՀ-ի հետ սահմանների վերահսկողությունը: Նպատակը փախստականների հոսքը դեպի Արևմտյան Գերմանիա դադարեցնելն էր: Բեռլինի երկու հատվածների միջև տրանսպորտային, հեռախոսային ու փոստային կապն ընդհատվեց: Սակայն 155 կմ երկարություն ունեցող պատն ունեցավ նաև հոգեբանական ազդեցություն՝ խորհրդանշելով ոչ միայն Գերմանիայի, այլև ողջ Եվրոպայի բաժանումը երկու հատվածների: Պատահական չէ, որ պատով բաժանված Բեռլինը որակվեց իբրև սառը պատերազմի մայրաքաղաք:

ԽՍՀՄ-ում իրագործվող վերակառուցման գործընթացն անդրադարձավ նաև ԳԺՀ-ի վրա: **1989 թ. նոյեմբերի 9-ին Բեռլինի պարի փլուզվեց**՝ դառնալով նոր աշխարհակարգի և Արևելյան Եվրոպայում սոցիալիզմի անկման խորհրդա-

նիշը: Միաժամանակ ԳԺՀ-ում ձևավորվում էին քաղաքական ուժեր, որոնց նպատակն էր հասնել Գերմանիայի վերամիավորմանը: Եվ **1990 թ. ԳԺՀ-ն միավորվեց ԳԴՀ-ի** հետ: ԳԺՀ-ն պաշտոնապես դադարեց գոյություն ունենալուց: Աշխարհի քաղաքական քարտեզի վրա կրկին ի հայտ եկավ միասնական Գերմանիան:

Գերմանիայի վերամիավորումով ԳԴՀ-ի տարածքն ու բնակչությունը կտրուկ ընդարձակվեցին: ԳԴՀ-ն ստանում էր արդյունաբերական տեսանկյունից զարգացած, կապի ու հաղորդակցության որոշակի համակարգ և գիտատեխնիկական ահռելի ներուժ ունեցող տարածքներ: Գերմանիայի վերամիավորումը ոչ միայն ի հայտ բերեց գերմանացիների ոգևորությունը, այլև որոշ երկրների (այդ թվում՝ Ֆրանսիայի և Մեծ Բրիտանիայի) անհանգստությունը: Տարածում էր գտել այն տեսակետը, որ միավորված Գերմանիան կարող է նոր գերտերության վերածվել:

Արդեն միավորումից քիչ անց Գերմանիան դարձավ աշխարհի առավել ազդեցիկ երկրներից մեկը: Նա ծանրակշիռ դեր ձեռք բերեց Եվրոպական միության նոր քաղաքական զարգացումներում:

Իտալիա: Մարդկային և նյութական խոշոր կորուստներ տված և անզլո-ամերիկյան ռազմակալման

ներքո գտնվող Իտալիան ուներ ներքին և արտաքին քաղաքական լուրջ խնդիրներ: Անհրաժեշտ էր հաշտության պայմանագիր կնքել հակահիտլերյան միության երկրների հետ և որոշել ապագա Իտալիայի պետական կարգը:

1947 թ. փետրվարի 10-ին ստորագրվեց Իտալիայի հետ հաշտության պայմանագիրը: Իտալիան տարածքային կորուստներ ունեցավ հօգուտ Ֆրանսիայի, Հարավսլավիայի և Հունաստանի: Այն կորցրեց իր գաղութները և պարտավորվեց ռազմատուգանք վճարել ԽՍՀՄ-ին, Ալբանիային, Հունաստանին և Հարավսլավիային: 1946 թ. Իտալիայում հանրաքվե անցկացվեց: Ժողովրդի մեծամասնությունն արտահայտվեց հանրապետության հռչակման օգտին: Ընդունվեց **նոր սահմանադրություն**, որն **ուժի մեջ մտավ 1948 թ. հունվարի 1-ից:**

Հստակեցվեց նաև արտաքին քաղաքական կողմնորոշումը: Տնտեսության վերականգնման համար Իտալիան օգնության կարիք ուներ: Այդ աջակցությունը կարող էր տրամադրել միայն ԱՄՆ-ը: Մառը պատերազմի ընթացքում Իտալիան ուներ ամերիկամետ դիրքորոշում: Մարշալի պլանի շրջանակներում Իտալիան ստացավ տնտեսական և ֆինանսական խոշոր աջակցություն: 1950-1960-ական թթ. «տնտեսական հրաշք» արձանագրող Իտալիան

ակտիվ դերակատարում ունեցավ եվրոպական միասնացման գործընթացներում:

Ընդհուպ մինչև 1990-ական թթ. սկիզբը Իտալիայի քաղաքական դաշտում իշխում էր **Քրիստոնե-ադեմոկրատական կուսակցությունը**: Վերջինս ձևավորում էր միակուսակցական կամ կոալիցիոն կառավարություններ՝ երբեմն միայն զիջելով վարչապետի պաշտոնը այլ կուսակցության ներկայացուցչի: ԲԴԿ-ն համարվում էր բազմակուսակցական համակարգի կենտրոնը:

ԲԴԿ-ին հաջողվում էր նաև պահպանել ներքաղաքական կայունությունը, թեև առկա էին բարդ խնդիրներ: Մական 1990-ական թթ. սկսած՝ իրավիճակը փոխվեց: Համազգային **Մաքուր ձեռքեր** գործողության շրջանակներում կաշառակերության և մաֆիայի հետ կապերի մեղադրանք ներկայացվեց հազարավոր իտալացիների: Դրանց թվում էին նախկին վարչապետներ Զ. Անդրեոտտին, Բ. Կրաքսին, Ա. Ֆորլանին, խորհրդարանի ավելի քան 400 պատգամավորներ:

Ներքաղաքական ճգնաժամի պայմաններում ասպարեզ ելավ հայտնի գործարար, միլիարդատեր **Ս. Բերլուսկոնին**: Նա հռչակեց «Առա՛ջ, Իտալիա» կարգախոսը: Նրա գլխավորությամբ ձևավորվեց նույն անունը կրող շարժումը: Շարժումը հաղթանակ տարավ 1994 թ.

համազգային ընտրություններում և կազմեց կոալիցիոն կառավարություն:

Իտալիայի հիմնախնդիրները:

Ներքաղաքական կյանքում Իտալիան ունի մի շարք խնդիրներ, որոնց լուծումը քաղաքական կամքով հետևողականություն է պահանջում: Այս շարքում առանձնանում է հարավի խնդիրը: Հարավային Իտալիա են անվանում Ապենինյան թերակղզու հարավային 6 շրջաններն ու Սիցիլիա և Սարդինիա կղզիները: Մա ագրարային գերբնակեցված շրջան էր, որտեղ իշխում էին գործազրկությունն ու աղքատությունը: Հարյուր հազարավոր հարավցիներ արտագաղթում էին երկրի հյուսիսային շրջաններ կամ արտասահման: 1950 թ. կառավարությունը, ստեղծելով «Հարավի հիմնադրամ», ձեռնամուխ եղավ երկրի հետամնաց շրջանների երկարաժամկետ ֆինանսավորմանը: Մոտ վեց տասնամյակների ընթացքում Իտալիայի հարավը վերածվեց արդյունաբերական-գյուղատնտեսական շրջանի: Այդուհանդերձ հարավի տնտեսությունը շարունակում է կախվածության մեջ մնալ հյուսիսից, հարավի բնակիչների կենսամակարդակը նույնպես էականորեն զիջում է հյուսիսին:

Իտալիայի ներքաղաքական կյանքում հատկապես կարևորվում է մաֆիայի խնդիրը: Մաֆիան

ընտանիքի գաղափարի և կլանային կապերի վրա հիմնված կազմակերպված հանցագործության գաղտնի ցանց է: Այն ծագել է Միցիլիայում XVIII դարում: Մաֆիայի ներկայացուցիչները պայքարում էին օտարերկրացիների և վերջիններիս հետ համագործակցող իտալացիների դեմ: Հետևաբար սկզբում մաֆիայի անդամ կամ հայրենասեր անձ լինելը հոմանիշներ էին:

Մուսսոլինիի կառավարման օրոք և ընդհուպ մինչև Երկրորդ աշխարհամարտի ավարտը մաֆիան ինտեգրվեց ֆաշիստական ենթակառուցվածքի մեջ: Մաֆիան ֆինանսական աջակցություն էր ցուցաբերում պետությանը: Իր հերթին՝ պետությունը իր դիրքերն ամրապնդելու նպատակով «արտահանում» էր մաֆիան դեպի արևմուտք, մասնավորապես ԱՄՆ:

Արդեն Երկրորդ աշխարհամարտից հետո կառավարությունը ձգտում էր մաֆիայի գործունեությունը սահմանափակելու միայն հարավով: Սակայն ժամանակի ընթացքում մաֆիան սկսում է ընդարձակվել ողջ Իտալիայով՝ առավելագույնս ներգրավվելով քաղաքականության մեջ: Արդյունքում արդեն 1980-ական թթ. իտալական հասարակությունն անհանգստացած էր մաֆիայի տեսանելի դառնալու փաստով:

Լուրջ մտահոգության տեղիք է տալիս նաև «Կարմիր բրիգադներին» խնդիրը: «Կարմիր բրի-

Միլվին Բերլուսկոնի

գաղները» հետպատերազմյան Իտալիայի ամենաակտիվ ահաբեկչական կազմակերպություններից է, որը ստեղծվել է Միլանում: Այն հիմնվեց կոմունիստների փոխզիջումային քաղաքականությունը չընդունող ձախ խմբավորումների և ուսանողության կողմից: Նրանց առաջին ահաբեկչական գործողությունները տեղ գտան 1970-ական թթ. սկզբներին:

Նրանց գործողությունների «գագաթնակետը» եղավ Իտալիայի հայտնի քաղաքական գործիչ **Ա. Մորոյի սպանությունը 1978 թ.**: Ա. Մորոն 1963–1968 և 1974–1976 թթ. վարել էր Իտալիայի վարչապետի պաշտոնը, եղել էր խորհրդարանի պատգամավոր, արդարադա-

տության, կրթության և արտաքին գործերի նախարար: Լինելով Քրիստոնեադեմոկրատական կուսակցության ճախ թևի առաջնորդ՝ Մորոն համագործակցել էր Սոցիալիստական կուսակցության հետ՝ նրանց կտրելով Իտալիայի կոմկոուսից: Նրա այդ քայլի հա-

մար վրեժխնդիր եղան «Կարմիր բրիգադները»՝ ընտրություններից անմիջապես առաջ: Սակայն իշխանությունների ձեռնարկած միջոցառումների արդյունքում ահաբեկչական այդ կազմակերպության ակտիվությունը նվազեց:

ՀԱՐՑԵՐ ԵՎ ԱՌԱՋԱԴՐԱՆՔՆԵՐ

1. Ներկայացրե՞ք Գերմանիայի իրավիճակը Երկրորդ համաշխարհային պատերազմից հետո: Զարգացման ի՞նչ ուղիով ընթացան Գերմանիայի արևմտյան և արևելյան հատվածները: Ձեր կարծիքով ինչո՞ւ հնարավոր դարձավ Գերմանիայի վերամիավորումը:

2. Ի՞նչ խնդիրներ պետք է լուծեր Իտալիան պատերազմից հետո: Տարածքային ի՞նչ կորուստներ ունեցավ Իտալիան, ո՞ւմ օգտին: Արտաքին քաղաքական ի՞նչ կողմնորոշում որդեգրեց Իտալիան պատերազմից հետո: Ինչո՞ւ: Ցոյց տվե՞ք Իտալիայի քաղաքական համակարգի առանձնահատկությունները: Ի՞նչ հիմնախնդիրներ են ծառայում իտալական հասարակության առջև:

§ 5. ՍՈՑԻԱԼԻՍՏԱԿԱՆ ՃԱՄԲԱՐԸ

Հեղափոխության քաղաքական իրավիճակը Արևելյան և Կենտրոնական Եվրոպայում:

Երկրորդ աշխարհամարտի ավարտական փուլում, երբ Արևելյան ու Կենտրոնական Եվրոպայի երկրներն ազատագրվում էին ռազմակալական և վերջիններիս հետ համագործակցող վարչակարգերից, այստեղ հաստատվում էին ազգային ճակատների ժամանակավոր կառավարու-

թյուններ: Պատերազմից հետո այս երկրներում ստեղծվեցին կոալիցիոն կառավարություններ՝ կազմված ինչպես կոմունիստական և սոցիալդեմոկրատական կուսակցություններից, այնպես էլ մինչպատերազմյան կշիռը պահպանած ազատական ու գյուղացիական կուսակցությունների գործիչներից: Մինչպատերազմյան շրջանի քաղաքական այն առաջնորդները, որոնք չէին համագործակցել

ռազմակալական վարչակարգերի հետ, հետպատերազմյան առաջին տարիների ընթացքում քաղաքական բարձր պաշտոններ զբաղեցրին: Մասնավորապես **Չեխուսլովակիայում** վերստին նախագահ դարձավ **Է. Բենեշը**: Լեհաստանում ստեղծված ազգային միասնության ժամանակավոր կառավարության կազմի մեջ մտավ պատերազմի տարիներին Լոնդոնում ապաստանած լեհական ժամանակավոր կառավարության վարչապետ Ս. Միկոլայչիկը: Իսկ **Ռումինիայում** ընդհուպ մինչև **1947 թ.** վերջը պետության ղեկավարն էր **Միխայ** թագավորը:

Միևնույն կռալիցիայում հայտնված քաղաքական ուժերը ոչ միայն իրենց էությանը էին տարբեր, այլև հաճախ ունեին միանգամայն հակադիր պատկերացումներ իրենց երկրների ապագայի և զարգացման ուղու վերաբերյալ: Ոմանք կարծում էին, որ պետք է վերականգնվեն մինչպատերազմյան վարչակարգերը: Մյուսները (հատկապես սոցիալ-դեմոկրատները) նախապատվություն էին տալիս արևմտաեվրոպական մոդելի ժողովրդավարական պետություն ստեղծելու տարբերակին: Իսկ կոմունիստները, հետևելով խորհրդային օրինակին, ձգտում էին իրենց երկրներում հաստատելու համայնավարական ու «պրոլետարիատի դիկտատուրայի» կարգեր:

Արևելյան և Կենտրոնական Եվրոպայի այս երկրներում տնտե-

սական և սոցիալական հիմքերի հաստատմանը զուգահեռ սրվում էր նաև պայքարը վերոհիշյալ քաղաքական ուժերի միջև: Տնտեսությանը կամ կրթության ու մշակույթի ոլորտին վերաբերող ցանկացած որոշում ընդունվում էր երկարատև վիճաբանություններից հետո միայն: Խորհրդային Միության աջակցության ու վճարական գործողությունների արդյունքում հիշյալ երկրների կոմունիստ գործիչները որդեգրեցին ծայրահեղ հարձակողական մարտավարություն:

Արևելյան և Կենտրոնական Եվրոպայի երկրների խորհրդայնացումը: 1947–1948 թթ. շրջադարձային էին Արևելյան և Կենտրոնական Եվրոպայի համար: Շատ արագ իշխանությունն այստեղ անցավ կոմունիստական կուսակցություններին: Գերմանիայի պարտությունից հետո Եվրոպայում չէր մնացել մի ուժ, որ ի գործու լինելը դիմագրավելու խորհրդային տերությանը: Ընդլայնելով իր ազդեցության սահմանները դեպի արևմուտք՝ կոմունիստական վարչակարգը հնարավորություն ստացավ գերիշխող դիրքերի հավակնելու ողջ Եվրոպայում:

Խորհրդային Միությունն ազատագրել էր բազմաթիվ երկրներ, որոնց տարածքները նրա գործերի վերահսկողության ներքո էին: Ստալինը մտադիր էր այդտեղ ստեղծել Խորհրդային Միության

ազդեցության տակ գտնվող խամաճիկային երկրների շղթա: Արևմուտքին հաջողվեց պահել միայն Ավստրիան ու Իրանը:

ԽՍՀՄ-ը հետևողականորեն իրականացրեց Արևելյան Եվրոպայի երկրների խորհրդայնացումը: Սկզբում տվյալ երկրի քաղաքական ուժերից ստեղծվում էր ազգային կամ ժողովրդական ճակատի կոալիցիոն կառավարություն, որում կոմունիստները մեծ դեր էին խաղում: Կոմունիստները վերահսկում էին ուժային նախարարությունները, որտեղ էլ ծրագրավորվում էր ապագա դավադրությունը: Երկրորդ փուլում Մոսկվան ուժի սպառնալիքով ստիպում էր ձախ կուսակցություններին միավորվել կոմունիստների հետ: Այդ հեռանկարի հետ չհամաձայնվող քաղաքական գործիչները ենթակա էին հալածանքների և բռնության:

Դրանից հետո մեկուսացվում էին աջ և ձախ քաղաքական ուժերը: Վերջիններիս առաջնորդներին, եթե նրանք չէին հասցնում հեռանալ երկրից, ոչնչացնում էին: Չորրորդ փուլում խորհրդային զորքերի վրա հենվող տեղի կոմունիստներն անցկացնում էին ընտրություններ, որում հաղթում էին, քանզի չկար քաղաքական այլ ուժ: Իսկ վերջին փուլում խորհրդային անվտանգության մարմինների միջոցով գտումներ էին կատարվում արդեն կոմունիստների շարքերում:

Այսպիսով՝ արդեն 1949 թ. դրությամբ կոմունիստներն իրենց ձեռքն էին վերցրել իշխանությունը Ալբանիայում, Բուլղարիայում, Հունգարիայում, Լեհաստանում, Ռումինիայում, Չեխոսլովակիայում, Հարավսլավիայում: Շուտով նրանց միացավ նաև ԳժՀ-ն: Այսպես ստեղծվեց սոցիալիստական համակարգը՝ ստալինյան մոդելով:

Սոցիալիզմի համաշխարհային համակարգի ձևավորումը:

Եվրոպայի սոցիալիստական երկրները սոցիալիստական համակարգի համեմատաբար ավելի դինամիկ զարգացող հատվածն էին: Սակայն սոցիալիստական համակարգի մեջ էին մտնում նաև Հարավարևելյան Ասիայի մի շարք երկրներ՝ Մոնղոլիան, Չինաստանի ժողովրդական Հանրապետությունը (ՉԺՀ), Հյուսիսային Կորեան և Վիետնամը:

Ստալինի մահից հետո ծայրահեղորեն սրվեցին հարաբերությունները սոցիալիզմի զարգացման ստալինյան ուղին նախընտրած ՉԺՀ-ի և ԽՍՀՄ-ի միջև: Դրանք 1960-ական թթ. վերջերին նույնիսկ հանգեցրին խորհրդա-չինական ռազմական ընդհարումների: Սակայն Ասիայի սոցիալիստական մյուս երկրների հետ ԽՍՀՄ-ը զարգացնում էր սերտ համագործակցային հարաբերություններ:

1959 թ. Կուբայում տեղ գտած հեղափոխությունից հետո սոցիալիզմի

համակարգի ամերիկյան ներկայացուցիչը դարձավ Կուրան:

Այսպիսով՝ սոցիալիստական մոդելը դուրս եկավ մեկ երկրի սահմաններից և լայն տարածում գտավ Եվրոպայում, Ամերիկայում և Ասիայում: Հիմք դրվեց երկրների մի ընկերակցության, որը պատմությունն ստավ *սոցիալիզմի համաշխարհային համակարգ* անվամբ: 1980-ական թթ. վերջերին սոցիալիստական համակարգում կար 15 երկիր, որոնք զբաղեցնում էին երկրագնդի տարածքի շուրջ 27%-ը և ներառում աշխարհի բնակչության շուրջ 33 %-ը: Եվս 20 երկիր (այդ թվում՝ Ալժիրը, Անգոլան, Աֆղանստանը, Իրաքը, Եմենը, Սիրիան և այլն) նախընտրեցին զարգացման սոցիալիստական կողմնորոշումը: Այսօր աշխարհի ամենախոշոր սոցիալիստական երկիրը ՉԺՀ-ն է:

Համակարգի ճգնաժամը. հասարակության բարեփոխման փորձերը: Ուժային եղանակով Եվրոպայում ներդրված սոցիալիստական համակարգում կային հակասություններ: Դեռ 1948-1949 թթ. ԽՍՀՄ-ի և Հարավսլավիայի ղեկավարության միջև լուրջ հակամարտություն սկսվեց՝ պայմանավորված Ի. Ստալինի և Ի. Բրոզ Տիտոյի միջև ծագած սկզբունքային վիճարանությունով, և ավարտվեց ԽՍՀՄ-ի ու Հարավսլավիայի միջև հարաբերությունների խզումով:

Միայն 1955 թ. վերականգնվեցին երկու երկրների միջև հարաբերությունները: Մակայն խզման տարիներին Հարավսլավիան արդեն հասցրել էր ընտրել զարգացման սեփական ուղին: Իսկ արտաքին քաղաքականության մեջ Հարավսլավիան նախընտրեց չմիացած երկրի կարգավիճակը:

Նման զարգացումներ եղան նաև *Ալբանիայում*: Ստալինի մահից հետո Ալբանիան հրաժարվեց Խորհրդային Միության օրինակով ստալինյան անձի պաշտամունքը քննադատելուց և ինքնամեկուսացավ: 1954 թ. սկսած՝ Ալբանիայի առաջնորդ Էնվեր Հոջան մշակեց «սոցիալիզմի կառուցման առանձնահատուկ ալբանական ուղու» գաղափարը, որը հետագայում ստացավ *Էնվերիզմ* անունը:

Քաղաքական իրադրությունն արևելաեվրոպական երկրներում 1950-1960-ական թթ. սրվել էր՝ կապված մի շարք գործոնների հետ:

Ստալինի մահից հետո Խորհրդային Միությունում սկսվեց բարձրագույն քաղաքական ղեկավարության փոփոխման գործընթացը, որն ավարտվեց 1956 թ. անձի պաշտամունքի դատապարտմամբ: ԽՍՀՄ-ի վերահսկողությունն այդ ընթացքում թուլացավ: Արևելաեվրոպական երկրներում աճել էր բարեփոխումների կողմնակիցների ազդեցությունը: Խորհրդային Միության «ձնհալը» մեծ արձագանք առաջացրեց այնտեղ:

Հասկապես բարդ վիճակում հայտնվեցին Լեհաստանը, Հունգարիան, Չեխոսլովակիան և ԳԺՀ-ն, որտեղ անցումը սոցիալիզմին ուղեկցվել էր սոցիալական կառուցվածքի ցավագին ցնցումներով ու սոցիալական հոգեբանության բռնի փոփոխություններով: Դեռ պատերազմից առաջ այս երկրներում ձևավորվել էին ձեռներեցների մեծաթիվ շերտեր, որոնք էլ տուժեցին ազգայնացման և կուլեկտիվացման շրջանում: Սոցիալական քաղաքականության բնագավառում նոր վարչակարգերի հավասարական քայլերը դժգոհություն էին առաջացնում հասարակության մեջ:

«Խրուշչովյան ձևալի» քաղաքական իրավիճակից օգտվելով՝ **Հունգարիայի** ղեկավարությունը սկսեց նոր տնտեսական մոդելի մշակումն ու ժողովրդավարական բարեփոխումների իրագործումը: **1956 թ.** Հունգարիայի կառավարությունը հայտարարեց Վարշավյան դաշինքից դուրս գալու իր մտադրության մասին: Ի պատասխան դրա՝ Խորհրդային Միությունը զորք մտցրեց մայրաքաղաք Բուդապեշտ, և Հունգարիան վերադարձավ սոցիալիստական ճամբար:

Նույնպիսի ճակատագրի արժանացան **1968 թ. Չեխոսլովակիայում** սկսված բարեփոխումները: Նպատակը մեկն էր՝ կառուցել սոցիալիզմ մարդկային կերպարանքով: Սակայն Խորհրդային Միությունը զգաց, որ սոցիալիստական

համակարգի գաղափարախոսական միասնությունը սպառնալիքի տակ է: 1968 թ. օգոստոսին Վարշավյան դաշինքի անդամ երկրների բանակները ներխուժեցին Չեխոսլովակիա: Հետագայում կանխվեց նաև դեպքերի նմանատիպ զարգացումը **Լեհաստանում**:

Վերոհիշյալ իրադարձությունների արդյունքում Խորհրդային Միությունը խստացրեց Արևելյան Եվրոպայի երկրների նկատմամբ իր վերահսկողությունը: 1968 թ. ընդունվեց **բրեժնևյան հայեցակարգը**: Դրա էությունը հետևյալն էր. սոցիալիստական ընկերակցությունն իբրև մեկ ամբողջություն իրավունք ունի ցանկացած պահի ներխուժելու իր անդամ երկրի տարածք, եթե թշնամական ուժերը սպառնան նրա գաղափարախոսական միասնությանը:

Այսպիսով՝ 1950–1960–ական թթ. Հունգարիայում, Չեխոսլովակիայում, Լեհաստանում և Հարավսլավիայում սոցիալիստական հասարակարգի արդյունավետ մոդել գտնելու տարիներ էին: Բացառությամբ Հարավսլավիայի՝ ԽՍՀՄ-ին հաջողվեց զսպել Արևելյան Եվրոպայի իր գործընկերների ձգտումները: Խորհրդային Միությունը բարեփոխումներ իրագործելու ցանկացած փորձ դիտում էր իբրև սպառնալիք՝ ուղղված ընդդեմ սոցիալիզմի միասնականության: Իրավիճակը փոխվեց 1980–ական թթ. կեսերին:

ՀԱՐՑԵՐ ԵՎ ԱՌԱՋԱԴՐԱՆՔՆԵՐ

1. Շրջադարձային ինչ փոփոխություններ տեղի ունեցան 1947–1948 թթ. Արևելյան ու Կենտրոնական Եվրոպայի երկրներում: 1949 թ. դրությամբ ո՞ր երկրներում կոմունիստները իշխանությունը վերցրին իրենց ձեռքը: Սոցիալիզմի ինչ մոդել հաստատվեց այդ երկրներում:

2. 1948–1949 թթ. ինչ հակասություններ կային ԽՍՀՄ–ի և Հարավսլավիայի միջև: Ինչ է էսվերիզմը:

3. Որո՞նք էին արևելաեվրոպական երկրներում նոր հասարակարգից դժգոհության պատճառները: Ե՞րբ և ինչո՞ւ ԽՍՀՄ–ը ներխուժեց Հունգարիա: Ինչո՞ւ և է՞րբ սոցերկրները զորք մտցրին Չեխոսլովակիա: Ո՞րն էր 1968 թ. ընդունված բրեժնևյան հայեցակարգի էությունը:

4. 1950–1960–ական թվականներին ո՞ր երկրներում կատարվեցին սոցիալիստական կարգերի արդյունավետ մոդել գտնելու փորձեր:

§ 6. ԽՈՐՀՐԴԱՅԻՆ ՎԵՐԱԿԱՌՈՒՅՈՒՄՆ ՈՒ ՍՈՑԻԱԼԻՍՏԱԿԱՆ ՀԱՄԱԿԱՐԳԻ ՓԼՈՒՋՄԱՆ ԳՈՐԾԸՆԹԱՅԸ

Արևելյան Եվրոպան խորհրդային վերակառուցման շրջանում:

Խորհրդային Միության վերակառուցումն անդրադարձավ Արևելյան Եվրոպայի սոցիալիստական երկրների զարգացման վրա: Մ. Գորբաչովի հռչակած նոր քաղաքական մտածողության կարևոր տարրերից էր սոցիալիստական երկրների հետ ԽՍՀՄ–ի հարաբերությունների վերանայումը: *Սոցիալիստական ճամբարի* փոխարեն սկսեց կիրառվել *սոցիալիստական համագործակցություն* անվանումը: 1985 թ. Գորբաչովը

առաջադրեց սոցիալիստական միասնացման նոր մոտեցումներ: ԽՍՀՄ–ը պատրաստ էր հրաժարվելու «ավագ եղբոր» դերից: Իսկ սոցիալիստական երկրների միջև հարաբերությունները պետք է հիմնվեին ոչ միայն փոխօգնության, այլև փոխշահավետության վրա:

1986 թ. այդ սկզբունքները հաստատվեցին սոցիալիստական համագործակցության անդամ երկրների կողմից: Մակայն այդ ծրագրի իրագործումը ձախողվեց: Անդամ երկրներից շատերը ձգտում էին

*Ռ. Ռեյգանի և Մ. Գորբաչովի
պաշտոնական հանդիպումը Ֆնտում.
19-ը նոյեմբերի, 1985 թ.*

կրճատելու սեփական ռազմական ծախսերը, ապրանքափոխանակումը կատարել համաշխարհային գներով՝ պահպանելով, սակայն, խորհրդային էժան հումքի և էներգակիրների մատակարարումը: Սոցիալիստական համագործակցության անդամները միասնական չէին նաև Խորհրդային Միության օրինակով իրենց երկրներում բարեփոխումներ անցկացնելու հարցում: Մի շարք երկրներում ԽՍՀՄ-ի նոր կուրսը բացասաբար ընդունվեց, քանզի հարվածում էր սոցի-

ալիստական երկրների քաղաքական-կուսակցական ղեկավարության շահերին: ԳԺՀ-ի առաջնորդ Է. Հոնեկերը նույնիսկ նշեց. «Եթե ձեր հարևանն իր փանը փոխում է պաստառները, ապա չի նշանակում, որ դուք էլ ձեր փանը պարտադիր պետք է վերանորոգում սկսեք»:

Իսկ Հունգարիայում, Լեհաստանում և Հարավսլավիայում խորհրդային վերակառուցումը խթանեց բարեփոխումների իրագործումը: Սկզբում դրանք ընթանում էին վերակառուցման և սոցիալիզմի նորացման կարգախոսների ներքո: Սակայն շուտով պարզ դարձավ, որ գոյություն ունեցող հասարակական-քաղաքական և տնտեսական համակարգի բարեփոխումն անհնար է:

Դեռ 1970-ական թթ. վերջերին և 1980-ական թթ. սկզբներին արևելաեվրոպական երկրների մեծ մասում ի հայտ էին եկել ընդդիմադիր կազմակերպություններ ու շարժումներ, որոնց գործունեությունը հետագայում պաշտոնապես արգելվել էր: Դրանցում էական դեր էր խաղում փոփոխություններ պահանջող և ազատականորեն տրամադրված մտավորականությունը: Չեխոսլովակիայում գործել էր «Խարտիա-77»-ը, Լեհաստանում՝ «Սոլիդարնոստր» («Համերաշխություն»), Բուլղարիայում՝ «Էկոլոգիստները» և այլն: Նրանք իրենց աջակցությունը հայտնեցին Մ. Գորբաչովին, քանզի

ակնհայտ էր, որ առանց ԽՍՀՄ-ում արմատական վերափոխումների անհնարին էր նաև վերափոխումների իրագործումն իրենց երկրներում: Արևելյան Եվրոպայի ցանկացած երկրում բարեփոխումների իրագործման փորձերը ուղղակի կճնշվեին այնպես, ինչպես դա արդեն արվել էր Հունգարիայում և Չեխոսլովակիայում:

Արևելաեվրոպական սոցիալիզմի ձախողումը: Սոցիալիստական համակարգի փլուզումն անխուսափելի էր: 1989–1990 թթ. Լեհաստանում և Հունգարիայում տեղի ունեցած ժողովրդավարական ընտրությունները այս երկրներում վերջակետ դրեցին սոցիալիստական կարգերին: Փոխարենը ձևավորվեցին առաջին ոչ կոմունիստական կառավարությունները:

Մյուս երկրներում սոցիալիստական կարգերի անկումն ընթացավ ավելի դրամատիկ պայմաններում: Գրաշուրահատուկ ազդանշանը դարձավ սոցիալիստական վարչակարգի փլուզումը **Արևելյան Գերմանիայում 1989 թ.:** Թեև ԳԺՀ-ի առաջնորդ Է. Հոներեկերը ամեն ինչ արեց արգելակելու համակարգի փլուզումը, սակայն հարկադրված էր տեղի տալ: Նույն թվականին զանգվածային ցույցերով ու գործադուլներով վերջակետ դրեցին սոցիալիստական վարչակարգերին նաև Չեխոսլովակիայում, Բուլղարիայում և Ռումինիայում:

1989 թ. Չեխոսլովակիայում հաստատվեց ազատական-ժողովրդավարական վարչակարգ: Իսկ **1993 թ.** Չեխոսլովակիան բաժանվեց երկու նոր պետությունների՝ **Չեխիա** և **Սլովակիա:** Փոփոխություններն առանց լուրջ ընդհարումների ընթացան նաև **Բուլղարիայում:**

Միայն **Ռումինիայի** մայրաքաղաք Բուխարեստում իրադարձությունները վերաճեցին զինված հակամարտության: Արդյունքում բռնատիրության խորհրդանիշ հանդիսացող Ռումինիայի առաջնորդ Ն. Չաուշեսկուն ու նրա կինը մահապատժի ենթարկվեցին:

Սակայն Ռումինիայում կատարվածը բացառություն էր: Սոցիալիստական համակարգի մյուս երկրներում սոցիալիստական վարչակարգի փլուզումն իրականացվեց անարյուն ճանապարհով, որի պատճառով հասարակարգի փոփոխությունները ստացան **թավշյա հեղափոխություններ** անվանումը:

Արդյունքում 1991 թ. պաշտոնապես լուծարվեցին սոցիալիստական համակարգը կրող սյուները՝ Վարշավյան պայմանագրի կազմակերպությունը և Տնտեսական փոխօգնության խորհուրդը:

Այսպիսով՝ 1989–1990 թթ. թավշյա հեղափոխությունների արդյունքում սոցիալիստական համակարգը Արևելյան Եվրոպայում փլուզվեց: Իսկ 1991 թ. Խորհրդային Միության փլուզումից հետո վերացավ նաև սո-

ցիալիստական համակարգը պահպանելու հնարավորությունը:

Հարավսլավիայի փլուզումը:

Սառը պատերազմից հետո փլուզվեց նաև էությանը սոցիալիստական, սակայն սոցիալիստական ճամբարի մեջ չմտնող Հարավսլավիան: Սակայն փլուզումը զուգակցվեց արյունահեղ հակամարտությանը: Հարավսլավիայի նորագույն պատմությունը ենթադրում էր նման զարգացումներ:

Երկրորդ աշխարհամարտից հետո ազատագրված Հարավսլավիայի առաջնորդ **Ի. Բրոզ Տիտոն** հանդես եկավ **Մեծ Հարավսլավիայի** ստեղծման առաջարկով: Տիտոն ծրագրում էր ստեղծել բալկանյան դաշնային պետություն՝ Բելգրադ կենտրոնով, որն իր մեջ ներառեր ինչպես Առաջին Հարավսլավիան, այնպես էլ Բուլղարիան և Ալբանիան՝ դաշնային հանրապետությունների կարգավիճակով: Սակայն Ալբանիայի և Բուլղարիայի ղեկավարության հետ տարաձայնությունների, ինչպես նաև Ի. Ստալինի և Ի. Բրոզ Տիտոյի միջև հարաբերությունների խզման պատճառով այն չիրագործվեց:

Արդյունքում ստեղծվեց Հարավսլավիայի Սոցիալիստական Դաշնային Հանրապետությունը (ՀՄԴՀ): Դաշնության կազմում ընդգրկված էին սոցիալիստական հանրապետություններ Սերբիան, Չեռնոգորիան, Սլովենիան, Խորվաթիան, Մակեդո-

նիան, Բոսնիա և Հերցեգովինան: Բացի դրանից՝ Սերբիայի կազմի մեջ էր մտնում նաև Կոսովոյի ինքնավար երկրամասը:

1991 թ. հունիսին իրենց անկախությունը հռչակեցին Խորվաթիան և Սլովենիան, իսկ նույն թվականի սեպտեմբերին՝ Մակեդոնիան: Իսկ արդեն 1992 թ. մարտին իր անկախությունը հռչակեց Բոսնիա և Հերցեգովինան: Այսպիսով՝ XX դարի վերջերին Հարավսլավիայի կազմից դուրս եկան վերջինիս վեց միութենական հանրապետություններից չորսը: Հիշյալ զարգացումները զուգակցվում էին ռազմական ընդհարումներով և էթնիկական գտումներով:

Հարավսլավիայի Սոցիալիստական Դաշնային Հանրապետության փլուզման արդյունքում 1992 թ. ի հայտ եկավ Հարավսլավիայի Միութենական Հանրապետությունը: Նրա կազմի մեջ էին մտնում երկու միութենական հանրապետություններ՝ Սերբիան և Չեռնոգորիան: 2003 թ. այն վերանվանվեց Սերբիայի և Չեռնոգորիայի Համադաշնային Պետական Միության (ՍՉՀՊՄ): Սակայն 2006 թ. մայիսին անցկացված հանրաքվեի արդյունքում Չեռնոգորիան հռչակեց իր անկախությունը՝ դուրս գալով ՍՉՀՊՄ –ի կազմից: Վերջինս դադարեց գոյություն ունենալուց: Իր անկախությունը հռչակեց նաև Սերբիան: Իրավական տեսանկյունից Կոսովոյի երկրամասը

մնում էր Սերբիայի կազմում, թեև դրա տարածքում էին տեղաբաշխված միջազգային խաղաղապահ ուժերը, իսկ երկրամասը պաշտոնապես ՄԱԿ-ի հովանավորության ներքո էր:

2008 թ. փետրվարի 17-ին Կոսովոյի խորհրդարանը միակողմանիորեն հռչակեց Սերբիայից անկախանալու և սուվերեն պետության՝ Կոսովոյի Հանրապետության կազմավորման մասին: Հաջորդ օրն իսկ Աֆղանստանը, Թայվանը և մի շարք եվրոպական պետություններ առաջինը ճանաչեցին այդ պետության անկախությունը: Կոսովոյի Հանրապետության անկախությունը ճանաչեցին նաև ԱՄՆ-ը, Ֆրանսիան, Մեծ Բրիտանիան,

Իտալիան և Գերմանիան: Կոսովոյի ինքնավարության ճանաչման դեմ հանդես եկան Իսպանիան, Կիպրոսը, Հունաստանը, Սլովակիան, Ռումինիան, Չինաստանը և Ռուսաստանը: Մակայն Սերբիան, հենվելով իր սահմանադրության վրա, շարունակում է դիտել Կոսովոն իբրև իր կազմի մեջ մտնող ինքնավար մարզ:

Այդուհանդերձ Կոսովոյի անկախության հռչակումն ու այդ անկախության ճանաչումն առաջատար մի շարք երկրների կողմից կարևոր նախադեպ էին իրենց ազգային ինքնորոշման իրավունքի իրագործմանը ձգտող բոլոր ժողովուրդների համար:

ՀԱՐՑԵՐ ԵՎ ԱՌԱՋԱԴՐԱՆՔՆԵՐ

1. Ինչ հակասություններ կային ԽՍՀՄ-ի և մյուս սոցերկրների միջև: Որո՞նք էին արևելաեվրոպական երկրներում սոցիալիստական հասարակարգից դժգոհության պատճառները:
2. Պարզաբանե՞ք Խորհրդային Միության վերակառուցման կուրսի ազդեցությունը սոցիալիստական համագործակցության երկրների վրա:
3. Ներկայացրե՞ք արևելաեվրոպական երկրներում թավշյա հեղափոխությունների ընթացքն ու արդյունքները:
4. Որո՞նք էին Հարավսլավիայի մասնատման հիմնական պատճառները: Ներկայացրե՞ք Հարավսլավիայի տրոհման գործընթացը: Երբ է առաջացել Կոսովոյի հիմնահարցը, ինչ լուծում է այն ստացել:
5. Համեմատե՞ք Կոսովոյի հիմնախնդիրը Արցախյան հիմնախնդրի հետ. ինչ նմանություններ և տարբերություններ կարող եք նշել:

§ 7. ԳԱՂՈՒԹԱՅԻՆ ՀԱՄԱԿԱՐԳԻ ՓԼՈՒԶՈՒՄԸ: ԵՐՐՈՐԴ ԱՇԽԱՐՀԸ

Գաղութային համակարգի փլուզման պատճառները: Գաղութային համակարգը ձևավորվել էր պատմության Նոր շրջանում՝ մեծ տերությունների միջև աշխարհի տարածքային-քաղաքական վերաբաժանման արդյունքում: Նորագույն շրջանի սկզբներին գաղութներն ու կիսագաղութները զբաղեցնում էին երկրագնդի տարածքի մոտ 70%-ը, որտեղ ապրում էր բնակչության երկու երրորդը: Երկրորդ աշխարհամարտից հետո աննախադեպ ընթացք ստացավ ապագաղութացման գործընթացը: Մետրոպոլիաների դեմ ուղղված կախյալ ժողովուրդների ազգային-ազատագրական շարժումը վերելք ապրեց դեռ աշխարհամարտի ժամանակ:

Պատերազմի տարիներին բազմաթիվ գաղութներ ոչ միայն դարձել էին պատերազմական գործողությունների թատերաբեմ, այլև ռազմակալվել էին: Կարճ ժամանակահատվածում Ճապոնիան վերահսկում էր նախկինում այլ տերությունների ենթակայության տակ եղած գաղութային տարածքները: Սակայն նույնիսկ այդ ժամանակավոր վերահսկողությունը սասանում էր հավատք եվրոպական կամ ամերիկյան գաղութարարների ամենակարողության հանդեպ: Ամրապնդվում էր ազգային ինքնագիտակցությունն, ու աճում էր անկախ զարգացման ձգտումը:

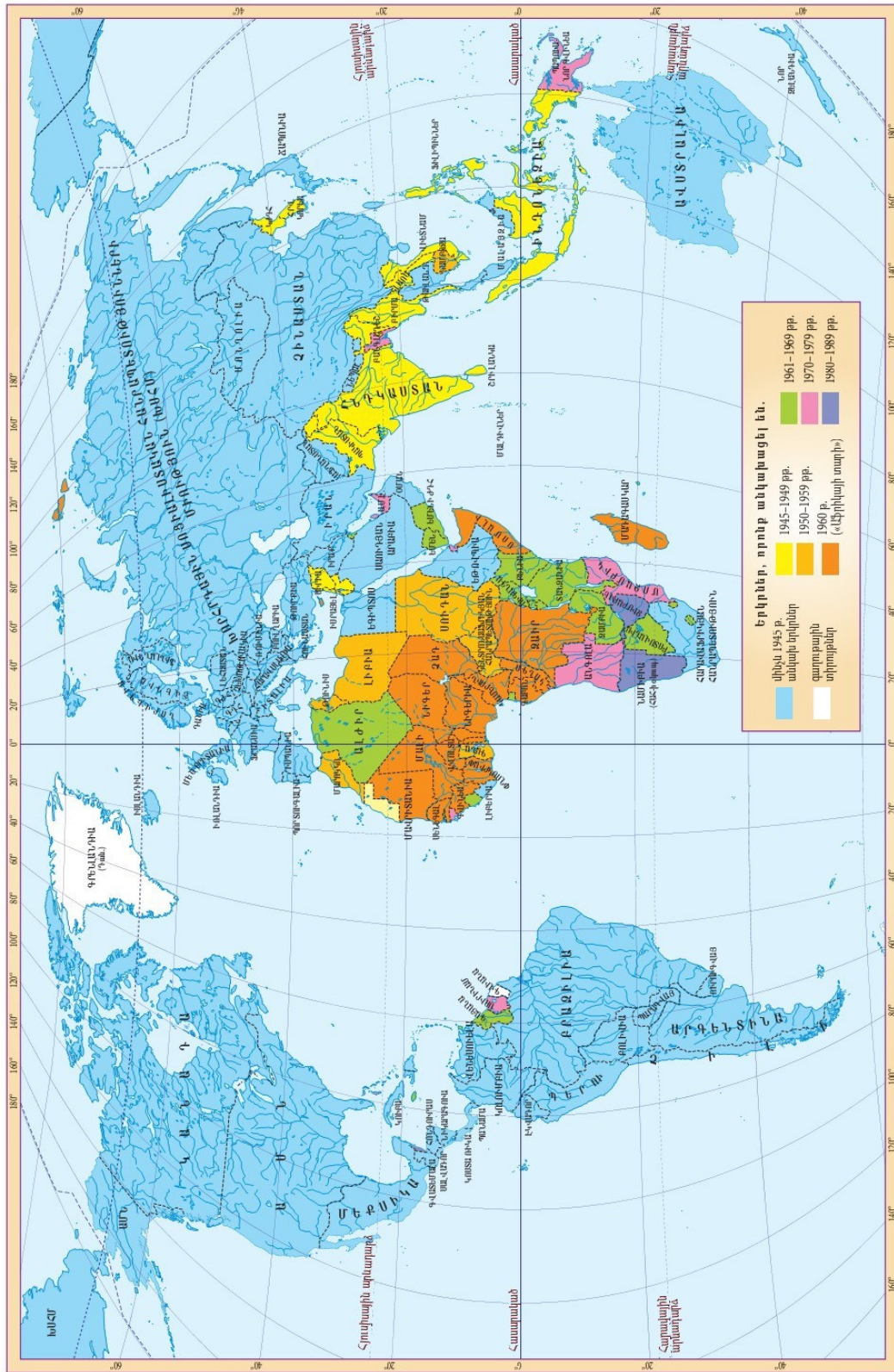
Բացի դրանից՝ աշխարհամարտի արդյունքում եվրոպական գաղութային տերությունները թուլացել էին թե՛ ռազմականապես, թե՛ տնտեսապես: Գաղութային պատերազմների և օկուպացիոն բանակ պահելու հետ կապված հնարավոր ծախսերը, ինչպես նաև հասարակական կարծիքը գաղութատեր երկրներին ստիպեցին ճկունություն հանդես բերել այս հարցում:

Կարևոր էր նաև այն հանգամանքը, որ ՄԱԿ-ի ստեղծման և ազգերի ինքնորոշման իրավունքի ճանաչման արդյունքում գաղութային և կախյալ երկրներն իրենց պայքարը համարում էին օրինական:

Միաժամանակ, ֆաշիստական և ռազմամոլական (միլիտարիստական) վարչակարգերի դեմ պայքարն ու վերջիններիս համընդհանուր պարտությունը իրենց հետ բերեցին ազատության և անկախության գաղափարների տարածում ամբողջ աշխարհում: Բացի դրանից՝ մարտնչող մետրոպոլիաներն իրենց համար դժվարին պատերազմական պայմաններում ձգտում էին ապահովելու գաղութային ժողովուրդների աջակցությունը՝ տալով նրանց պատերազմից հետո ապագաղութացման գործընթաց սկսելու վերաբերյալ խոստումներ:

Սակայն խնդիրը միայն բարի ու ազնիվ նպատակներով չէր բացա-

ՀԱՄԱՆԻԱՐ ՀԱՅՅԻՆ ԳԱՂՈՒԹԱՅԻՆ ՀԱՄԱԿԱՐԳԻ ՓԼՈՒՋՈՒՄԸ 1945-1989 թթ.

տրվում: XX դարի սկզբներին գաղութատիրությունն իբրև համընդհանուր շահագործման ձև իրեն սպառել էր: Այն ծանր բեռ էր դարձել առաջին հերթին արևմտյան մետրոպոլիսների համար: Արևմտյան քաղաքական շատ գործիչներ համոզված էին, որ գաղութային ժողովուրդների հետագա ճակատագրի ողջ պատասխանատվությունը պետք է դրվի հենց այդ ժողովուրդների ուսերին:

Այդպես ծնունդ առավ *նոր գաղութացման* գաղափարը: Դրա էությունն այն էր, որ արդյունաբերապես զարգացած երկրների ոչ մեծ խումբը շարունակելու էր շահագործել երկրագնդի բնական և մարդկային ռեսուրսները, սակայն արդեն նախկին գաղութների ձևական քաղաքական ինքնուրույնության ճանաչման պայմաններում:

Արևմտյան երկրների միջև մրցակցությունը նույնպես արագացնում էր ապագա գաղութացման գործընթացը: Օրինակ՝ համաշխարհային գերիշխանության ձգտող ԱՄՆ-ի շահերից էր բխում, որ հին գաղութային տերությունները հեռանային իրենց անդրծովյան տիրույթներից: Այդ դեպքում նրանց տեղը կարող էր զբաղեցնել ԱՄՆ-ը՝ որպես ռազմականապես և տնտեսապես ամենահզոր տերություն:

Ապագա գաղութացման կարևոր գործոն դարձավ նաև Խորհրդային Միության գլխավորությամբ ասպարեզ եկած համաշխարհային սո-

ցիալիստական համակարգը: Արևմուտք-Արևելք հակամարտության պայմաններում սոցիալիստական պետություններն ի դեմս ազգային-ազատագրական պայքարի ելած երկրների տեսնում էին Արևմուտքը թուլացնող կարևոր դաշնակիցների՝ նրանց ցուցաբերելով բազմաբնույթ աջակցություն: Չինաստանը նույնպես օգնում էր ազգային-ազատագրական պայքար ծավալող ժողովուրդներին ասիական տարածաշրջանում: Այսպիսով՝ կախյալ ժողովուրդները կարող էին հենվել առնվազն Խորհրդային Միության, ԱՄՆ-ի և Չինաստանի աջակցության վրա: Հետևաբար գաղութային կայսրությունների պահպանումն անհնարին դարձավ: Միաժամանակ հենց գաղութային երկրներում ձևավորվում էին մի շարք ներքին նախապայմաններ, որոնք նպաստում էին անկախության համար պայքարի ակտիվացմանը:

Տարիներ շարունակ գաղութատեր երկրները ձգտում էին առավելագույն շահույթ ստանալու ենթակա տարածքներից: Նրանք գաղութներում կառուցում էին հումքի արդյունահանման և թեթև արդյունաբերական ապրանքների արտադրության ձեռնարկություններ, օգտագործում տեղերում առկա էժան աշխատուժը: Դա իր հետ բերում էր բանկերի, երկաթուղիների ստեղծում, տեղի բանվորական և կառավարող կադրերի նախապատրաստում: Եվ դրանով իսկ տեղերում ձևավոր-

վում էր տնտեսական, սոցիալական և քաղաքական ենթակառուցվածք, որն անհրաժեշտ էր անկախ պետությունների կենսագործունեության համար:

Գաղութային վարչակազմերի գործունեությունն ուղեկցվում էր արևմտյան քաղաքակրթական արժեքների բռնի ներդրմամբ: Իսկ այդ արժեքները նաև հիմնված էին մասնավոր սեփականատիրական հարաբերությունների և ժողովրդավարության վրա: Սակայն կապիտալիստական կարգերը խորթ էին արևելյան հասարակությունների բնակչության մեծ մասի համար: Կոլեկտիվացման սկզբունքների ու պետական կարգավորման վրա հիմնված նրանց ավանդական կառույցն ամեն կերպ ընդդիմանում էր այն կոտրելու գաղութատերերի փորձերին: Օտար ծագում ունեցող նորամուծությունները չընդունելու ձգտումը նպաստում էր ժողովուրդների ազգային ինքնագիտակցության աճին և սեփական քաղաքակրթական հենքի վրա նրանց համախմբմանը:

Սրանք էին այն հիմնական պատճառները, որոնք XX դարի սկզբներին հանգեցրին ազգային-ազատագրական շարժման աննախադեպ աճին:

Գաղութային համակարգի փլուզումը և դրա հետևանքները: Գաղութային ժողովուրդների կողմից քաղաքական անկախության ձեռքբերումը տարբեր ձևերով էր ընթանում: Նախկին գաղութներից շատերն անկախու-

թյուն ստացան հարաբերականորեն խաղաղ ճանապարհով: Մյուսների դեպքում անկախությունը ձեռք բերվեց զինված պայքարի արդյունքում:

1944–1954 թթ. աշխարհի քարտեզի վրա հայտնվեցին 15 նորանկախ երկրներ: Դրանք հիմնականում Հարավային և Հարավարևելյան Ասիայի երկրներն էին, ինչպես նաև Հյուսիսային Աֆրիկայի որոշ արաբական պետություններ: Ապագաղութացման գործընթացը հատկապես ակտիվ բնույթ կրեց 1950–1960–ականներին: Այդ շրջանում փլուզվեցին անգլիական, ֆրանսիական և բելգիական գաղութային կայսրությունները:

Հատկապես մեծ թվով նոր պետություններ ի հայտ եկան Աֆրիկայում: Որոշ չափով ձգձգվեց պորտուգալական գաղութների անկախացումը: Սակայն պորտուգալական գաղութային կայսրությունը ևս դադարեցրեց իր գոյությունը 1970–ական թթ. կեսերին: Գաղութային համակարգը փլուզվեց:

Գաղութային համակարգի փլուզումն ունեցավ որոշակի **փնթեսալիան** և **քաղաքական** հետևանքներ:

Պետական անկախության շնորհումը չէր նշանակում ինքնաբերաբար տնտեսական անկախության ձեռքբերում: Նորանկախ երկրների կախվածությունն արտաքին առևտրից բերեց նրան, որ իշխանությունը շարունակում էր իր ձեռքում պահել տեղական առևտրական վերնախավը, որը լուրջ շահույթներ էր

ստանում ներմուծվող ապրանքների վաճառքից: Նորանկախ պետությունների մեծ մասի բնակչության կենսամակարդակը գրեթե չփոխվեց անկախության հասնելուց հետո: Ավելին՝ նրանցից շատերը կորցրին արտահանման նախկին շուկաները, քանզի գաղութատեր երկրներն էին ապահովում իրենց մուտքն այդ շուկաներ: Արդյունքում նախկին գաղութների մասնաբաժինը միջազգային ապրանքաշրջանառության մեջ նվազեց:

Գաղութային համակարգի փլուզումը լրջորեն անդրադարձավ նաև գաղութային տերությունների տնտեսության վրա: Նախկին գաղութներից բնակչության ներգաղթի արդյունքում լրջորեն փոխվեց Արևմտյան Եվրոպայի երկրների բնակչության ազգային կազմը: Հիմնականում անօրինական ներգաղթողների ներհոսքն իր հետ բերեց նաև լուրջ տնտեսական խնդիրներ՝ կապված աշխատատեղերի հետ:

Աշխարհի քարտեզի վրա հայտնվեցին ավելի քան ութ տասնյակ նորանկախ երկրներ: Ի հայտ եկավ նաև **երրորդ աշխարհը**: Միաժամանակ նախկին կայսերական կենտրոնները փորձեցին ստեղծել նախկին գաղութները միասնացնող կազմակերպություններ: Հաճախ նախկին գաղութները ողջունում էին նման զարգացումները: Բանն այն է, որ կայսրության տարբեր հատվածների միջև ձևավորվել էին առևտրատնտեսական հաստատուն կապեր, որոնք

խզելը նպատակահարմար չէր: Կայսրության ժողովուրդներն ունեին ընդհանուր մշակութային ժառանգություն և աշխարհայացքային ընդհանրություններ, ինչը նրանց թույլ էր տալիս գիտակցել մեկուսացման բացասական հետևանքները: Մետրոպոլիսն նույնպես ձգտում էր իր ազդեցության տակ պահելու կայսրության նախկին անդամներին:

Երրորդ աշխարհի ձևավորումը:

Նորանկախ երկրները բաժանվեցին երկու խմբի՝ կապիտալիստական և սոցիալիստական կողմնորոշման երկրների: Կողմնորոշումը կախված էր այն իրողությունից, թե տվյալ երկիրը որտեղից էր ստանում տնտեսական օգնությունն ու սպառազինությունը, և որտեղ էին պատրաստություն անցնում նրա ինժեներական ու գինվորական կադրերը: Այդուհանդերձ, կար նաև մեկ այլ տարբերակ՝ ընտրել զարգացման այս կամ այն ուղին, սակայն չդառնալ երկու ճամբարների միջև խաղաքարտ: Այս գաղափարի հետևորդները նախկին գաղութային աշխարհի տեղում ձգտում էին ստեղծելու նոր՝ **երրորդ աշխարհը**:

«Երրորդ աշխարհն» ընդհանրացնող հասկացություն է, որ բնորոշում է հիմնականում այն երկրները, որոնք ապագաղութացման բովով են անցել վերջին երկու հարյուրամյակի ընթացքում: Ինքնին «երրորդ աշխարհ» հասկացությունն առաջին անգամ

Դագ Համնարշեղը

քաղաքական շրջանառության մեջ է դրել ՄԱԿ-ի գլխավոր քարտուղար **Դ. Համնարշեղը** (1953–1961 թթ.)՝ բնորոշելու համար Ասիայի և Լատինական Ամերիկայի աղքատ երկրները: Սակայն հետագայում այս հասկացությամբ էին բնորոշում երկրներ աշխարհի պայմաններում ինքնուրույն դիրքորոշում ունեցող երկրները:

Երրորդ աշխարհը մերժում էր երկու մասի բաժանված աշխարհի երևույթը, որտեղ կշիռ ունեին միայն ԱՄՆ-ն ու ԽՍՀՄ-ը: Մյուս բոլոր երկրները պետք է ընտրություն կատարեին՝ կանգնելով բաժանարար գծի այս կամ այն կողմում: Աշխարհի այդ հատվածը չէր վստահում միջուկային զենքին տիրապետող ու այն բազմապատկող գերտերություններին: Նրանք մերժում էին վերջիններիս պնդումներն այն մասին, թե ժողովրդավարական կապիտալիզմն

ու կոմունիզմը այն իդեալական կենսակերպն են, որ մյուսներն ուղղակի պետք է ընդօրինակեն ու պատճենեն:

Ասիայի ու Աֆրիկայի նորաստեղծ պետությունների զգալի մասի որոշումը՝ չկապել իրենց ճակատագիրը գերտերություններից և ոչ մեկի հետ, ձևավորվել է **Ջ. Ներուի** ազդեցության շնորհիվ: Ներուն իրատեսորեն համատեղեց արևմտյան ազատական և ժողովրդավարական արժեքները ԽՍՀՄ-ի կողմից իրագործված արդյունաբերականացման բնագավառում ունեցած ձեռքբերումների նկատմամբ հարգանքի ու համակրանքի հետ: Միաժամանակ նա արգահատանքով էր նայում թե՛ Ստալինի բռնակալությանն ու ոստիկանական վարչակարգին, թե՛ մաքրարտիզմի դաժանությանը ԱՄՆ-ում:

Սա երրորդ աշխարհի երկրների չեզոք ուղու քաղաքականության սկիզբն էր: Նրանց դիրքորոշման հիմքում ընկած էր սառը պատերազմում չեզոքություն պահպանելու հայեցակարգը: Նրանք պետք է հավասար հեռավորություն պահպանեին երկու կողմերի նկատմամբ, միաժամանակ հանդես գային միջնորդի դերում մեծ տերությունների միջև՝ փորձելով մեղմել վտանգավոր անհամաձայնությունները: Նոր պետությունները ձգտում էին խուսափելու սառը պատերազմից, սակայն չէին ցանկանում հայտնվել համաշխարհային քաղաքականությունից դուրս: Նրանց թիվն ու կշիռը աշխարհում

էականորեն աճեցին հատկապես Աֆրիկայի և Ասիայի երկրների կողմից անկախության ձեռքբերումից հետո:

Թե՛ ԱՄՆ-ը, թե՛ ԽՍՀՄ-ը սկզբնական շրջանում բացասական դիրքորոշում ունեին չեզոքության հետևող երրորդ աշխարհի երկրների նկատմամբ: Սակայն հետագայում նրանք փոխեցին իրենց դիրքորոշումը: Միջազգային ասպարեզում չմիացած կամ երրորդ աշխարհի երկրների գործունեությունը բերեց այն համոզման, որ չի կարելի դատողություններ անել այդ երկրների վերաբերյալ՝ ելնելով կոմունիզմի և հակակոմունիզմի պարզունակ չափանիշներից:

Այսպիսով՝ XX դարի երկրորդ կեսին փլուզվեց գաղութային համակարգը: Ի հայտ եկավ երրորդ աշխարհը, որը եկավ լրացնելու երկրներ աշխարհակարգի պայմաններում

գործող առաջին և երկրորդ աշխարհներին: ԱՄՆ-ի ազդեցության տակ գտնվող արևմտյան ժողովրդավարական ու զարգացած երկրների խմբավորումը ստացավ *առաջին աշխարհ* կամ *արևմտյան խմբավորում* անվանումը: ԽՍՀՄ-ի ազդեցության տակ գտնվող սոցիալիստական երկրները միավորող ճամբարը ստացավ *երկրորդ աշխարհ* կամ *արևելյան խմբավորում* անվանումը: Իսկ աշխարհի բնակչության մեծ մասը կազմող՝ երկու բևեռներին կամ խմբավորումներին չհարող մյուս բոլոր երկրները որակվեցին իբրև երրորդ աշխարհ: Երրորդ աշխարհի երկրներին հաջողվեց ստիպել ԽՍՀՄ-ին ու ԱՄՆ-ին՝ համաաշխարհային քաղաքականության մեջ ընկալելու իրենց այն դերում, որ նորանկախ երկրներն էին իրենց համար ընտրել:

ՀԱՐՑԵՐ ԵՎ ԱՌԱՋԱԴՐԱՆՔՆԵՐ

1. Վերհիշե՛ք, թե երբ է առաջացել գաղութային համակարգը, և ինչ խոշոր գաղութատեր երկրներ կային: Ներկայացրե՛ք գաղութային համակարգի փլուզման հիմնական պատճառները: Բացատրե՛ք նոր գաղութացման գաղափարի էությունը:
2. 1944–1954 թթ. քանի՞ երկիր անկախացավ և ո՞ր տարածաշրջաններում: Ե՞րբ վերջնականապես փլուզվեցին գաղութային կայսրությունները:
3. Որո՞նք էին գաղութային համակարգի փլուզման տնտեսական և քաղաքական հետևանքները:
4. Ինչո՞ւ գաղութային կայսրությունների կործանումից հետո հետգաղութային կամ համագործակցության կազմակերպություն ստեղծելու գաղափար առաջացավ: Պարզաբանե՛ք «երրորդ աշխարհ» հասկացության բովանդակությունը:

ԳԼՈՒԽ 9. ՄԻԱՄՆԱՅՄԱՆ ՄԻՏՈՒՄՆԵՐՆ ՈՒ ՄԻՋԱԶԳԱՅԻՆ ԿԱՌՈՒՅՑՆԵՐԸ

§ 1. ՄԻԱՎՈՐՎԱԾ ԱԶԳԵՐԻ ԿԱԶՄԱԿԵՐՊՈՒԹՅՈՒՆԸ

Հետպատերազմյան աշխարհի բնորոշ գծերից մեկը տարածաշրջանային միասնացման (ինտեգրման) զարգացումն էր: XX դ. երկրորդ կեսին ստեղծվեցին բազմաթիվ միջազգային կառույցներ: Երկրորդ աշխարհամարտին հաջորդած ժամանակաշրջանում ի հայտ եկան ՄԱԿ-ը, ՆԱՏՕ-ն, Միջազգային արժույթային հիմնադրամը, Համաշխարհային բանկը: Դրվեցին ներկայիս Եվրոպական միության և Տնտեսական համագործակցության ու զարգացման կազմակերպության հիմքերը: Այդ ժամանակ ստեղծվեցին նաև ներկայումս գոյություն չունեցող երկու կազմակերպություններ՝ Տնտեսական փոխօգնության խորհուրդը և Վարշավյան պայմանագրի կազմակերպությունը: Նախկին ԽՍՀՄ կազմի մեջ մտնող 15 հանրապետություններից 11-ը 1991 թ. դեկտեմբերին սկիզբ դրեցին միջազգային համագործակցության նոր կառույցի՝ ԱՊՀ-ի գոյությանը:

ՄԱԿ-ի ստեղծումը: Միավորված ազգերի կազմակերպության (ՄԱԿ) ստեղծումը հնարավոր դարձավ աշխարհամարտի ընթացքում ֆաշիզմի դեմ միավորված պետությունների համատեղ ջանքերի արդյունքում:

ՄԱԿ-ը փոխարինեց Ազգերի լիգային: «Միավորված ազգեր» անվանումն առաջ քաշեց ԱՄՆ-ի նախագահ **Ֆ. Ռուզվելտը:** Այն առաջին անգամ օգտագործվեց 1942 թ. հունվարի 1-ին ստորագրված Միավորված ազգերի հռչակագրում: Ըստ հռչակագրի՝ 26 պետություններ պարտավորվում էին շարունակել համատեղ պայքարն ընդդեմ հիտլերյան խմբավորման երկրների:

Յալթայի խորհրդածոլովում որոշվեց, որ ՄԱԿ-ի հիմնադիր կոնֆերանսին կարող են մասնակցել միավորված ազգերը՝ 1945 թ. փետրվարի դրությամբ ամրագրված կազմով, և միացած ազգերը: Վերջիններս այն պետություններն էին, որոնք կոնֆերանսի պահին խզել էին դիվանագիտական և տնտեսական հարաբերությունները ֆաշիստական խմբավորման երկրների հետ, սակայն պատերազմ պետք է հայտարարեին ընդհանուր թշնամուն մինչև 1945 թ. մարտի 1-ը:

ՄԱԿ-ի հիմնադիր կազմ մտան հակահիտլերյան միության 51 անդամ երկրներ: **ՄԱԿ-ի կանոնադրությունն ուժի մեջ մտավ 1945 թ. հոկտեմբերի 24-ին,** և այդ օրն ամրագրվել ու նշվում է որպես **ՄԱԿ-ի օր:**

ՄԱԿ-ի նպատակներն են.

- խաղաղության և միջազգային անվտանգության պահպանում և սպառնալուծում,
- ազրեսիվ գործողությունների ճնշում,
- միջազգային բնույթի վիճելի խնդիրների կարգավորում խաղաղ եղանակով,
- պետությունների միջև բարեկամական հարաբերությունների զարգացում,
- տնտեսական, սոցիալական և հումանիտար բնույթի խնդիրների կարգավորում,
- մարդու իրավունքների և ազատությունների խրախուսում ու պարածում՝ անկախ ռասայից, սեռից, լեզվից ու կրոնից:

ՄԱԿ-ի պաշտոնական լեզուներ ճանաչվեցին անգլերենը, իսպաներենը, չինարենը, ռուսերենը և ֆրանսերենը:

Ներկայումս ՄԱԿ-ի անդամ է շուրջ 200 երկիր: 1992 թ. մարտի 2-ին ՄԱԿ-ի անդամ դարձան Հայաստանի Հանրապետությունն ու Ադրբեջանը, իսկ նույն թվականի հուլիսի 31-ին՝ Վրաստանը:

ՄԱԿ-ի կառույցը: ՄԱԿ-ի կառույցում կարևորագույն տեղ է գրավում **Անվտանգության խորհուրդը** (ԱԽ): Այն կրում է միջազգային խաղաղության և անվտանգության պահպանման հիմնական պատասխանատվությունը: ԱԽ-ն իրավասու է որոշում ընդունելու միջազգային պատժա-

ՄԱԿ-ի գլխավոր գրասենյակը Նյու Յորքում

միջոցների կիրառման, խաղաղապահ ուժերի առաքման և ռազմական գործողությունների իրագործման վերաբերյալ:

Անվտանգության խորհուրդը կազմված էր 15 անդամներից՝ **5 մշտական** (ԱՄՆ, ԽՍՀՄ (այժմ՝ Ռուսաստանի Դաշնություն), Մեծ Բրիտանիա, Ֆրանսիա, Չինաստան) և **10 ժամանակավոր:** Խորհրդի ոչ մշտական անդամներն ընտրվում են երկու տարի ժամկետով:

ՄԱԿ-ի Անվտանգության խորհրդի գործունեության կարևոր սկզբունքներից է նրա 5 մշտական անդամների միաձայնությունն ու վետոյի իրավունքը: Ազրեսիան կանխելու,

խաղաղությունն ապահովելու և այլ կարևոր հարցերի առնչվող քվեարկության ժամանակ հնգյակը պետք է լինի միաձայն: Միայն այդ դեպքում որոշումն ընդունված կհամարվի:

Գլխավոր ասամբլեան ՄԱԿ-ի ներկայացուցչական գլխավոր մարմինն է, որտեղ ներկայացված են կազմակերպության անդամ բոլոր երկրները: ՄԱԿ-ի **Գլխավոր ասամբլեան** ընտրում է Անվտանգության խորհրդի ոչ մշտական անդամներին, Տնտեսական և սոցիալական խորհրդի անդամներին, ՄԱԿ-ի գլխավոր քարտուղարին, ՄԱԿ-ի Միջազգային դատարանի անդամներին, համակարգում է համագործակցությունը տնտեսական, սոցիալական, մշակութային և հումանիտար բնագավառներում:

ՄԱԿ-ի կառույցում մեծ է նաև **Քարտուղարության** դերը: Այն կազմակերպության ամենօրյա աշխատանքներն իրագործող և ողջ աշխարհում գործունեություն ծավալող միջազգային անձնակազմն է: Քարտուղարության բաժանմունքները տեղակայված են ինչպես ՄԱԿ-ի նյույորքյան կենտրոնական հաստատություններում, այնպես էլ այլ երկրներում տեղաբաշխված շտաբկայաններում: Քարտուղարությունը ապահովում է ՄԱԿ-ի մարմինների աշխատանքը, իրագործում նյութերի տպագրումն ու տարածումը, արխիվների պահպանումը, հրատարակում է անդամ պետությունների կնքած միջազգային պայմանագրերը:

Քարտուղարությունը գլխավորում է ՄԱԿ-ի գլխավոր քարտուղարը: Նա նշանակվում է Գլխավոր ասամբլեայի կողմից 5 տարի ժամկետով և վերընտրվելու իրավունք ունի:

ՄԱԿ-ի շրջանակներում կարևորագույն դերակատարում ունի ՄԱԿ-ի **Միջազգային դատարանը**, որն իր գործունեությունը սկսել է 1946 թ.: Դատարանը քննարկում է պետությունների միջև տարածքային, սահմանային և այլ բնույթի վեճերը, ռազմական ուժի ապօրինի կիրառման խնդիրները, խորհուրդներ տալիս ՄԱԿ-ի Անվտանգության խորհրդին, Գլխավոր ասամբլեային և ՄԱԿ-ի մյուս մարմիններին: Դատական գործի կողմ կարող է հանդիսանալ միայն պետությունը. ֆիզիկական և իրավաբանական անձինք ՄԱԿ-ի Միջազգային դատարան դիմելու իրավունք չունեն: Իր գործունեության ընթացքում դատարանը ոչ միայն էական ներդրում ունեցավ մի շարք իրավական սկզբունքների զարգացման գործում, այլև նպաստեց տարբեր պետությունների միջև եղած սուր վիճարանությունների կարգավորմանը:

ՄԱԿ-ի կարևորագույն կառույցներից է **Տնտեսական ու սոցիալական խորհուրդը**, որը համակարգում է համագործակցությունը տնտեսական ու սոցիալական ոլորտներում:

ՄԱԿ-ի հովանու ներքո ստեղծվել են նաև տնտեսական կայունացման մի շարք կառույցներ ու հաստատություններ՝ Միջազգային արժույթային հիմնադրամը և Վերակառուցման ու

զարգացման միջազգային բանկը:

Միաժամանակ ՄԱԿ-ի կառույցում էական դեր ունեն մասնագիտացված հաստատությունները: Սրանք ներառում են ինչպես ՄԱԿ-ի կողմից ստեղծված ինքնուրույն միջազգային կազմակերպություններն ու կառույցները (ՅՈՒՆԵՍԿՕ, Ատոմային էներգիայի միջազգային գործակալություն (ՄԱԳԱՏԷ), Առողջապահության համաշխարհային կազմակերպություն, Համաշխարհային առևտրի կազմակերպություն և այլն), այնպես էլ առանձին ծրագրերն ու հիմնադրամները:

ՄԱԿ-ի խաղաղասպահ առաքելությունները: Մեծ է ՄԱԿ-ի դերը միջպետական և ներպետական հակամարտությունների կարգավորման կամ սառեցման գործում: Միայն 1948–1991 թթ. ընթացքում ՄԱԿ-ի կողմից իրագործվել է խաղաղության հաստատմանն ուղղված 23 գործողություն: Սառը պատերազմից հետո տեղ գտած տարաբնույթ հակամարտությունների պայմաններում ՄԱԿ-ը կանգնեց նոր մարտահրավերների առջև: ՄԱԿ-ի խաղաղարար ներուժի մեծացման առումով հատկապես հուսադրող էր Պարսից ծոցում և Նամիբիայում տեղ գտած հակամարտությունների կարգավորման գործում նրա խաղացած դերը: 1990 թ. լիազորելով Քուվեյթը զավթած Իրաքի դեմ բազմազգ զինված ուժերի ռազմական գործողությունները՝ ՄԱԿ-ի Անվտանգության խորհուրդը

ցույց տվեց իր կամքը ագրեսորին պատժելու հարցում: Նամիբիայի հակամարտությունը նույնպես կարգավորվեց նվազագույն կորուստներով, երբ բանակցային գործընթացի մեջ ներգրավվեցին հակամարտող բոլոր կողմերը:

Դրա հետ մեկտեղ Լիբերիայում, Մոնալիում, Ռուանդայում և այլուր ՄԱԿ-ը լիովին դրսևորեց իր անգորությունը: Համաշխարհային հանրությունը տարիներ շարունակ ուղղակի հետևում էր նախկին Հարավսլավիայում տեղի ունեցող արյունալի իրադարձություններին՝ չունենալով լուրջ դերակատարում դրանց կարգավորման գործում: ՄԱԿ-ն արդյունավետ է գործում միայն այն ժամանակ, երբ ձեռնարկվող քայլերի բեռն ու պատասխանատվությունը ստանձնում են մեծ տերությունները, և նրանց միջև գերիշխում է համաձայնության մթնոլորտը: Ավելին՝ ՄԱԿ-ի կողմից թույլատրված առնվազն երեք ռազմական գործողություններ իրագործվել են ոչ թե ՄԱԿ-ի հովանու ներքո, այլ ԱՄՆ-ի անմիջական ղեկավարությամբ: Այդ շարքին են դասվում ռազմական գործողությունները Կորեայում (1950–1953 թթ.), Իրաքում (1990–1991 թթ.) և Մոնալիում (1992–1993 թթ.):

Այսպիսով՝ Երկրորդ համաշխարհային պատերազմին հաջորդած սառը պատերազմի ողջ ժամանակահատվածում և դրանից հետո ՄԱԿ-ը ունեցել է մեծ դերակատարում: Թե՛ երկբևեռ, թե՛ միաբևեռ աշխարհա-

կարգի պայմաններում միջազգային խաղաղության և անվտանգության, մարդասիրական ու խաղաղարար առաքելությունների, սոցիալ-տնտեսական և այլ բնագավառներում ՄԱԿ-ի ու նրա տարբեր կառույցների ձեռքբերումները շոշափելի էին:

Նույնիսկ շահերի սուր ընդհարման և հակամարտության պայմաններում տերությունները հարկադրված էին պայքար մղել ստեղծված միջազգային կազմակերպությունների ու համաձայնեցված որոշումների շրջանակներում:

ՀԱՐՑԵՐ ԵՎ ԱՌԱՋԱԴՐԱՆՔՆԵՐ

1. Ներկայացրե՛ք ՄԱԿ-ի ստեղծման գործընթացը: Ի՞նչ ընդհանրություն կար ՄԱԿ-ի և Ազգերի լիգայի միջև: Ինչո՞ւ է ՄԱԿ-ի օրը նշվում հոկտեմբերի 24-ին: Որո՞նք են ՄԱԿ-ի նպատակները: Վերհիշե՛ք, թե երբ է Հայաստանի Հանրապետությունը դարձել ՄԱԿ-ի անդամ:

2. Գծապատկերի միջոցով ներկայացրե՛ք ՄԱԿ-ի կառույցը: Ի՞նչ գործառույթներ է իրականացնում այդ կառույցներից յուրաքանչյուրը: Ինքնուրույն պարզե՛ք, թե ով է ներկայումս ՄԱԿ-ի գլխավոր քարտուղարը:

3. Ներկայացրե՛ք ՄԱԿ-ի խաղաղապահ առաքելությունները:

4. Գնահատե՛ք ՄԱԿ-ի գործունեությունը: Վերհանե՛ք ՄԱԿ-ի դերն ու նշանակությունը նորագույն պատմության մեջ:

§ 2. ՄԻԱՄՆԱՑՄԱՆ ՄԻՏՈՒՄՆԵՐԸ: ԵՎՐՈՊԱԿԱՆ ՄԻԱՄՆԱՑՈՒՄԸ

Եվրոպայի միավորման գաղափարը XX դարի առաջին կեսին: Եվրոպայի միավորման գաղափարը դարերի պատմություն ունի: Սակայն XX դարում Եվրոպայի սերտացման և միասնացման գործընթացի պայմանական մեկնակետ կարելի է համարել գերմանացի պատմաբան, պանգերմանիստ *Ֆրիդրիխ Նոյմանի* (1860–1919 թթ.)՝ 1915 թ. հրատարակված «Կենտրոնական Եվրոպա» աշխատությունը: Միանգամայն բնական էր, որ իր մասշտաբներով ազգային պետություններին գերազանցող եվրոպական քաղաքական

միության ձևավորման գաղափարը ծնվեց Եվրոպայի կենտրոնում հենց այն ժամանակ, երբ պատերազմ էր ընթանում: Բնական էր նաև այն, որ գերմանացի պատմաբանը հատկապես կարևորում էր վերազգային մաքսային միության ստեղծումն ու հասարակական կյանքի մյուս բնագավառներում համագործակցության ծրագրերի իրագործումը:

Երկու աշխարհամարտերի միջև ընկած ժամանակահատվածում Կենտրոնական Եվրոպայի վերաբերյալ Նոյմանի գաղափարը վերցվեց և ընդունվեց մայրցամաքի հասարա-

կական և քաղաքական այլ գործիչների կողմից և վերածվեց *Պան-Եվրոպայի*՝ ընդհանուր եվրոպական միության գաղափարի: Պան-Եվրոպան, ինչպես և Նոյմանի Կենտրոնական Եվրոպան, պետք է հիմնվեր մաքսային միության սկզբունքի վրա:

1926 թ. Վիեննայում կայացավ առաջին պանեվրոպական վեհաժողովը, որի արդյունքում ստեղծվեց պանեվրոպական միությունը: Իր ձեռքը վերցնելով նախաձեռնությունը՝ 1929 թ. Եվրոպական միության ստեղծման գաղափարն առաջադրեց Ֆրանսիայի արտաքին գործերի նախարար *Ա. Բրիանը* (1862–1932): Ֆրանսիան մտադիր էր Եվրոպայում իր քաղաքական դիրքերն ամրապնդել նաև Պան-Եվրոպայի՝ Եվրոպայի միավորման գաղափարի իրագործման ճանապարհով:

Մեկ տարի անց ֆրանսիական կառավարությունը պաշտոնապես առաջադրեց Եվրոպական դաշնային միություն ստեղծելու գաղափարը: Խոսքը վերաբերում էր եվրոպական պետությունների այնպիսի քաղաքական միության ստեղծմանը, որը կարողանար դիմակայել քաղաքական, տնտեսական և սոցիալական տեսակետից եվրոպական աշխարհին սպառնացող վտանգին: Ըստ էության, Ա. Բրիանը հանդես եկավ Եվրոպայի միացյալ նահանգների կամ Պան-Եվրոպայի ստեղծման առաջարկով: Հիշյալ մտահղացման համաձայն՝ այն պետք է լիներ համադաշնային կամ դաշնային պետություն, որը կհակազդեր

ԱՄՆ-ի քաղաքական, տնտեսական և Խորհրդային Միության գաղափարախոսական ու քաղաքական ծավալմանը, ինչպես նաև «քաղաքական, տնտեսական ու սոցիալական տեսակետից եվրոպական աշխարհին սպառնացող վտանգին» ընդհանրապես: Ենթադրվում էր, որ Պան-Եվրոպայի մեջ չպետք է մտներ Մեծ Բրիտանիան, որի շնորհիվ հիշյալ կառույցում Ֆրանսիան պետք է գերիշխող դիրքեր գրավեր: Փոխարենը Պան-Եվրոպայի գաղափարը (խորհրդային ծավալմանը դիմակայելու մտադրությունների հստակեցման շնորհիվ), ֆրանսիական կողմի կարծիքով, պետք է երաշխավորեր մյուս երկրների աջակցությունը ֆրանսիական առաջարկին: Սակայն քանի որ պլանը կնպաստեր Եվրոպայում Ֆրանսիայի ազդեցության ուժեղացմանը, իսկ Բրիտանիայի մասնակցության հարցը ևս անորոշ էր, մյուս երկրները բացասաբար արտահայտվեցին Բրիանի առաջարկի կապակցությամբ, և այս նախաձեռնությունը նույնպես հաջողություն չունեցավ: Իսկ արդեն 1933 թ. Գերմանիայում նացիստների գալը իշխանության գլուխ զգալիորեն նվազեցրեց Պան-Եվրոպայի գաղափարի գրավչությունը: Գաղափարի իրագործումը հետաձգվեց մինչև Երկրորդ աշխարհամարտի ավարտը:

Եվրոպական միասնացումը:

Երկրորդ աշխարհամարտից հետո վերստին կյանքի կոչվեց Եվրոպական դաշնային միության (Եվրոպայի

միացյալ նահանգների) կամ Պան-Եվրոպայի (համաեվրոպականության) գաղափարը:

Եվրոպական տնտեսական համագործակցության ձևավորման գլխավոր պատճառները արևմտյան և արևելյան խմբավորումների միջև հակամարտությունն ու մրցակցությունն էին: Բացի դրանից՝ արևմտաեվրոպական երկրները ձգտում էին ամրապնդելու իրենց դիրքերը հետպատերազմյան աշխարհի մի շարք տնտեսական կենտրոնների (ԱՄՆ, Ճապոնիա, սոցիալիստական համագործակցություն) առկայության պայմաններում: Միաժամանակ ակնհայտորեն զգացվում էր Արևմտյան Եվրոպայում միջպետական հակասությունները (օրինակ՝ Ֆրանսիայի և Գերմանիայի միջև) կարգավորելու անհրաժեշտությունը:

Արևմտաեվրոպական միասնացման մեջ շահագրգռված էին նաև եվրոպական մոնոպոլիաները: Հետպատերազմյան տասնամյակներում բանկային և արդյունաբերական կապիտալը գնալով վերագգային բնույթ էր ստանում: Ձևավորվել էր վերագգային կորպորացիաների ցանց, որի համար պետական սահմանները խոչընդոտող արգելք էին դարձել:

1951 թ. ստեղծվեց Աձխի և պողպատի եվրոպական միավորումը (ԱՊԵՄ), որի մեջ մտան 6 երկրներ: 1957 թ. ԳԴՀ-ն, Ֆրանսիան, Իտալիան, Բելգիան, Նիդերլանդները և Լյուքսեմբուրգը ստորագրեցին Եվրոպական տնտեսական **համագործակցության (ԵՏՀ)** ստեղծման վերա-

բերյալ պայմանագիրը: Հետագայում ԵՏՀ-ին միացան Մեծ Բրիտանիան, Դանիան, Իռլանդիան, Հունաստանը, Իսպանիան և Պորտուգալիան:

ԵՏՀ-ի մասնակիցները հիմնեցին նաև Ատոմային էներգիայի եվրոպական համագործակցությունը՝ Եվրատոմը: 1967 թ. սկսած՝ այս երեք կառույցները (ԵՏՀ, ԱՊԵՄ և Եվրատոմ) անցան միասնական ղեկավարության տակ՝ **Եվրոպական համագործակցություն կամ ընկերակցություն** անվամբ (շտաբ-կայանը՝ Բելգիայի մայրաքաղաք Բրյուսել): 1970-ական թթ. վերջերին սկսեցին անցկացվել Եվրախորհրդարանի ուղղակի ընտրություններ: Հիմնվեց նաև Եվրոպական դատարանը:

1992 թ. Հոլանդիայի Մաաստրիխտ քաղաքում Եվրոպական ընկերակցության պետությունների ղեկավարները ստորագրեցին միության վերաբերյալ պայմանագիր: Պայմանագիրը հստակեցնում էր եվրոպական միասնացման երեք հենասյուները՝ տնտեսական և արժույթային միությունը, ընդհանուր արտաքին քաղաքականությունը, համագործակցությունը արդարադատության և ներքին գործերի համակարգում:

1993 թ. սկսած՝ Եվրոպական համագործակցությունը կոչվեց **Եվրոպական միություն**: Իսկ 1995 թ. ուժի մեջ մտավ Եվրամիության ինը երկրների միջև սահմանային անձնագրային ստուգման փոխադարձ վերացման մասին **Շենգենյան համաձայնագիրը**:

Շենգենը Լյուքսեմբուրգի հարավ-արևելքում գտնվող գինեգործական քաղաքատիպ ավան է, որտեղ հատվում են Գերմանիայի, Ֆրանսիայի և Լյուքսեմբուրգի սահմանները: Այն հայտնի դարձավ 1985 թ. հունիսի 14-ին այստեղ կնքված համանուն պայմանագրի շնորհիվ, որն ի սկզբանե ստորագրեցին Եվրոպական տնտեսական համագործակցության հինգ երկրներ՝ Բելգիան, Նիդերլանդները, Լյուքսեմբուրգը, Ֆրանսիան և Գերմանիայի Դաշնային Հանրապետությունը: Հետագայում Շենգենյան տարածքն ընդարձակվեց: Ներկայումս Շենգենյան տարածքի մեջ մտնում է ոչ միայն Եվրոպական միության երկրների մեծագույն մասը, այլև Եվրամիության անդամ չհանդիսացող Նորվեգիան, Իսլանդիան և Շվեյցարիան: Շենգենյան համաձայնագրի երկրները պետք է հետևեն հետևյալ սկզբունքներին՝ Շենգենյան տարածքի երկրների միջև սահմանային անցակետերի վերացում, Շենգենյան վիզաներ տրամադրելու հարցում միասնական քաղաքականություն, ոչ անդամ երկրների հետ

արտաքին սահմանների խիստ ուներդաշնակ վերահսկողություն, իրավապահ մարմինների սերտ համագործակցություն և այլն:

Հետագա քայլերի արդյունքում միության երկրների կողմից ստեղծվեց միասնական Կենտրոնական բանկ, իսկ մասնակից երկրների տարածքում մտցվեց միասնական դրամական միավոր՝ եվրոն: 2002 թ. հունվարի 1-ից սկսած՝ այն շրջանառության մեջ դրվեց իբրև կանխիկ դրամական միավոր:

Եվրոպական միությունը հետպատերազմյան միասնացման գործընթացներից ամենահաջողվածն ու արդյունավետն է: Միությունը բացառիկ միջազգային կառույց է՝ 27 եվրոպական երկրների միավորում, որ ներառում է թե՛ միջազգային կազմակերպության, թե՛ պետության հատկանիշներ: Այն էական դեր է խաղում միջազգային հարաբերություններում:

Այսպիսով՝ Երկրորդ աշխարհամարտից հետո ձևավորված «6-ի Եվրոպան» մեր օրերում վերածվել է «27-ի Եվրոպայի» (2016 թ. Մեծ Բրիտանիան սկսել է ԵՄ-ից դուրս գալու գործընթաց):

ՀԱՐՑԵՐ ԵՎ ԱՌԱՋԱԴՐԱՆՔՆԵՐ

1. Ո՞վ է Եվրոպայի միավորման գաղափարի մեկնակետը տվել XX դ. սկզբին: Ցո՞ւյց տվե՞ք Եվրոպական միության գաղափարի էվոլյուցիան:
2. Ներկայացրե՞ք Եվրոպայի միավորման գործընթացի պատմությունը: Ի՞նչ հնարավորություններ ընձեռեց Եվրոպական համագործակցությունը անդամ երկրներին:
3. Ե՞րբ և ի՞նչ համաձայնագրերով է ստեղծվել Եվրոպական միությունը: Ի՞նքնուրույն պարզե՞ք, թե ներկայումս քանի անդամ ունի ԵՄ-ն:

ԳԼՈՒԽ 10. ՏՆՏԵՍԱԿԱՆ ԶԱՐԳԱՅՄԱՆ ՈՒՂԻՆԵՐԸ

§ 1–2. ԿԱՊԻՏԱԼԻՍՏԱԿԱՆ ԵՎ ՍՈՑԻԱԼԻՍՏԱԿԱՆ ԵՐԿՐՆԵՐԻ ՏՆՏԵՍԱԿԱՆ ԶԱՐԳԱՅՄԱՆ ԱՐԴՅՈՒՆՔՆԵՐԸ

Արևմուտքի փնտրեսական զարգացման առանձնահատկությունները: Երկրորդ աշխարհամարտից հետո, ինչպես և Առաջինի դեպքում, պատերազմի մասնակից պետությունների առջև կանգնեցին տնտեսությունը քայքայված վիճակից դուրս բերելու և խաղաղ ժամանակի պահանջներին համապատասխան վերակառուցելու առաջնահերթ խնդիրները:

Ընդունված է հետպատերազմյան շրջանը՝ մինչև 1970–ական թթ. կեսերը, համարել արդյունաբերական հասարակության ավարտական փուլ զարգացած կապիտալիստական երկրներում: Այն բնութագրվում է երկարատև տնտեսական վերելքով, որը պայմանավորված էր առաջին հերթին արդյունաբերության զարգացման բարձր տեմպերով:

Բուռն վերելքի համար կային մի շարք նախադրյալներ՝ համաշխարհային առևտրի ազատականացում, տարածաշրջանների տնտեսական միասնացման գործընթացներ, գիտատեխնիկական աննախադեպ առաջընթաց, աշխատուժի առկայություն և այլն:

Կարևոր նշանակություն ունեցավ նաև դրամի միջազգային փոխար-

ժեքային համակարգի կայունացումը. ամերիկյան դոլարը դարձավ համաշխարհային փոխարժեքային ընդհանուր միավոր: Միջազգային արժույթային հիմնադրամը և Վերակառուցման ու զարգացման միջազգային բանկը վարկեր էին տրամադրում անդամ-երկրներին: Արևմտյան Եվրոպայի համար մեծ դեր խաղաց *Մարշալի պլանով* հատկացված ԱՄՆ օգնությունը:

Հետպատերազմյան տնտեսական հարաբերություններում նոր երևույթ էր վերազգային և բազմազգ կորպորացիաների գործունեության ծավալումը: Այս գործընթացը տանում էր դեպի ազգային տնտեսությունների միասնացում և, ի վերջո, հանգեցրեց համաշխարհայնացման (գլոբալացում) արդի գործընթացին: Գերհզոր կորպորացիաները ներդրումներ էին կատարում և մասնաճյուղեր բացում տարբեր երկրներում՝ ստեղծելով համաշխարհային արտադրական և առևտրային ցանց:

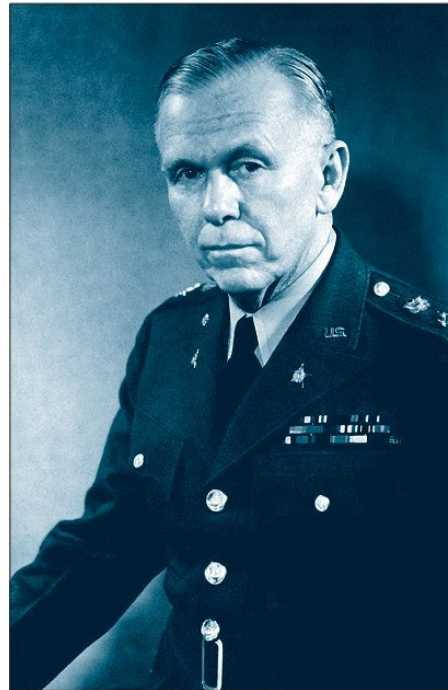
Արևմուտքի արդյունաբերական երկրների տնտեսության զարգացման գործում մեծ էր նաև Արևմտյան Եվրոպայի տնտեսական միասնացումը: Արդեն ասվել է, որ այդ գործընթացը սկզբնավորվել էր 1951 թ.՝

Ածխի ու պողպատի եվրոպական միավորման ստեղծմամբ: Վեց տարի անց այն վերածվեց Եվրոպայի տնտեսական համագործակցության (ԵՏՀ), որը դարձավ արևմտաեվրոպական ընդգրկուն տնտեսական միասնական կառույց. այն հայտնի է նաև *Ընդհանուր շուկա* անունով:

Տնտեսական միասնացման գործընթացների հիմքում դրվեց ազատ առևտրի սկզբունքը. ապրանքների զգալի մասն ազատվում էր ներմուծման մաքսից, իսկ մյուս մասի վրա սահմանվում էր շատ ցածր մաքս: Ընդհանրապես, համաշխարհային ազատ առևտրի կարգավորման գործում շրջադարձային նշանակություն ունեցավ 23 պետությունների կողմից *Տարիֆների և առևտրի մասին գլխավոր համաձայնագրի* ստորագրումը (1947 թ.): Ազատ առևտուրը հետպատերազմյան շրջանում էականորեն նպաստեց տնտեսության վերականգնմանը և համաշխարհային շուկայի զարգացմանը:

Արևմտաեվրոպական երկրների տնտեսական կյանքի գլխավոր առանձնահատկությունը 1946–1974 թթ. այն էր, որ տնտեսությունը զարգանում էր առավելապես ծախսատար (էքստենսիվ) եղանակով: Արտադրության մեջ էին ներգրավվում նորանոր նյութական և մարդկային ռեսուրսներ:

Արդյունքում Արևմտյան Եվրոպայում գրեթե վերացավ գործազրկությունը (2–3 %, որն ընդունելի ցուցա-

Զորջ Մսրջալ

նիշ է), ծաղկեցին արդյունաբերության մի շարք ճյուղեր՝ վերամշակող, նավթաքիմիական, ավտոմեքենաշինական, էլեկտրատեխնիկական, գյուղատնտեսությունը լիովին մեքենայացվեց, տեխնիկապես զինվեց: Ըիշտ է, միաժամանակ արտադրությունը զարգանում էր նաև քիչ ծախսատար (ինտենսիվ) եղանակով, բայց այս ժամանակաշրջանում գերակշռողը ծախսատարն էր:

Ընդհանրացնելով Արևմուտքի հետպատերազմյան տնտեսական զարգացման արդյունքները՝ պետք է առանձնացնել հետևյալը.

1. Կապիտալիստական հասարակությունը արմատապես վերափոխվեց, և դա առաջին հերթին գիտատեխնիկական հեղափոխության շնորհիվ:

2. Անհամեմատ աճեց արտադրության միջազգայնացումը:

3. Խորացավ աշխատանքի միջազգային բաժանումը և մասնագիտացումը:

Մառը պատերազմի վերջին տարիներին տնտեսական տարածաշրջանային միասնացում տեղի ունեցավ նաև Հյուսիսային Ամերիկայում (ԱՄՆ, Կանադա, Մեքսիկա):

Զարգացման այս ընդհանուր միտումների և առանձնահատկությունների արդյունքում առաջատար զարգացած երկրների տնտեսական և տեխնիկական զարգացման մակարդակները գրեթե հավասարվել են, առաջացել է փոխադարձ սերտ կախվածություն նրանց, ինչպես նաև աշխարհի այլ երկրների տնտեսությունների միջև:

ԱՄՆ-ի տնտեսական հզորացման պատճառները: Հետպատերազմյան շրջանում ԱՄՆ-ը ոչ միայն պահպանեց աշխարհի տնտեսական կենտրոնի կարգավիճակը, այլև ավելի հզորացավ: Իսկ որո՞նք էին նրա հզորացման պատճառները:

ԱՄՆ-ի տարածքում ռազմական գործողություններ չէին մղվել, ուստի նա պատերազմի մասնակից տերություններից միակն էր, որ տնտեսության վերականգնման խնդիր չուներ: Դեռ ավելին՝ Երկրորդ աշխարհամարտի տարիներին և անմիջապես հետո աճել էր նրա արդյունաբերության ծավալը: Կապիտալիստական աշխարհում ԱՄՆ-ի արդյունաբե-

րության տեսակարար կշիռը 1948 թ. հասավ 56 %-ի, իսկ Գերմանիայի, Անգլիայի, Ֆրանսիայի և Ճապոնիայի բաժինը միասին 31-ից իջավ 20 %-ի: Այսինքն՝ մեծացել էր նրա և մյուս երկրների զարգացման տարբերությունը:

Ամրապնդվեց ԱՄՆ-ի բանկային համակարգը, կուտակվեցին ոսկու վիթխարի պաշարներ, իսկ դոլարը դարձավ ամենակայուն դրամական միավորն աշխարհում: Վիթխարի քանակությամբ կապիտալի արտահանումը եվրոպական և այլ երկրներ նույնպես նպաստեց ամերիկյան տնտեսության ներուժի ամրապնդմանը:

Աճեց և հզորացավ երկրի ռազմարդյունաբերական համալիրը, որը տարեկան տասնյակ միլիարդավոր դոլար հատկացումներ էր ստանում պետական բյուջեից:

ԱՄՆ-ին հաջողվեց արագ հաղթահարել պատերազմի ավարտից հետո առաջացած խնդիրները տնտեսական և սոցիալական կյանքում՝ զբաղվածության ապահովում, տնտեսության վերակառուցում խաղաղ շրջանին համապատասխան և այլն:

Երկրի տնտեսության կարգավորման գործում մեծ էր պետության դերը, սակայն, ի տարբերություն արևմտաեվրոպական երկրների, այստեղ տնտեսության մեջ պետական մասնաբաժին չստեղծվեց: Շեշտակի աճեց պետության կողմից սոցիալական ոլորտի կարգավորումը. 1960-ական թթ. վերջին դաշնային

բյուջեի 40 %-ը հատկացվում էր այս ոլորտին:

ԱՄՆ-ի տնտեսական հզորացման գլխավոր պատճառներից էր գիտատեխնիկական հեղափոխության նվաճումների արագ ներդրումը տնտեսության բոլոր ոլորտներում՝ կենցաղային ապրանքների արտադրությունից մինչև գերհզոր ռազմական և տիեզերքի յուրացմանն ուղղված տեխնիկայի արտադրությունը:

Ավտոմատացված արտադրական հոսքագծերի, էլեկտրոնային հաշվիչ տեխնիկայի, ապա համակարգչային տեխնիկայի ներդրումն ապահովեց երկրի տնտեսական հզորության թռիչքային աճը, տնտեսության կառուցվածքային փոփոխությունները և ոչ ծախսատար արտադրության զարգացումը:

ԱՄՆ-ի գիտական կենտրոններն ու համալսարաններն իրենց տրամադրության տակ ունեին առաջնակարգ մասնագետներ, գերժամանակակից սարքավորումներ և ֆինանսական մեծ միջոցներ: Դրանք հնարավորություն ստեղծեցին ապահովելու գիտական ու տեխնոլոգիական առաջընթացի շարունակականությունը: Իսկ նորագույն նվաճումները շատ արագ մտնում էին արտադրության և սպասարկման ոլորտներ:

Արդյունքում փոխվեց ամերիկյան հասարակությունը: Մարդկանց կենցաղը դարձավ բարեկեցիկ, փոխվեց նրանց աշխարհայացքը, իսկ միջին խավը կազմեց երկրի բնակչության կեսից ավելին: Ապահովվեց բարձր

կենսամակարդակ, մարդիկ ստացան աշխատելու և ստեղծագործելու լայն հնարավորություններ:

Արդյունաբերական հասարակության դարաշրջանը ԱՄՆ-ում ավարտվեց 1960-ական թթ. վերջերին:

Գերմանական և իտալական «յնտեսական հրաշքները»:

Երկրորդ աշխարհամարտից Գերմանիան դուրս եկավ քայքայված տնտեսությամբ և հաղթողների կողմից ռազմակալված վիճակով: Արևմտյան Գերմանիան կարճ ժամանակահատվածում կարողացավ վերականգնել ավերված տնտեսությունը ամերիկյան ֆինանսական աջակցության շնորհիվ: Մարշալի պլանով երկիրը ստացավ 3,6 մլրդ դոլար: Բացի դրանից՝ Արևմտյան Գերմանիան մոտ տասը տարի ռազմական ոլորտի ծախսեր չարեց, քանի որ որպես պարտված երկիր իրավունք չունեց: Տնտեսությունը վերականգնվեց առաջավոր սարքավորումների և տեխնոլոգիաների ներդրմամբ, ստեղծվեցին նոր, արդիական ճյուղեր:

Գերմանիայի Դաշնային Հանրապետության քաղաքականության հիմքում դրվեց **սոցիալական շուկայական տնտեսության** մոդելը: Այդ տնտեսաձևը կառուցվեց «աշխատանքն առանց կապիտալի, կապիտալն առանց աշխատանքի գոյություն ունենալ չեն կարող» դրույթի վրա: Ազատականացվեցին տնտեսական հարաբերությունները, լայնորեն տարածվեցին ձեռներեցությունն

ու ազատ մրցակցությունը: Մինչև 1970 թ. արդյունաբերության աճի փենսյեթով (տարեկան 8%) ԳԴՀ-ն առաջին փեղում էր Եվրոպայում:

Պետությունը մեծ ուշադրություն էր դարձնում սոցիալական խնդիրների լուծմանը: Ներդրվեց պետական կենսաթոշակային ապահովագրություն, իրականացվեց բնակարանային շինարարություն, ստեղծվեց անվճար կրթական համակարգ:

Կարգավորվեցին ձեռնարկատերերի և բանվորների հարաբերությունները, վերացավ գործազրկությունը, դադարեցին գործադուլները: Աճեց արհմիությունների դերը: Բարձրացան աշխատավարձերը, բանվորները կարողանում էին գնել ձեռնարկությունների բաժնետոմսեր: Միջին խավը կազմեց ԳԴՀ-ի բնակչության կեսից ավելին:

1970-ական թթ. ԳԴՀ-ն Արևմտյան Եվրոպայի տնտեսապես ամենազարգացած երկիրն էր: Նրա արդյունաբերության արտադրանքի ծավալը գերազանցում էր Ֆրանսիայի, Իտալիայի, Նիդերլանդների արտադրանքի ծավալը՝ միասին վերցրած: Երկրի թռիչքաձև զարգացումն անվանեցին **«գերմանական հրաշք»**: ԳԴՀ-ն Արևմտյան աշխարհի երրորդ զարգացած երկիրն էր ԱՄՆ-ից և Ճապոնիայից հետո:

Ծանր էր Իտալիայի դրությունը աշխարհամարտի ավարտից հետո, սակայն այս երկիրը նույնպես կարողացավ թռիչքաձև զարգանալ: Մարշալի պլանով Իտալիան երեք տարվա

ընթացքում ստացավ 1,5 մլրդ դոլարի օգնություն: 1951 թ. դրությամբ արդյունաբերությունը վերականգնվել էր, իսկ հաջորդ երկու տասնամյակներում տարեկան աճը կազմեց 6% (երկրորդը Արևմտյան Եվրոպայում):

Գիտատեխնիկական հեղափոխության նվաճումներն արագորեն ներդրվեցին արտադրության մեջ, ավարտվեց տնտեսության արդիականացումը: Վերելք ապրեցին մեքենաշինությունը, քիմիական, տեքստիլ արդյունաբերությունը և հատկապես ավտոմեքենաշինությունը: Զարգացան նոր ճյուղեր՝ նավթաքիմիան, էլեկտրոնիկան և այլն: Մեծ եկամուտներ էր ապահովում զբոսաշրջությունը:

Մեծ դեր խաղաց նաև պետության վարած տնտեսական ու սոցիալական քաղաքականությունը: Աճեց պետական մասնաբաժինը տնտեսության մեջ, պետբյուջեի միջոցներով տնտեսության կառուցվածքային փոփոխություններ կատարվեցին:

«Տնտեսական հրաշքի» արդյունքում երբեմնի ագրարային-արդյունաբերական Իտալիան դարձավ հարուստ և ժամանակակից արդյունաբերական երկիր: Այդ հրաշքի շնորհիվ մեղմացան հասարակության ներքին հակասությունները:

Բարօրության պեպությունը. Ըվեդական սոցիալիզմը: Հետպատերազմյան շրջանում արդյունաբերական երկրների տնտեսական և սոցիալական կյանքի կարևոր

առանձնահատկություններից էր պետության կարգավորիչ դերի ամրապնդումը:

Արևմտյան Եվրոպայում տիրապետող դարձավ խառը տնտեսությունը: Պետական (ազգայնացված) սեփականությունն ու պետական կարգավորումը, մասնավոր սեփականությունը, ձեռներեցությունն ու շուկայական հարաբերությունները միահյուսվեցին մեկ տնտեսական օրգանիզմի մեջ: Նրանց միջև հարաբերակցությունը երբեմն փոփոխվում էր, իսկ դրա ձևերն ու բնույթը կապված էին յուրաքանչյուր երկրի ազգային առանձնահատկությունների հետ:

Գեռնս 1930–ական թթ. Ջ. Քեյնսի մշակած տնտեսաձևը հետպատերազմյան շրջանում կիրառվեց Արևմուտքի բոլոր զարգացած երկրներում: Այդ քաղաքական կուրսը ստացավ **նորքեյնսականություն** անունը: Դրա էությունը հետևյալն է. պետական կարգավորման միջոցով աճում է բնակչության գնողունակությունը, ինչն էլ իր հերթին խթանում է տնտեսական աճը:

Պետության կողմից իրականացվող սոցիալական ծախսերի ավելացումը և աշխատավարձերի բարձրացումը հանգեցրին նրան, որ մարդիկ դարձան զանգվածային արտադրության ապրանքների սպառողներ: Մարդկանց կենսակերպի անբաժան ուղեկիցը դարձան սեփական բնակարանը, ավտոմեքենան, սառնարանը, հեռուստացույցը, հեռախոսակապը,

սպասարկման և ծառայությունների անսպառ ոլորտը: Մարդկանց բարեկեցության չափանիշ դարձավ սեփական ավտոմեքենան. 1980–ական թթ. սկզբին Եվրոպայում կար 100 մլն ավտոսեփականատեր:

Խառը տնտեսությամբ և պետական ակտիվ սոցիալական քաղաքականությամբ համադրված տարաձևը ստացավ **բարօրության պետություն** անվանումը: Արևմուտքի քարոզչամեքենան բոլոր միջոցներով տարփողում էր դրա առավելությունները սոցիալիստական տարաձևի նկատմամբ: Բարօրության պետությունն իր բնույթով ժողովրդավարական էր, արտահայտում էր բնակչության բոլոր խավերի և դասերի շահերը: Այն իր քաղաքականությամբ մեղմացնում էր հասարակության ներքին հակասությունները, կրճատում սոցիալական բևեռացման աստիճանը: Իսկ խորհրդային պետությունը ավելի շատ տեսականորեն էր արտահայտում բնակչության շահերը: Գործնականում այն վերածվել էր կուսակցական–պետական վերնախավի ու վարչարարական ապարատի շահադիտական նպատակների իրացման գործիքի:

Այսպիսով՝ 1970–ական թթ. սկզբներին Արևմուտքի երկրներում ավարտին մոտեցավ արդյունաբերական հասարակության դարաշրջանը: Զարգացած երկրներին բնորոշ էր բարձր կենսամակարդակը: Միջին խավը կազմում էր բնակչության 2/3–ը, ինչը հասարակության կայու-

նության ապահովման կարևոր նախադրյալ է:

Մարդկանց պահանջմունքների մեջ սկսեցին գերակշռել հեռանկարային ծախսերը, զանազան ծառայություններից օգտվելը, կրթության, առողջության և հանգստի կարիքները բարձր մակարդակով հոգալը:

Ահա թե ինչու բարօրության պետության բնութագրիչներ դարձան նաև կրթական, առողջապահական և սոցիալական օգնության՝ հիմնականում պետության ջանքերով ստեղծված համակարգերը: Պետական բյուջեում աճեց սոցիալական ծախսերի մասնաբաժինը:

Սկանդինավյան երկրներում (Շվեդիա, Նորվեգիա, Դանիա), որտեղ երկար ժամանակ իշխանության ղեկին մնացին սոցիալ-ժողովրդավարական կուսակցությունները, բարօրության պետությունը ձեռք բերեց որոշակի յուրատիպություն:

Արդեն գիտենք, որ 1930-ական թթ.՝ Մեծ ճգնաժամի հաղթահարման շրջանում, այս երկրներում կյանքի կոչվեց սոցիալ-բարենորոգչական տնտեսաձևը: Այն ճանապարհ հարթեց բարօրության պետության ստեղծման համար: Այսպես կոչված սոցիալականացված տնտեսությունն ավարտուն տեսք ստացավ և մեծ հաջողություններ ունեցավ հատկապես հետպատերազմյան շրջանում:

Շվեդիայում սոցիալ-ժողովրդավարները իշխանության ղեկին էին 1932-1982 թթ., և պատահական չէ, որ հենց նա ավելի ակնառու նվաճում-

ներ ունեցավ հասարակության զարգացման և կատարելագործման ուղղությամբ: Շվեդիայում պետությունը վերահսկում է արտաքին առևտուրը և կապիտալի արտահանումը, նվազել են արտադրության վարկավորման տոկոսադրույքները: Պետական բյուջեից լայնորեն ֆինանսավորվում են կապիտալ շինարարությունը (այդ թվում՝ բնակարանաշինությունը) և գյուղատնտեսական արտադրությունը: Կիրառվում է առաջադիմական հարկման համակարգ, որը հնարավորություն է տալիս ազգային եկամուտը վերաբաշխելու բնակչության քիչ ապահով շերտերի օգտին:

Ստեղծվել է սոցիալական ապահովության կայուն համակարգ: Սոցիալական արտոնությունները տարածվում են բնակչության բոլոր խավերի, այդ թվում՝ Շվեդիայում օրինական ձևով բնակվող օտարերկրացիների վրա:

Այսպիսով՝ տնտեսության զարգացման արդյունքները պետությունը նպատակաուղղում է ամբողջ հասարակության բարեկեցության բարձր մակարդակի ապահովմանը: Ահա թե ինչու սկանդինավյան երկրներում ձևավորված հասարակությունն անվանում են **Շվեդական սոցիալիզմ**:

Տնտեսության սոցիալիստական փարաձևը: ՏՓԽ-ի գործունեությունը: Երկրորդ աշխարհամարտից հետո հասարակության սոցիալիստական տարաձևը դուրս եկավ մեկ երկրի շրջանակներից և տարածվեց

Արևելյան Եվրոպայում, Ասիայում ու Ամերիկայում: Այդ երկրների մեծ մասը զարգացավ սոցիալիզմի խորհրդային մոդելով, իսկ մյուս մասն ընթացավ զարգացման յուրահատուկ ուղիով:

Սոցիալիզմի ճամբարի ձևավորման գործում կարևոր դեր խաղաց *Տնտեսական փոփոխության խորհուրդը (ՏՓԽ):* Դրա ստեղծման մասին 1949 թ. հունվարի 6-ին հայտարարեցին ԽՍՀՄ-ը, Բուլղարիան, Լեհաստանը, Հունգարիան, Ռումինիան և Չեխոսլովակիան: Հետագայում այդ կառույցին միացան Արևելյան Գերմանիան, Մոնղոլիան, Կուբան և Վիետնամը: Կենտրոնականում Մոսկվայում էր, իսկ ԽՍՀՄ-ը գերիշխող ու թելադրող դիրք ուներ ՏՓԽ-ում: Այս կազմակերպության շրջանակներում սոցիալիստական երկրներն իրականացնում էին տնտեսական ու գիտատեխնիկական համագործակցություն:

ՏՓԽ-ի գլխավոր նպատակը միասնացման շնորհիվ անդամ երկրների տնտեսությունը արագ վերականգնելը և սոցիալիստական տնտեսություն կառուցելն էր: Խորհրդային տարածքին համահունչ իրականացվեց արդյունաբերացում և գյուղատնտեսության կոլեկտիվացում, հաստատվեց պետական սեփականության գերիշխանություն, նվազագույնի հասցվեց կամ վերացվեց շուկայական տնտեսաձևը:

Արևելյան Եվրոպայի սոցիալիստական երկրներն ուժեղ տնտեսական կախման մեջ ընկան ԽՍՀՄ-ից,

որը տնօրինում էր հսկայական հումքային ռեսուրսների: Համագործակցությունը խարսխվեց պլանային-վարչարարական, այլ ոչ թե շուկայական մեխանիզմի վրա: Այս ամենը բացասաբար անդրադարձավ արևելաեվրոպական երկրների վրա: Նախապատվությունը տրվեց ոչ թե տնտեսական գործոններին, այլ ԽՍՀՄ-ի հանդեպ քաղաքական հանդուրժողականությանը, դեկավարության մակարդակով անձնական կապերին և այլն:

ՏՓԽ-ի շրջանակներում և՛ Ստալինի, և՛ խորհրդային հաջորդ դեկավարների օրոք ճնշվում էր ցանկացած ինքնուրույնություն կամ նախաձեռնություն: Սոցիալիզմի կառուցման տարբեր ուղիների մասին դրույթը համագործակցության տարածքում մոռացվեց, և մնաց իրագործելու միայն խորհրդային տարբերակը:

Ձևավորման փուլում ՏՓԽ-ի գլխավոր խնդիրը անդամ երկրների միջև արտաքին առևտրի կարգավորումն էր, իսկ 1954 թ. որոշվեց համաձայնեցնել նաև նրանց տնտեսությունների զարգացման պլանները: Մինչ այդ ԽՍՀՄ-ը բարեկամական քայլ կատարեց՝ հրաժարվելով Հունգարիայից, Ռումինիայից, Բուլղարիայից և Արևելյան Գերմանիայից ստացվող ռազմատուգանքներից:

1960-ական թթ. ՏՓԽ երկրների միջև իրականացվեց արտադրության միջազգային մասնագիտացում, կոոպերացում և աշխատանքի բաժանում: Ստեղծվեցին միջպետական տնտե-

սական–ֆինանսական կառույցներ (բանկ, չափանշման ինստիտուտ և այլն), իսկ 1971 թ. գործի դրվեց ՏՓԽ երկրների զարգացման համալիր ծրագիրը՝ միասնացման հենքի վրա:

Միասնացման գործընթացը տվեց շոշափելի արդյունքներ: Արևելակենտրոնական երկրների արդյունաբերական արտադրության տարեկան աճը 1970–ական թթ. առաջին կեսին կազմում էր 6–8%: Ուշագրավ է, որ ՏՓԽ անդամ երկրները տարեկան աճի ցուցանիշով 1950–1970–ական թթ. աշխարհի լավագույն 15 երկրների շարքում էին:

Նշված ժամանակաշրջանում սոցիալիստական ճամբարի երկրների մեծ մասը լուրջ առաջընթաց ապրեց տնտեսության զարգացման ուղղությամբ, որի շնորհիվ բարձրացավ բնակչության կենսամակարդակը: XXI դարասկզբի դրությամբ նախկին ՏՓԽ անդամ երկրների արտադրական, տրանսպորտային և էներգետիկ հզորությունների 65%–ը ստեղծվել էր 1946–1970–ական թթ. ԽՍՀՄ–ի օգնությամբ կամ բացառապես նրա կողմից:

Չինաստանը, Մոնղոլիան, Հյուսիսային Կորեան, Ալբանիան, Վիետնամը և Կուբան, ավելի հետևողական կիրառելով ստալինյան մոդելը սոցիալիզմի կառուցման ժամանակ, վերացրին շուկայական տնտեսությունը և մասնավոր սեփականատիրական հարաբերությունները:

Այլ ուղիով ընթացավ *Հարավսլավիան*, որտեղ ձևավորված հասարա-

կությունը կոչվեց *ինքնակառավարվող սոցիալիզմ*: Մասնավորապես ձեռնարկությունների շրջանակներում աշխատանքային կոլեկտիվներին տրվեց ազատություն, նրանց գործունեության հիմքում դրվեց տնտեսավարկը՝ ելակետ ունենալով պետական պլանը: Գյուղատնտեսության մեջ կոլեկտիվացումը կատարվեց միայն կամավոր սկզբունքով: Լայն տարածում գտան ապրանքադրամական հարաբերությունները, բայց պահպանվեց համայնավարների ղեկավարման մենաշնորհը ամբողջ տնտեսության նկատմամբ:

Դրա հետ մեկտեղ սոցիալիստական ճամբարի երկրների տնտեսությունը 1970–ական թթ. կեսերից սկսեց լճացում ապրել, ապա ընկավ ճգնաժամի մեջ:

Բոլոր սոցիալիստական երկրներում կառուցված հասարակական տարածքը կաշկանդում էր տնտեսության զարգացումը, հնարավորություն չէր տալիս համարժեք արձագանքելու համաշխարհային տնտեսական զարգացման նոր միտումներին և երևույթներին: Դա հատկապես ցայտուն երևաց՝ կապված գիտատեխնիկական հեղափոխության հետ: Սոցիալիզմի ճամբարի երկրները գնալով ավելի էին հետմնում առաջավոր կապիտալիստական երկրներից:

Ճիշտ է, այդ տարիներին փորձեր արվեցին բարեփոխելու սոցիալիզմի տարածքը, սակայն դրանք դրական արդյունք չապահովեցին: Անհաջո-

դության գլխավոր պատճառը կուսակցական–պետական վերնախավի և վարչական ապարատի ուժեղ դիմադրությունն էր այդ բարեփոխումներին: Այս վիճակից կարողացավ դուրս գալ միայն Չինաստանը, որը որդեգրեց հասարակության արդիականացման նոր ծրագիր՝ օգտագործելով շուկայական տնտեսության որոշ բաղադրիչներ (այս մասին տես 11–րդ գլխի պարագրաֆ 2–ը):

Այսպիսով՝ ավելի քան 40 տարվա գոյությունից հետո ՏՓԽ–ն և սոցիա-

լիզմի համաշխարհային համակարգը դադարեցին գոյություն ունենալուց:

Այնուհանդերձ, նրանց պատմությունը նորագույն պատմության անբաժան մասն է, որի արժևորումը կարևոր է համաշխարհային քաղաքակրթության հետագա առաջընթացի համար: Իսկ մրցակցությունն ու համագործակցությունը հասարակական զարգացման տարբեր տարածների միջև շարունակվում է, և դա ապահովում է քաղաքակրթության առաջընթացը:

ՀԱՐՑԵՐ ԵՎ ԱՌԱՋԱԴՐԱՆՔՆԵՐ

1. Որո՞նք էին Արևմուտքի տնտեսական զարգացման առանձնահատկությունները 1946–1974 թվականներին: Ի՞նչ դեր խաղացին Եվրոպական տնտեսական համագործակցությունը և միջազգային մյուս կառույցները:

2. Որո՞նք էին ԱՄՆ–ի տնտեսական հզորացման պատճառները հետպատերազմյան տարիներին: Ի՞նչ փոփոխություններ կրեց ամերիկյան հասարակությունը: ԱՄՆ–ում ե՞րբ է ավարտվել արդյունաբերական հասարակության դարաշրջանը:

3. Պարզաբանե՞ք Արևմտյան Գերմանիայի և Իտալիայի «տնտեսական հրաշքների» պատճառները և արդյունքները:

4. Ներկայացրե՞ք բարօրության պետության բնորոշ կողմերը: Ի՞նչ փոփոխություններ տեղի ունեցան մարդկանց կենցաղում և մտածողության մեջ: Ինչո՞ւ են սկանդինավյան երկրներում ձևավորված հասարակությունն անվանում Շվեդական սոցիալիզմ: Վերհանե՞ք դրա բնութագրիչ կողմերը:

5. Ինչո՞ւ Արևելյան Եվրոպայի մեծ մասն ընկավ ԽՍՀՄ տնտեսական ազդեցության ոլորտը: Ե՞րբ է ստեղծվել ՏՓԽ–ն, ո՞րն էր դրա ստեղծման հիմնական նպատակը: Ի՞նչ արդյունքներ արձանագրեցին արևելաեվրոպական սոցիալիստական երկրները տնտեսության զարգացման առումով:

6. Համեմատե՞ք արևելաեվրոպական և ՏՓԽ անդամ մյուս սոցիալիստական երկրների տնտեսական զարգացման արդյունքները: Ձեր կարծիքով ինչո՞ւ սոցիալիզմի խորհրդային մոդելի բարեփոխման փորձերը, բացի Չինաստանից, մյուս երկրներում անհաջողության մատնվեցին:

ԳԼՈՒԽ 11. ԱՐԵՎԵԼՔԻ ԵՐԿՐՆԵՐԸ XX ԴԱՐԻ ԵՐԿՐՈՐԴ ԿԵՍԻՆ

§ 1. ՄԵՐՁԱՎՈՐ ԱՐԵՎԵԼՔԻ ԵՐԿՐՆԵՐԸ

Երկրորդ աշխարհամարտի ավարտից հետո Մերձավոր և Միջին Արևելքի երկրների արդիականացման գործընթացը մտավ նոր փուլ: Արդիականացման ոլորտում ներգրավվեցին նորանկախ բազմաթիվ պետություններ, այդ թվում՝ արաբական աշխարհի երկրները: Դեպքերի զարգացման վրա մեծապես ազդում էր տարածաշրջանում երկու համակարգերի և երկու գերտերությունների մրցակցությունը:

Արաբական աշխարհի զարգացման միտումները: Արաբական աշխարհն ընդգրկում է մի հսկայական տարածաշրջան՝ Մերձավոր Արևելքից Աֆրիկայի հյուսիսով մինչև Ատլանտյան օվկիանոս:

Մերձավոր Արևելքում Օսմանյան տերության անկումից հետո որոշ արաբական երկրներ՝ Եգիպտոսը և Իրաքը, ձևականորեն ստացան անկախություն: Ազգերի լիգայի որոշումով Սիրիան և Լիբանանը տրվեցին Ֆրանսիային, իսկ Անդրհորդանանը՝ Անգլիային:

Երկրորդ աշխարհամարտից հետո Անգլիան և Ֆրանսիան հրաժարվեցին իրենց մանդատներից: Այագադության արդյունքում անկախություն նվաճեցին **Սիրիան, Ալժիրը, Թունիսը, Մարոկկոն, Լիբիան, Սուդանը, Օմանը, Բահրեյնը** և այլ երկրներ: Անկախացման գործընթացի ավարտից հետո այսօր գոյություն ունեն 22 արաբական պետություններ:

Այսպիսով՝ XX դարի կեսերին արաբական աշխարհը կրկին ձեռք բերեց անկախություն, սակայն ոչ թե որպես միասնական պետություն, ինչպես միջնադարում, այլ քաղաքական տրոհվածության պայմաններում:

Նրանց զարգացման առանձնահատկությունները պայմանավորված են մի շարք գործոնների առկայությամբ՝

- մուսուլմանական ավանդականության ամուր դիրքեր,
- արդիականացման գործընթաց և արդյունաբերական հասարակության ազդեցություն,
- նավթային գործոն,
- երկու գերտերությունների մրցակցություն արաբական աշխարհում,
- Անգլիայի և Ֆրանսիայի հետգաղութային ազդեցության պահպանում և այլն:

Արաբական պետությունների կազմավորումը էական փոփոխություններ մտցրեց միջազգային ասպարեզում: Հայտնվեցին գաղափարական-քաղաքական նոր ուղղություններ, օրինակ՝ համաարաբականությունը, նասերիզմը, բասսական սոցիալիզմը Իրաքում և Սիրիայում, լիբիական սոցիալիզմը և այլն: Այս ուղղությունները և հոսանքները այնպիսի նորույթ էին, որ դուրս էին գալիս արաբական աշխարհի շրջանակներից և ներազ-

դում էին միջազգային զարգացումների վրա:

Հետպատերազմյան ժամանակաշրջանում արաբական աշխարհի որոշ երկրներ զարգանում էին *արևմտյան հասարակության* (Լիբանան, Եգիպտոս), մի մասը՝ *սոցիալիզմի* (Սիրիա, Լիբիա, Ալժիր, Եմենի Ժողովրդադեմոկրատական Հանրապետություն) ազդեցության պայմաններում, իսկ երկրների երրորդ խմբում հաստատվեց *միասնական իշխանություն* (Հորդանան, Մարոկկո, Սաուդյան Արաբիա, Արաբական Միացյալ Էմիրություններ, Բահրեյն և այլն):

Արաբական պետությունների կազմավորումով նոր որակ և կարգավիճակ ստացավ իսլամը: Իսլամը սահմանադրորեն հաստատվեց որպես պետական կրոն, իսկ շարիաթի դրույթներն ընկան արդարադատության համակարգի հիմքում: Իսլամը ձեռք բերեց վիթխարի քաղաքական, նյութական և ռազմական ներուժ: Նրա դերի և նշանակության աճին մեծապես նպաստեց նաև այն հանգամանքը, որ արաբական պետություններից գատ իսլամը ազդեցիկ ուժ էր նաև մի շարք այլ պետություններում՝ Իրանում, Պակիստանում, Ինդոնեզիայում և այլուր:

Այսպիսով՝ իսլամը զուտ կրոնից և կենսաձևից XX դարում վերածվեց կրոնաքաղաքական գործոնի: Արդեն 1960-ական թվականների վերջերին Սաուդյան Արաբիայի նախաձեռնությամբ հիմնվեց *«Իսլամական կոնֆերանս»* կազմակերպությունը, որի շարքերում ներկայումս միավորված

են շուրջ 60 երկրներ: Դրա նպատակը համաշխարհային մակարդակով իսլամական քաղաքականության մշակումն է, իսլամական աշխարհի երբեմնի փառքի վերականգնումը: Իսլամիստների կարծիքով բոլոր մուսուլմանական ժողովուրդները մեկ ազգ են կազմում՝ «իսլամական ազգ»:

Միջազգային ասպարեզում արաբական աշխարհի քաղաքական կշռի բարձրացմանը և տնտեսական ներուժի աճին մեծապես նպաստում է նավթային գործոնը: Արաբական երկրներում է կենտրոնացած համաշխարհային նավթի պաշարների մեծ մասը (Սաուդյան Արաբիա, Իրաք, Քուվեյթ, Լիբիա, Բահրեյն և այլն): Այս ռազմավարական և տնտեսական նշանակություն ունեցող կարևորագույն հումքը հզոր լծակ է արաբական պետությունների ձեռքում:

Արաբական պետությունները հարկ եղած դեպքում օգտագործում են այդ գործոնը համաշխարհային շուկայում նավթի գնի կարգավորման, դրանով իսկ միջազգային հարաբերություններում իրենց կամքը թելադրելու առումով: Նավթի վիթխարի պաշարների առկայությունը հեղաշրջիչ նշանակություն ունեցավ նաև արաբական աշխարհի բնակչության սոցիալ-տնտեսական զարգացման ասպարեզում: Միջնադարին բնորոշ նահապետական, տոհմատիրական կենսաձևից հաշվված տասնամյակների ընթացքում արաբները մուտք գործեցին XX դար:

Ներկայիս արաբական աշխարհում, սակայն, առկա են որոշ հիմնախնդիրներ, որոնց շարքում առաջ-

նակարգ դեր ունի պաղեստինյան հարցը: Չնայած ներկայումս Պաղեստինը ինքնավարության կարգավիճակ ունի Իսրայելի կազմում, սակայն մինչև օրս պաղեստինյան խնդիրը իր վերջնական լուծումը չի ստացել:

Արաբական աշխարհը ներկայումս ներքաղաքական և արտաքին քաղաքական լուրջ մարտահրավերների փուլում է: Իրաքի կողմից 1990 թ. Քուվեյթի նվաճումը և դրան հաջորդած «Փոթորիկ անապատում» ռազմական գործողությունը, իսկ հետագայում նաև Իրաքի ռազմակալումը ԱՄՆ-ի և նրա դաշնակիցների կողմից նոր քաղաքական իրավիճակ ստեղծեցին Մերձավոր Արևելքում: Իսկ 2010 թ. դեկտեմբերին սկսվեց և հաջորդ տարի շարունակվեց հեղափոխությունների, ապստամբությունների և զանգվածային ելույթների համատարած ալիքը Հյուսիսային Աֆրիկայի և Մերձավոր Արևելքի երկրներում՝ Թունիս, Ալժիր, Հորդանան, Եմեն, Եգիպտոս, Մարոկկո, Լիբիա, Իրաք, Սիրիա և այլն: Մի քանի երկրից բացի՝ բոլոր պետություններում տապալվեցին հին՝ տասնամյակներով իշխող վարչակարգերը: Այս իրադարձությունները պատմության մեջ են մտել «Արաբական գարուն» անվամբ:

Մի քանի երկրներում տեղի ունեցան արյունալի քաղաքացիական պատերազմներ. 2018 թ. դրությամբ դրանք շարունակվում են Սիրիայում և Լիբիայում: Տարածաշրջանում իր ռազմավարական շահերն է առաջ մղում նաև Ռուսաստանը, որը մասնավորապես պաշտպանում է Սիրի-

այի նախագահ Հ. Ասադի իշխանությանը, իսկ ԱՄՆ-ը և նրա դաշնակիցները խնդիր են դրել փոխելու նախկին վարչակարգն այս երկրում:

Տեղի ունեցած դրական կարևոր փոփոխությունների կողքին երկրների մեծ մասում առաջացել են լրջագույն հիմնախնդիրներ: Տնտեսությունն անկում է ապրել, իսկ վնասները կազմում են մի քանի հարյուր մլրդ ԱՄՆ դոլար, փախստականների մի քանի միլիոնանոց ալիքը ուղղվել է դեպի Եվրոպա և այլ տեղեր, միլիոնավոր մարդիկ կանգնած են հումանիտար աղետի առջև և այլն: Այսպիսով՝ արաբական աշխարհը «հեղափոխական գարուն»-ից հետո դեռ չի հանդարտվել, իսկ ծագած հիմնախնդիրների լուծումը տասնամյակներ կարող է տևել:

Թուրքիա. անկայուն կայունություն: Հետպատերազմյան առաջին տարիներին Թուրքիան ծանր սոցիալ-տնտեսական վիճակում էր: Իսկ ներքաղաքական կյանքին բնորոշ էին ճգնաժամերն ու քաղաքական ուժերի հաճախակի վերադասավորումները: Երկրում գործում էին 30 կուսակցություններ: Դրանց շարքում առաջատարը **Ժողովրդավարական կուսակցությունն** էր, որն էլ 1950 թ. եկավ իշխանության:

Նոր կառավարությունը նահանջեց էտատիզմի քաղաքականությունից, մեծ տեղ տրվեց ազատ ձեռնարկատիրությանը, գյուղատնտեսության մեջ ավելացավ մասնավոր ձեռներեցության մասնաբաժինը:

ԱՄՆ-ի տնտեսական աջակցու-

թյունը, Մարշալի պլանի մեջ ընդգրկվելը, ամերիկյան ֆինանսական ներդրումները պայմանավորեցին Թուրքիայի կողմնորոշումը դեպի Արևմուտք: Երկիրը **1952 թ.** ստավ ՆԱՏՕ-ի կազմ՝ դառնալով նրա հենակետը ԽՍՀՄ հարավային սահմանների մոտ:

Ժողովրդավարների ազդեցության ուժեղացումը նրանց դեմ համախմբեց նախկին վարչակարգի կողմնակիցներին: Թուրքիայի քաղաքական կյանքում ավանդաբար մեծ դեր է խաղում բարձրագույն գինվորականությունը: **1960 թ.** գինվորական հեղաշրջման արդյունքում իշխանությունն անցավ **Ազգային միասնության կոմիտեի (ԱՄԿ)** ձեռքը: Վարչապետ Մենդերեքը ենթարկվեց մահապատժի, իսկ նախագահ Բայարը՝ ցմահ բանտարկության: Զինվորականները հայտարարեցին, որ իրենք հավատարիմ են մնալու Աթաթյուրքի պատգամներին:

Մեկ տարի անց ԱՄԿ-ն իշխանությունը փոխանցեց սահմանադիր ժողովին, և ընդունվեց սահմանադրություն: Նախագահ ընտրվեց հեղաշրջման ղեկավար գեներալ **Գյուրսեղը**: Կրկին հռչակվեցին ժողովրդավարական ազատություններ: Ստեղծվեցին աջ և ձախ ուղղությունների նոր քաղաքական կուսակցություններ: Գաղտնի կամ կիսազաղտնի սկսեցին գործել իսլամական ծայրահեղական կազմակերպություններ:

1960-ական թվականներին բարելավվեցին Թուրքիայի հարաբերությունները ԽՍՀՄ-ի և մյուս սոցիալիստական երկրների հետ. դա արտա-

հայտվեց համատեղ ֆինանսատնտեսական ծրագրերի իրականացման մեջ:

Թուրքիայում ներքաղաքական վիճակը կրկին սրվեց 1970-ական թթ. վերջին: Բարձրագույն գինվորականությունը գլխավոր շտաբի պետ **գեներալ Էվրենի** գլխավորությամբ ստեղծեց Ազգային անվտանգության խորհուրդ: **1980 թ.** հերթական գինվորական հեղաշրջման արդյունքում այդ խորհուրդը երեք տարով իշխանությունը վերցրեց իր ձեռքը: Գլխավոր նպատակ հռչակվեց ժողովրդավարության համար ամուր հիմքերի ստեղծումը, որպեսզի վերջինս «կարողանա ինքն իրեն վերահսկել»:

Կրկին թույլատրվեց կուսակցությունների գործունեությունը, սակայն վերապահումով. ստեղծվող կուսակցությունները չպետք է լինեին հին կուսակցությունների ժառանգորդները, իսկ նախկին կուսակցական առաջնորդները չէին կարող գլխավորել նոր կուսակցությունները:

1983 թ. ընտրություններում հաղթեց «Մայր հայրենիք» կուսակցությունը, իսկ նրա առաջնորդ **Թ. Օզալը** դարձավ վարչապետ: Օզալը իրականացրեց տնտեսության ազատականացման և շուկայական հարաբերությունների անցման քաղաքական կուրս: Մեծ տեղ տրվեց օտարերկրյա կապիտալի ներդրմանը, իսկ վերջինիս համար ստեղծվեցին հարկային արտոնություններ:

Միևնույն ժամանակ Օզալի կառավարությունը ներքին կյանքում վարում էր ակնհայտ իսլամամետ քաղաքա-

կանություն: Մասնավորապես, դպրոցական ծրագրերից հանվեց Դարվիլի ուսմունքը: Փոխարենը ավելացվեցին «Արաբերեն» և «Իսլամական փիլիսոփայություն» առարկաների դասաժամերը: Ավելին՝ դպրոցներից, ուսանողական հանրակացարաններից և մզկիթներից 200 մ հեռավորության վրա արգելվեցին ժամանցի վայրերը, արգելվեց գարեջրի գովազդումը: Օգալի արաբամետ արտաքին քաղաքականությունը կարող էր բացել Թուրքիայի դռները իսլամական արմատականների առջև: Միաժամանակ նվազեցվեց Իսրայելի հետ Թուրքիայի դիվանագիտական հարաբերությունների մակարդակը: Ավելին՝ 1988 թ. Թուրքիան ճանաչեց Պաղեստինի անկախությունը:

Չնայած տնտեսական առաջընթացին՝ երկրում այդպես էլ ժողովրդավարությունը գործնականում ամուր հիմքերի վրա չդրվեց: Ներքաղաքական վիճակի պարբերական անկայունացման մեջ 1980-ական թվականներից ի վեր մշտական գործոն է դարձել քրդական հիմնախնդիրը: Երկրի հարավարևելյան շրջաններում տարիներ շարունակ ռազմական բախումներ են տեղի ունենում թուրքական բանակի և Քրդական աշխատավորական կուսակցության (ԲԱԿ) մարտիկների միջև:

Արդի փուլում Թուրքիայի ներքաղաքական կյանքում նույնպես առկա են բազմաթիվ հիմնախնդիրներ, չնայած որ երկիրը զգալի առաջընթաց է ապրել տնտեսության բնագավառում: Երկիրը փորձում է Եվրամիության մաս կազմել և դառնալ տարածաշրջա-

նային տերություն: Այդ նպատակով ձգտում է կարգավորելու հարաբերությունները բոլոր հարևանների, այդ թվում՝ Հայաստանի Հանրապետության հետ: Սակայն Հայաստանի պարագայում առկա են էական բարդություններ՝ կապված Արցախի խնդրում ադրբեջանական գործոնի հետ:

Արտաքին քաղաքական խնդիրների շարքում դեռևս դրա սկզբնավորման պահից (1974 թ.) ի վեր շարունակում է կարևոր տեղ զբաղեցնել *Կիպրոսի* հարցը:

Պանթյուրքիզմը կրկին մտել է Թուրքիայի պետական քաղաքականության ոլորտ:

Իրան. աշխարհիկ միապետությունից դեպի իսլամական հանրապետություն: Հետպատերազմյան առաջին տարիներին Իրանի տնտեսությունը խոր ճգնաժամի մեջ էր: Երկրի ներքաղաքական կյանքին բնորոշ էր միապետական իշխանության սահմանափակման և մեջլիսի դերի ուժեղացման համար մղվող պայքարը:

ԽՍՀՄ-ի օժանդակությամբ երկրում ակտիվացան նաև ինքնավարության ձգտող ազգային փոքրամասնությունները: Ստեղծվեցին քրդական և ադրբեջանական ինքնավարություններ, սակայն 1947 թ. սկզբին դրանք վերացվեցին կառավարական գործերի կողմից:

Հետպատերազմյան շրջանի Իրանի պատմության կարևորագույն իրադարձություններից էր Անգլո-իրանական նավթային ընկերության (ԱԻՆԸ) շարժումը: 1949 թ. ստեղծվեց «Ազ-

գային ճակատ»՝ **Մոսամնադ Մոսադեդի** գլխավորությամբ: Մոսադեդի կարծիքով նավթարդյունաբերության ազգայնացումը Իրանի սոցիալ-տնտեսական և քաղաքական խնդիրների լուծման միակ միջոցն էր: Ազգային ճակատին հարեցին հասարակության ամենատարբեր խավերի ազդեցիկ ներկայացուցիչներ, այդ թվում՝ բարձրաստիճան հոգևորականներ: Մոսադեդի գիծը պաշտպանում էր նույնիսկ ահաբեկչական ուղղվածության «Ֆեդայան-ե Էսլամ» («Իրանի անձնագրի մարտիկներ») կազմակերպությունը:

1951 թ. մարտին Մոսադեդի ջանքերով Իրանի Մեջլիսը և Սենատը միաձայն հաստատեցին խորհրդարանական հանձնաժողովի բանաձևը նավթարդյունաբերության ազգայնացման մասին: Շուտով **Մոսադեդի դարձավ վարչապետ**: Նավթարդյունաբերության ազգայնացման մասին որոշումը առաջին հերթին ուղղված էր երկրի նավթային ոլորտը տնօրինող Անգլիայի և ԱՄՆ-ի դեմ:

Դա էր պատճառը, որ Իրանը կանգնեց արտաքին քաղաքական լուրջ խնդիրների առջև: Հատկապես մեծ ակտիվություն էր դրսևորում **Անգլիան**: Անգլիան չընդունեց Իրանի կառավարության որոշումը և նույն թվականի մայիսին դիմեց Միջազգային դատարան՝ վկայակոչելով 1933 թ. կնքված անգլո-իրանական պայմանագրի համապատասխան կետը իրանական նավթի շահագործման մասին: Սակայն Իրանի կառավարությունը հետևողականու-

թյուն դրսևորեց՝ իր հերթին դիմելով հակաքայլերի: 1951 թ. սեպտեմբերին իրանական գորամասերը գրավեցին Պարսից ծոցում գտնվող Աբադանի նավթավերամշակման գործարանները, իսկ հաջորդ տարի փակվեց Իրանում գտնվող անգլիական շահնշահական բանկը:

Քաղաքական ճանապարհով չհասնելով հաջողության՝ անգլիացիների նախաձեռնությամբ միջազգային նավթային կորպորացիաները փակեցին իրանական նավթի ելքը միջազգային շուկա՝ դրանով ծանր հարված հասցնելով վերջինիս տնտեսությանը: Իրանում սկսվեց տնտեսական ճգնաժամ, որից դուրս գալու ելքը կառավարությունը տեսավ հարկերի ավելացման և պետական ապարատի ծախսերի կրճատման մեջ:

1953 թ. օգոստոսին հեղաշրջման արդյունքում Մոսադեդը տապալվեց: Գեներալ Զահեդիի գլխավորությամբ գործող նոր կառավարությունը վերականգնեց հարաբերությունները Անգլիայի հետ, իսկ ԱՄՆ-ը ֆինանսական օգնություն տրամադրեց Իրանին:

1954 թ. Լոնդոնում աշխարհի ութ խոշոր նավթային մոնոպոլիաների մասնակցությամբ ստեղծվեց Միջազգային նավթային կոնսորցիում՝ իրանական նավթը շահագործելու համար: Ըստ համաձայնագրի՝ իրանական կողմը ստանալու էր նավթի վաճառքի եկամուտների 50 %-ը:

1950-1970-ական թվականներին Իրանում տեղի ունեցավ լուրջ տեղաշարժ երկրի արդիականացման

ուղղությամբ: Իրանը փաստացի հրաժարվեց մեկուկես դար տևած չեզոքության քաղաքականությունից և բռնեց արևմտականացման ուղին:

Երկրում **1962 թվականից** շահ **Մոհամմադ Ռեզա Փեհլևիի** անմիջական մասնակցությամբ սկսվեց բարեփոխումների մի շրջան, որի նպատակը Իրանի արդիականացումը և արդյունաբերական հասարակություն ստեղծելն էր: Սա, այսպես կոչված, **«սպիտակ հեղափոխության»** շրջանն էր: Կանոնակարգվեց հողային սեփականության հարցը գյուղում, 4,3 մլն գյուղացիներ հողաբաժին ստացան: Միաժամանակ իրականացվեց ազգայնացման ու սեփականաշնորհման քաղաքականություն: Արդիական պահանջներին համապատասխան բարեփոխվեց ու զարգացավ կրթական համակարգը, հատկապես բարձրագույն կրթությունը:

Ճիշտ է, արդիականացման ուղղությամբ երկիրը զգալի ձեռքբերումներ արձանագրեց, սակայն 1970–ական թթ. վերջերին առաջացել էր լարված ներքաղաքական իրավիճակ: Շահից դժգոհ էին իսլամական հոգևորականությունը, աջ ու ձախ քաղաքական ուժերը: Ժողովրդի դժգոհությունը վերաճեց հզոր ընդդիմադիր շարժման, որը գլխավորեցին շիա հոգևորականությունը և աջ ու ձախ քաղաքական ուժերը: Կրոնական առաջնորդները պահանջում էին վերադառնալ ավանդական իսլամական արժեքներին, քանի որ, նրանց կարծիքով, արևմտյան արժեքներ դավանելն է հասցրել երկիրը ծանր վիճակի:

Իրանում **1978 թ. սկսվեց հեղափոխություն**, որի արդյունքում միապետությունը տապալվեց, իսկ շահը փախավ երկրից: **1979 թ. սպրիլի 1–ին հռչակվեց Իրանի Իսլամական Հանրապետությունը**: Ընդունվեց սահմանադրություն: Սակայն պետական իշխանությունից վեր ստեղծվեց 12 հոգևոր առաջնորդներից՝ այսթոլլահներից կազմված խորհուրդ: Այն գլխավորող առաջնորդը՝ ռահբարը, բացառիկ իրավունք ունի պաշտոնանկ անելու երկրի նախագահին: Իսկ խորհուրդը կարող է չեղյալ համարել Մեջլիսի ընդունած ցանկացած օրենք, որը կհակասի շարիաթի կանոններին: Իրանի առաջին **ռահբար** դարձավ հեղափոխության ճանաչված ղեկավար այսթոլլահ Խոմեյնին: Այսպես Իրանը վերածվեց աստվածապետական (թեոկրատական) պետության:

Նոր իշխանությունները փակեցին երկրում գործող օտարերկրյա բանկերն ու ընկերությունները, վերացրին ամերիկյան ռազմակայանները: Մրվեցին հարաբերությունները նաև ԽՍՀՄ–ի հետ: **1980 թ.** Իրանի Իսլամական Հանրապետությունը պատերազմ սկսեց Իրաքի դեմ, որը տևեց ութ տարի: Պատերազմող կողմերն այդպես էլ չհասան իրենց նպատակին:

Այսպես՝ սառը պատերազմի դարաշրջանի ավարտին Իրանում կատարվեց վերադարձ իսլամի ավանդույթներին: Շիաները հատկապես անհանդուրժողաբար են տրամադրված արևմտյան հասարակության ու նրա հոգևոր արժեքների հանդեպ:

ՀԱՐՑԵՐ ԵՎ ԱՌԱՋԱԴՐԱՆՔՆԵՐ

1. Ինչպիսի՞ փոփոխությունների ենթարկվեց հետպատերազմյան ժամանակաշրջանի արաբական աշխարհը: Արաբական երկրների պետական կառավարման ինչ ձևեր կարող էք նշել: Ձեր կարծիքով ինչո՞ւ է այդքան երկար շարունակվում արաբ–իսրայելական հակամարտությունը Պաղեստինում: Ինչ է *Արաբական գարունը*: Ներկայացրե՞ք արաբական աշխարհի վիճակը 2011 թ. հետո՝ օգտվելով նաև լրացուցիչ նյութերից և համացանցից:

2. Պարզաբանե՞ք հետպատերազմյան Թուրքիայի զարգացման առանձնահատկությունները: Ինչո՞ւ նա անցավ Արևմուտքի կողմը: Ինչ դեր է խաղում բարձրագույն զինվորականությունը Թուրքիայի ներքաղաքական կյանքում: Ներկայացրե՞ք Թուրքիայի արտաքին քաղաքականության գլխավոր նպատակները արդի փուլում: Փորձե՞ք պարզաբանել, թե ինչ ազդեցություն են ունենում քրդական և հայկական հարցերը թուրքական պետության վրա:

3. Ինչն էր բնորոշ Իրանի ներքաղաքական կյանքին հետպատերազմյան առաջին տարիներին: Գնահատե՞ք վարչապետ Մոսադեղի գործունեությունը: Ներկայացրե՞ք «սպիտակ հեղափոխության» նշանակությունը: Որո՞նք էին 1978–1979 թթ. իրանական հեղափոխության գլխավոր պատճառները: Նշե՞ք դրա հիմնական արդյունքները:

§ 2. ՉԻՆԱՍՏԱՆ, ՀՆԴԿԱՍՏԱՆ, ՃԱՊՈՆԻԱ. ԱՐԴԻԱԿԱՆԱՑՄԱՆ ՏԱՐԱԶԵՎԵՐԸ

Չինական սոցիալիզմը: Երկրորդ աշխարհամարտի ավարտին Չինաստանն ազատագրվեց ճապոնական բռնազավթումից, և մասնատված երկիրը միավորվեց: Սակայն հետպատերազմյան շրջանում նոր ուժով բորբոքվեց քաղաքական պայքարը համայնավարների և գոմինդանականների միջև: Նրանց զինված ուժերը 1946–1949 թթ. ծավալեցին քաղաքացիական արյունալի պատերազմ: Համայնավարները **Մաո Ցզե-դունի** գլխավորությամբ հաղթեցին:

1949 թ. հոկտեմբերի 1-ին Պեկինում Մաո Ցզեդունը հռչակեց **Չինական Ժողովրդական Հանրապետության** ստեղծումը: Գոմինդանականները Չան Կայշիի գլխավորությամբ ամրացան Թայվան կղզում և այնտեղ ստեղծեցին չինական երկրորդ պետությունը:

ՉԺՀ-ն դարձավ սոցիալիստական պետություն: ԽՍՀՄ-ի բազմակողմանի օգնությամբ և օրինակով վերափոխվեց չինական հասարակությունը: Ազգայնացվեց ամբողջ մասնավոր կապիտալը: Հողը բաժանվեց

գյուղացիներին, ապա կատարվեց գյուղացիական տնտեսությունների կոլեկտիվացում: Սկսվեց երկրի արդյունաբերացումը:

Երկրում հաստատվեց *սոցիալիզմի խորհրդային մոդելը*՝ նույն բովանդակությամբ և հիմնախնդիրներով: Ձևավորվեցին կոմկուսի մենատիրությունը և Մսոյի անձի պաշտամունքը: Վերջինիս չէր բավարարում Չինաստանում սոցիալիզմի կառուցման տեմպը: Եվ *1958 թվականին* նա ազդարարեց նոր ծրագրի իրագործման մասին, որով նախատեսվում էր *«մեծ թռիչքի»* օգնությամբ կարճ ժամկետում կառուցել կոմունիզմ: Այս ուտոպիական ծրագիրը ոչ միայն ճախողվեց, այլ նաև ծանր դրության մեջ դրեց երկրի տնտեսությունը, առաջացավ լարված սոցիալական վիճակ, աճեց ժողովրդի դժգոհությունը:

Մտն նոր ելք «գտավ» իրավիճակը շտկելու համար: *1966 թ. սկսվեց «կուլտուրական հեղափոխությունը»*, որը շարունակվեց մինչև առաջնորդի մահը (1976 թ.), սակայն էական ոչինչ չտվեց: Ընդհակառակը, հալածանքների ու պատժի ենթարկվեցին առաջադեմ հայացքներ ունեցող կուսակցական ու պետական գործիչները:

ՉԺՀ-ի նոր դեկավար դարձավ Մսոյի կողմից հալածված *Գեն Մյաոյինը*: Նա պետությունը ճգնաժամից հանելու և արդիականացնելու նպատակով սկսեց իրագործել նոր քաղաքական կուրս: Այն ստացավ *«Չորս արդիականացում»* անունը: Գիտատեխնիկական հեղափոխության նվաճումների հիման վրա պետք է արդիականացվեին արդյունա-

բերությունը, գյուղատնտեսությունը, գիտությունը և ռազմական ոլորտը: Ի դեպ, դեռ 1964 թ. Չինաստանը դարձել էր աշխարհի՝ միջուկային զենք ունեցող չորրորդ տերությունը:

Չինական հասարակությունն արագ ոտքի կանգնեց և սկսեց բարձր տեմպերով զարգանալ: Սոցիալիզմի պլանային տնտեսության մեջ հետևողականորեն ներմուծվեց շուկայական բաղադրիչը: Թույլատրվեց մասնավոր կապիտալի գործունեությունը ազատ տնտեսական գոտիներում, բուռն կերպով զարգացավ ներքին ու արտաքին առևտուրը: Ձեռնարկություններն իրավունք ստացան ինքնուրույն դուրս գալու արտաքին շուկա: Գործունեության ասպարեզ բացվեց նաև մանր սեփականատերերի համար: *1980-ական թթ. վերջին Չինաստանը կարողացավ հաղթահարել ամբողջարհրական սոցիալիզմի փնտեսական կապանքները*:

Արդիականացման սեփական՝ չինական մոդելի շնորհիվ բնակչության թվով աշխարհի ամենամեծ երկիրը ոչ միայն լուծեց իր պարենային խնդիրը, այլև դարձավ արդյունաբերական ու գյուղատնտեսական ապրանքներ արտահանող, ժամանակակից տեխնոլոգիաներ արտադրող պետություն:

ՉԺՀ-ում ստեղծվել է յուրահատուկ իրավիճակ. մի կողմից՝ կոմկուսի քաղաքական մենատիրությունն է, մյուս կողմից՝ պլանային ու շուկայական բաղադրիչներով տնտեսությունը: Այնուհանդերձ պատմական փորձը վկայում է, որ չինական հա-

ՉԻՆԱՍՏԱՆԸ, ՃԱՊՈՆԻԱՆ ԵՎ ՀՆԴԿԱՍՏԱՆԸ XX ԴԱՐԻ ԵՐԿՐՈՐԴ ԿԵՍԻՆ

սարակության համախմբման և ամրության հիմքը հազարամյակների ընթացքում ձևավորված ազգային արժեհամակարգն է:

Այսօր զարգացման մի շարք ցուցանիշներով Չինաստանը դուրս է եկել աշխարհում առաջին տեղը, իսկ ըստ որոշ կանխատեսումների՝ մոտ ժամանակներս նա կարող է դառնալ տնտեսապես ամենահզոր երկիրը:

Արդիականացման հնդկական մոդելը: Երկրորդ աշխարհամարտի ավարտից հետո հնդիկների ազատագրական պայքարը նոր թափով շարունակվեց: Առաջնահերթ նպա-

տակներն էին անկախության նվաճումը և երկրի միասնականության պահպանումը, որոնց ջատագովն էր Հնդկական ազգային կոնգրեսը՝ Ներուի գլխավորությամբ: Գաղութային տիրապետության դեմ հնդիկների մղած երկարատև պայքարը 1940–ական թթ. երկրորդ կեսին վերջապես ավարտվեց հաջողությամբ. **1947 թ.** անգլիական նախկին գաղութը ստացավ **ինքնիշխանություն:** Մակայն երկիրը կրոնական հատկանիշի հիման վրա բաժանվեց երկու մասի՝ **Հնդկաստան** և **Պակիստան** դոմինիոնների:

Երեք տարի անց Հնդկաստանը դո-

մինիոնի կարգավիճակից անցավ **լի-սկալար անկախության**: Ընդունված սահմանադրությամբ երկիրը հռչակվեց **խորհրդարանական հանրապետություն**: Բազմալեզու և բազմակրոն պետությունում պաշտոնական լեզու դարձավ անգլերենը: Քաղաքական կյանքի առաջատար ուժը **Հնդկական ազգային կոնգրես** կուսակցությունն է: Առաջին վարչապետ ընտրվեց ազատագրական պայքարի և ՀԱԿ-ի ճանաչված առաջնորդ **Ջավահարլալ Ներուն**, որը 17 տարի ղեկավարեց երկիրը: Նա աշխարհիկ հասարակության ստեղծման և կրոնական հանդուրժողականության հաստատման քաղաքական կուրս էր վարում:

Նրա ջանքերի շնորհիվ Հնդկաստանը դարձավ **Չմիավորված երկրների շարժման** հիմնադիրներից մեկը:

Ներուն երկրի տնտեսական հետամնացությունը և ծայրահեղ աղքատությունը վերացնելու նպատակով իրականացրեց մի շարք բարեփոխումներ: Հասարակության արդիականացմանը պետք է ծառայեր տնտեսության խառը տարաձևը՝ պետական և մասնավոր հատվածներով: Նրա քաղաքական գիծը շարունակեց դուստրը՝ **Ինդիրա Գանդին**:

Մեծ նշանակություն ունեցավ հողային հարցի լուծումը. հողագուրկ գյուղացիները հողակտորներ ստացան: Պետության օգնությամբ հնդկական գյուղը ոտքի կանգնեց և կարողացավ ապահովել մեկ միլիարդ բնակչություն ունեցող երկրի պարենային նվազագույն կարիքները:

Տնտեսության զարգացման հնգամյա պլանների կիրառմամբ պետությունը ստեղծեց ժամանակակից մետաղաձուլական, քիմիական, ատոմային արդյունաբերություն, էլեկտրոնիկա, տեխնոլոգիաներ և այլն: Երկիրն ունի ատոմային զենք և ժամանակակից զինված ուժեր: Ամեն կերպ խրախուսվում է մասնավոր հատվածի զարգացումը, որը կազմում է տնտեսության մոտ 80 %-ը: Մեծ չափերով ներդրվում է օտարերկրյա կապիտալը:

Արդիականացման ուղղությամբ ունեցած հաջողությունների հիմնական գրավականը հինդուիստական արժեքների և եվրոպական ժողովրդավարական սկզբունքների արդյունավետ միահյուսումն է: Ակնհայտ ձեռքբերումների կողքին հնդկական հասարակությունում դեռևս առկա են մի շարք հիմնախնդիրներ՝ աղքատություն և անգրագիտություն, կաստայական կարգով պայմանավորված սոցիալական շերտավորում, միջէթնիկական և կրոնական հակասություններ և այլն: Չնայած դրան՝ Հնդկաստանին բնորոշ են ներքին կայունությունը, գաղափարական և կրոնական հանդուրժողականությունը, բռնության մերժումը:

«Ճապոնական հրաշքը»: Երկրորդ աշխարհամարտում կրած պարտությունից հետո՝ **1946–1952 թթ.**, Ճապոնիան **ամերիկյան ռազմակալական** վարչակարգի վերահսկողության ներքո էր:

ԱՄՆ-ի տնտեսական ու քաղաքական աջակցությամբ երկրում իրականացվեցին արմատական վերափոխումներ: Արդյունքում Ճապոնիան ապառազմականացվեց ու դարձավ ժողովրդավարական երկիր:

Նոր *սահմանադրությամբ*, որը գործում է **1947 թ.** մինչ օրս, պահպանվեց միապետությունը: Սակայն կայսրն այլևս չունի իրական իշխանություն. նա համարվում է «ազգի միասնության խորհրդանիշը»: Բարձրագույն իշխանությունը պատկանում է երկպալատ խորհրդարանին, որն ընտրում է կառավարություն: Երկրի հիմնական օրենքի համաձայն՝ կանայք իրավունքներով հավասարվեցին տղամարդկանց:

Վերացվեց անցյալի մնացուկ ավատատիրական հողային սեփականությունը, ինչը ուղի հարթեց գյուղատնտեսության արագ զարգացման համար:

Հետպատերազմյան մի քանի տարում վերականգնվեց երկրի տնտեսությունը: Դրանից հետո նոր թափով շարունակվեց երկրի արդիականացումը: Եթե հետպատերազմյան առաջին տասնամյակում Ճապոնիայի տնտեսությունը դանդաղ էր զարգանում, ապա հաջորդ երեք տասնամյակների ընթացքում զարգացումն ընդունեց աննախադեպ տեմպեր:

Տնտեսության թռիչքաձև վերելքի շնորհիվ *Ճապոնիան 1970-1980-ական թվականներին վերածվեց արդյունաբերական հզոր տնտեսության*, դարձավ կապիտալիզմի երրորդ տնտեսական կենտրոնը ԱՄՆ-ից և Եվրամիությունից հետո: Բնակչության մեկ շնչին ընկնող

եկամտի ցուցանիշով՝ նա գերազանցեց ԱՄՆ-ին, իսկ աշխատանքի արտադրողականության մակարդակով առաջ անցավ Արևմտյան Եվրոպայի երկրներից և ընդհուպ մոտեցավ ԱՄՆ-ի ցուցանիշին (իսկ 1950-ական թթ. այդ ցուցանիշով հետ էր ԱՄՆ-ից վեց անգամ):

Ճապոնիան աշխարհում առաջին տեղը գրավեց, օրինակ՝ նավաշինության, տեսաձայնային տեխնիկայի, երկրորդ տեղը՝ էլեկտրոնիկայի, ավտոմեքենաշինության արտադրության գծով և այլն:

Ճապոնիան աստիճանաբար անցում կատարեց *տեղեկատվական հասարակության*, որտեղ հիմնարար արժեքներ են գիտելիքները և տեղեկույթը: Դեռ 1970-ական թթ. պատենտներ ու լիցենզիաներ գնելու փոխարեն առաջնայնությունը սկսեցին տալ գիտական ու տեխնիկական հետազոտությունների ֆինանսավորմանը: Ձեռք բերվեցին խոշոր նվաճումներ այդ ուղղությամբ, որը հիմնվում է երկրի կրթական բարձր մակարդակի վրա:

Տարեսական «հրաշքը» հնարավոր դարձավ պետության վարած նպատակամետ ու հետևողական քաղաքականության շնորհիվ: Դրան նպաստեցին ամերիկյան և մյուս օտարերկրյա կապիտալի ու տեխնոլոգիաների ներհոսքը, ինչպես նաև ռազմական ոլորտի չնչին ծախսերը. Ճապոնիան մեծ բանակ պահելու իրավունք չունի:

Սակայն «հրաշքի» ամենագլխավոր պայմանը հասարակության ավանդական ամուր հիմքերն են, այնպիսի ար-

ժեքներ, ինչպիսիք են աշխատանքային կարգապահությունը և բարձր էթիկան, հարգանքը մեծերի նկատմամբ, սերը կրթության և գիտելիքի հանդեպ և այլն: Արտադրության և աշխատանքային հարաբերությունների կազմակերպման ճապոնական փորձը ընդօրինակելի է արդյունաբերական երկրների համար:

Ջարգացման ճապոնական տարածները որպես ուղենիշ ծառայեց Հարավարևելյան Ասիայի մի շարք երկրների (Հարավային Կորեա, Սինգապուր, Թայվան, Թաիլանդ) համար, որոնք նույնպես XX դարի վերջերին թռիչքաձև վերելք ապրեցին՝ վերածվելով արդյունաբերական գերզարգացած հասարակությունների:

Այսպիսով՝ ժամանակակից Արևելյան ու Հարավային Ասիայի, մասնա-

վորապես Ճապոնիայի, Չինաստանի, Հարավային Կորեայի, Սինգապուրի, Թայվանի և Հնդկաստանի զարգացման փորձը ապացուցում է, որ հասարակության արդիականացումը ամենևին չի նշանակում պատճենել զարգացած եվրոպական արդյունաբերական երկրների անցած ուղին:

Արդի քաղաքակրթությունը ձևավորվել ու զարգանում է համաշխարհային պատմական առաջընթացի գլխավոր միտումների և կոնկրետ ազգային-պատմական առանձնահատուկ պայմանների, ազգային և համամարդկային արժեքների համադրման արդյունքում: Այս փորձն ուսանելի է նաև նախկին խորհրդային երկրների, այդ թվում՝ Հայաստանի Հանրապետության համար:

ՀԱՐՑԵՐ ԵՎ ԱՌԱՋԱԴՐԱՆՔՆԵՐ

1. Երկրորդ աշխարհամարտից հետո Չինաստանում ո՞ւմ միջև ընթացավ քաղաքացիական պատերազմը: Երբ հռչակվեց ՉԺՀ-ն: Ինչո՞ւ Մաոյի «մեծ թռիչքի» քաղաքականությունը և «կուլտուրական հեղափոխությունը» ճախողվեցին: Ներկայացրե՞ք արդիականացման չինական մոդելը և դրա արդյունքները: Ձեր կարծիքով ինչո՞ւ Չինաստանին հաջողվեց ոչ միայն պահպանել սոցիալիստական հասարակարգը, այլև արմատական զարգացում ապահովել:

2. Ինչո՞վ էր պայմանավորված Հնդկաստանի ազատագրական պայքարի հաջողությունը: Ներկայացրե՞ք Ներուի դերը նորանկախ Հնդկաստանի կայացման գործում: Պարզաբանե՞ք արդիականացման հնդկական տարածնի էությունը: Թվարկե՞ք Հնդկաստանի զարգացման գլխավոր արդյունքները:

3. Հետպատերազմյան առաջին տարիներին ինչպիսի փոփոխություններ կատարվեցին Ճապոնիայի քաղաքական ու տնտեսական կյանքում: Որո՞նք էին «ճապոնական հրաշքի» նախադրյալները: Ներկայացրե՞ք Ճապոնիայի արդի նվաճումները: Ո՞ր երկրներն ընդօրինակեցին զարգացման ճապոնական մոդելը:

4. Ձեր կարծիքով ո՞ր երկրի արդիականացման փորձը և տարածնն են նախընտրելի Հայաստանի Հանրապետության զարգացման համար: Օգտվելով նախորդ դասանյութերից և այլ աղբյուրներից՝ պատրաստե՞ք ելույթ այդ թեմայով և ներկայացրե՞ք դասարանում:

**ԳԼՈՒԽ 12. ՀԵՏԱՐԴՅՈՒՆԱԲԵՐԱԿԱՆ ՀԱՍԱՐԱԿՈՒԹՅԱՆ
ՁԵՎԱՎՈՐՈՒՄԸ**

§ 1. ԳԻՏԱՏԵԽՆԻԿԱԿԱՆ ՀԵՂԱՓՈԽՈՒԹՅԱՆ ԱՐԴՅՈՒՆՔՆԵՐԸ

Գիտարեխնիկական հեղափոխությունը: Պատմության նորագույն շրջանն իրավամբ կարելի է համարել քաղաքակրթության գիտատեխնիկական հզոր առաջընթացի դարաշրջան: Անընդհատ բնույթ ստացած այդ գործընթացի արդյունքում շարունակաբար տեղի են ունենում հասարակական կյանքի արմատական փոփոխություններ: Գիտության և տեխնիկայի նվաճումների աննախադեպ ներդրման շնորհիվ կտրուկ վերելք են ապրում տնտեսությունը, զարգանում մշակութային բոլոր բնագավառները, ի հայտ գալիս սպասարկման և հանգստի նոր ոլորտներ, էականորեն բարելավվում է մարդկանց կենսամակարդակը: Այս դարակազմիկ փոփոխությունների հիմքում ընկած են գիտության, տեխնիկայի և արտադրության թռիչքաձև զարգացումն ու միաձուլումը:

Այս գործընթացները սկիզբ էին առել դեռևս XIX դարում, սակայն գիտությունը, տեխնիկան և արտադրությունը մինչև XX դարի 30-ական թթ. հասարակական կյանքի ինքնուրույն, առանձին ոլորտներ էին:

1940-ական թթ. սկսվեց գիտատեխնիկական առաջընթացի մի նոր փուլ, որը ստացավ գիտատեխնիկական հեղափոխություն (ԳՏՀ) անվանումը: Այդպես է կոչվել, որովհետև

գիտությունն ու արտադրությունը ոչ միայն թռիչքաձև զարգացան, այլև դրանց միաձուլման արդյունքում գիտությունը դարձավ արտադրական ուժ: Եթե մինչ այդ գիտական հայտնագործությունների և նվաճումների պահից մինչև արտադրության մեջ դրանց ներդրումը տևում էր տասնյակ տարիներ, ապա ԳՏՀ-ի պայմաններում այն կատարվում էր շատ արագ, գյուտերը և նորությունները ներդրվում էին անմիջապես:

Գիտությունն աշխատում էր արդյունաբերության և տնտեսության մյուս ոլորտների համար, իր հերթին տնտեսությունը նորանոր պահանջներ ու խնդիրներ էր առաջադրում գիտությանը: Այս միասնացված գործընթացը նպաստում էր գիտության, տեխնիկայի և արտադրության փոխկապակցված զարգացմանը:

ԳՏՀ-ն շարունակվում է նաև մեր օրերում, և ընդունված է նրա պատմությունը բաժանել երկու փուլի՝

- 1) 1940-ական թթ. մինչև 1960-ական թթ. ավարտը,
- 2) 1970-ական թթ. մինչև մեր օրերը:

ԳՏՀ-ի առաջին փուլը: Գիտատեխնիկական հեղափոխության առաջին փուլի նախադրյալները ձևավորվել էին XX դարի առաջին կեսին:

Միջուկային ֆիզիկայի, քվանտային մեխանիկայի, կիրեռնետիկայի, կենսաքիմիայի, միկրոկենսաբանության, պոլիմերների քիմիայի հեղաշրջող նվաճումներին զուգահեռ արդյունաբերության մեջ գոյություն ունեւ համեմատաբար բարձր տեխնիկական զարգացածությամբ արտադրություն: Չնավորվել էր նաև ճարտարագիտական ու տեխնիկական համապատասխան անձնակազմ, որը կարող էր կյանքի կոչել գիտական նորագույն հայտնագործությունները:

Երկրորդ աշխարհամարտի ընթացքում գիտական շատ հայտնագործություններ կիրառում գտան ռազմական արդյունաբերության ոլորտում, ստեղծվեցին զենքի և տեխնիկայի նոր տեսակներ ու համակարգեր՝ ատոմային զենք, ռեակտիվ ինքնաթիռ, տակտիկական հրթիռներ և այլն: Գերտերությունների ռազմաարդյունաբերական համալիրների զարգացումը մեծ չափով պայմանավորեց ԳՏՀ-ի առաջին փուլի ուղղվածությունը:

Քաղաքակրթության առաջընթացն առաջին փուլում արձանագրեց հետևյալ խոշոր նվաճումները գիտության և արտադրության ոլորտներում.

- 1940-ական թթ.՝ հեռուստատեսություն, տրանզիստոր, ռադար, ատոմային ռումբ, արհեստական թելեր,
- 1950-ական թթ.՝ ջրածնային զենք, ատոմային էներգառեակտոր, ուղևորատար ռեակտիվ ինքնաթիռ, էլեկտրոնային հաշվիչ մեքենա, Երկիր մոլորակի արհեստական արբանյակ,

- 1960-ական թթ.՝ լազերային սարքավորումներ, կապի տիեզերական արբանյակ, արագընթաց գնացքներ:

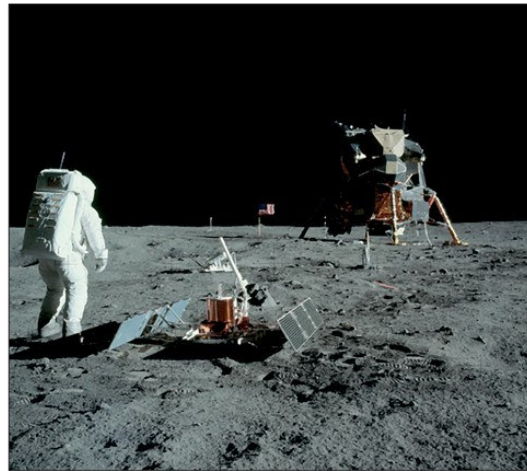
Առաջին փուլի կարևորագույն արդյունքներից էր ատոմային էներգիայի օգտագործումը: Ստեղծվեցին առաջին ատոմային էլեկտրակայանները: Զարգացավ նաև քվանտային էլեկտրոնիկան, որը հնարավորություն տվեց հիմնելու լազերային տեխնիկայի արտադրություն:

Հատկապես շոշափելի էին առաջին փուլի արդյունքները տնտեսության ամենատարբեր բնագավառներում: Առաջացան արդյունաբերության նոր ճյուղեր՝ ավիատիեզերական, ռադիոհեռուստատեսային, ռոբոտատեխնիկական: Ստեղծվեցին արտադրության և դրա կառավարման ինքնահոս գծեր ու համակարգեր, արագ զարգացավ արհեստական (սինթետիկ) նյութերի արտադրությունը: Իսկական հեղաշրջում կատարվեց գյուղատնտեսության ոլորտում. քիմիական պարարտանյութերի լայն կիրառումը շեշտակիորեն բարձրացրեց մշակաբույսերի բերքատվությունը:

Հիրավի առաջին փուլի խոշորագույն նվաճումը տիեզերքի յուրացման գործընթացի սկիզբն էր: 1957 թ. ԽՍՀՄ-ը տիեզերք ուղարկեց Երկրի առաջին արհեստական արբանյակը, իսկ 1961 թ. տիեզերք թռավ աշխարհում առաջին տիեզերագնացը՝ Յուրի Գագարինը: Երկու գերտերությունների միջև տիեզերքի յուրացման ուղղությամբ ծավալված մրցակցության

«Ապոլլոն-11» տիեզերանավի անձնակազմը՝ Ն. Արնսթրոնգ, Մ. Քոլինգ, Բ. Օլդրին

Բ. Օլդրինը Լուսնի վրա հեղափոխություններ կատարելիս

ընթացքում հաջորդ խոշոր նվաճմանը հասավ ԱՄՆ-ը: **1969 թ. Լուսնի վրա առաջինը իջան ամերիկացի երեք տիեզերագնացներ:** Այնուհետև ամերիկացիները ստեղծեցին բազմակի օգտագործման տիեզերանավեր:

Սակայն տիեզերքը դարձավ ոչ միայն գիտական մեծ նվաճումների ներդրման, այլև սպառազինությունների մրցավազքի ասպարեզ: Գերտերությունները հսկայական միջոցներ էին հատկացնում իրենց երկրների ռազմաարդյունաբերական համալիրների զարգացմանը:

Այս ժամանակաշրջանում կտրուկ աճեց գիտության դերն հասարակության մեջ, մեծացան գիտնականների թիվը և հեղինակությունը: Առաջատար պետությունները գիտության ոլորտում հսկայական միջոցներ էին ներդնում:

Գիտության և արտադրության միաձուլումը, սակայն, տվեց երկակի արդյունքներ: Մի կողմից՝ հնարավո-

րություն ստեղծվեց գիտական նոր գաղափարներն արագորեն արտադրության մեջ ներդնելու համար, մյուս կողմից՝ գիտությունը, որ պահվում էր առավելապես պետական միջոցների հաշվին, սկսեց կորցնել իր ինքնուրույնությունը և ենթարկվել պետական իշխանության շահերին: Հաճախ ԳՏՀ-ի նվաճումները սկսեցին օգտագործվել ռազմական նպատակներով, կիրառվել պատերազմական գործողությունների ժամանակ: Աստիճանաբար սրվեցին էկոլոգիական հիմնախնդիրները՝ շրջակա միջավայրի աղտոտում, բույսերի և կենդանիների որոշ տեսակների անհետացում, բնական պաշարների կրճատում և այլն:

ԳՏՀ-ի երկրորդ փուլը: Գիտատեխնիկական հեղափոխության երկրորդ փուլի սկիզբը էլեկտրոնային հաշվիչ մեքենաների չորրորդ սերնդի ստեղծումն ու ներդրումն է

տնտեսության մեջ: Դրա հիման վրա ավարտին հասցվեց տնտեսության բոլոր ճյուղերի համալիր ավտոմատացումը, արտադրության և սպասարկման ոլորտներում անցում սկսվեց որակապես նոր տեխնոլոգիաների:

Այս փուլը բնութագրող նվաճումներից են.

- 1970–ական թթ.՝ միկրոպրոցեսորը, անհատական համակարգիչը, արդյունաբերական ռոբոտը, կենսատեխնոլոգիաները,

- 1980–ական թթ.՝ գերմեծածավալ միասնացված սխեմաները, բջջային հեռախոսը, գերամուր կերամիկան, հինգերորդ սերնդի համակարգիչները, գենային ինժեներիան, ջերմամիջուկային սինթեզը,

- 1990–2010 թթ.՝ համացանցը, կլոնավորումը և այլն:

Գիտատեխնիկական առաջընթացի այս դրսևորումը ստացել է նաև **տեղեկատվական կամ հեռահաղորդակցական հեղափոխություն** անվանումը:

Արտադրության ոլորտից աստիճանաբար դուրս էր մղվում ձեռքի աշխատանքը, մասնագետը դառնում էր արտադրական և մյուս գործողությունների կարգավորող և վերահսկող: Ստեղծվեցին ծրագրավորված արտադրություններ, ավտոմատացված նախագծային համակարգեր: Տեղեկատվության ավտոմատացումը հաստատուն տեղ է գրավել նաև կառավարման, ֆինանսական և մյուս ոլորտներում:

Ժամանակակից արդյունաբերության մեջ գնալով մեծանում է արհեստական նյութերի օգտագործումը, դրանք փոխարինում են ավանդական հումքատեսակին՝ երկաթին և այլ մետաղների: Յուրացվում են նոր տեխնոլոգիաներ, որոնք ծախսատար չեն և արագացնում են արտադրանքի ստացումը:

Միկրոէլեկտրոնիկայի զարգացումը հնարավորություն է տալիս փոքրացնելու սարքավորումների չափերը, նվազեցնելու էներգիայի ծախսը և իջեցնելու ապրանքների ինքնարժեքը:

Գյուղատնտեսության ոլորտում սկսվել է էկոլոգիապես մաքուր մթերքների արտադրությունը: Ժամանակի ընթացքում կկրճատվի քիմիական պարարտանյութերի կիրառումը: Պարենային հիմնախնդիրը գնալով ավելի է անհանգստացնում մարդկությանը:

Սկսվել է տիեզերքի արդյունաբերական նպատակներով յուրացման և օգտագործման գործընթացը: Այսօր արդեն անհնար է պատկերացնել կապի ժամանակակից համակարգերի աշխատանքն առանց ԱՄՆ–ի, Ռուսաստանի և մյուս երկրների կողմից տիեզերական մասնագիտացված արբանյակների կիրառման:

Հասարակության կենսագործունեության մեջ հեղաշրջող դեր խաղաց համակարգչային տեխնիկան: Սկսվեց համակարգիչների զանգվածային արտադրություն, դրանց չափերը գնալով ավելի են փոքրանում և հարմարավետ դառնում օգտագործման համար: Այսօր արդեն անհատական

համակարգիչները մուտք են գործել աշխատանքի, արտադրության, առևտրի, ծառայությունների ոլորտ, ինչպես նաև հաստատուն տեղ են գրավել մարդկանց կենցաղում:

Արդի գիտությունը ձգտում է տիրելու էներգիայի ստացման նոր աղբյուրների՝ արեգակնային, քամու և այլն: Սակայն էներգետիկական հիմնախնդրի լուծումը ապագայի գործ է:

Այսպիսով՝ երկրորդ փուլի հաջողությունները հսկայական են, այս փուլը հաճախ անվանում են բարձր տեխնոլոգիաների դարաշրջան:

ԳՏՀ-ի սոցիալական հետևանքները: Գիտատեխնիկական հեղափոխությունը համընդգրկուն երևույթ է և որոշիչ ազդեցություն է թողնում հասարակական կյանքի բոլոր ոլորտների վրա՝ տնտեսություն, քաղաքականություն, մարդկանց աշխատանքային պայմաններ և կենցաղ, հոգևոր մշակույթ, գաղափարախոսություն, հոգեբանություն: Այն վերափոխել է և շարունակում է վերափոխել արդի հասարակությունը:

Սոցիալական ծախսերի ավելացումը և աշխատավարձերի բարձրացումը հանգեցրին նրան, որ մարդիկ դարձան զանգվածային արտադրության ապրանքների սպառողներ: Մարդկանց կենսակերպի անբաժան ուղեկիցը դարձան սեփական ավտոմեքենան, բնակարանը, սառնարանը, հեռուստացույցը, հեռախոսակապը, սպասարկման և ծառայությունների անսպառ ոլորտը:

Արևմտյան Եվրոպայում նվազագույն մակարդակի հասավ գործազրկությունը:

Արդի արտադրական գործընթացներում անհամեմատ աճել է մարդկային գործոնի դերը: Դա հանգեցրեց աշխատող ուժի կրթական և մասնագիտական մակարդակի կտրուկ բարձրացման, աճեց մտավոր աշխատուժի պահանջարկը: Մտավոր աշխատանքով զբաղվողները կազմեցին հասարակական մի ստվար զանգված:

Քաղաքային բնակչության արագ աճի պայմաններում մեծացավ նաև ծառայությունների ու առևտրի ոլորտներում զբաղված մարդկանց թիվը: Նրանք այժմ ավելի շատ են, քան արդյունաբերության և տրանսպորտի ոլորտներում աշխատողները: Թվարկված սոցիալական շերտերը միասին ձևավորում են, այսպես կոչված, միջին խավը, որն արդի զարգացած հասարակություններում կազմում է բնակչության երկու երրորդը և ավելին:

Միջին խավի հասարակական դերի շարունակական աճը հանգեցրեց փոփոխության արդյունաբերական հասարակության նաև սոցիալական կառուցվածքում: Բանվոր դասակարգն այսօր զարգացած երկրներում այլևս մեծամասնություն չի կազմում: Բուրժուազիայի և պրոլետարիատի միջև ընթացող դասակարգային դիմակայությամբ բնութագրվող նախորդ՝ արդյունաբերական հասարակությունը վերափոխվել է բազմաշերտ կառուցվածք ունեցող նոր հասարակության:

ՀԱՐՑԵՐ ԵՎ ԱՌԱՋԱԴՐԱՆՔՆԵՐ

1. Ինչ է գիտատեխնիկական հեղափոխությունը, որո՞նք են դրա նախադրյալները և բնորոշ կողմերը:

2. Ինչ փուլերի է բաժանվում ԳՏՀ-ի պատմությունը: Ե՞րբ է սկսվել առաջին փուլը: Ներկայացրե՞ք առաջին փուլի գլխավոր նվաճումներն ու արդյունքները:

3. Ո՞ր ժամանակահատվածն է ընդգրկում ԳՏՀ-ի երկրորդ փուլը: Ինչ-պիսի՞ նվաճումներ արձանագրեց այս փուլը: Համեմատե՞ք այն առաջին փուլի հետ, նշե՞ք նմանություններ ու առանձնահատկություններ: Փորձե՞ք վերհանել ԳՏՀ-ի բացասական կողմերը:

4. Սոցիալական ինչ հետևանքներ ունեցավ գիտատեխնիկական հեղափոխությունը: Ներկայացրե՞ք արդի զարգացած երկրների սոցիալական կառուցվածքը:

§ 2. ՀԵՏԱՐԴՅՈՒՆԱԲԵՐԱԿԱՆ (ՏԵՂԵԿԱՏՎԱԿԱՆ) ՀԱՍԱՐԱԿՈՒԹՅՈՒՆԸ

Արդյունաբերական հասարակության ավարտը Արևմուտքի երկրներում: Ինչպես արդեն ասվել է, Արևմուտքի զարգացած երկրներում երկրորդ աշխարհամարտի ավարտից հետո սկսվել էր արդյունաբերական հասարակության ավարտական փուլը: Արևմուտքի արդյունաբերական երկրների տնտեսության որակական բարելավման գործում կարևոր դեր խաղաց նրանց տնտեսական միասնացման գործընթացը:

Արևմուտքի հետպատերազմյան տնտեսական զարգացման արդյունքում արմատապես վերափոխվեց կապիտալիստական հասարակությունը: Դրանում անհերքելի է առաջին հերթին գիտատեխնիկական հեղափոխության ազդեցությունը: Ընդունված է համարել,

որ 1970-ական թթ. սկզբներին Արևմուտքի գերզարգացած երկրներում ավարտվում է քաղաքակրթության պատմության արդյունաբերական փուլը:

Հետպատերազմյան առաջին խոշոր համաշխարհային տնտեսական ճգնաժամը (1974-1975 թթ.) մեծ վնասներ հասցրեց ոչ միայն գերտերություն **ԱՄՆ-ին**, այլև «տնտեսական հրաշք» իրականացրած երկրներին՝ **Արևմտյան Գերմանիա, Իտալիա, Ժապոնիա**: Այս և հաջորդ խոշոր ճգնաժամի (1980-1982 թթ.) հաղթահարումը ապահովեց Արևմուտքի առաջատար երկրների վերջնական անցումը զարգացման նոր փուլ:

Հեղափոխությունաբերական կամ տեղեկատվական հասարակությունը: ԳՏՀ-ի արդյունքների և հե-

տևանքների վերլուծության հիման վրա արևմտյան մի շարք գիտնականներ՝ **Գ. Բեյ, Ռ. Արոն, Ջ. Հեյբրեյթ** և այլք, եզրակացրին, որ Արևմուտքի զարգացած երկրները թևակոխել են որակապես նոր փուլ: Այն ստացել է *հետարդյունաբերական կամ տեղեկատվական հասարակություն* անվանումը:

Նոր հասարակության ձևավորման ու ամրապնդման գործընթացում անժխտելի է գիտատեխնիկական հեղափոխության վճռորոշ դերը: Գիտելիքների և տեղեկատվության հարաճուն ծավալները մեծապես պայմանավորում են այս հասարակության զարգացման ներուժը: Արդի դարաշրջանում տնտեսությունը հենվում է գիտության ու տեխնիկայի նորագույն նվաճումների վրա: Ձևավորվել է, այսպես կոչված, **գիտելիքահենք տնտեսություն**, որը հասարակական առաջընթացն ապահովող գլխավոր պայմանն է:

Նոր ձևավորված հասարակության կյանքի բոլոր բնագավառներում առաջին պլան է մղվել **տեղեկույթը** (տեղեկատվության ապրանքային ձևը): Ամենատարբեր բնույթի ու նշանակության տեղեկատվության մշակումը և տեղեկույթի ստեղծումը, փոխանցումը, ստացումը, վերլուծությունը և օգտագործումը գերզարգացած հասարակություններում արտադրության, սպասարկման և կառավարման ոլորտների գործառնության անբաժանելի մասն են կազմում:

Ձևավորվել է միասնական համաշխարհային տեղեկատվական տարածք, տեղեկույթը շատ արագ շրջանառվում է այդ տարածքում համացան-

Ժամանակակից մարդու կյանքն անհնար է պարկեռացնել առանց տեղեկատվության և տեղեկատվական-հաղորդակցական միջոցների:

ցի և կապի գերժամանակակից մյուս միջոցների շնորհիվ: Այս երևույթն իր հերթին խթանում է աշխատուժի արագ տեղաշարժը, արտադրության, առևտրի, ծառայությունների ոլորտի և մշակույթի զարգացումը, նյութական ու հոգևոր բարիքների փոխանակումը: Այս գործընթացի մաս են կազմում ոչ միայն հետարդյունաբերական երկրները, այլև արդյունաբերական և զարգացող երկրները, այդ թվում՝ նախկին և ներկա սոցիալիստական պետությունները և երրորդ աշխարհի առաջատար պետությունները:

Հետարդյունաբերական երկրներին բնորոշ է բնակչության բարձր կենսամակարդակը: Տեղեկույթը և դրա օգտագործման հետ կապված արդիական տեղեկատվական-հաղորդակցական միջոցները ներխուժել են մարդկանց կենցաղ: Նորագույն շրջանի նախորդ տասնամյակների համեմատ զարգացած երկրներում էականորեն փոխվել են և շարու-

նակում են փոխվել մարդկանց ապրելակերպը և ստածողությունը:

Ընդհանրացնելով նշենք, որ **հետարդյունաբերական հասարակություն է ձևավորվել Արևմուտքի երկրներում և Արևելքի սոսջարար մի քանի երկրներում** (Ճապոնիա, Հարավային Կորեա, Սինգապուր, Մալայզիա և այլն) արդիական հզոր գիտատեխնիկական հենքի վրա: Չնայած արևմտյան քաղաքակրթական այս տիպը առաջատարն է ժամանակակից աշխարհում, սակայն նա համընդհանուր բնույթ չի կրում: Նրա տեխնածին էությունը հակադրության մեջ է Արևելքի զարգացող հասարակությունների ավանդական հիմքերի հետ, որտեղ մերժվում են եսակենտրոնությունը, անհատապաշտությունը, և ընդունելի է հավաքականությունը, պահպանվում է իշխանության հիերարխիկ բնույթի նկատմամբ հարգանքը և այլն:

Այսպիսով՝ հետարդյունաբերական կամ տեղեկատվական հասարակությունը քաղաքակրթության արդիական տարածն է. այս և գոյություն ունեցող նյուս տարածների միջև մրցակցությունը և համագործակցությունը կապահովեն մարդկության առաջընթաց զարգացումը XXI դարում:

Սոցիալ-տնտեսական զարգացման արդի միտումները: Տեղեկատվական հասարակության բնորոշ կողմերի բացահայտումը հնարավորություն է տալիս կանխատեսելու, թե ինչ միտումների հիման վրա է ընթանալու սոցիալական և տնտեսական կյանքի զարգացումը:

Արտադրության, առևտրի և սպասարկման բնագավառների գիտատեխնիկական կտրուկ վերելքը արմատապես փոխեց սոցիալական հարաբերությունները հասարակության ներսում: Եթե նախկինում արտադրության և սպառման ոլորտներում աշխատանքը առավելապես հանրային (կոլեկտիվ), ընդհանուր բնույթ էր կրում, ապա այժմ ավելի մեծ տարածում է ստանում անհատական աշխատանքը: Մարդկանց զգալի մասը հնարավորություն ստացավ անհատական գբադմունքի ընտրության միջոցով հասնելու ինքնարտահայտման ու ինքնակատարելագործման:

Արդի դարաշրջանի բնորոշ միտումներից մեկն այն է, որ մարդկանց աշխատանքային գործունեությունն ավելի քիչ է պայմանավորվում նյութական անհրաժեշտությամբ, քանի որ առկա է ապրանքների ու ծառայությունների հարուստ շուկա, սոցիալական ապահովության զարգացած համակարգ և այլն: Առաջնային է դառնում մարդու գործունեության ավելի բարձր տեսակը՝ ստեղծագործ աշխատանքը: Իսկ դա իր հերթին պահանջում է աշխատողների ավելի բարձր կրթական մակարդակ, մասնագիտական որակավորում և պրոֆեսիոնալիզմ: Ահա թե ինչու հետարդյունաբերական փուլում կրթությունը և գիտությունը դարձել են հասարակության զարգացման և անհատի կատարելագործման գլխավոր գործոններ:

Վերը նշված միտումների արդյունքում աշխատուժի մի հսկա զանգված տեղաշարժվեց արտադրությունից դե-

պի ծառայությունների ոլորտ, որտեղ մեծ է անհատական աշխատանքի տեսակարար կշիռը: Զարգացած երկրներում՝ ԱՄՆ, Ճապոնիա, Մեծ Բրիտանիա, Գերմանիա և այլն, ծառայությունների ոլորտում այժմ ընդգրկված է աշխատուժի 50–60 %-ը. այս երևույթը շարունակական աճի միտում ունի:

Տեղեկատվական հասարակություն թևակոխած երկրների համար բնութագրիչներ են նաև կրթության, առողջապահության և սոցիալական օգնության արդիական և շարունակաբար կատարելագործվող համակարգերը, բարձր մակարդակի ամենատարբեր ծառայությունների մատուցումը:

Արդի դարաշրջանում ձևավորվել է միջազգային տնտեսական կապերի մի բազմաճյուղ համակարգ, որը աշխարհի բազմազանության և միասնականության տնտեսաֆինանսական դրսևորումն է և հետարդյունաբերական հասարակության բնութագրիչ կարևոր կողմերից մեկը: Հետսառըպատերազմյան շրջանում համաշխարհային տնտեսական միասնական դաշտի մեջ են ներգրավվել նաև ԱՊՀ (Ռուսաստանի Դաշնություն, Հայաստանի Հանրապետություն և այլն) և նախկին ու ներկա սոցիալիստական երկրները:

Ներկա պայմաններում, երբ կյանքի բոլոր ասպարեզներ է մուտք գործել համաշխարհայնացումը, համաշխարհային տնտեսական համակարգում մեծ դեր են խաղում տնտեսական ու ֆինանսական միջազգային կազմակերպություններն ու հաստատությունները: Դրանց շարքում առանձնանում են *Միջազգային արժույթային*

հիմնադրամը, Համաշխարհային բանկը, Առևտրի համաշխարհային կազմակերպությունը: Համաշխարհային տնտեսության վրա մեծ ազդեցություն են թողնում նաև այնպիսի միջազգային կազմակերպություններ, ինչպիսիք են *Դալնոսյան վեհաժողովն* ու *Մեծ յոթնյակը*:

Տնտեսական գլոբալացման պայմաններում էականորեն աճել է վերազգային կորպորացիաների դերը: Ժամանակակից աշխարհում համաշխարհային արդյունաբերական արտադրության մոտավորապես կեսն ու արտաքին առևտրի շուրջ 60 %-ը պատկանում են նման կորպորացիաներին: Խոշորագույն վերազգային կորպորացիաների կենտրոնակայանները տնտեսապես առավել զարգացած արևմտյան երկրներում են, գերազանցապես ԱՄՆ-ում: Իրենց տնտեսական հզորությամբ խոշորագույն վերազգային կորպորացիաները կարող են մրցակցել նույնիսկ մեծ պետությունների հետ:

Համաշխարհային ֆինանսային սարկուստական ճգնաժամը: 2008 թ. սեպտեմբերին սկիզբ առավ համաշխարհային տնտեսական նոր ճգնաժամ: Այն առաջացավ ԱՄՆ-ի ֆինանսական համակարգում որպես հետևանք սպեկուլյատիվ բնույթի վարկային (գրավադրային) գործարքների լայն կիրառման: Կարճ ժամկետում ճգնաժամը տարածվեց աշխարհով մեկ՝ ներառելով նաև արտադրության և առևտրի ոլորտները: Իր ծավալներով և հետևանքներով այն համադրելի է Մեծ ճգնաժամին:

Տնտեսական հուժկու անկման հետևանքով փլուզվեցին ֆինանսական համակարգեր, կանգ առան գործարաններ: Եվրամիության անդամ մի շարք երկրներում տեղի ունեցան բողոքի զանգվածային ելույթներ, որոշ երկրներ (օրինակ՝ Հունաստանը) սնանկացան կամ հայտնվեցին սնանկության շեմին (Իսպանիա, Պորտուգալիա և այլն): Նույնը տեղի ունեցավ նաև մյուս աշխարհամասերում:

2009 թ. տվյալներով գործազուրկների թիվն աշխարհում կազմում էր 199 մլն մարդ, որը աննախադեպ ցուցանիշ է աշխատուժի շուկայի պատմության մեջ:

Թուլացավ միջին խավը, որը հասարակության սոցիալական կայունության գլխավոր նախադրյալն է: Եթե մինչև ճգնաժամը միջին խավին էր պատկանում համաշխարհային հարստության կեսից ավելին, ապա 2015 թ. առաջին անգամ աշխարհի մեկ տոկոս ամենահարուստների տեսակարար կշիռը այդ հարստու-

Լոնդոնի

ֆոնդային բորսայի շենքը

թյան մեջ գերազանցեց 50 տոկոսը և շարունակում է աճել: Որպես հետևանք՝ այսօր գլոբալ հիմնախնդիր են դարձել եկամուտների անհամաչափ բաշխումը և սոցիալական բևեռացման խորացումը:

ԱՄՆ-ը, Եվրամիությունը, Մեծ յոթնյակը/ութնյակը, ԱՊՀ երկրները և մի շարք այլ պետություններ ու կազմակերպություններ ձեռնարկեցին հակաճգնաժամային միջոցառումներ: Տակավին 2016 թ. դրությամբ ճգնաժամը և դրա հետևանքները դեռ լիովին հաղթահարված չէին:

ՀԱՐՑԵՐ ԵՎ ԱՌԱՋԱԴՐԱՆՔՆԵՐ

1. Բնութագրե՞ք արդյունաբերական հասարակության ավարտական փուլը, դրա հիմնական արդյունքները:
2. Ի՞նչ է հետարդյունաբերական կամ տեղեկատվական հասարակությունը: Ովքե՞ր են տվել այդ անվանումը: Ցույց տվե՞ք այդ հասարակության բնորոշ կողմերը: Ո՞ր երկրներում է ձևավորվել այդ հասարակությունը: Ինչո՞ւ ենք ասում, որ քաղաքակրթական այս նոր տարածնը համընդգրկուն չէ:
3. Ներկայացրե՞ք արդի աշխարհում սոցիալական զարգացման գլխավոր միտումները: Ի՞նչ փոփոխություններ են տեղի ունեցել աշխատանքային գործունեության բնագավառում:
4. Նշե՞ք արդի տնտեսական զարգացման հիմնական միտումները:
5. Որո՞նք են 2008 թ. սկսված ֆինանսատնտեսական համաշխարհային ճգնաժամի պատճառները: Ներկայացրե՞ք այդ ճգնաժամի գլխավոր հետևանքները:

Գ
ԲԱԺԻՆ

ԱՇԽԱՐՀՆ ԱՐԴԻ ՓՈՒԼՈՒՄ

ԳԼՈՒԽ 13. ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ՆՈՐ ԻՐԱԴԻՐՈՒԹՅՈՒՆՆ ԱՇԽԱՐՀՈՒՄ

§ 1. ՆՈՐ ԱՇԽԱՐՀԱԿԱՐԳԸ

Հեղուստորյապերագմյան նոր աշխարհակարգը: ԱՄՆ նախագահ Ջորջ Բուշ Ավագը 1990 թ.՝ Քուվեյթի վրա Իրաքի հարձակումից հետո, շրջանառության մեջ դրեց **Նոր աշխարհակարգ** հասկացությունը: 1990 թ. սեպտեմբերի 11-ին ԱՄՆ-ի Կոնգրեսի զույգ պալատներին ուղղված իր ելույթում նա նշեց. «*Դուրս գալով անսխորժություններով լի այս ժամանակներից՝ մեր 5-րդ նպատակը կլինի նոր աշխարհակարգը, որը կարող է ի հայտ գալ իբրև նոր դարաշրջան՝ անաբեկչության սպառնալիքից ավելի ապահովագրված, ավելի հզոր՝ արդարության հեղուստորյան գործում և ավելի ապահով՝ իստադություններում:* Մի ժամանակաշրջան, որում աշխարհի՝ Արևելքի և Արևմուտքի, Հյուսիսի և Հարավի ազգերը կարող են բարգավաճել և ապրել ներդաշնակության մեջ»:

Սոցիալիստական համակարգի փլուզումը Արևելյան Եվրոպայում, Գերմանիայի վերամիավորումը և **ապարտեիդի** (տարանջատման) ավարտը Հարավային Աֆրիկայում ազդարարեցին «նոր դարաշրջանի» սկիզբը:

Ռուսաստանի Դաշնությունը մնում էր միակ տերությունը, որն ուներ ԱՄՆ-ի ոչնչացման ներուժ: Սա մի առանձնահատուկ իրավիճակ էր ստեղծել միջազգային հարաբերություններում: Դասական երկբևեռ համակարգը վերացավ դեռ 1991 թ., քանզի սոցիալիստական համակարգը փլուզվել էր: ԱՄՆ-ի և ՌԴ-ի միջև երկբևեռության հարաբերությունները պահպանվում էին միայն ռազմաքաղաքական բնագավառում: Մյուս բոլոր ոլորտներում ԱՄՆ-ը իր ցուցանիշներով բացահայտ առավելություն ուներ Ռուսաստանի նկատմամբ:

Միջազգային հարաբերություններում վերստին աճում էր ուժի դերը: Այս երևույթը երկու հիմնական պատճառ ուներ: Նախ՝ նախկին Խորհրդային Միության և սոցիալիստական համակարգի պետությունների տարածքում բազմաթիվ զինված հակամարտություններ ծագեցին: Բացի դրանից՝ ԱՄՆ-ը և ՆԱՏՕ-ի անդամ երկրները ավելի լայնորեն էին դիմում ուժի կիրառմանը՝ իրենց շահերն ապահովելով տեղական և տարածաշրջանային հակամար-

տություններում: Արդեն 1990-ական թթ. կեսերից միջազգային հարաբերություններում գնալով աճում էր **խաղաղարար առաքելությունների դերը**: Դրա էությունը հետևյալն էր. առանձին հակամարտությունների դադարեցման նպատակով միջազգային հանրությունը կարող է դիմել նաև ուժային միջոցների կիրառմանը:

Արևմտական փոփոխություններ միջազգային հարաբերություններում: ԱՄՆ-ը Երկրորդ աշխարհամարտից հետո առաջին անգամ 2001 թ. սեպտեմբերի 11-ին հարձակման ենթարկվեց սեփական տարածքում: Քաղաքացիական ինքնաթիռներ զավթած ահաբեկիչները դրանք ուղղեցին Նյու Յորքում գտնվող Համաշխարհային առևտրի կենտրոնի շենքերի և Վաշինգտոնում գտնվող ԱՄՆ-ի պաշտպանության նախարարության (Պենտագոն) շենքի վրա: Համաշխարհային առևտրի կենտրոնի շենքերը ոչնչացվեցին: Ջոհերի թիվը հասնում էր մի քանի հազարի: Աղետի քաղաքական ու հոգեբանական հետևանքները մեծ էին ու ճնշող:

Ահաբեկչական այդ գործողությունների կազմակերպման գործում կենտրոնական դեր էր խաղացել **Ուսամա բեն Լադենը**, որը ծագումով Սաուդյան Արաբիայից էր: Նա հաստատվել էր Աֆղանստանում և ստեղծել «Ալ Բայիդա» ահաբեկչական կազմակերպությունը: Վաշինգտոնը Աֆղանստանից պահանջեց հանձնել ահաբեկչին, սակայն մեր-

ժում ստացավ: Արդյունքում ԱՄՆ-ը որոշեց պատերազմական գործողություններ սկսել ընդդեմ Աֆղանստանի: Նրան այդ հարցում աջակցեց Մեծ Բրիտանիան՝ զորքեր ուղարկելով Աֆղանստան: Իր աջակցությունը ԱՄՆ-ին հայտնեց նաև Ռուսաստանի Դաշնությունը:

2001 թ. սեպտեմբերի 11-ի իրադարձությունները վկայում էին միջազգային հարաբերություններում որակապես նոր սպառնալիքի՝ վերազգային ահաբեկչության ի հայտ գալու մասին: Այն չունեի հստակ ազգային կամ պետական պատկանելություն և ի գործ էր հարվածելու ցանկացած երկրի ինչպես արտերկրից, այնպես էլ երկրի ներսից:

Այսպիսով՝ XXI դ. առաջին և երկրորդ տասնամյակների սահմանագծի իրողությունները հաճախ որակվում են իբրև **Միաբազմաբևեռ աշխարհ**՝ մեկ գերտերությամբ, մի շարք հիմնական համաշխարհային տերություններով և համաշխարհային քաղաքականության վրա գնալով ավելի մեծ ազդեցություն ունեցող տարածաշրջանային տերություններով հանդերձ:

Սառը պայտերազմի ավարտը և նոր ընկալումները: Ամերիկացի պատմաբան **Ֆ. Ֆուկայաման** 1989 թ. հանդես եկավ «Պատմության ավարտը» աշխատությամբ: Նա այն գաղափարն էր առաջ քաշում, որ պատմությունն իբրև շարժում ավարտված է, քանզի աշխարհում վերջնականապես հաղթանակել

են լիբերալ ժողովրդավարությունը, սպառողական մշակույթը, իսկ Արևմուտքն ու արևմտյան գաղափարախոսությունը գերիշխում են: Նա նաև նշում էր, որ առանձին փոքր պատերազմները դեռ հնարավոր են, սակայն մեծ պատերազմների հավանականությունը խիստ նվազել է:

1993 թ. մեկ այլ ամերիկացի գիտնական **Ս. Հանթինգթոնը** իր «Քաղաքակրթությունների բախումը» հոդվածում ճիշտ հակադիր տեսակետն առաջ քաշեց: Նա նշում էր, որ ապագայում ոչ միայն չեն բացառվում պատերազմները, այլև սպասվում են ավելի խոշոր պատերազմներ՝ բախումներ քաղաքակրթությունների միջև: Ընդ որում, Արևմուտքի դեմ կարող է հանդես գալ մնացյալ աշխարհը: Նրա կարծիքով բաժանարար գծերն անցնելու էին քաղաքակրթությունների միջև:

Քաղաքական գործիչները չափից դուրս անիրատեսական համարեցին Ֆուկյայամայի դիրքորոշումը, սակայն միաժամանակ չափից դուրս վտանգավոր՝ նաև Հանթինգթոնի գաղափարախոսությունը: Արդյունքում Իրանի նախագահ **Մ. Խաթամին** հանդես եկավ **քաղաքակրթությունների երկխոսության** գաղափարով: Ավելի ուշ շրջանառության մեջ դրվեց **քաղաքակրթությունների դաշինք** հասկացությունը: Սակայն ապագա զարգացումները մեծապես կախված էին նրանից, թե ինչպիսին կլինեն նոր աշխարհակարգը: Իսկ նոր աշխարհակարգն, ինչպես տե-

սանք, ամերիկյան աշխարհակարգ է, որում ԱՄՆ-ը առաջինն է հավասարների մեջ: ԱՄՆ-ը իր տնտեսական, ռազմական, քաղաքական և մշակութային ներուժով էականորեն գերազանցում է մյուս խոշոր երկրներին: Սակայն մարդկության առջև առկա են որոշակի մարտահրավերներ, որոնք միայնակ կարգավորել չի կարող նույնիսկ ԱՄՆ-ի նման գերտերությունը: Հետևաբար միտում կար հակամարտությունից անցնելու համագործակցության: Դա առաջին հերթին վերաբերում էր ԱՄՆ-ի և ԽՍՀՄ իրավահաջորդ Ռուսաստանի միջև հարաբերություններին:

Ռուս-ամերիկյան հարաբերությունները: Ռուսաստանի նախագահ **Բորիս Ելցինի** կառավարման օրոք (1991–1999 թթ.) ԱՄՆ-ի նախագահներ Ջորջ Բուշ Ավագն ու Բիլ Բլինթոնը աջակցում էին Ռուսաստանում ընթացող տնտեսական բարեփոխումներին: Իր հերթին Ռուսաստանը առժամանակ միջազգային հարաբերություններում դադարեց առաջատար դիրքեր գրավելուց: Ռուսաստանի հաջորդ նախագահ **Վլադիմիր Պուտինի** օրոք Ռուսաստանը ոչ միայն տնտեսական աննախադեպ աճ ապահովեց և վճարեց իր արտաքին պարտքերը, այլև վերստին առաջատար դիրքեր գրավեց միջազգային հարաբերություններում: Ի հայտ եկան նաև հակասություններ ռուս-ամերիկյան հարաբերություններում: Ռուսաստանը դեմ էր ՆԱՏՕ-ի հե-

ԺԱՄԱՆԱԿԱԿԻՑ ԵՎՐՈՊԱՆ

տագա ընդլայնմանը արևելյան ուղղությամբ, ԱՄՆ–ի՝ հակահրթիռային պաշտպանության համակարգ ստեղծելու ծրագրերին, 2003 թ. տեղ գտած ամերիկյան ներխուժմանը Իրաք: Ռուսաստանը և ԱՄՆ–ը քայլեր էին ձեռնարկում սառը պատերազմի անտաճելակերպից հրաժարվելու և իրական համագործակցություն ծավալելու ուղղությամբ:

Համագործակցության մթնոլորտի ստեղծման տեսանկյունից կարևորագույն քայլ էր Ռուսաստանի՝ Մեծ յոթնյակին միանալու իրողությունը. կառույցը ստացավ *Մեծ ութնյակ* անվանումը:

Ռուս–ամերիկյան հարաբերություններում նոր դրական տեղաշարժեր նկատվեցին նաև ԱՄՆ–ի նախագահ *Բ. Օբամայի* նախագա-

*ՌԴ նախագահ
Վլադիմիր Պուտինը*

հության օրոք: Հարաբերությունների ջերմացումը որակվեց որպես «նոր մեկնարկ» և տվեց իր արդյունքները: 2010 թ. գարնանը կողմերը ստորագրեցին երկար հեռահարության միջուկային մարտագլխիկներով հրթիռների կրճատման վերաբերյալ նոր պայմանագիր:

ՀԱՐՑԵՐ ԵՎ ԱՌԱՋԱԴՐԱՆՔՆԵՐ

1. Ժամանակակից «նոր աշխարհակարգ» հասկացությունը ղվ է դրել քաղաքական շրջանառության մեջ: Ըստ նրա՝ ինչպիսին էր լինելու այդ աշխարհակարգը:
2. Արմատական ինչ փոփոխություններ տեղի ունեցան միջազգային հարաբերություններում: Ինչ հետևանքներ ունեցավ Մեպտեմբերի 11–ը:
3. Սառը պատերազմի ավարտին աշխարհաքաղաքական զարգացումների ապագայի վերաբերյալ ինչ տեսակետներ էին շրջանառվում, բացատրե՞ք դրանց էությունը: Քաղաքական գործիչներն ինչպիսի վերաբերմունք դրսևորեցին այդ տեսակետների հանդեպ: Բացատրե՞ք «քաղաքակրթությունների երկխոսություն» հասկացությունը:
4. Ինչ ընթացք են ստացել ռուս–ամերիկյան հարաբերությունները հետսառըպատերազմյան շրջանում: Բնութագրե՞ք դրանց ներկայիս վիճակը և փորձե՞ք պարզել զարգացման հեռանկարները:

§ 2. ԽՍՀՄ-Ի ՓԼՈՒԶՈՒՄՆ ՈՒ ՆՈՐԱՆԿԱՆ ՊԵՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԱՌԱՋԱՅՈՒՄԸ

Վերակառուցման գործընթացը: 1980-ական թվականների կեսերին ԽՍՀՄ-ը կանգնած էր խոր տնտեսական և սոցիալ-քաղաքական ճգնաժամի առջև: Պահանջվում էին արմատական վերափոխումներ: Խորհրդային համակարգում բարեփոխումներ իրագործելու նախաձեռնությամբ հանդես եկավ 1985 թ. ԽՍՀՄ Կենտկոմի գլխավոր քարտուղար ընտրված **Միխայիլ Գորբաչովը**: Նրա կողմից ձեռնարկված բարեփոխումները ստացան **վերակառուցում** (պերեստրոյկա) անվանումը: Վերակառուցումը ենթադրում էր տնտեսական, քաղաքական և գաղափարախոսական բարեփոխումների իրագործում: Ենթադրվում էր, որ վերափոխումների գործում լուրջ լծակ կարող է լինել հրապարակայնության հռչակումը, ինչպես նաև հասարակության ժողովրդավարացման քաղաքականությունը:

Տնտեսական ոլորտում վերակառուցումն անցավ երեք փուլով.

- երկրի սոցիալ-տնտեսական զարգացման խթանում և արագացում,
- արմատական տնտեսական բարեփոխումների իրագործում,
- հանրապետությունների և տարածաշրջանների անցում տնտեսական հաշվարկի:

Քաղաքական ու գաղափարախոսական ոլորտում Մ. Գորբաչովը աննշան հաջողություններ ունեցավ:

Հասարակության ժողովրդավարացման գործընթացը դանդաղ էր ընթանում: Երկրում լայնամասշտաբ փոփոխություններ կատարվեցին միայն 1988 թ.: Ընդունվեց ընտրական նոր համակարգ, փոխվեցին ԽՍՀՄ-ում պետական մարմինների գործունեության սկզբունքները: Իշխանության բարձրագույն մարմին հռչակվեց **ժողովրդական պատգամավորների համագումարը**, իսկ Գերագույն խորհուրդը դարձավ բազմաթիվ գործառույթներ իրականացնող մշտական մարմին: Արդեն 1990 թ. մարտին ԽՍՀՄ ժողովրդական պատգամավորների 3-րդ համագումարը չեղյալ հայտարարեց «ԽՄԿԿ ղեկավար և ուղղորդող դերի» վերաբերյալ ԽՍՀՄ Սահմանադրության 6-րդ հոդվածը, որը նշանակում էր քաղաքական համակարգի փլուզում: 1989 թվականից երկրում ի հայտ եկավ անկախ աշխատավորական շարժումը: Սկսվեց նաև ընդդիմադիր կուսակցությունների ձևավորման գործընթացը: Մակայն դրա հետ մեկտեղ ԽՍՀՄ ղեկավարությունը նախկին մեթոդներով էր ձգտում կարգավորելու վերակառուցման արդյունքում վերստին բարձրացված ազգային ինքնորոշման և մի շարք այլ ցավոտ հարցեր (Արցախյան հարց և այլն):

Տնտեսական բարեփոխումները նույնպես տապալվեցին, քանի որ վերափոխումների հիմքում դրվեցին ավանդական վարչահրամայական մեթոդները:

ԽՍՀՄ փլուզման գործընթացը:
1990 թ. մարտ-մայիս ամիսներին կայացան միութենական հանրապետությունների իշխանության օրենսդիր մարմինների ընտրություններ: ԽՍՀՄ-ում սկսվեց «սովերենությունների շքերթը», երբ միութենական հանրապետությունները հայտարարում էին իրենց անկախության մասին: Հանրապետություններում դադարեցվելու էր միութենական օրենքների կիրառումը: Իսկ **1990 թ. հունիսի 12-ին** ընդունվեց Ռուսաստանի պետական սովերենության մասին հռչակագիրը: Իրավիճակի սրվելը նոր միութենական պայմանագրի մշակման անհրաժեշտություն ստեղծեց:

1991 թ. մարտի 17-ին կայացավ ԽՍՀՄ-ի պահպանման անհրաժեշտության վերաբերյալ հանրաքվեն: Հանրաքվեի մասնակիցների երեք քառորդի պատասխանը դրական էր, չնայած հանրաքվեին մասնակցեց 15 միութենական հանրապետություններից 9-ը:

1991 թ. օգոստոսի 19-ին Խորհրդային Միությունում **պեյրակյան հեղաշրջում** տեղի ունեցավ: Երկրի կառավարումը ստանձնեց **Արարակարգ իրադրության պեյրակյան կոմիտեն** (ԱԻՊԿ): Սակայն հեղաշրջումը ճնշվեց, և ԱԻՊԿ-ի անդամները ձերբակալվեցին: Այդ պահից սկսած՝ իրական իշխանությունն անցավ Ռուսաստանի Դաշնության ղեկավարության ձեռքը՝ նախագահ **Բ. Ելցինի** գլխավորությամբ: Օգոստոսյան դեպքերի արդյունքը դարձավ նաև երկրի քաղաքական ասպարեզից ԽՄԿԿ-ի հեռացումը:

Ռուսաստանի ղեկավարությունը ձգտում էր Ռուսաստանը դուրս բերելու Խորհրդային Միության իշխանական կառույցների վերահսկողությունից: Ռուսաստանի Դաշնությունը 1991 թ. հոկտեմբերի 1-ին ներկայացրեց ԽՍՀՄ վերափոխման նախագիծ: Նախագծի համաձայն՝ ՌԽԴՄՀ-ն պետք է վերածվեր անկախ պետության՝ դառնալով Խորհրդային Միության իրավահաջորդը միջազգային ասպարեզում: Նախագծով հաշվարկված էր, որ Ռուսաստանի Դաշնությունը, ունենալով հարուստ ռեսուրսներ և ռազմական հզորություն, իր կողմը կգրավի մյուս հանրապետություններին: Հետևաբար նոր միասնացումն ավելի նպաստավոր կլիներ ռուսական կողմի համար:

Իր հերթին Գորբաչովի նախաձեռնությամբ վերսկսվեցին աշխատանքները միութենական պայմանագրի նոր նախագծի մշակման ուղղությամբ: 1991 թ. նոյեմբերի 25-ին ԽՍՀՄ Պետական խորհուրդը հաստատեց ԽՍՀՄ-ի փոխարեն Ինքնիշխան պետությունների միության (ԻՊՄ) ստեղծման վերաբերյալ պայմանագրի նախագիծը: Գորբաչովի կարծիքով նոր միությունը լինելու էր համադաշնային, ժողովրդավարական պետություն:

Սակայն դեկտեմբերի 1-ին Ուկրաինայում անցկացված հանրաքվեի արդյունքում բնակչության ավելի քան 90 %-ն արտահայտվեց հոգուտ անկախության: Մեկ օր անց Ռուսաստանի նախագահը հայտարարեց Ուկրաինայի անկախության ճանաչման մասին:

ԽՍՀՄ-ի ՓԼՈՒԳՈՒՄԸ ԵՎ ԱԳՀ-ի ԱՏԵՂՈՒՄԸ

Սակայն Գորբաչովը մտադիր չէր զիջել: 1991 թ. դեկտեմբերի 3-ին ԽՍՀՄ Գերագույն խորհուրդը հաստատեց ԻՊՄ ստեղծելու վերաբերյալ պայմանագրի նախագիծը: Դա Գորբաչովի հակառակորդներին ստիպեց դիմել կտրուկ միջոցների:

1991 թ. դեկտեմբերի 8-ին Բելո-վեժյան անփառ-արգելանոցում (Բրեստից ոչ հեռու) տեղի ունեցավ Ռուսաստանի, Ուկրաինայի և Բելոռուսիայի (Բելառուս) ղեկավարների գաղտնի հանդիպումը: Այստեղ երեք պետությունները ստորագրեցին **Անկախ Պետությունների Համագործակցության (ԱՊՀ)** կազմավորման վերաբերյալ պայմանագիրը: Պայմանագրում նաև ասվում էր. «ԽՍՀՄ –ը՝ իբրև միջազգային իրավունքի սուբյեկտ և աշխարհաքաղաքական իրողություն, դադարեցնում է իր գոյությունը»:

Բելովեժյան համաձայնագիրը վճռորոշ դեր խաղաց Խորհրդային Միության փլուզման գործում: Դեկտեմբերի 9-12-ը Ուկրաինայի, Բելոռուսիայի և Ռուսաստանի Գերագույն խորհուրդները չեղյալ հայտարարեցին ԽՍՀՄ կազմավորման վերաբերյալ 1922 թ. պայմանագիրը: **1991 թ. դեկտեմբերի 21-ին** Ալմա Աթայում ԽՍՀՄ 11 նախկին հանրապետություններ հայտարարեցին ԽՍՀՄ-ի գոյության վերջնական դադարեցման մասին: Միայն մերձբալթյան երկրները (Լատվիա, Լիտվա, Էստոնիա) և Վրաստանը չմիացան ԱՊՀ-ին:

1991 թ. դեկտեմբերի 25-ին Մ. Գոր-

բաչովը հրաժարական տվեց: Պատմության մեջ նա մնաց իբրև ԽՍՀՄ առաջին և վերջին նախագահ: Կրեմլից իջեցվեց ԽՍՀՄ կարմիր դրոշը: Շուրջ 70-ամյա ուղի անցած Խորհրդային Միությունը դադարեց գոյություն ունենալուց:

ԽՍՀՄ-ի փլուզման հետևանքները: ԽՍՀՄ-ի փլուզումն ունեցավ տնտեսական և քաղաքական հետևանքներ:

Այսուհետև նորանկախ պետություններն իրենք պետք է հոգային իրենց տնտեսական կարիքները: Սակայն տնտեսական անկախության ձեռքբերումը դժվարին խնդիր էր: Պետությունների մեծ մասի բնակչության կենսամակարդակն առժամանակ անկում ապրեց: Նրանցից շատերն անկախացումից հետո կորցրին արտահանման նախկին շուկաները, քանզի նախկինում Մոսկվան էր ապահովում իրենց մուտքը այդ շուկաներ: Արդյունքում պետություններից շատերի մասնաբաժինը միջազգային ապրանքաշրջանառության մեջ նվազեց: Փոխարենը աճեց կախվածությունն արտաքին առևտրից:

ԽՍՀՄ փլուզման արդյունքում լուրջ հիմնախնդիր դարձավ մտավոր ներուժի հեռացումը հայրենիքից: Այս երևույթը ստացել է «ուղեղների արտահոսք» անվանումը: Մեծ ծավալ ընդունեց նաև բնակչության արտագաղթը:

Աշխարհի քարտեզի վրա հայտնվեցին տասնհինգ նորանկախ երկրներ:

Ի հայտ եկավ նաև ԱՊՀ-ն: ԽՍՀՄ-ի տարբեր հատվածների միջև նախկինում ձևավորվել էին առևտրատնտեսական հաստատուն կապեր, ինչը խզելն այնքան էլ նպատակահարմար չէր: Նախկին Խորհրդային Միության ժողովուրդներն ունեին ընդհանուր պատմական, մշակութային ժառանգություն և աշխարհայացքային ընդհանրություններ: Նրանք գիտակցում էին քաղաքական և տնտեսական կապերը խզելու բացասական հետևանքները: Ռուսաստանի Դաշնությունը նույնպես ձգտում էր իր ազդեցության տակ պահելու ԽՍՀՄ նախկին անդամներին:

ԽՍՀՄ փլուզումն ունեցավ նաև համաշխարհային նշանակության հետևանքներ: Դրա արդյունքում հնարավոր դարձավ ավելի զորեղ ու հաստատուն Եվրամիության ստեղծումը, որը ներկայումս ընդգրկում է նաև նախկին Խորհրդային Միության մերձբալթյան հանրապետությունները: ԵՄ -ի հզորացմանը նպաստեց նախկին սոցիալիստական երկրներից էժան հումքի և էներգակիրների ներմուծումը: Սոցիալիստական համակարգի փլուզման արդյունքում հնարավոր դարձան ՆԱՏՕ-ի ընդլայնումն ու ԱՄՆ-ի գլխավորությամբ միաբևեռ աշխարհակարգի ստեղծումը:

ԽՍՀՄ-ի փլուզման անցանկալի հետևանքներից մեկը դարձավ քաղաքական իսլամի ակտիվացումը: Որոշ իսլամական երկրներ կրկին ակտիվացրին կրոնական գաղափարախոսությունը՝ այն օգտագործելով քաղաքական նպատակներով:

Միաժամանակ ԽՍՀՄ-ի փլուզումով ավարտվեցին սառը պատերազմի ընթացքում երրորդ աշխարհում տեղ գտած մի շարք պատերազմներ: Խնդիրն այն է, որ մի շարք երկրներ զրկվեցին արտաքին տնտեսական և ռազմական օգնությունից, որ նախկինում ստանում էին ԽՍՀՄ-ից ու ԱՄՆ-ից:

Համագործակցությունը հեղափոխորդային փարածրում: Անկախ Պետությունների Համագործակցությունը (ԱՊՀ-ն) պետությունների միավորում է, որ հիշեցնում է Մեծ Բրիտանիայի գլխավորությամբ ստեղծված Ազգերի համագործակցությունը:

1993 թ. հունվարին ընդունված ԱՊՀ կանոնադրությունը պաշտոնապես հստակեցրեց այդ կառույցին միանալու կարգը. ԱՊՀ լիիրավ անդամ է ԱՊՀ կանոնադրությունը վավերացրած պետությունը:

2003–2005 թթ. ընթացքում ԱՊՀ մի շարք երկրներում տեղ գտան, այսպես կոչված, **«գունավոր հեղափոխություններ»**, որոնք որոշակիորեն փոխեցին իրավիճակը ԱՊՀ-ում: Այդ շարժումների մասնակիցները գերազանցապես կիրառում էին ոչ բռնի դիմադրության ու բողոքի ցույցերի մարտավարությունն ընդդեմ իրենց կառավարությունների՝ պահանջելով իրական ժողովրդավարության հաստատում: Այդ բոլոր շարժումներն էլ ընտրում էին ինչ-որ գույն կամ ծաղիկ՝ որպես իրենց շարժման խորհրդանիշ:

«Գունավոր հեղափոխությունների» արդյունքում իշխանությունից հեռացվեցին Վրաստանի, Ուկրաինայի և Գրդգուտանի նախագահները: **Վրաստանում 2003 թ.** տեղ գտած «Վարդերի հեղափոխության», **Ուկրաինայում 2004 թ.** տեղ գտած «Նարնջագույն հեղափոխության» և **Գրդգուտանում 2005 թ.** տեղ գտած «Կակաշների հեղափոխության» արդյունքում իշխանության եկան նոր գործիչներ, որոնք սկզբունքորեն վերանայեցին ԱՊՀ շրջանակներում իրենց համագործակցությունը:

Օրինակ՝ 2006 թ. փետրվարին Վրաստանը հայտարարեց ԱՊՀ պաշտպանության նախարարների խորհրդի կազմից դուրս գալու իր որոշման մասին: 2008 թ. օգոստոսին Վրաստանը պատերազմական գործողություններ սկսեց ընդդեմ Հարավային Օսիայի, որը վերածվեց ռուս-վրացական պատերազմի. Վրաստանը ծանր պարտություն կրեց: Պատերազմից անմիջապես հետո Վրաստանի խորհրդարանը ԱՊՀ կազմից դուրս գալու վերաբերյալ որոշում կայացրեց:

ԱՊՀ տարածքում գնալով ավելի ծանրակշիռ դեր սկսեց խաղալ հատկապես **Հավաքական անվտանգության պայմանագրի կազմակերպությունը (ՀԱՊԿ):** 1992 թ. մայիսի 15-ին Հայաստանը, Գաղախստանը, Գրդգուտանը, Ռուսաստանը, Տաջիկստանը և Ուզբեկստանը Տաշքենդում ստորագրեցին Հավաքական անվտանգության վերաբերյալ պայմանագիրը (ՀԱՊ): 1993 թ. սեպտեմբերին պայմանագրին միացան Ադրբեջանն ու Վրաստանը, իսկ դեկտեմբերին՝ Բելառուսը:

Պայմանագիրն ուժի մեջ մտավ 1994 թ. ապրիլի 20-ին: 2002 թ. մայիսի 14-ին որոշվեց ՀԱՊ-ը վերածել լիարժեք միջազգային կազմակերպության, ստեղծվեց Հավաքական անվտանգության վերաբերյալ պայմանագրի կազմակերպությունը (ՀԱՊԿ): Այժմ նրա անդամներն են Հայաստանը, Ռուսաստանը, Բելառուսը, Գաղախստանը, Գրդգուտանը և Տաջիկստանը:

2009 թ. փետրվարին ՀԱՊԿ անդամ պետությունների նախագահները Մոսկվայում Արագ արձագանքման հավաքական ուժերի ստեղծման վերաբերյալ որոշում կայացրին: Ստորագրված փաստաթղթի համաձայն՝ Արագ արձագանքման հավաքական ուժերը պետք է օգտագործվեն ռազմական ագրեսիայի հակադարձելու, միջազգային ահաբեկչության, ծայրահեղականության, վերազգային կազմակերպված հանցագործության և թմրանյութերի տարածման դեմ պայքարում:

Ժողովրդավարության համար պայքարը ԱՊՀ երկրներում նոր թափ հավաքեց 2010-ական թվականներին: 2014 թ. փետրվարին Ուկրաինայի մայրաքաղաքում իրադարձությունները արյունալի ընթացք ստացան, նախագահը լքեց երկրի տարածքը: Ուկրաինայի արևելյան շրջաններում անջատողական շարժում սկսվեց: Նույն թվականի մարտին Դրինում հանրաքվե անցկացվեց, որի արդյունքում այն միացվեց Ռուսաստանին: Մակայն ժողովրդավարության ամրապնդման և երկրում կայունու-

թյուն հաստատելու համար դեռ լուրջ խնդիրներ կան լուծելու:

2018 թ. ապրիլ–մայիսին «թավշյա» հեղափոխությունը հաղթեց Հայաստանի Հանրապետությունում: Բողոքի և անհնազանդության հուժկու շարժումը տապալեց հին վարչակարգը, տեղի ունեցավ խաղաղ իշխանափոխություն, և սկսվեց ազատ, արդար, ժողովրդավար և ինքնիշխան պետության կայացման գործընթաց:

Շանհայի համագործակցության կազմակերպությունը: Գնալով ավելի մեծ հեղինակություն է ձեռք բերում նաև Շանհայի համագործակցության կազմակերպությունը: Դեռ 1996 թ. սկսած՝ գործում էր Շանհայի հնգյակը (Չինաստան, Ռուսաստան,

Ղազախստան, Ղրղզստան և Տաջիկստան): 2001 թ. Հնգյակին միացավ նաև Ուզբեկստանը, և կազմակերպությունը վերանվանվեց Շանհայի համագործակցության կազմակերպություն: ՉԺՀ Շանհայ քաղաքում հիմնված կազմակերպության շտաբկայանը Պեկինում է: Կազմակերպությունը մեծ հաջողություններ գրանցեց անդամ երկրների միջև սահմանային խնդիրների կարգավորման, անվտանգության և սահմանամերձ շրջաններում ռազմական ուժերի նվազեցման ասպարեզում: Կազմակերպությունը հետագայում ընդլայնեց իր գործունեությունը, և ներկայումս անդամ երկրների միջև համագործակցությունն ընդգրկում է նաև ռազմական, տնտեսական և մշակութային բնագավառները:

ՀԱՐՑԵՐ ԵՎ ԱՌԱՋԱԴՐԱՆՔՆԵՐ

1. Երբ և ինչո՞ւ ԽՍՀՄ-ում արմատական փոփոխությունների պահանջ առաջացավ: Ինչ անուն ստացան այդ բարեփոխումները: Ինչպե՞ս ընթացան բարեփոխումները տնտեսական, քաղաքական ու գաղափարախոսական ոլորտում: Ինչ հետևանքներ ունեցան այդ բարեփոխումները:

2. Ո՞րն էր «սուվերենությունների շքերթի» էությունը: Երբ ԽՍՀՄ-ում պետական հեղաշրջում իրագործվեց. ինչո՞ւ այն ձախողվեց: ԽՍՀՄ-ի վերափոխման կամ նրա փոխարեն այլ պետական կազմավորում ստեղծելու ի՞նչ նախագծեր կային:

3. Երբ և որտե՞ղ է ստորագրվել ԱՊՀ-ի կազմավորման մասին պայմանագիրը: Ո՞ր հանդիպման ընթացքում հայտարարվեց ԽՍՀՄ-ի գոյության դադարեցման մասին: Թվարկե՞ք ԱՊՀ-ին անդամակցած հանրապետությունները:

4. Ներկայացրե՞ք հետխորհրդային տարածքի երկրների համագործակցության ձևերն ու արդյունքները: Փորձե՞ք վերհանել Վրաստանում, Ուկրաինայում և Ղրղզստանում տեղի ունեցած «գունավոր» հեղափոխությունների պատճառները:

5. Ներկայացրե՞ք Շանհայի համագործակցության կազմակերպության գործունեության հիմնական նպատակները և արդյունքները:

§ 3. ՆԱՏՕ-Ն ԵՎ ՏԱՐԱԾԱՇՐՋԱՆԱՅԻՆ ՆՈՐ ՀԱԿԱՄԱՐՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ

ՆԱՏՕ-ի ընդլայնումն ու վերաձևավորումը: Արդեն ասվել է, որ 1991 թ. Պրահայում լուծարվեց Վարշավյան պայմանագրի կազմակերպությունը: Միջազգայնագետները սկսեցին խոսել ՆԱՏՕ-ի հնարավոր մայրամուտի մասին: Ռուսաստանը փորձում էր նոր շունչ տալ Հելսինկիի գործընթացին՝ Եվրոպայի անվտանգության և համագործակցության կազմակերպությունը (ԵԱՀԿ) դարձնելով Եվրոպական անվտանգության շրթայի կենտրոնական օղակը: Ֆրանսիան հանդես եկավ «Եվրոպական պաշտպանության» համակարգի ստեղծման գաղափարով: Սակայն ՆԱՏՕ-ն դարձավ Եվրոպական երկրների ռազմաքաղաքական համախմբման կենտրոն և պահպանեց իր դիրքերը: Դա տեղի ունեցավ ոչ միայն ԱՄՆ-ի ջանքերի շնորհիվ, այլև նախկին սոցիալիստական երկրների ու ԽՍՀՄ որոշ հանրապետությունների՝ հետխորհրդային Ռուսաստանից հեռանալու ձգտումների և ԽՍՀՄ գորբաչովյան ղեկավարության անհեռատեսության արդյունքում: ԱՄՆ-ը և նրա գլխավորած ռազմաքաղաքական դաշինքը դարձան ձգողականության այն բևեռը, որն էլ սահմանեց Եվրոպայում և աշխարհում միջազգային հարաբերությունների զարգացման գլխավոր ուղղությունը:

1993 թ. սկսած՝ ԱՄՆ-ն ավելի մեծ ուշադրություն էր դարձնում նախկին սոցիալիստական երկրների հետ հա-

րաբերություններին: Այդ երկրները տիրազորությունից անցում էին կատարում ժողովրդավարության: Ընդհանուր վերափոխումների շրջանում ԱՄՆ-ի ղեկավարությունը ձգտում էր դրանք ուղղելու իրեն ձեռնտու հունով: ԱՄՆ-ը ջանում էր նվազագույնի հասցնել ռուսական ռազմական սպառնալիքի վերակենդանացման հավանականությունը: Անհրաժեշտ էր համարվում նաև այնպիսի պայմանների ստեղծումը, որ հնարավորություն կընձեռեր Արևմուտքի երկրներին մուտք գործելու նախկին «փակ երկրներ»՝ օգտվելով վերջիններիս նյութական և մարդկային ռեսուրսներից: Այդ նպատակով անհրաժեշտ էր այդ երկրները ներգրավել համաշխարհային տնտեսական և քաղաքական գործընթացներում:

ՆԱՏՕ-ի խորհրդածրոյով
Ռումինիայում, 2004 թ.

ԱՄՆ-ի վարչակազմն առաջ քաշեց «**Ժողովրդավարության ընդլայնման**» գաղափարը: Համաձայն դրա՝ ամերիկյան արտաքին քաղաքականության առաջնահերթություններից էր համարվում Եվրասիայի նախկին սոցիալիստական երկրների ժողովրդավարացմանն աջակցելը: Նախատեսվում էր, որ ժողովրդավարության ուղին բռնած երկրները կդառնան արևմտյան ռազմաքաղաքական և տնտեսական կառույցների անդամ: Ենթադրվում էր նաև, որ ԽՍՀՄ-ի նախկին արևելաեվրոպական դաշնակիցները կդառնան ՆԱՏՕ-ի անդամ: Հետևաբար նոր աշխարհակարգի կարևորագույն տարրերից մեկը դարձավ ՆԱՏՕ-ի ընդլայնումը դեպի Արևելք:

Ընդհանուր առմամբ ԱՄՆ-ի հիմնական նպատակներն էին՝ պահպանել բացարձակ ռազմական գերակշռությունն աշխարհում, հետևողականորեն պահել տնտեսական բարգավաճման բարձր ցուցանիշները, իսկ արտերկրում ծավալել ազատ շուկայի և ժողովրդավարության սկզբունքները:

ՆԱՏՕ-ի նոր ռազմավարական հայեցակարգը: Ձևավորելով ՆԱՏՕ-ի հետ Ռուսաստանի փոխհարաբերությունների նոր ձևեր՝ ԱՄՆ-ը փորձում էր մեղմել Ռուսաստանի անհանգստությունը իր սահմաններին՝ Հյուսիսատլանտյան դաշինքի մոտենալու հետ կապված: Իր հերթին Ռուսաստանը ՆԱՏՕ-ի հետ հա-

մագործակցության ճանապարհով փորձում էր նպաստել այդ կառույցի կերպարանափոխությանը: Սակայն ՆԱՏՕ-ն գնաց այլ ճանապարհով: **1999 թ.** ընդունվեց ՆԱՏՕ-ի **նոր ռազմավարական հայեցակարգը**, որն արմատապես փոխեց այդ կազմակերպության նպատակներն ու խնդիրները: Ազրեասիայի դեպքում հավաքական պաշտպանության սկզբունքին զուգահեռ դրվում էր նաև ռազմավարական նոր նպատակ՝ «ընդլայնված Եվրաստլանտյան ողջ տարածաշրջանում անվտանգության ու կայունության ապահովումը»:

Նոր հայեցակարգի համաձայն՝ ՆԱՏՕ-ն իրեն իրավունք էր վերապահում ռազմական ուժ գործադրելու կազմակերպության անդամ երկրների տարածքից դուրս՝ առանց ՄԱԿ-ի Անվտանգության խորհրդի լիազորությունները ստանալու: Այսպիսով՝ տարածաշրջանային ռազմաքաղաքական դաշինքից ՆԱՏՕ-ն վերածվեց ԱՄՆ-ի ղեկավարությամբ գործող համաշխարհային նշանակության ուժային կառույցի:

ՆԱՏՕ-ն և հակամարտությունը Հարավսլավիայում: Հետսառըպատերազմյան ժամանակաշրջանում պատերազմական գործողություններ տեղի ունեցան Իրաքում և Աֆղանստանում: Սակայն հակամարտությունների առումով ՆԱՏՕ-ն գերազանցապես հիշատակվում է նախկին Հարավսլավիայում իրագործված ռազմաքաղաքական միջամտության

հետ կապված: Մասնավորապես, 1994 թ. ՆԱՏՕ-ի օդուժը ունի հարեց Խորվաթիայի կազմում գտնվող և Սերբիային միանալ ձգտող Սերբական Կրայինայի Հանրապետությունը:

Միջամտության անհրաժեշտություն զգացվեց նաև Բոսնիա-Հերցեգովինայում բռնկված հակամարտության կապակցությամբ: Արդյունքում 1995 թ. նոյեմբերին Գեյթոնում (ԱՄՆ) կայացավ Սերբիայի, Խորվաթիայի ու Բոսնիա և Հերցեգովինայի առաջնորդների հանդիպումը ԱՄՆ-ի, Ռուսաստանի և Եվրամիության ներկայացուցիչների մասնակցությամբ: Հստակեցվեցին Բոսնիա և Հերցեգովինայում խաղաղության հաստատման վերաբերյալ ապագա պայմանագրի ընդհանուր սկզբունքները: Իսկ արդեն **1995 թ. դեկտեմբերին** Սերբիայի, Խորվաթիայի ու Բոսնիա և Հերցեգովինայի նախագահները **Փարիզում** ստորագրեցին վերջնական համաձայնագիրը:

1990-ական թթ. վերջերին սրվեց իրավիճակը Սերբիայի կազմում գտնվող **Կոսովոյի** տարածքում, որի բնակչության մեծամասնությունն ալբանացիներ էին: Կոսովոյի ալբանական բնակչությունը չէր ճանաչում Բելգրադի իշխանությունը և ստեղծել էր կառավարման սեփական մարմինները: Ստեղծվել էր նաև «Կոսովոյի ազատագրման բանակը», որը հարվածներ էր հասցնում կառավարական ուժերին: Կառավարական և ալբանական զորքերի միջև սկսվեցին ընդհարումներ, որոնք ուղեկց-

վում էին ալբանական բնակչության էթնիկական զտումներով: ՆԱՏՕ-ի անդամ երկրները Հարավսլավիայի նախագահ Միլոշևիչից պահանջում էին բանակցություններ սկսել Կոսովոյի ալբանացիների հետ:

1999 թ. փետրվար-մարտ ամիսներին Ռամբոյեում (Ֆրանսիա) նախկին Հարավսլավիայի խնդիրներով զբաղվող երկրների (ԱՄՆ, ԳԴՀ, Իտալիա, Մեծ Բրիտանիա, Ռուսաստան և Ֆրանսիա) ներկայացուցիչների մասնակցությամբ ընթացան Կոսովոյի հակամարտող կողմերի միջև բանակցություններ: Սերբական կողմը հրաժարվեց հաշտության պայմանագիրը ստորագրելուց, քանզի դեմ էր Կոսովո օտարերկրյա զորքեր մտցնելուն:

Ի պատասխան դրա՝ ՆԱՏՕ-ն **1999 թ. մարտի վերջին** ռազմական գործողություններ սկսեց Հարավսլավիայի դեմ: Արդեն հունիսին Սերբիան ՆԱՏՕ-ի հրամանատարության հետ կնքեց հրադադարի վերաբերյալ պայմանագիր: Կառավարական զորքերը դուրս էին բերվում Կոսովոյի տարածքից, իսկ փոխարենը Կոսովո էր մուտք գործում ՆԱՏՕ-ի զորախումբը: Թեև ՆԱՏՕ-ի գործողությունները չէին ստացել ՄԱԿ-ի լիազորությունները, դրանց արդյունքներն արժանացան ՄԱԿ-ի Անվտանգության խորհրդի հավանությանը: Իսկ Կոսովոն, օգտվելով ազգերի ինքնորոշման իրավունքից, ժամանակի ընթացքում հասավ իր նպատակին և ձեռք բերեց անկախություն:

Շուտով իրադրությունը սրվեց նաև **Մակեդոնիայում**: Երբ 1999 թ. Կոսովոյում սկսվեցին էթնիկական գտումները, դեպի Մակեդոնիա շարժվեց ալբանացի փախստականների ալիքը: Մակեդոնիայի բնակիչները, սակայն, մտավախություն ունեին, որ երկրի ալբանացի փոքրամասնությունը կվերածվի մեծամասնության: Երկրում սկսեցին սրվել հակաալբանական տրամադրությունները, իսկ Մակեդոնիայի ալբանաբնակ շրջանները հայտնվեցին ալբանացի զինյալների վերահսկողության տակ: Մակեդոնիայում քաղաքացիական պատերազմի և երկրի բաժանման վտանգ կար: Ալբանացիները պահանջում էին իրենց իրավունքների ընդլայնում, իսկ մակեդոնացիները՝ երկրի տարածքային ամբողջականության պահպանում: 2001 թ. սկսվեցին ռազմական ընդհարումները: 2001 թ. օգոստոսի 12-ին Եվրամիության և ԱՄՆ-ի միջնորդական ջանքերի շնորհիվ Մակեդոնիայի կառավարության և ալբանական համայնքի ներկայացուցիչների միջև կնքվեց հաշտության համաձայնագիր: Ալբանական զինված ջոկատները զինաթափվեցին, և ՆԱՏՕ-ի խաղաղապահ ուժերը մակեդոնական ոստիկանության հետ մեկտեղ մուտք գործեցին ալբանաբնակ շրջաններ: Այսպիսով՝ ՆԱՏՕ-ի անմիջական ջանքերի շնորհիվ էականորեն փոխվեց աշխարհի քաղաքական քարտեզը:

ՆԱՏՕ-ի խաղաղապահ առաքելությունները: Հետսառըպատե-

րազմյան ժամանակաշրջանում նոր իրողություն դարձան խաղաղապահ առաքելությունները: Միջազգային խաղաղապահ առաքելություններն իրագործվում են ՆԱՏՕ-ի և վերջինիս հետ համագործակցող այլ երկրների ուժերի կողմից: ՆԱՏՕ-ի հետ արդյունավետ համագործակցություն է ծավալում նաև Հայաստանի Հանրապետությունը:

Հայաստանը սերտորեն համագործակցում է ՆԱՏՕ-ի հետ՝ **«Գործընկերություն հանուն խաղաղության»** ծրագրի շրջանակներում: Մեր երկիրը միաժամանակ ներգրավված է ՆԱՏՕ-ի շրջանակներում գործող **«Եվրասիականության համագործակցության խորհուրդ»** կազմակերպությունում: Հայաստանը կարևորում է նաև «Անհատական գործողությունների ծրագրի» իրագործումը, որը նախատեսված է ՆԱՏՕ-ի հետ իրենց հարաբերությունները խորացնելու քաղաքական կամք ու կարողություններ ունեցող երկրների համար: Արդեն 2003 թ. համագործակցության շրջանակներում իրագործվող ՆԱՏՕ-ի գորավարժություններից մեկն անցկացվեց Հայաստանի տարածքում: Հայաստանի Հանրապետությունն ակտիվորեն մասնակցում է նաև ՄԱԿ-ի շրջանակներում ՆԱՏՕ-ի կողմից իրագործվող խաղաղապահ առաքելություններին: Հայ խաղաղապահներն այդ գործողություններն իրագործում են ՆԱՏՕ-ի անդամ երկրների (Հունաստան, Լեհաստան և ԳԴՀ) զորախմբերի կազմում:

2004 թ. սկսած՝ հայ զինվորները հունական բանակի զորախմբի կազմում խաղաղապահ առաքելություն են իրագործում Կոսովոյում:

2003 թ. իրաքյան պատերազմի ավարտից հետո հայ խաղաղապահների զորախումբ ուղարկվեց նաև

այդ երկիր: Հայ խաղաղապահները գործում էին լեհական զորախմբի կազմում: Հայաստանը ներկայումս ներգրավված է Աֆղանստանում իրականացվող խաղաղապահ գործողություններում:

ՀԱՐՑԵՐ ԵՎ ԱՌԱՋԱԴԻՐԱՆՔՆԵՐ

1. Ներկայացրե՛ք նախկին սոցիալիստական երկրների հանդեպ ԱՄՆ-ի քաղաքականության հիմնական նպատակները: Բացատրե՛ք «ժողովրդավարության ընդլայնում» հասկացությունը: Որո՞նք են այդ գաղափարի իրագործման արդյունքները:

2. Ինչո՞ւ է ՆԱՏՕ-ն ընդլայնվում դեպի Արևելք: Պարզաբանե՛ք ՆԱՏՕ-ի որդեգրած նոր ռազմավարության էությունը: Այս տեսանկյունից ո՞րն է Ռուսաստանի դիրքորոշումը:

3. Վերհանե՛ք ՆԱՏՕ-ի դերակատարությունը բալկանյան ճգնաժամի լուծման գործում: Ներկայացրե՛ք այդ ճգնաժամի քաղաքական, սոցիալական, էթնիկական և տնտեսական հետևանքները:

4. Ո՞ր երկրներում է խաղաղապահական առաքելություններ իրականացնում ՆԱՏՕ-ն: Ինչ մասնակցություն ունի Հայաստանի Հանրապետությունը խաղաղապահական գործողություններին:

§ 4. ԱԶԳԵՐԻ ԻՆՔՆՈՐՈՇՄԱՆ ՀԻՄՆԱԽՆԴԻՐՆ ՈՒ ՉՃԱՆԱԶՎԱԾ ՊԵՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ

Ազգերի ինքնորոշման գաղափարի ծագումն ու զարգացումը:

Ազգերի ինքնորոշման գաղափարն իր ակունքներով գնում է դեպի Լուսավորականության դարաշրջան: Այս գաղափարի կրողներ են եղել մեծ մտածողներ *Լոկը, Գրոտիուսը, Ռուսոն*: Սակայն նրանք ելնում էին մարդու բնական իրավունքներից՝

գտնելով, որ իրավունքներն ու ազատությունները բնորոշ են միայն անհատներին, որոնք որոշակի ազգային պատկանելություն ունեն: Այս հիմքերի վրա ծագեց ազգերի ինքնորոշման գաղափարը:

Ազգերի ինքնորոշում հասկացությունն *առաջին անգամ հինչեց 1878 թ. Բեռլինի կոնգրեսում*: Մոտավորա-

պես այդ նույն ժամանակ էլ շրջանառության մեջ մտավ *ազգերի ինքնորոշման իրավունք* հասկացությունը: Գաղափարը շուտով իր հաստատուն տեղը գրավեց բազմաթիվ ազատական ու սոցիալիստական շարժումների ծրագրային դրույթներում:

Առաջին աշխարհամարտի շրջանում պատերազմող երկրներն իրենց պարտքն էին համարում հակառակորդի տարածքում ապրող «ազգերի ինքնորոշման» կարգախոսի հռչակումը: Հատկապես հաճախ էր բարձրացվում լեհական հարցը: Դեռ 1914 թ. Ավստրո-Հունգարիայի ներկայացուցիչները լեհ ժողովրդին առաջարկում էին ինքնիշխանություն, սակայն սեփական կայսրության տարածքում: Ռուսական բանակի գլխավոր հրամանատար, մեծ իշխան Նիկոլայը առաջարկում էր լեհական ինքնորոշում Ռուսաստանի սահմաններում:

Անտանտի և ԱՄՆ-ի կողմից ազգերի ինքնորոշման սկզբունքն առաջին անգամ առաջ քաշվեց որպես հետպատերազմյան կարգավորման հնարավոր նորմ: Մեծ Բրիտանիայի վարչապետ Լլոյդ Ջորջի հանձնարարությամբ արտաքին գործերի նախարարությունը հետպատերազմյան կարգավորման առաջարկներ նախապատրաստեց: Դրանք նախատեսում էին հիշյալ սկզբունքի կիրառումը գերմանական գաղութների նկատմամբ:

Ազգերի ինքնորոշման գաղափարի հետևողական պաշտպանը

ԱՄՆ-ի նախագահ *Վուդրո Վիլսոնն* էր: Նա ձևակերպեց «արտաքին ինքնորոշման» սկզբունքը: Համաձայն դրա՝ ցանկացած ժողովուրդ կարող էր ընտրել ինքնիշխանության այն ձևը, որը ցանկանում էր, ընդհուպ մինչև անկախ պետականության կազմավորումը: Նրա համոզմամբ ինքնորոշումը անհրաժեշտ է «կապել» ազգային սկզբունքի հետ: Միաժամանակ նա առաջ քաշեց պետության տարածքային ամբողջականության և ներքին գործերին չմիջամտելու սկզբունքը: Նա նշում էր, որ ազգերի ինքնորոշման սկզբունքն իրագործելիս պետք է հաշվի առնել նաև այն պետության շահերը, որի կազմում է տվյալ ազգը կամ ժողովուրդը: Հետպատերազմյան կարգավորման իր ծրագրով, որը հայտնի է որպես «Վիլսոնի 14 կետեր», նա նշում էր, որ իշխանության հիմնական սուբյեկտը ինքնորոշման իրավունք ունեցող ժողովուրդն է:

Ազգերի ինքնորոշման իրավունքը Երկրորդ համաշխարհային պատերազմից հետո: Երկրորդ համաշխարհային պատերազմից հետո «ազգերի ինքնորոշման» գաղափարն արժանացավ առանձնահատուկ ուշադրության: ՄԱԿ-ի կանոնադրության համապատասխան կետի քննարկման ժամանակ նախատեսվում էր ներառել նաև ժողովուրդների ինքնորոշման իրավունքի մասին կետը: Սակայն մասնագետների կար-

ծիքով «իրավունքի» ամրագրումը կարող էր հանգեցնել արտաքին ուժերի միջամտության: Արդյունքում ՄԱԿ-ի կանոնադրության մեջ խոսվում էր ժողովուրդների իրավահավասարության և ինքնորոշման սկզբունքի, այլ ոչ թե իրավունքի մասին:

Հետագայում ինքնորոշման իրավունքն իր արտացոլումը գտավ միջազգային մի շարք փաստաթղթերում: Մասնավորապես, **1952 թ. դեկտեմբերի 16-ին** ՄԱԿ-ի Գլխավոր ասամբլեայի 7-րդ նստաշրջանում ընդունվեց **637-րդ բանաձևը** («Ժողովուրդների և ազգերի ինքնորոշման իրավունքի» վերաբերյալ): Բանաձևում ընդգծվում էր, որ ազգերի ինքնորոշման իրավունքը մարդու իրավունքներից լիարժեքորեն օգտվելու նախապայմանն է, և ՄԱԿ-ի անդամ յուրաքանչյուր երկիր պետք է հարգի ու պաշտպանի այդ իրավունքը: Այսպիսով՝ ինքնորոշման գաղափարը «սկզբունքից» բարձրացվեց «իրավունքի» մակարդակի:

Ինքնորոշման իրավունքն ամրագրված է նաև ՄԱԿ-ի Գլխավոր ասամբլեայի 15-րդ նստաշրջանում (1960 թ.) ընդունված **1514-րդ բանաձևում**: Այստեղ նշվում է. «Բոլոր ժողովուրդներն ունեն ինքնորոշման իրավունք, և այդ իրավունքից ելնելով՝ նրանք ազատորեն հաստատում են իրենց քաղաքական կարգավիճակն ու իրագործում իրենց փնտրանքները, սոցիալական և մշակութային զարգացումը»: Սակայն նույն բանաձևի 6-րդ հոդ-

վածում խոսվում էր տարածքային ամբողջականության պահպանման անհրաժեշտության մասին: Այս հակասությունը փորձեցին կարգավորել 1970 թ. ՄԱԿ-ի Գլխավոր ասամբլեայի **2625-րդ բանաձևով**: Այստեղ հստակեցվում են ինքնորոշման հնարավոր տարբերակները՝ ա) ինքնիշխան և անկախ պետության ստեղծում, բ) ազատ միացում անկախ պետությանը կամ միավորում վերջինիս հետ, գ) ցանկացած այլ քաղաքական կարգավիճակի հաստատում, որ որոշվել է ժողովրդի կողմից: Նշվում էր, որ «արտաքին ինքնորոշման» (անջատում և անկախություն) իրավունք ունեն գաղութային և օտարերկրյա կախվածության մեջ գտնվող ժողովուրդները: Դրան զուգահեռ ընդունվում էր, որ անկախ պետության բնակչության որոշակի հատվածը նույնպես կարող է օգտվել «արտաքին ինքնորոշման» իրավունքից, եթե «ներքին ինքնորոշման» իրագործումն անհնար է, և այդ բնակչությունը չի կարող հավասարապես մասնակցել երկրի կառավարմանը:

Ազգերի ինքնորոշման իրավունքը ձևակերպված է նաև **1975 թ.** Եվրոպայում անվտանգության և համագործակցության խորհրդակցության ընդունած **Հելսինկիի եզրափակիչ** ակտի 10 հիմնական սկզբունքներում: Դրանց մեջ են մտնում նաև տարածքների անխախտելիության (3-րդ) և պետությունների տարածքային ամ-

բողջականության (4-րդ) սկզբունքները: Ընդ որում՝ հատուկ նշվում է, որ բոլոր 10 սկզբունքները առաջնահերթ նշանակություն ունեն, հավասարազոր են և պետք է կիրառվեն՝ հաշվի առնելով մյուսները: Հետևաբար 3-րդ սկզբունքը առավելություն չունի 8-րդ սկզբունքի նկատմամբ: Մակայն ոչ մի հակասություն այս կետերում նույնպես չկա: Եթե խնդիրը վերաբերում է պետությունների միջև հարաբերություններին, ապա տարածքների անխախտելիության և պետությունների տարածքային ամբողջականության սկզբունքներն ունեն առաջնահերթ նշանակություն: Իսկ ազգերի ինքնորոշման գաղափարն առաջնահերթ նշանակություն ունի, երբ հակամարտության կողմերից մեկը պետությունն է (օրինակ՝ Ադրբեջանը), իսկ մյուսը՝ ինքնորոշման իրավունքն իրագործող ժողովուրդը (օրինակ՝ Լեռնային Ղարաբաղի հայ բնակչությունը):

Այսպիսով՝ ազգերի ինքնորոշման իրավունքն ու հիշյալ գաղափարը լայն տարածում են գտել ժամանակակից աշխարհում: Այդ իրավունքին են դիմում ժողովուրդները էթնիկական հակամարտությունների և անկախության ձեռքբերմանն ուղղված շարժումների ընթացքում:

Չճանաչված կամ ինքնահռչակ պետություններ: Չճանաչված են այն պետությունները, որոնք հռչակել են իրենց անկախությունը,

*Ճանապարհային ցուցանակ
ԼՂՀ սահմանին*

սակայն չեն ճանաչվել միջազգային հանրության կողմից, ՄԱԿ-ի ու միջազգային այլ հեղինակավոր կազմակերպությունների անդամ չեն: Չճանաչված երկրները բաժանվում են երկու խմբի՝

ա) չճանաչված կամ մասնակիորեն ճանաչված երկրներ, որոնք ունեն փաստացի վերահսկողություն իրենց սեփական տարածքի նկատմամբ,

բ) մասնակիորեն ճանաչված երկրներ, որ օտարերկրյա վերահսկողության ներքո:

Առաջին խմբի երկրներից են **Արցախի (Լեռնային Ղարաբաղի) Հանրապետությունը, Աբխազիան, Հարավային Օսիան, Մերձդնեստրյան Հանրապետությունը, Հյուսիսային Կիպրոսի Թուրքական Հանրապետությունը, Թայվանը** և այլն:

Երկրորդ խմբի երկրների շարքին են դասվում **Պաղեստինի ինքնավարությունն** ու **Արևմտյան Սահարան:**

Իր անկախությունը հռչակած Ար-

ցախի (Լեռնային Ղարաբաղի) Հանրապետությունը հետխորհրդային չճանաչված երկրների շարքում դիտվում է իբրև ամենակենսունակ պետությունը: Նա ունի հայկական միատարր բնակչություն, տարածաշրջանում ամենամարտունակ բանակը: Լեռնային Ղարաբաղի Հանրապետությունն իր անկախությունը հռչակել է միջազգային բոլոր նորմերին համապատասխան:

1931 թ. Աբխազիան ընդգրկվել էր Վրաստանի կազմում, իսկ Վրաստանից իր անկախությունը հռչակեց 1990 թ.: Վրաստանը փորձեց վերականգնել իր վերահսկողությունը Աբխազիայի նկատմամբ, սակայն ձախողվեց: Ռուսաստանը և մի քանի այլ երկրներ ճանաչել են Աբխազիայի անկախությունը: ՌԴ-ն նաև դիվանագիտական հարաբերություններ է հաստատել վերջինիս հետ: Սակայն ԵՄ-ի, ԱՄՆ-ի և մյուս պետությունների կողմից Աբխազիան շարունակում է դիտվել որպես Վրաստանի անբաժանելի մասը:

Հարավային Օսիան Վրաստանի կազմում ընդգրկվել է 1918-1920 թթ.: Իր անկախությունը Հարավային Օսիան հռչակեց 1991 թ., որին հետևեցին վրաց-օսական ընդհարումները: 2008 թ. ռուս-վրացական պատերազմի արդյունքում Ռուսաստանի Դաշնությունը ճանաչեց Հարավային Օսիայի անկախությունը և դիվանագիտական հարաբերություններ հաստատեց վերջինիս հետ: Սակայն մյուս

պետությունները շարունակում են այն դիտել որպես Վրաստանի մասը:

Իրավական տեսանկյունից Մոլդովայի մասը կազմող և Դնեստր գետից արևելք գտնվող Մերձդնեստրյան Հանրապետությունը նույնպես հռչակել է իր անկախությունը: Այն փաստացի գործող անկախ պետություն է, որը չի ճանաչվել որևէ այլ պետության կողմից: Ի տարբերություն Մոլդովայի, որն ունի ռումինական մեծամասնություն՝ Մերձդնեստրյան Հանրապետությունում մեծամասնություն է կազմում սլավոնական բնակչությունը:

Չճանաչված պետություններից ամենաերկարատև պատմությունն ունեն Թայվանը և բացառապես Թուրքիայի կողմից ճանաչված Հյուսիսային Կիպրոսի Թուրքական Հանրապետությունը:

Նախկինում չճանաչված երկրների շարքում հատկապես մեծ նշանակություն ձեռք բերեց գերազանցապես ալբանական բնակչություն ունեցող Կոսովոյի երկրամասը: 2008 թ. ԱՄՆ-ի և ՆԱՏՕ-ի անդամ որոշ երկրների նախաձեռնությամբ ճանաչվեց Կոսովոյի անկախությունը: Այս նախադեպն օգտագործելով է, որ Ռուսաստանի Դաշնությունը ռուս-վրացական պատերազմից հետո ճանաչեց Աբխազիայի և Հարավային Օսիայի անկախությունը:

Չճանաչված պետությունների իրողությունը վերստին առաջադրեց երկակի չափանիշների կիրառման

արատավոր պրակտիկան, երբ որոշ ժողովուրդների թույլատրում են իրագործել ինքնորոշման իրավունքը, ճանաչում են նրանց անկախությունը, իսկ սյուսներին՝ մերժում:

Այնուամենայնիվ, ոչ միայն լայն տարածում է գտել ազգերի ինքն-

որոշման իրավունքը ժամանակակից աշխարհում և միջազգային հարաբերություններում, այլև գնալով ավելի մեծ թվով չճանաչված պետություններ են օգտվում այդ իրավունքից՝ ճանաչվելով առնվազն որոշ մեծ տերությունների կողմից:

ՀԱՏՎԱԾ ՓԱՍՏԱԹՂԹԻՑ

Ադրբեջանի Հանրապետության Գերագույն խորհրդի հռչակագիրը
Ադրբեջանի Հանրապետության պետական անկախության վերականգնման
մասին (ընդունված 1991 թ. օգոստոսի 30-ին Ադրբեջանի Հանրապետության
Գերագույն խորհրդի արտակարգ նստաշրջանում)

Ադրբեջանի Հանրապետության Գերագույն խորհուրդը, առաջնորդվելով Ադրբեջանի ժողովրդի բարձրագույն պետական շահերով ու արտահայտելով նրա կամքը, ընդգծելով, որ 1918–1920 թթ. Ադրբեջանի Հանրապետությունը գործել է իբրև անկախ, միջազգային հանրության կողմից ճանաչված պետություն, (...), հուսալով հասնել Ադրբեջանի Հանրապետության պետական անկախության ճանաչմանը միջազգային հանրության ու Միավորված ազգերի կազմակերպության անդամ հանդիսացող պետությունների կողմից, համաձայն Միավորված ազգերի կազմակերպության կանոնադրությունում ու միջազգային իրավական այլ պակտներում ու կոնվենցիաներում ամրագրված սկզբունքների, հռչակում է Ադրբեջանի Հանրապետության պետական անկախության վերականգնումը:

Հիշյալ քայլով Ադրբեջանի Հանրապետությունն, ըստ էության, հրաժարվում էր Ադրբեջանի Խորհրդային Սոցիալիստական Հանրապետության իրավահաջորդը լինելու հեռանկարից՝ իրեն հռչակելով 1918–1920 թթ. Ադրբեջանի Գեմոկրատական Հանրապետության իրավահաջորդը: Այս քայլը, որն ամրագրվեց նաև 1991 թ. հոկտեմբերի 18-ին Ադրբեջանի Հանրապետության պետական անկախության վերականգնման վերաբերյալ սահմանադրական ակտով, էականորեն թուլացնում էր Ադրբեջանի Հանրապետության իրավական դիրքերը: Խնդիրն այն է, որ **Ադրբեջանի Գեմոկրատական Հանրապետությունը երբևէ չէր ներառել Լեռնային Ղարաբաղն ու Նախիջևանը:** ԼՂՀ-ի իրավական դիրքերն էականորեն ամրապնդում էին նաև ԽՍՀՄ կազմից միութենական հանրապետության դուրս գալուն առնչվող հարցերի լուծման կարգին վերաբերող ԽՍՀՄ օրենքի (ընդունված 1990 թ. ապրիլի 3-ին) 3-րդ և 6-րդ հոդվածները:

ՀԱՐՑԵՐ ԵՎ ԱՌԱՋԱԴՐԱՆՔՆԵՐ

1. Ձևավորման և զարգացման ինչ ճանապարհ է անցել «ազգերի ինքնորոշման» գաղափարը: Բացատրե՛ք Վ. Վիլսոնի «ներքին ինքնորոշման» և «արտաքին ինքնորոշման» գաղափարները: Ե՞րբ Վ. Վիլսոնը հանդես եկավ հետպատերազմյան կարգավորման իր ծրագրով, և ինչ անունով է այն հայտնի:

2. Երկրորդ աշխարհամարտից հետո ե՞րբ և ո՞ր փաստաթղթերում արտացոլվեց ազգերի ինքնորոշման իրավունքը: Ե՞րբ են դիմում այս իրավունքին: Ձեր կարծիքով ինչո՞ւ է անհրաժեշտ այս իրավունքը:

3. Որո՞նք են չճանաչված կամ ինքնահռչակ պետությունները: Քանի՞ խմբի են բաժանվում այդ երկրները: ԹՎարկե՛ք օրինակներ: Հակիրճ ներկայացրե՛ք չճանաչված երկրների պատմությունը:

4. Ի՞նչ առանձնահատկություններ ունեն հետխորհրդային չճանաչված երկրները: Ձեր կարծիքով ԼՂՀ-ի ճանաչման հարցը ինչպե՞ս կլուծվի:

§ 5. ԱՇԽԱՐՀԻ ԺՈՂՈՎՐԴԱՎԱՐԱՑՄԱՆ ԳՈՐԾԸՆԹԱՅԸ

Միասնական միջազգային օրենսդրական դաշրի ձևավորման գործընթացը: XX դարի երկրորդ կեսին բնորոշ էին աշխարհի առաջատար մի շարք երկրների սահմանադրական և պետական համակարգի փոփոխությունները: Սահմանադրական իրավունքի զարգացման ընդհանուր ուղղությունների վրա էական ազդեցություն ունեցան ժողովրդավարացման գործընթացները: 1946–1947 թթ. նոր սահմանադրություններ ընդունվեցին Իտալիայում, Ֆրանսիայում և Ճապոնիայում, իսկ 1949 թ.՝ ԳԴՀ-ում: «Կարմիր մեխակների» հեղափոխությունից հետո նոր

սահմանադրություն ընդունվեց նաև Պորտուգալիայում: Իսպանիայում դիկտատոր Ֆրանկոյի մահից երեք տարի անց՝ 1978 թ., նույնպես ընդունվեց նոր սահմանադրություն: Հունաստանում զինվորական խունտայի տապալումից հետո հաստատվեց ժողովրդավարական վարչակարգ, և ընդունվեց նոր սահմանադրություն:

Հետպատերազմյան շրջանի սահմանադրություններում տեղ գտան ժողովրդավարական պետությունների համար ավանդական դարձած քաղաքական ազատությունների վերաբերող դրույթները (խոսքի, միությունների, կրոնի ազատության,

կանանց իրավահավասարության, անձի իրավունքների մասին և այլն): Անրագրվեցին նաև նոր նորմեր ու իրավունքներ՝ աշխատանքի, հանգստի, գործադուլների, սոցիալական ապահովության և կրթության:

Նոր դրույթներ ձևակերպվեցին նաև պատերազմին ու խաղաղությանը առնչվող հարցերի վերաբերյալ: Ֆրանսիայի, ԳԴՀ-ի, Իտալիայի, Ճապոնիայի և այլ երկրների սահմանադրություններում պատերազմը դատապարտվում է որպես միջազգային վեճերի կարգավորման միջոց: Իր սահմանադրությունում ձևակերպված դրույթի համաձայն՝ Ճապոնիան ընդհանրապես հրաժարվել է պատերազմից՝ որպես ազգային քաղաքականության միջոցից:

Արևմտյան Եվրոպայում տեղ գտած միասնացման գործընթացների հետ կապված՝ հետպատերազմյան տարիներին առաջացան պետությունների փոխներգործության նոր ձևեր: Ստեղծվեցին վերազգային հաստատություններ՝ ի դեմս խորհրդատվական և իշխանական ասամբլեաների ու խորհրդարանների:

Այդ շարքում ամենավաղ ստեղծված մարմիններից է Եվրախորհուրդը (Եվրոպայի խորհուրդ), որ հիմնվել է 1949 թ.: Այն միջկառավարական խորհրդատվական-խորհրդակցական մարմին է, որի անդամ են 47 եվրոպական երկրներ: Նախարարների կոմիտեն Եվրոպայի խորհրդի որոշում կայացնող

գլխավոր մարմինն է: Յուրաքանչյուր անդամ պետությունն Կոմիտեում ներկայացված է արտաքին գործերի նախարարով կամ իր կառավարության մշտական ներկայացուցչով (նախարարների պատվիրակներով):

Եվրոպայի խորհրդի կազմում է գործում նաև **Խորհրդարանական վեհաժողովը** (ասամբլեան), որում ներկայացված են անդամ երկրների ազգային խորհրդարանների հիմնական քաղաքական հոսանքները ներկայացնող պատգամավորներն ու մարդու իրավունքների հանձնաժողովը: Եվրոպայի խորհրդի նստավայրը Ստրասբուրգ քաղաքում է (Ֆրանսիա):

Եվրոպական դրոշմը Եվրոպայի խորհրդի կողմից ընդունվել է որպես խորհրդանիշ 1955 թ.: Նրա վրա պարկերված են շրջան կազմող 12 ոսկեգույն աստղեր՝ կապույտ ֆոնի վրա: Աստղերի թիվն անփոփոխ է. 12 թիվը համարվում է կայսրաբերության խորհրդանիշ: Նույն դրոշմն ընդունվել է Եվրոպական համայնքի (այժմ՝ Եվրոպական միու-

Եվրոպայի խորհրդի նստավայրը Ստրասբուրգում

թյան) կողմից 1986 թ.: Որպես Եվրոպական օրհներգ՝ 1972 թ. ընդունվել է Բեթհովենի 9-րդ սիմֆոնիայի «Ձոն ուրախության» նախերգանքը՝ Հերբերտ ֆոն Կարայանի մշակմամբ: Թեև այս խորհրդանիշներն ընդհանուր են, Եվրոպական միությունը և Եվրոպայի խորհուրդը գործում են որպես փարբեր կազմակերպություններ:

Հայաստանի Հանրապետությունը Եվրոպայի խորհրդի անդամ է 2001 թ. հունվարի 25-ից: Իսկ Եվրոպական միության հետ մեր երկիրն ունի «Գործընկերության և համագործակցության վերաբերյալ պայմանագիր» (կնքվել է 1996 թ., ուժի մեջ է մտել 1999 թ.):

2004 թվականից սկսած՝ «Եվրոպական հարևանության քաղաքականության» մասը կազմելով՝ մեր երկիրը 2005 թ. ԵՄ-ի հետ հաստատել է համապատասխան գործողությունների ծրագիր: *Եվրոպական հարևանության քաղաքականությունը* Եվրոպական միության արտաքին քաղաքականության ձևերից է, որի միջոցով այն հարաբերություններ է հաստատում ԵՄ-ից դեպի արևելք և հարավ ընկած երկրների հետ: Այս խմբի մեջ մտնում են ինչպես ապագայում Եվրոպական միությանն անդամակցելու նպատակ հետապնդող երկրները, այնպես էլ նրանք, որոնք ձգտում են միասնացվելու Եվրոպական միության տնտեսական համակարգում:

Եվրոպական հարևանության քաղա-

քականության շրջանակներում հանդես եկող երկրներին ԵՄ-ն ցուցաբերում է տնտեսական և ֆինանսական աջակցություն՝ պայմանով, որ հիշյալ երկրները հետևեն Եվրոպական չափանիշներին ու հետևողականորեն իրագործեն քաղաքական, տնտեսական, իրավական և կառուցվածքային բարեփոխումներ՝ կատարելագործելով իրենց կառավարման համակարգը:

Եվրոպական պետություններում նորմերի ստեղծման գործընթացների վրա էական ազդեցություն էին թողնում նաև նոր տիպի միջպետական կազմակերպությունների խորհրդատվական, ոչ պայմանագրային դրույթները: Օրինակ՝ *1975 թ. Եվրոպայում անվտանգության և համագործակցության խորհրդակցությունը (ԵԱՀԽ)* ընդունեց եզրափակիչ ակտ, որը սահմանում էր նորմերի և էթիկական սկզբունքների լայն շրջանակ: Այն պետք է գործողության ուղեցույց լիներ պետությունների միջև փոխհարաբերությունների համար: Այդ փաստաթուղթը ստորագրեցին 33 Եվրոպական պետություններ, ինչպես նաև ԱՄՆ-ը և Կանադան: Խորհրդակցությունը դարձավ մշտական մարմին և *1991 թ. վերանվանվեց Եվրոպայում անվտանգության և համագործակցության կազմակերպության (ԵԱՀԿ):*

Հետպատերազմյան տասնամյակների ընթացքում պետության իրավունքի զարգացման գործում կարևորագույն նշանակություն ձեռք

բերեց միջազգային իրավունքը: Այդ շարքում հատկապես կարևորվում են մարդու իրավունքների վերաբերյալ ընդունված միջազգային իրավական ակտերը: Եթե պետությունը ստորագրում է մի այնպիսի փաստաթուղթ, ինչպիսին է, օրինակ՝ ՄԱԿ-ի Գլխավոր ասամբլեայի կողմից ընդունված *Մարդու իրավունքների համընդհանուր հռչակագիրը (1948 թ.)*, ապա այն վերազգային իրավական փաստաթղթի ուժ է ստանում:

Այսպիսով՝ հասարակության քաղաքական կառուցվածքի և պետական-սահմանադրական համակարգի զարգացումը, որ տեղ գտավ արևմտաեվրոպական երկրներում, ԱՄՆ-ում, Կանադայում և այլ երկրներում հետպատերազմյան տասնամյակների ընթացքում, արտացոլում է հասարակական կյանքի ժողովրդավարացման ու առողջացման ընդհանուր միտումը:

Աշխարհի քաղաքական զարգացման առանձնահատկությունները: Ինչպես և նախկինում, ժամանակակից աշխարհում որոշիչ դեր ունեն հասարակական զարգացման երկու հիմնական՝ *ազատական-ժողովրդավարական և ամբողջատիրական ու տիրազորական* տարածները: Սակայն XX դարի երկրորդ կեսին պատմական զարգացման ուղղվածությունը փոխվեց: Եթե 1920–1930–ական թթ. գերիշխում էին տիրազորական և ամբողջատիրական միտումները, և միանգամայն

իրական էր ժողովրդավարության գոյությանն ուղղված սպառնալիքը, ապա 1950–1990–ական թթ. բնորոշ էր ճիշտ հակադիր գործընթացը:

Բնական-պատմական զարգացման ուղղվածությունն արտացոլում է աշխարհում ժողովրդավարացմանը միտված շարժման գերիշխումը: Ազատական-ժողովրդավարական վարչակարգերի թիվը, հետպատերազմյան տասնամյակներից սկսած, հետևողականորեն աճում է, իսկ տիրազորական ու ամբողջատիրական վարչակարգերինը՝ նվազում:

Երկրորդ աշխարհամարտից հետո Լատինական Ամերիկայի մի շարք երկրներում, Չինաստանում, Հարավարևելյան Ասիայի ու Աֆրիկայի մի շարք երկրներում տիրազորական մեթոդների ժամանակավոր հաստատման ու պետության դերի մեծացման անհրաժեշտություն զգացվեց: Մրանք այն տարածաշրջաններն էին, որտեղ հետամնաց հասարակությունը արդիականացման էր նախապատրաստվում, և իրագործվում էին բարեփոխումներ: Կառավարման տիրազորական մեթոդների հաստատմանն էր նպաստում նաև ավանդական հասարակության ժառանգությունը:

«Մոցիալական բարեկեցության» քաղաքականության շնորհիվ Արևմուտքի երկրներն իրենց երաշխավորեցին ամբողջատիրության կրկնության սպառնալիքից: Արևմտաեվրոպական մի շարք երկրների համար 1980–ական թվականներին բնորոշ դարձած պահպանողական քաղա-

քական ուժերի ակտիվացմանը 1990–ական թվականներին փոխարինելու եկավ դեպի ձախ տեղաշարժը:

Մեծ Բրիտանիայում, Իտալիայում, Ֆրանսիայում, Կանադայում, ԱՄՆ–ում և այլ երկրներում 1990–ական թվականների երկրորդ կեսի ընթացքում անցկացվեցին խորհրդարանական և նախագահական ընտրություններ, որտեղ հաղթանակ էին տանում ազատական կամ ձախ կուսակցությունները: Պահպանողականները լուրջ պարտություններ էին կրում: Դա պայմանավորված էր նաև տնտեսության վերակառուցման և սոցիալական քաղաքականության վերանայման ուղղությամբ պահպանողական կուսակցությունների

կողմից մի շարք արդյունաբերական երկրներում իրագործված ոչ ժողովրդական միջոցառումներով: 1980–ական թթ. իրագործված հիշյալ միջոցառումները թեև բխում էին տնտեսական և կառուցվածքային բարեփոխումների անհրաժեշտությունից, այնուամենայնիվ, էականորեն վատացրին քաղաքացիների կենսամակարդակն ու նյութական ապահովվածության պայմանները՝ լուրջ դժգոհություն առաջացնելով բնակչության շրջանում:

Այսպիսով՝ XXI դարում վերստեղծվում է աշխարհի քաղաքակրթական միասնականությունը բազմազանության մեջ:

ՀԱՐՑԵՐ ԵՎ ԱՌԱՋԱԴՐԱՆՔՆԵՐ

1. XX դարի երկրորդ կեսին սահմանադրական և պետական կարգի ինչ փոփոխություններ կատարվեցին և ո՞ր երկրներում: Ինչ դրույթներ տեղ գտան նրանց սահմանադրություններում:
2. Երբ է ստեղծվել Եվրոպայի խորհուրդը, քանի՞ անդամ ունի, ինչ մարմին է գործում նրա կազմում: ԵԱՀԽ–ն երբ ընդունեց եզրափակիչ ակտը. ինչ էր այն սահմանում, և ո՞ր երկրները ստորագրեցին այդ փաստաթուղթը: Ո՞ր թվականից է գործում ԵԱՀԿ–ն: Մարդու իրավունքների վերաբերյալ երբ և ինչ կարևոր փաստաթուղթ է ընդունել ՄԱԿ–ի Գլխավոր ասամբլեան:
3. Ժամանակակից աշխարհում հասարակական զարգացման ո՞ր տարածներն են գերիշխում: Երբ և ինչպե՞ս փոխվեց պատմական զարգացման ուղղվածությունը:
4. Երկրորդ աշխարհամարտից հետո որտե՞ղ հաստատվեցին կառավարման տիրազորական մեթոդներ. ինչո՞վ էր դա պայմանավորված: 1990–ական թվականներին ո՞ր երկրների խորհրդարանական կամ նախագահական ընտրություններում հաղթեցին ազատական կամ ձախ կուսակցություններն ու ձախ ուժերի միավորումները: Ինչո՞ւ պահպանողականները լուրջ պարտություններ կրեցին:

ԳԼՈՒԽ 14. ԱՐԴԻ ՀԱՄԱՇԽԱՐՀԱՅԻՆ ՀԻՄՆԱԽՆԴԻՐՆԵՐԸ

§ 1. ՄԱՐԴԿՈՒԹՅԱՆ ԱՌՁԵՎ ԾԱՌԱՅԱԾ ՀԻՄՆԱԽՆԴԻՐՆԵՐԸ

Գլոբալ հիմնախնդիրները: Արդի աշխարհում գոյություն ունեն մի շարք խնդիրներ, որոնք ընդհանուր են ողջ մարդկության համար և վերաբերում են մարդու կյանքի բնականոն ընթացքի ապահովմանը: Այդ խնդիրներից կարևորներն են մեր մոլորակի բնակչության ժողովրդագրական իրավիճակի կտրուկ փոփոխությունը, շրջակա միջավայրի աղտոտումը, միջազգային ահաբեկչության, թրաֆիքինգի, թմրամոլության և կիրքերի անցագործության լայն տարածումը: Մեր օրերում դրանց ավելացավ նաև տարբեր պատճառներով առաջացած միգրացիոն ճգնաժամը կամ այսպես կոչված՝ փախստականների ալիքը: Այդպիսի խնդիրներն անվանում են գլոբալ հիմնախնդիրներ: Դրանց լուծումը հնարավոր է միայն բոլոր երկրների (ինչպես զարգացած և հարուստ, այնպես էլ թույլ զարգացած և աղքատ) համատեղ և նպատակասլաց ջանքերի շնորհիվ:

Ժողովրդագրական իրավիճակի փոփոխությունները: Վերջին հարյուրամյակի ընթացքում մեր մոլորակի ժողովրդագրական իրավիճակը զգալի փոփոխությունների ենթարկվեց: Աշխարհի երկրներում միջին հաշվով 10 անգամ ավելացել է քաղաքային

բնակչությունը: Երկու անգամ ավելացել է մարդկանց կյանքի միջին տևողությունը՝ զարգացած երկրներում անցնելով 80 տարուց: Ծնելիության ոլորտում առաջացան երկու միտումներ. զարգացած երկրներում այն արձանագրում է հարաճուն անկում, իսկ զարգացող երկրներում, ընդհակառակը, ավելացող աճ: Դա հանգեցնում է աշխարհի երկրների բնակչության կազմում զգալի փոփոխությունների:

Զարգացած երկրներում բնակչությունը ընդհանուր առմամբ «ձեռանում է», այսինքն՝ նրա կազմում ավելանում է մեծահասակների թիվը, իսկ թույլ զարգացած երկրներում կտրուկ ավելանում է երիտասարդների թիվը: Քանի որ աշխարհի բնակչության բացարձակ մեծամասնությունը բնակվում է Աֆրիկայի, Ասիայի, Հարավային ու Կենտրոնական Ամերիկայի թույլ զարգացած երկրներում, ապա տեղի է ունենում մոլորակի ընդհանուր բնակչության արագացող աճ: Այն հասնում է միջինը օրական 250 հազարի:

Վերը նշված ժողովրդագրական փոփոխությունները հանգեցնում են միգրացիոն հոսքերի ուղղվածության փոփոխմանը: Եթե պատմության նախորդ շրջաններում նրանք ուղղվում էին զարգացած երկրներից

դեպի գլխավորապես ամայի կամ նոսր բնակեցված տարածաշրջանները, ապա մեր օրերում միգրացիայի վերջնակետը առավելապես Արևմուտքի զարգացած երկրներն են:

Աֆրիկայի, Ասիայի, Հարավային ու Կենտրոնական Ամերիկայի թույլ զարգացած երկրների աշխատունակ բնակչության մեծ զանգվածներ օրինական կամ անօրինական ճանապարհով բնակություն են հաստատում Եվրոպայի և Հյուսիսային Ամերիկայի երկրներում: Մոտավոր հաշվարկներով ներկայումս միայն Արևմտյան Եվրոպայի երկրներում բնակվում են շուրջ 30 միլիոն օրինական ներգաղթյալներ:

Ներգաղթողների մի մասին հաջողվում է միասնացվել արևմտյան քաղաքակրթական համակարգին, սակայն մեծ մասին դա չի հաջողվում: Այսպիսով՝ զարգացած երկրներում առաջացել է սոցիալական լարվածության մի նոր աղբյուր, որը, ինչպես ցույց տվեցին վերջին տարիների դեպքերը Ֆրանսիայում, Գերմանիայում, Բելգիայում և այլուր, գնալով ստանում է ավելի վտանգավոր բնույթ:

Շրջակա միջավայրի պաշտպանության խնդիրը: XXI դարի սկզբներին մարդկային քաղաքակրթությունը միաժամանակ բախվեց մեկ այլ լուրջ խնդրի՝ շատ արագ և անվերահսկելի արդյունաբերական զարգացման հետևանքով շրջակա միջավայրի աղտոտմանը, ոչնչացմանը և անվերադարձ կորստին: Այն գնալով ավելի

լայն բնույթ է ընդունում և հանգեցնում է մոլորակի կլիմայի փոփոխմանը՝ սպառնալով այդպիսով մարդու՝ որպես կենդանի էակի բուն գոյությանը: Այսպես, օրինակ՝ ի հայտ եկած «ջերմոցային էֆեկտի» պատճառով արձանագրվում է Երկիր մոլորակի միջին ջերմաստիճանի բարձրացում: Մարդկության համար վտանգ են ներկայացնում բնապահպանական այնպիսի խնդիրներ, ինչպիսիք են անտառների անխնա ոչնչացումը, անապատացումը, ջրային և օդային միջավայրի աղտոտումը, կենդանիների անկառավարելի սպանողը:

Նշված հիմնական դրի հետառնչվում են սննդի, խմելու ջրի, էներգակիրների (հիմնականում գազի և նավթի) արագորեն սպառվող պաշարների խնդիրները: Գիտնականները կանխատեսում են, որ եթե անհապաղ չձեռնարկվեն անհրաժեշտ միջոցներ, ապա մի քանի տասնամյակ հետո անխուսափելի կլինեն պատերազմները նրանց վերջին մնացորդներին տիրանալու համար:

Վերջին տասնամյակներում մարդկությունը սկսում է գիտակցել այն մեծագույն վտանգը, որն իր հետ բերում է բնության և մարդու միջև գոյություն ունեցող հավասարակշռության խախտումը: Գնալով ավելի լայն թափ է ստանում բնապահպանական, մասնավորապես «կանաչների» շարժումը: «Կանաչներ» անվանումը կապված է կենդանի բնությունը մարմնավորող գույնի հետ: Նրանց շարքերի մեջ վերջին տասնամյակներին ներգրավ-

«Կանաչների» բողոքի ելք

վեցին բնակչության ամենատարբեր խավերի ներկայացուցիչներ: Այն սկսեց իր առջև դնել նաև սոցիալական բնույթի խնդիրներ՝ վերաճելով տարբեր երկրներում գործող քաղաքական կուսակցությունների: Կանաչների կուսակցությունները որոշ երկրներում ձեռք բերեցին զգալի թվով համախոհներ և մտան կառավարող կուսակցությունների շարքը: Ներկայումս նրանք ներկայացված են նաև Եվրախորհրդարանում:

Բնապահպանական շարժման շրջանակներում է գործում վերջին տարիներին մեծ ակտիվություն ցուցաբերած միջազգային «Գրինփիս» ոչ կառավարական կազմակերպությունը: Նրա անդամները աշխարհով մեկ կազմակերպում են ցույցեր և այլ աղմկալի միջոցառումներ, որոնց նպատակն է սևեռել հասարակության և կառավարությունների ուշադրությունը բնապահպանական խնդիրների վրա:

Հաջողության կարելի է հասնել միայն համայն մարդկության՝ միջազգային կառույցների, պետական իշխանությունների և հասարակական ոչ կառավարական կազմա-

կերպությունների ջանքերի համախմբման միջոցով:

Պայքարը միջազգային ահաբեկչության, թմրամոլության, թրաֆիքինգի և կիրերհանցագործությունների դեմ: 2001 թ. սեպտեմբերի 11-ի ահաբեկչությունը, ինչպես նաև հետագայում Լոնդոնում, Մադրիդում, վերջին տարիներին նաև Փարիզում, Բրյուսելում, Նիցցայում, Բեռլինում և այլուր տեղի ունեցած պայթյունները ակնհայտ դարձրին, որ նույնիսկ ամենահզոր պետությունները չեն կարող ապահովել իրենց բնակչության անվտանգությունը միջազգային ահաբեկչությունից:

Առավել վտանգավոր են այնպիսի ծայրահեղ մուսուլմանական ահաբեկչական կազմակերպություններ, ինչպիսիք են «Ալ-Բայդան», «Թալիբանը» և 2013 թ-ից լայն գործունեություն ծավալած «Իրաքի և Լևանտի իսլամական պետությունը» (կրճատ՝ Իսլամական պետություն): «Ալ-Բայդան» ունի իր բաժանմունքները աշխարհի շատ երկրներում, իսկ նրա ղեկավար Բեն Լադենը, ով համարվում էր աշխարհի ամենավտանգավոր ահաբեկիչը, նյույորքյան ահաբեկչությունից միայն տասը տարի անց ստացավ իր արժանի պատիժը:

Իսլամական աշխարհում ահաբեկչական կազմակերպությունների ակտիվացումը արդյունք է հակաարևմտյան ու հակաամերիկյան տրամադրությունների ուժեղացման, քանի որ համաշխարհայնացումը նույնացվում է բռնի արևմտակա-

նացման հետ: Այդ երևույթը պարարտ հող է նախապատրաստում իսլամական ծայրահեղական խմբավորումների առաջացման համար, որոնք իրենց առջև խնդիր են դնում բոլոր հնարավոր միջոցներով պայքարել Արևմուտքի դեմ:

Ահաբեկչական գաղտնի կազմակերպություններ կամ նրանց տեղական խմբեր են գործում նաև Արևմուտքում, ինչպես նաև Ասիայի ու Հարավային Ամերիկայի մի շարք զարգացող երկրներում: Նրանց գոյությունը պայմանավորված է չլուծված ազգային–էթնիկական ու սոցիալական խնդիրների առկայությամբ: Այսպես, օրինակ՝ բասկերի ընդհատակյա ահաբեկչական կազմակերպությունը տասնամյակներ շարունակ պայքարում է հանուն բասկ ժողովրդի անկախացմանը Իսպանիայից:

Պայքարը ահաբեկչության դեմ ենթադրում է լայնածավալ և բազմաբնույթ գործողությունների մի ողջ համակարգ, որն իր մեջ պետք է ներառի ինչպես միջպետական համաձայնագրերի վրա հիմնված համակարգված քաղաքականություն, այնպես էլ հասարակության անհանդուրժող մոտեցում ծայրահեղական կազմակերպությունների նկատմամբ: Առաջնային նշանակություն է ստանում պայքարը զենքի անօրինական առևտրի դեմ: Մեծապես կարևորվում է նաև ահաբեկչություն ծնող սոցիալական բնույթի պատճառների վերացումը:

Գլոբալ լուրջ խնդիրների թվին է պատկանում թմրամոլությունը, որը

Նյու Յորքում Համաշխարհային առևտրի կենտրոնի շենքերից մնացած ավերակները ահաբեկիչների հարձակումից հետո

տարածված է հիմնականում երիտասարդության շրջանում: Տարեցտարի թմրամոլությունը ստանում է ավելի լայնածավալ բնույթ՝ վերածվելով իսկական աղետի: Այն արդեն խլել է միլիոնավոր մարդկային կյանքեր, տասնյակ միլիոնների դարձրել անաշխատունակ: Թմրամոլների թիվը բարձր է ինչպես զարգացած, այնպես էլ աղքատ երկրներում: Պայքարն այդ աղետի դեմ կարող է հասնել հաջողության, եթե այն լինի շարունակական և աշխարհի բոլոր երկրների համատեղ գործողությունների արդյունք: Կարևոր է պայքարն ինչպես թմրադեղերի մաքսանենգությանը զբաղվող ընդհատակյա կազմակերպությունների դեմ, այնպես էլ այնպիսի սոցիալական քաղաքականության կիրառումը, որը կնպաստի երիտասարդության արագ ներգրավմանը հանրօգուտ աշխատանքում:

Համաշխարհային հանրության առջև կանգնած արդիական հիմնախնդիրներից է թրաֆիքինգը: Դա

ստրկության ժամանակակից դրսևորումն է, որը ապօրինի հանցագործ բիզնեսի ասպարեզում իր զարգացման տեմպերով զիջում է միայն թմրադեղերի վաճառքին: XX դարավերջին և XXI դարասկզբին, ըստ ՄԱԿ-ի փորձագետների տվյալների, երկրագնդի տարբեր երկրներում հաշվվում է շուրջ 2,5 միլիոն մարդ, որոնք տարբեր անօրինական միջոցներով փոխադրվել են այլ երկրներ: Թրաֆիքինգի միջազգային շուկայի տարեկան ընդհանուր ծավալը հասնում է 40 միլիարդ դոլարի, իսկ դրանից ստացվող շահույթը՝ 5-9 միլիարդի: Այս թվերը շարունակաբար աճում են:

Թրաֆիքինգի պատճառը երկրներում տնտեսական ծանր պայմաններն են, որի ճնշման տակ մարդիկ ստիպված են լինում պարտքի դիմաց համաձայնվել հայրենիքից դուրս՝ մեկ այլ երկրում կատարել ցանկացած բնույթի աշխատանք, հիմնականում սևագործ: Այս առումով հատկապես տարածված է անչափահասների տեղափոխությունը գերազանցապես ԱՄՆ և Եվրոպայի երկրներ: Վերջին տասնամյակներին էականորեն աճել է կանանց թրաֆիքինգը, հատկապես նախկին ԽՍՀՄ երկրներից դեպի Եվրոպա, Մերձավոր և Միջին Արևելքի երկրներ, Ճապոնիա:

Ժամանակակից ստրկության ելակետային երկրների շարքում աչքի են ընկնում Թաիլանդը, Չինաստանը, Նիգերիան, Ալբանիան, Բուրնդիան, Մոլդովան, Բելառուսը

և Ուկրաինան: Իսկ մեկնակետային երկրներից առաջատար դիրք են զբաղեցնում Ճապոնիան, Իսրայելը, Բելգիան, Նիդերլանդները, Գերմանիան, Թուրքիան և ԱՄՆ-ը:

Հետարդյունաբերական հասարակության ծնունդ է և XXI դարում գնալով աննախադեպ թափ է հավաքում կիրբերհանցագործությունը: Համաշխարհային համացանցը ստեղծել է մի նոր իրականություն, որն անվանում են կիրբեր կամ վիրտուալ տարածություն: Համացանցի և թվային տեխնոլոգիաների լայնամասշտաբ կիրառումը, համաշխարհային միասնական կիրբերտարածքի ստեղծումը դրական բազմաթիվ կողմերի հետ մեկտեղ ծնեցին մի նոր հիմնախնդիր մարդկության համար՝ կիրբերանվտանգության ապահովումը: Այս նոր կարգի հանցագործությունները կատարվում են համակարգչային տեխնիկայի կամ ցանցի միջոցով և ուղղված են լինում ոչ միայն անհատ-օգտատերերի, այլև հենց համակարգիչների, տարբեր ցանցային կառույցների ու համացանցի դեմ: Դրանք անմիջական սպառնալիք են մարդկանց անձնական կյանքին, հասարակական և պետական ամենատարբեր կառույցներին ու ոլորտներին, միջպետական ու միջազգային հարաբերություններին: Կիրբերանվտանգության ապահովումը նույնպես պահանջում է քաղաքակիրթ աշխարհի ուժերի, իրավական, ֆինանսական, բարոյական և մտավոր կարողությունների համադրում:

ՀԱՐՑԵՐ ԵՎ ԱՌԱՋԱԴՐԱՆՔՆԵՐ

1. Որո՞նք են արդի գլոբալ հիմնախնդիրները: Դրանց լուծման համար ի՞նչ է անհրաժեշտ:
2. Նկարագրե՞ք ժողովրդավարական իրավիճակի փոփոխությունները: Ի՞նչ նպաստող պայմաններ կան բնակչության աճի համար: Այդ առումով որո՞նք են տարբերությունները զարգացած և զարգացող երկրների միջև: Միգրացիոն ի՞նչ հետևանքներ է դա առաջացնում:
3. Շրջակա միջավայրի պաշտպանության բնագավառում ի՞նչ խնդիրներ են առաջացել, նշե՞ք դրանց պատճառները: Ի՞նչ է կանաչների շարժումը: Որո՞նք են բնապահպանական խնդիրների լուծման միջոցները:
4. Ձեր կարծիքով վերջին տարիներին ինչո՞ւ են ավելացել ահաբեկչական գործողությունները: Որո՞նք են հայտնի իսլամական ահաբեկչական կազմակերպությունները, և ի՞նչ նպատակներ են դրանք հետապնդում: Ի՞նչ միջոցներ են անհրաժեշտ ահաբեկչության դեմ պայքարելու համար:
5. Ո՞րն է թմրամոլության աճի պատճառը: Ինչպիսի՞ միջոցներ են կիրառվում այդ աղետի դեմ պայքարելու նպատակով:
6. Ի՞նչ է թրաֆիքինգը: Որո՞նք են դրա պատճառները: Ո՞ր երկրներում է տարածված այդ երևույթը, ինչո՞ւ: Ձեր կարծիքով ի՞նչ միջոցներ պետք է կիրառվեն թրաֆիքինգը վերացնելու համար:
7. Ի՞նչ է կիբեթ կամ վիրտուալ տարածությունը: Պարզաբանե՞ք կիբեթ-հանցագործության էությունը: Ձեր կարծիքով ինչո՞ւ են այս կարգի հանցագործությունները գնալով մեծ ծավալ ընդունում: Ի՞նչ է անհրաժեշտ կիբեթանվտանգությունը ապահովելու համար:

§ 2. ՊԱՏԵՐԱԶՄԻ ՈՒ ԽԱՂԱՂՈՒԹՅԱՆ ՀԻՄՆԱԽՆԵՆԴԻՐԸ

Մեր օրերում մարդկությունը դեռևս չի կարողացել վերջնականապես լուծել թերևս ամենակարևոր՝ պատերազմի ու խաղաղության հիմնախնդիրը: Նրանից է անմիջականորեն կախված տասնյակ և հարյուր միլիոնավոր մարդկանց կյանքը, գուցեև ողջ մարդկային քաղաքակրթության գոյությունը: Չնայած և հաջողվում է խուսափել միջուկային զենքի կիրառմամբ լայնածավալ պատերազմներից, սակայն դեռևս տեղի են ունենում տեղա-

կան բնույթի պատերազմներ, շարունակվում են տարածաշրջանային հակամարտությունները: Չի հաջողվում նաև վերջ դնել այնպիսի ծանրագույն հանցագործությանը մարդկության դեմ, ինչպիսին է ցեղասպանությունը:

Տեղական պատերազմները և փարսածքային խնդիրները: Մտոր պատերազմի ավարտից հետո աննախադեպ թափ ստացած համաշխարհայնացման և միասնացման

գործընթացներն ուղեկցվում են հակամարտություններով և արյունալի պատերազմներով:

Նույնիսկ Եվրոպան գերծ չմնաց պատերազմից, որը ստացավ **Բալկանյան պատերազմ** անվանումը: Փորձելով կասեցնել Հարավսլավիայի տրոհման գործընթացը՝ Սերբիան պատերազմական գործողություններ ծավալեց սկզբում նախկին հարավսլավական հանրապետություններից Խորվաթիայի դեմ, իսկ հետագայում տարածեց դրանք մեկ այլ՝ նախկին հարավսլավական հանրապետության՝ Բոսնիա և Հերցեգովինայի տարածքի վրա:

1990-ական թվականների երկրորդ կեսին ռազմական գործողությունները տեղափոխվեցին Սերբիայի տարածք, երբ ՆԱՏՕ-ն, առանց ՄԱԿ-ի Անվտանգության խորհրդի թույլտվության, օգնության եկավ Սերբիայի կազմից անջատվել ձգտող Կոսովոյի ալբանացիներին և սկսեց մայրաքաղաք Բելգրադի և ողջ Սերբիայի օդային ռմբակոծությունները: 1990-ական թվականների Բալկանյան պատերազմը ավարտվեց Սերբիայի պարտությամբ և միջազգային լիակատար մեկուսացմամբ: Նրա ավանդական դաշնակից Ռուսաստանը, լինելով թուլացած վիճակում, չկարողացավ օգնություն ցույց տալ:

Հետաառապատերազմյան շրջանի սուր հակամարտության օջախ էր Իրաքը, որի նախագահն էր բռնապետական մեթոդներով կառավարող **Սադամ Հուսեյնը**: Արդեն ասվել է, որ 1990 թվականին Իրաքը անսպասելի

Ամերկյան զորքերի ռազմական գործողություններն Իրաքում, 2003 թ.

հարձակվեց հարևան Քուվեյթի վրա և գրավեց այն: ՄԱԿ-ի Անվտանգության խորհուրդը որոշում ընդունեց ռազմական միջոցներ օգտագործել և ազատագրել Քուվեյթը: Ստեղծվեց հակաիրաքյան դաշինք՝ ԱՄՆ-ի ղեկավարությամբ, որը պարտության մատնեց Իրաքին և իրականացրեց ՄԱԿ-ի որոշումը: Սակայն Սադամ Հուսեյնը պահպանեց իշխանությունը:

Երկրորդ պատերազմը Իրաքի դեմ նախաձեռնեց ԱՄՆ-ը 2003 թ. գարնանը՝ մեղադրելով Իրաքին, որ նա աջակցում է համաշխարհային ահաբեկչությանը և գաղտնի պատրաստում է միջուկային զենք: Այս պատերազմը, որը չէր ստացել ՄԱԿ-ի հավանությունը, նույնպես ավարտվեց Իրաքի պարտությամբ: Իրաքում անցկացվեցին համընդհանուր ընտրություններ, ստեղծվեց նոր իշխանություն, սակայն երկրում դեռևս տեղակայված են ԱՄՆ-ի ու նրա դաշնակիցների մեծաթիվ զորքերը:

1940-ական թվականների վերջերից սկիզբ առած **արաբա-իսրայելական** սուր հակամարտությունը Մերձավոր Արևելքում շարունակվում է

մինչև մեր օրերը: 1947 թ. ՄԱԿ-ը որոշում էր ընդունել Պաղեստինի տարածքում ստեղծել երկու պետություն՝ արաբական և հրեական: 1948 թ. հրեաները ստեղծեցին Իսրայելը, սակայն Պաղեստինի արաբներին չհաջողվեց ստեղծել իրենց պետությունը, քանի որ նրա տարածքը գրավվեց Իսրայելի կողմից: Արդյունքում սառը պատերազմի տարիներին տեղի ունեցան արաբ-իսրայելական մի շարք արյունալի պատերազմներ, որոնք ավարտվեցին Իսրայելի հաղթանակով: ԱՄՆ-ը օգնում էր Իսրայելին, իսկ ԽՍՀՄ-ը՝ արաբներին:

Սառը պատերազմի ավարտից հետո չհաջողվեց գտնել այդ սուր հակամարտության լուծումը, չնայած ԱՄՆ-ի միջնորդությամբ արձանագրվեց որոշ առաջընթաց այդ ուղղությամբ: Իսրայելի և Պաղեստինի ազատագրման կազմակերպության (ՊԱԿ) միջև, որը ներկայացնում էր Պաղեստինի արաբների շահերը, ձեռք բերվեցին մի շարք համաձայնություններ, և ստորագրվեցին համապատասխան փաստաթղթեր: Դրանք ճանապարհ էին հարթում խաղաղության հաստատման, ինչպես նաև Պաղեստինի արաբների կողմից Իսրայելի պետության ճանաչման և Իսրայելի կողմից ժամանակի ընթացքում նաև Պաղեստինի տարածքում արաբական պետության ստեղծմանը չխոչընդոտելու համար:

Սակայն այդ համաձայնագրերը կատարվեցին ոչ լրիվ, ինչը և հանգեցրեց ռազմական գործողությունների վերսկսմանը: 2006 և 2008 թվականներին

տեղի ունեցան ռազմական գործողություններ *Իսրայելի* և *ՀԱՄԱՍ* ու «*Հեզբոլահ*» արաբական կազմակերպությունների զինված ուժերի միջև: Իսրայելը ժամանակավորապես գրավեց Լիբանանի հարավային շրջանները և Պաղեստինի ինքնավարության Գազայի հատվածը:

Նախկին Խորհրդային Միության տարածքում առաջացած հակամարտությունների (Ղարաբաղյան, Աբխազական, Հարավօսական, Մերձդնեստրյան) հետևանքով 1990-ական թվականների սկզբներին տեղի ունեցան արյունալի զինված բախումներ: Դրանք ավարտվեցին զինադադարներով, սակայն իրավական դաշտում լուծում չստացան և սկսեցին դասվել «սառեցված» հակամարտությունների թվին: Դրանցից է Ղարաբաղյան հակամարտությունը, որն ավարտվեց Արցախի ժողովրդի փայլուն հաղթանակով: Ստեղծվեց Լեռնային Ղարաբաղի ինքնիշխան հանրապետությունը, որը, սակայն, դեռևս ճանաչված չէ ՄԱԿ-ի անդամ որևէ պետության կողմից: ԵԱՀԿ-ի կողմից ստեղծված Մինսկի խմբի երեք համանախագահ պետությունների (ԱՄՆ, Ռուսաստան, Ֆրանսիա) միջնորդությամբ գործադրվում են ջանքեր հակամարտությունը լուծելու ուղղությամբ:

2008 թ. օգոստոսին Հարավօսական հակամարտությունը վերաճեց **ռուս-վրացական** 5-օրյա զինված ընդհարման, որի ընթացքում ռուսական զորքերը գրավեցին Վրաստանի տարածքի մի մասը և կանգ առան Թբիլիսիի մատույցներում: Ռազմա-

կան գործողություններն ավարտվեցին ռուսական կողմի հաղթանակով: Համաշխարհային հանրությունը քննադատեց Ռուսաստանի գործողությունները, Եվրամիությունն ու ՆԱՏՕ-ն կասեցրին իրենց համագործակցությունը նրա հետ, իսկ ԱՄՆ-ն անհապաղ տնտեսական խոշոր օգնություն ցույց տվեց Վրաստանին:

Զինադադարը կնքվեց Եվրամիության միջնորդական ջանքերի շնորհիվ, և Ռուսաստանը դուրս բերեց իր զինված ուժերը Վրաստանի տարածքից՝ թողնելով դրանք Հարավային Օսիայում և Աբխազիայում: Արդյունքում Վրաստանի խորհրդարանը դրանք հռչակեց բռնազավթված տարածքներ, իսկ *Ռուսաստանը և հետագայում նաև մի քանի երկրներ ճանաչեցին Հարավային Օսիայի և Աբխազիայի անկախությունը:*

Այդ զինված ընդհարման հետևանքով Վրաստանը ունեցավ տնտեսական ու ռազմական մեծ կորուստներ, նրա ենթակառուցվածքների համակարգի զգալի մասը ոչնչացվեց, սրվեց երկրի ներքին քաղաքական իրադրությունը: Ռուսաստանը նույնպես ունեցավ տնտեսական կորուստներ, քանի որ դադարեց արտասահմանյան ներդրումների հոսքը:

Ցեղասպանությունների կանխարգելման խնդիրը: Ցեղասպանությունը մարդկային պատմության ամենադաժան և ամոթալի երևույթներից է, որի կանխարգելման հարցը շարունակում է մնալ արդի աշխարհի կարևորագույն

խնդիրներից մեկը: Աշխարհի տարբեր անկյուններում տեղի ունեցող խաղաղ բնակչության կոտորածների շարանը պարզորոշ ի հայտ է բերում ստվարանալու միտումներ, անշեղորեն աճում է պետությունների կողմից սառնասրտորեն իրականացվող իր իսկ քաղաքացիների որոշակի խմբերի զանգվածային սպանությունների թիվը:

Երկրորդ համաշխարհային պատերազմից հետո ստեղծված ավտանգության համակարգը անկարող է պաշտպանել ոչ միայն անհատի իրավունքների, այլև մարդկային հոծ խմբերի կյանքի իրավունքը: Մոտավոր հաշվարկները վկայում են, որ 1945–1987 թթ. պետությունների կողմից իրականացված զանգվածային կոտորածների զոհերի թիվը մոտ 2,5 անգամ գերազանցում է 1945–1980 թթ. տեղի ունեցած բոլոր պատերազմների զոհերի թիվը:

Արդեն սառը պատերազմի ավարտից հետո՝ 1990-ական թվականներին, տեղի ունեցավ ցեղասպանություն աֆրիկյան Ռուանդայում, որտեղ երկու ժողովուրդների ներկայացուցիչները՝ թութսիները և հուիսները, ոչնչացրին մեկը մյուսին: Հաջորդ տասնամյակում ցեղասպանություն տեղի ունեցավ մեկ այլ աֆրիկյան երկրի՝ Մուդանի *Դարֆուր* նահանգում: Նույնիսկ Եվրոպան զերծ չմնաց ցեղասպանության ոճրագործությունից, երբ 1990-ական թվականների Բալկանյան պատերազմի ժամանակ հակամարտող կողմերի գործողությունները շատ դեպքերում բնութա-

գրվում էին որպես ցեղասպանական արարքներ:

Ամերիկացի հասարակագետ ու աստվածաբան Ֆ. Լիթլը XX դարը բնութագրել է որպես «Ցեղասպանության դարաշրջան»:

Վերը բերված տվյալները փաստում են, որ մարդկությունը դեռևս չի մշակել ցեղասպանությունների կանխարգելման գործուն միջոցներ: Ակնհայտ է դառնում նաև, որ **ՄԱԿ-ի 1948 թ. դեկտեմբերի 9-ի կոնվենցիան**՝ «Ցեղասպանության հանցագործությունը կանխարգելելու և պարզելու մասին», չի ծառայում իր հիմնական նպատակին՝ ցեղասպանությունների կանխարգելմանը, քանի որ այստեղ հստակորեն ձևակերպված չէ պետության պատասխանատվության դրույթը: Այն հանգամանքը, որ XX դարի սկզբին օսմանյան Թուրքիայի կողմից իրականացված Հայոց ցեղասպանությունը դեռևս չի դատա-

պարտվել ինչպես հեղինակավոր միջազգային ատյանի՝ ՄԱԿ-ի, այնպես էլ աշխարհի պետությունների մեծ մասի կողմից, ինչը նույնպես չի նպաստում մեր օրերի ցեղասպանությունների կանխարգելմանը, հնարավոր հանցագործների մեջ պատրանք է ստեղծում, որ կարելի է խուսափել պատասխանատվությունից:

Միայն պետությունների, միջազգային կառավարական և ոչ կառավարական կառույցների, անհատ գիտնական-ցեղասպանագետների հետևողական ու նպատակասլաց աշխատանքի շնորհիվ հնարավոր կլինի մշակել նոր՝ ավելի գործուն ու հուսալի միջազգային-իրավական համակարգ, որը կդառնա իրական պատենշ XXI դարում ցեղասպանությունների իրականացման դեմ: Հայաստանը նույնպես ակտիվ դերակատարում է ստանձնել այդ համակարգի ստեղծման գործընթացներում:

ՀԱՐՑԵՐ ԵՎ ԱՌԱՋԱԴՐԱՆՔՆԵՐ

1. Ձեր կարծիքով ինչո՞ւ են արդի փուլում դեռևս տեղի ունենում պատերազմներ: Խաղաղության հիմնախնդրի լուծման ի՞նչ ուղիներ կան:
2. Տեղական ի՞նչ պատերազմներ են եղել վերջին տարիներին: Որո՞նք են Բալկանյան պատերազմի հետևանքները: Ինչո՞ւ ԱՄՆ-ը և նրա դաշնակիցները Իրաքի դեմ երկու անգամ պատերազմ մղեցին: Ո՞րն է արաբա-իսրայելական չղադարող հակամարտության գլխավոր պատճառը: Ձեր կարծիքով պաղեստինյան հիմնախնդիրը ե՞րբ լուծում կստանա:
3. Նախկին ԽՍՀՄ-ի տարածքում ի՞նչ հակամարտություններ կան. թվարկե՛ք դրանք: Ո՞րն է արցախյան հիմնախնդրի լուծման ուղին: Ինչո՞ւ 2008 թ. օգոստոսին սրվեց Հարավօսական հակամարտությունը: Ո՞րն է ռուս-վրացական հակամարտության գլխավոր պատճառը:
4. Ձեր կարծիքով ինչո՞ւ են մեր օրերում ևս իրականացվում ցեղասպանություններ: Վիճակագրական ի՞նչ տվյալներ կարող եք նշել: Ինչո՞ւ ՄԱԿ-ի 1948 թ. դեկտեմբերի 9-ի կոնվենցիան չի ծառայում իր հիմնական նպատակին:

§ 3. ՔԱՂԱՔԱԿՐԹՈՒԹՅԱՆ ԶԱՐԳԱՅՄԱՆ ՀԵՌԱՆԿԱՐՆԵՐԸ XXI ԴԱՐՈՒՄ

Համաշխարհայնացման գործընթացը: Համաշխարհայնացումը (գլոբալացում) արդի աշխարհի ամենակարևոր երևույթն է: Այդպես է անվանվում այն գործընթացը, որը տանում է դեպի աշխարհի երկրների ու ժողովուրդների միջև արագորեն խորացող համագործակցության և տնտեսական միասնացման՝ շուկայական հարաբերությունների հիման վրա:

Արդեն իսկ ստեղծվել է **համաշխարհային ֆինանսական դաշտ**՝ որպես համաշխարհայնացման կարևորագույն նախապայման, ինչը հնարավորություն է տալիս վայրկենապես տեղափոխելու ֆինանսական միջոցները աշխարհի մեկ անկյունից մյուսը: Համաշխարհային ֆինանսատնտեսական 2008–2015 թթ. ճգնաժամի պատճառով այն ծանր հարված ստացավ, ինչը կհանգեցնի նրա էլ ավելի կատարելագործմանը:

Համաշխարհայնացման տեխնիկական հենքը համաշխարհային լրատվական **համացանցն է**: Ստեղծվել է մի նոր իրականություն՝ **կիրքեր** տարածությունը: Վերջին տարիներին լայն տարածում են ստացել տեղափոխվող **համակարգիչները** (լափ–թոփ) և ձեռքի հեռախոսների հետ համակցված մինի–համակարգիչները, որոնք հնարավորություն

են տալիս մշտական կապի մեջ լինելու համացանցի հետ:

Հոգևոր ոլորտում համաշխարհայնացումն ուղեկցվում է արևմտյան քաղաքակրթական արժեքների և անգլերենի լայն տարածումով ողջ աշխարհով մեկ: Դա նպաստում է տարբեր ժողովուրդների ներկայացուցիչների միջև հաղորդակցման դյուրացմանը և հոգևոր–մշակութային ու գիտական առնչությունների ընդլայնմանը: Համաշխարհայնացումը մարդկության համար աննախադեպ բարենպաստ հնարավորություններ է ստեղծում՝ արագացնելու զարգացման տեմպերը մարդկային կյանքի բոլոր ոլորտներում:

Սակայն համաշխարհայնացումը կարող է ունենալ նաև **բացասական հետևանքներ**: Այսպես, օրինակ՝ այն կարող է տանել դեպի ազգային արժեքային համակարգի քայքայում և մշակութային համահարթեցում: Այդ երևույթները առանձնահատուկ վտանգ են ներկայացնում փոքր ազգերի համար:

Միաժամանակ փորձը ցույց է տալիս, որ այն պետությունները, որտեղ համաշխարհայնացման գործընթացները դանդաղ են զարգանում, դուրս են մնում աշխարհում ընթացող միասնացման գործընթացներից և դատապարտվում են տնտեսական ու քաղաքական մեկուսացման: Ներքին

կյանքում այդ պետությունները լուրջ դժվարությունների են հանդիպում սոցիալական ոլորտում:

Հայաստանը, ինչպես աշխարհի շատ այլ երկրներ, նույնպես ներքաշվել է համաշխարհայնացման գործընթացների մեջ: Արդի փուլում կարևոր է դարձել նրա հնարավորություններից օգտվել կարողանալը՝ մեր երկրի զարգացումը, տնտեսության միասնացումը համաշխարհային շուկային և բնակչության կենսամակարդակի բարձրացումը արագացնելու նպատակով՝ միաժամանակ անաղարտ պահելով ազգային արժեքները և ավանդույթները:

Աշխարհի բազմաթիվ երկրներում հայկական սփյուռքի առկայությունը հնարավոր է դարձնում ավելի նպատակասլաց ներգրավելու սփյուռքի և հյուրընկալած երկրի տնտեսական ներուժը հայրենիքի տնտեսական զարգացման մեջ: Համացանցը իր հերթին հնարավորություն է տալիս ստեղծելու համաշխարհային համահայկական կիբեր տարածություն, ինչը մեծապես կնպաստի հայ ժողովրդի ազգային ոգու վերածննդին և աշխարհի քաղաքական ու հոգևոր կյանքում նրա դիրքերի ամրապնդմանը:

Համաշխարհայնացման հակառակորդների շարժումը և կրոնական գործոնի ակտիվացումը: Համաշխարհայնացումը և լրատվական հեղափոխությունը համաշխարհային հասարակական կարծիքի

կողմից միանշանակ դրականորեն չեն ընկալվում և որոշ դեպքերում առաջացնում են հակազդեցություն: Այդ պատճառով աշխարհի տարբեր երկրներում սկիզբ է առել համաշխարհայնացման հակառակորդների՝ **հակազլոբալականների** միջագային շարժումը: Դրա մասնակիցների համոզմամբ համաշխարհայնացման դեմ անհրաժեշտ է պայքարել, քանի որ այն տանում է դեպի համաշխարհային կառավարության առաջացում և ազգային կառավարությունների ու առանձին անհատի ինքնիշխանության սահմանափակում: Հակազլոբալականներին հաջողվում է աշխարհի տարբեր երկրներում պարբերաբար կազմակերպել բողոքի զանգվածային ցույցեր, որոնք հաճախ ավարտվում են ոստիկանության հետ ընդհարումներով:

Ներկայումս շարժումը սաղմնային վիճակում է, քանի որ նրան դեռևս չի հաջողվել ստեղծել հակազլոբալական գաղափարախոսություն և նախանշել մարդկության զարգացման այլընտրանքային ուղիներ: Հատկանշական է, որ հակազլոբալականները իրենց պայքարը համաշխարհայնացման դեմ կազմակերպելու նպատակով լայնորեն օգտվում են համացանցի ընձեռած հնարավորություններից:

Համաշխարհայնացումը հասարակության որոշ շերտերի մեջ, որպես հակազդեցություն հոգևոր համահարթեցմանը, առաջացնում է ձգտում

հեռանալու իրականությունից և ներփակվելու կրոնի շրջանակներում: Դատանում է դեպի կրոնի դերի մեծացում հասարակական կյանքում: Քրիստոնյա աշխարհում այդ երևույթը արտահայտվում է ինչպես քրիստոնեության հիմնական ուղղությունների, այնպես էլ բազմաթիվ աղանդների ներկայացուցիչների թվաքանակի աճով: Տարածում են ստանում նաև արևելյան, հիմնականում հեռավորարևելյան կրոնական ուսմունքները:

Արևմուտքում վերջին տասնամյակներին նկատվող հեռավորարևելյան կրոնական ուսմունքների տարածումը տեղի է ունենում հիմնականում երիտասարդության ու մտավորականության շրջաններում: Այդ ուսմունքներն ընկալվում են որպես հնարավորություն՝ պահպանելու անհատի ինքնությունն ու հոգևոր ազատությունը:

Իսլամական աշխարհում համաշխարհայնացումը հիմնականում նույնացվում է արևմտականացման հետ և ընկալվում է ավելի բացասական երանգներով: Դրանից օգտվում են տարատեսակ ծայրահեղական արմատական կազմակերպությունները, որոնք անշեղորեն ընդլայնում են իրենց համախոհների թիվը: Այդ կազմակերպությունները դավանում են հակաարևմտյան և ցիհադիստական հայացքներ:

Քաղաքակրթության զարգացման հեռանկարները XXI դարում:
Համաշխարհայնացման գործընթացի

խորացումը, համաշխարհային համացանցի և համամոլորակային վիրտուալ տարածության առաջացումը բարենպաստ պայմաններ են ստեղծել ժողովուրդների և մշակույթների միջև հաստատուն երկխոսության ու համագործակցության կայացման, ինչպես նաև աշխարհում միասնացման միտումների ուժեղացման համար: Սակայն գոյություն ունեցող բազմաթիվ հակասություններն ու հակամարտությունները միասնական համաշխարհային քաղաքակրթության ձևավորումը մոտ ապագայում դարձնում են քիչ հավանական:

Վերոնշյալ հանգամանքները հիմք ծառայեցին մի շարք տեսությունների համար, որոնց հեղինակները փորձում են նախանշել մարդկության զարգացման ուղիները XXI դարում: Դրանցից ամենամեծ տարածումն է ստացել **«քաղաքակրթությունների միջև բախման»** հիմնադրույթի վրա հենվող գաղափարական-քաղաքական հայեցակարգը: Նրա հեղինակ Մ. Հանթինգթոնը կարծում էր, որ սառը պատերազմի դարաշրջանի ավարտից հետո աշխարհում հիմնական հակամարտությունը դառնում է պայքարն իսլամական և արևմտյան քաղաքակրթությունների միջև: Վերջինս, ըստ նրա, ավելի առաջադեմ է և անպայման պետք է այդ պայքարից դուրս գա հաղթանակած: Այդ հաղթանակի հետ է նա կապում մարդկության հետագա առաջընթացը:

Այդ տեսությունն, ըստ էության, ներկայացնում է արևմտամետ աշ-

խարհընկալման վրա հիմնված մոտեցում: Ոչ արևմտյան մի շարք երկրների մտավորականության ներկայացուցիչները Ս. Հանթինգթոնի տեսությանը հակադրում են «մշակույթների և քաղաքակրթությունների երկխոսության» հայեցակարգը: Նրանց տեսանկյունից ներկայիս աշխարհում գոյություն ունեցող տարբեր քաղաքակրթություններից և ոչ մեկը չունի առավելություն մյուսների նկատմամբ: Նրանք ընդգծում են, որ քաղաքակրթությունների միջև գոյություն ունեն ընդհանրության բազմաթիվ եզրեր, որոնք անհրաժեշտ է օգտագործել՝ մարդկության առջև ծառայած բազմաթիվ խնդիր-

ները համատեղ ջանքերով լուծելու նպատակով:

Եթե «քաղաքակրթությունների միջև բախման» տեսությունը հնարավորություն է տալիս բացատրելու մեր օրերում տեղի ունեցող գործընթացների մի մասը, ապա «քաղաքակրթությունների միջև երկխոսության» հայեցակարգը նպաստում է ժամանակակից աշխարհում մարդկության առջև ծառայած բարդ խնդիրների լուծումները համատեղ ջանքերով գտնելուն: Ըստ էության, այն նախանշում է այն ուղին, որն ընտրելով՝ մարդկությունը կապահովի կայուն առաջընթաց XXI դարում:

ՀԱՐՑԵՐ ԵՎ ԱՌԱՋԱԴՐԱՆՔՆԵՐ

1. Ինչ է համաշխարհայնացումը: Հասարակական կյանքի դ՛ր ոլորտներում է այն դրսևորվում: Ինչպիսի՞ հնարավորություններ են ընձեռում համակարգիչը, համացանցը և բջջային հեռախոսը:
2. Ներկայացրե՛ք համաշխարհայնացման դրական և բացասական կողմերը: Հայաստանը և հայ ազգը ի՞նչ հնարավորություններ են ստանում համաշխարհայնացման գործընթացից:
3. Որո՞նք են հակագլոբալական շարժման պատճառները: Ինչո՞ւ է մեր օրերում մեծացել կրոնական գործոնի դերը: Ինչ դրսևորումներ ունի այդ գործոնը Արևմուտքում և իսլամական աշխարհում:
4. Ժողովուրդների և մշակույթների միջև համագործակցության ուժեղացման համար ի՞նչ նպաստավոր պայմաններ կան արդի փուլում:
5. Բացատրե՛ք քաղաքակրթության զարգացման հեռանկարների վերաբերյալ երկու ամենատարածված տեսակետների բովանդակությունը: Ձեր կարծիքով ի՞նչ հեռանկար է սպասվում համաշխարհային քաղաքակրթությանը XXI դարում:

ԳԼՈՒԽ 15. ՆՈՐԱԳՈՒՅՆ ՇՐՋԱՆԻ ՄՇԱԿՈՒՅԹԸ

§ 1-2. ՄՇԱԿՈՒՅԹԻ ԶԱՐԳԱՅՄԱՆ ՓՈՒԼԵՐԸ, ՊԱՅՄԱՆՆԵՐՆ ՈՒ ՄԻՏՈՒՄՆԵՐԸ

Զարգացման փուլերը: Նորագույն շրջանում աշխարհը մշակութային առումով նույնպես արագ փոփոխվում է: Համաաշխարհային մշակույթը, հենվելով արդյունաբերական հասարակության երկրորդ շրջափուլի մեծագույն նվաճումների վրա, բուռն վերելք է ապրել, սակայն դա տեղի է ունեցել տարբեր ուղղությունների միջև պայքարի, մրցակցության և զարգացման տարբեր միտումների դրսևորման տեսքով:

Նորագույն շրջանի մշակույթի զարգացումը կարելի է պայմանականորեն բաժանել երեք փուլի՝

- 1) Առաջին աշխարհամարտի ավարտից մինչև Երկրորդ աշխարհամարտի ավարտն ընկած շրջան,
- 2) սառը պատերազմի շրջան,
- 3) արդի շրջան:

Առաջին աշխարհամարտից հետո գրականության և արվեստի վրա մեծ ազդեցություն թողեցին ժամանակի աշխարհացուց երևույթներն ու իրադարձությունները՝ հեղափոխություններ և քաղաքացիական պատերազմներ, ազգամիջյան բախումներ, Մեծ ճգնաժամ և այլն:

Երկրորդ աշխարհամարտից հետո՝ սառը պատերազմի դարաշրջանում, մշակույթը, հատկապես գրականությունը և արվեստը գաղա-

փարական-քաղաքական հողի վրա բաժանվեցին սոցիալիստականի և բուրժուականի ու հակադրվեցին միմյանց: Այդ հանգամանքն իր խոր կնիքը դրեց մշակույթի բոլոր ճյուղերի վրա: Ուստի դժվար է խոսել մեկ ընդհանուր մշակույթի մասին, քանի որ այն երկփեղկված էր հիմնականում երկու՝ սոցիալիստական և արևմտյան մշակույթների:

Երրորդ աշխարհի ձևավորումից հետո մշակութային կյանքն ավելի բազմազան դարձավ:

Արդի փուլի սկիզբը ազդարարեցին սոցիալիզմի համաաշխարհային համակարգի փլուզումը և համաաշխարհայնացման գործընթացի ծավալումը: Ժամանակակից հասարակության հոգևոր-գաղափարական հիմքում դրված են այնպիսի բարձր արժեքներ, ինչպիսիք են սերը մարդու հանդեպ, հավասարության, արդարության, ազատության և ժողովրդավարության գաղափարները:

Մշակութային վերելքի պայմանական պայմանները: Մշակութային կյանքի զարգացումը նորագույն շրջանում առավել քան երբևէ տեղի է ունենում համաաշխարհային պատմական գործընթացի միասնականության ու բազմազանության

պայմաններում: Գժվարությունների հետ միասին կան նաև նպաստավոր պայմաններ:

Մշակույթի վերելքին էականորեն նպաստում է զարգացած և զարգացող երկրների կրթական մակարդակի բարձրացումը: Համընդհանուր գրագիտության տարածման, կրթական մակարդակի բարձրացման և գիտության զարգացման շնորհիվ մշակույթը առանձին անհատների մենաշնորհից դարձավ ամենալայն զանգվածների սեփականությունը:

Եվրոպայի և Ամերիկայի զարգացած երկրները շարունակեցին պահպանել առաջնությունը գրականության, գեղանկարչության, երաժշտության, թատրոնի, կինոյի և արվեստի այլ բնագավառներում: Նրանք աչքի ընկան նոր ուղղությունների, ոճերի և գաղափարների ստեղծման ու զարգացման գործում:

Մշակույթի զարգացման առաջին փուլի սկզբում պայմանները բավական ծանր էին: Նախկին արժեքները, գլխավորապես եվրոպական, կորցրին իրենց գրավչությունն ու նշանակությունը մարդկանց աչքերում: Մարդիկ խոր հիասթափություն էին ապրում, և նրանց մեջ առաջացել էին հուսահատություն ու հոգևոր դատարկություն: Այս հոգեվիճակի և մտայնության արտացոլումը *Օ. Շպենգլերի* «Եվրոպայի մայրամուտը» աշխատությունն էր, որտեղ խոսվում էր եվրոպական քաղաքակրթության անկման մասին:

Սակայն աստիճանաբար մարդ-

կանց հոգևածությունը պատերազմից անցավ, և նրանք ձգտում էին վայելելու աշխարհիկ կյանքի հաճույքները:

1920–ական թվականներին սկսվում է եվրոպացիների իսկական ծանոթությունը ամերիկյան կենսակերպին և արվեստին: Այդ պահից սկսվում է ամերիկյան արժեքների թափանցումը Եվրոպա և աշխարհի մյուս երկրներ:

1930–ական թվականներին առաջնային է դառնում պայքարը ֆաշիզմի և ֆաշիստական գաղափարախոսության դեմ: Ֆաշիզմի դեմ ուղղված պայքարին այլ ուժերի հետ միասին ակտիվորեն մասնակցեցին, անկախ իրենց քաղաքական հայացքներից, աշխարհի տարբեր ազգությունների առաջադեմ մտավորականները:

Հասարակական կյանքի բոլոր բնագավառներում կատարվող փոփոխություններին զուգահեռ փոփոխություն է կատարվում մարդկանց հոգեբանության և տրամադրությունների մեջ: Արևմտյան կամ կապիտալիստական աշխարհի մշակույթի մեջ կենտրոնական դարձավ անհատի ազատության և իրավունքների թեման:

Նորագույն շրջանի նոր երևույթ է *սոցիալիստական մշակույթը*: Այն խարսխված էր սոցիալիստական ռեալիզմի սկզբունքի վրա և ձևավորվեց դեռևս 1930–ական թվականների կեսերին: Այս սկզբունքը տիրապետող դարձավ նախ ԽՍՀՄ–ում, իսկ հետագայում՝ Արևելյան Եվրոպայի և Ասիայի սոցիալիստական երկրներ-

րում, ապա՝ նաև Կուբայում: Սոցիալիստական մշակույթը ստեղծողներին արգելված էր արտացոլել հասարակարգի սոցիալ-քաղաքական և ազգային-էթնիկական առկա խոր հակասությունները: Սոցիալիստական ռեալիզմը՝ որպես գաղափարական գլխավոր սկզբունք և ստեղծագործական մեթոդ, պարտադրում էր արևմտյան մշակույթը դիտել որպես հակառակորդ, չտեսնել որևէ լուսավոր շող նրանում:

Սոցիալիստական ռեալիզմը մեծ հարված հասցրեց արվեստի և գրականության զարգացմանը սոցիալիստական երկրներում՝ կաշկանդելով տաղանդների դրսևորումը: Չնայած այս իրավիճակին, այնուամենայնիվ, խորհրդային մշակույթը զարգանում էր: Տաղանդավորները կարողանում էին, թեկուզ և սոցիալիստական ռեալիզմի շղարշի ներքո, ստեղծել արվեստի մեծարժեք գործեր, որոնցում արտացոլվում էին գոյություն ունեցող իրականությունը, մարդկանց ձգտումները, պայքարը սոցիալիստական հասարակարգի արատների դեմ:

Հետարդյունաբերական հասարակության ձևավորման և ամրապնդման ժամանակաշրջանում գիտության և արտադրության տեխնոլոգիական հզոր առաջընթացը, մարդկանց նյութական բարեկեցության կտրուկ աճը հանգեցրին հոգևոր արժեքների պարզունակեցման կամ անտեսման: **Տեխնածին մրսածոդությունը**, որ ԳՏՀ-ի դարաշրջանի բնորոշ երևույթ է, դարձավ գերակշռող

հասարակական գիտակցության մեջ, իսկ մշակութային կյանքի հումանիտար ուղղությունը և հումանիզմի գաղափարները զիջել են իրենց երբեմնի առաջնայնությունը: Նման իրավիճակը լուրջ հիմնախնդիր է:

Հիմնական ուղղությունները:

Մշակույթի մեջ, ինչպես և հասարակական կյանքի մյուս բնագավառներում, բոլոր երևույթներն ու զարգացման հիմնական ուղղությունները փոխադարձաբար կապված են միմյանց որպես միասնական համակարգի տարբեր մասեր: Նորագույն շրջանի մշակույթի զարգացման գործընթացն աչքի է ընկնում իր բազմազանությամբ, տարբեր ուղղությունների առկայությամբ և շարունակական նորարարությամբ:

Արվեստի և գրականության նոր ուղղությունները յուրովի էին արձագանքում ժամանակի հասարակական կյանքի երևույթներին, գեղարվեստական ստեղծագործության իրենց բնորոշ ձևերով ներկայացնում իրականության ու մարդու մասին նոր պատկերացումները:

Առաջին փուլում տիրապետող ուղղությունն էր **մոդեռնիզմը** (մոդեռն՝ նոր, ժամանակակից): Այն հատկապես տարածված էր գրականության, գեղանկարչության և ճարտարապետության մեջ: Մոդեռնիզմին բնորոշ էր խզումը նախկինում գերակշռող ավանդական իրապաշտական ուղղությունից:

Մոդեռնիզմն իր հերթին ներկայա-

նում էր տարբեր հոսանքների տեսքով: Ընդունված է դրանք բաժանել երկու հիմնական խմբի՝ *արսարակցիոնիզմ* (վերացականություն) և *ավանգարդիզմ* (ֆրանս. ավանգարդ՝ առաջապահ ջոկատ): Գրանցից յուրաքանչյուրն ունի իր տարատեսակները (տե՛ս այս գլխի պարագրաֆ 5-ը):

1960-ական թթ. սկզբներին մոդեռնիզմը մտավ զարգացման նոր փուլ, որը ստացել է *հեյմոդեռնիզմ* անվանումը: Հետմոդեռնիզմի առաջացման գործում կարևոր դեր խաղաց մարդկության ապագայի հանդեպ առաջացած «մեծ վախը»: Հետմոդեռնիզմը նույնպես հայտնի է իր զանազան ոճերով ու ձևերով:

Ջեֆ Կունս. «Շնիկը», Բիլթոն, 2004 թ. Ծաղիկներից պարասարված 12 մետրանոց արձանը հեյմոդեռնիզմի բնորոշ սրտեղծագործություն է:

Գեղարվեստական մշակույթի մեջ պահպանվել են նաև նախորդ շրջանում տարածում ունեցող ուղղությունները՝ *նորդասականություն, քննադատական իրապաշարություն, նորոռնանրիզմ, խորհրդանշապաշարություն, ռեյրո* և այլն: XX դ. վերջերից մոդեռնիզմը սկսել է զիջել իր դիրքերը, տեղի են ունենում ազգային և տարածաշրջանային մշակույթների վերաթարմացում և զարգացում:

Զանգվածային մշակույթը: Նորագույն շրջանի մշակութային կյանքն անհնար է պատկերացնել առանց **զանգվածային մշակույթի:** Նոր տիպի այս մշակույթի առաջացումը կապված էր զանգվածային արտադրության և սպառման հետ: Լայն իմաստով այն ընդգրկեց կյանքի բոլոր ոլորտները, հատկապես ամբողջականորեն դրսևորվեց **երիտասարդական ենթամշակույթի** (ռոք երաժշտություն) ձևով: Զանգվածային լրատվության միջոցների, համընդհանուր գրագիտության և տեղեկատվական տեխնոլոգիաների զարգացման շնորհիվ զանգվածային մշակույթն արագորեն տարածվեց ու շարունակում է զարգանալ:

Զանգվածային մշակույթի սկզբանե նախատեսված էր վաճառքի, առևտրի համար: Որպես մշակութային ապրանք արտադրող ոլորտ՝ այն կոչված էր սպասարկելու հասարակության միջին ու ցածր խավերի պահանջունքները: Մակայն աստիճանաբար այն տա-

րածվեց ու գտավ իր սպառողին հասարակության բոլոր խավերում: Զանգվածային մշակույթը ձեռք է բերել միջազգային բնույթ, այն թե՛ Ամերիկայում, թե՛ Եվրոպայում, Ասիայում ու Աֆրիկայում զարգանում է նույն օրինաչափություններով: Այս տեսակի ստեղծագործությունների մեծ մասը արտադրում և միջազգային շուկա է դուրս բերում ԱՄՆ-ը:

Կարելի է ասել, որ ապրանքային մշակույթի տարածմամբ մշակույթը տարանջատվեց *զանգվածային* և *էլիտար* (ընտրյալ) *շերտերի*. այս երևույթը նորագույն շրջանի մշակույթի գլխավոր առանձնահատկություններից է: Չնայած դրան՝ երկուսն էլ հենվում են ժողովրդական մշակույթի վրա, փոխադարձաբար կապված են իրար ու ազդում են միմյանց վրա: Ասվածի դասական օրինակը ջազի պատմությունն է:

Զազային երաժշտությունը ստեղծվել է **1900 թ.** ԱՄՆ-ի Նյու Օռլեան քաղաքի սևամորթ բնակչության կողմից: 1920–1930–ական թթ. աղքատ թաղամասերից ու էժանագին սրճարաններից այն տեղափոխվեց ռեստորաններ, կինո, էստրադա, հետագա տասնամյակներում նաև ռադիո, հեռուստատեսություն, նշանավոր ու էլիտար համերգային դահլիճներ: Այն Ամերիկայից հասավ Եվրոպա ու աշխարհի բոլոր կողմերը: Եթե սկզբում ջազ նվագում ու երգում էին անգրագետ թափառաշրջիկ երաժիշտները, ապա այժմ այն կատարում են նաև կոնսերվատորիաների լավագույն շրջանավարտները, աշխարհահռչակ նվագախմբերը, կազմակերպվում են ջազի միջազգային փառատոներ (սման փառատոն կազմակերպվում է նաև Հայաստանում):

Երևանի պետական համալսարանի կենտրոնական մասնաշենքը

Օգտակարի հետ միասին զանգվածային մշակույթը մեծ վտանգներ է պարունակում: Այն գեղարվեստական ճաշակ չի զարգացնում, այլ նպատակ ունի որոշակի սոստեցումներ, ձևեր, դրոշմներ, կարծրատիպեր, թեմաներ պարտադրելու զանգվածային հանդիսատեսին, ընթերցողին և ունկնդրին:

Մեր օրերում քննադատները զանգվածային մշակույթի արտադրանք են համարում այն ֆիլմերը, գրքերը, հաղորդումները, համացանցային տեղեկատվությունը և այլն, որոնք արտացոլում են երեք հիմնական թեմաներ՝ սկանդալներ, պոռնոգրաֆիա և սարսափներ: Դրանց ավելանում է նաև, այսպես կոչված, **դեղին մամուլը**: Այդ կարգի արտադրանքը հեռուստացույցով, համացանցով, տեսալսաձայնագրային և այլ եղանակներով գտնում է իր սպառողին:

Զանգվածային մշակույթի բացասական դրսևորումները մեծ վտանգ են ներկայացնում հասարակության բարոյական, գեղագիտական ու գաղափարական հիմքերին: Այս տեսանկյունից հատկապես խոցելի են երեխաներն ու երիտասարդները: Աշխարհի շատ երկրներ այսօր գործուն միջոցներ են ձեռնարկում իրենց հասարակությունները հոգևոր առումով պաշտպանելու, ընտանեկան, ազգային ավանդական արժեքները պահպանելու նպատակով:

Մշակույթի զարգացման միջոցները XXI դարի սկզբին:
XX դարի վերջերից ակնհայտ դար-

ձավ ոչ միայն տնտեսության, այլև մշակույթի համաշխարհայնացումը: Դա պայմանավորված էր կապի նոր միջոցների, հեռուստատեսության զարգացման, պետությունների միջև անհաղթահարելի թվացող պատենշների խորտակման, ճանապարհորդությունների և մարդկանց միջև շփումների ակտիվացման հետ: Դրա շնորհիվ աշխարհի որևէ կետում առաջացած գաղափարները, արվեստի նորությունները, ձևերը և ոճերն արագորեն հասանելի են դառնում աշխարհի ամենատարբեր մասերում ապրող մարդկանց:

Մեծացել է տարբեր մշակույթների փոխազդեցությունը, հաղթահարվում են անջրպետներն ու սահմանները: Աճել են քաղաքակիրթ բոլոր ժողովուրդների ստեղծած մշակութային արժեքները մշակույթի համաշխարհային գանձարանում ներդնելու հնարավորությունները:

Համաշխարհայնացման մասնագետները փորձում են գտնել մի այնպիսի մոդել, որը հնարավորություն կտա մերձեցնելու տարբեր ժողովուրդների մշակույթները: Ժամանակակից ուսումնասիրությունների շնորհիվ ապացուցվել է, որ որևէ մեկ քաղաքակրթության մշակութային արժեքները չեն կարող հավակնել բացարձակ և համատարած կիրառության: Ճապոնիայի, Չինաստանի, Հարավային Կորեայի, արաբական աշխարհի զարգացման առանձնահատկությունները վկայում են, որ Արևմուտքի մշակութային արժեքներն ի գործու չեն խախտելու Արևել-

քի երկրների՝ դարերի խորքից եկող ավանդույթները:

Ահա թե ինչու մեր օրերում տեղի է ունենում մշակույթի բոլոր ճյուղերի հասարակական դերի բարձրացում, արտադրության, սպասարկման ոլորտների ու կենցաղի հումանացում, վերադարձ վեհ գաղափարներին, համամարդկային և ազգային հիմնարար արժեքներին:

Ավանդական և գերարդիական ուղղությունների համադրման գործընթացը մշակույթի զարգացման նոր միտումներից է:

Համընդհանուր մշակույթի ձևավորման, ազգային և համամարդկային մշակույթների համադրման ու հակադրման այս միտումները կանխորոշում են մշակույթի զարգացման ընթացքը XXI դարում:

ՀԱՐՑԵՐ ԵՎ ԱՌԱՋԱԴՐԱՆՔՆԵՐ

1. Զարգացման ինչ փուլերի է բաժանվում նորագույն շրջանի մշակույթը: Բնութագրե՞ք դրանցից յուրաքանչյուրը:
2. Պարզաբանե՞ք մշակույթի վերելքի պատմական պայմանները: Ինչ ազդեցություն ունեցան երկու աշխարհամարտերը մշակութային կյանքի վրա:
3. Բացատրե՞ք սոցիալիստական ռեալիզմի սկզբունքի էությունը:
4. Որո՞նք էին նորագույն շրջանի արվեստի և գրականության հիմնական ուղղությունները: Պարզաբանե՞ք «նոդեռնիզմ», «հետնոդեռնիզմ», «աբստրակցիոնիզմ» և «ավանգարդիզմ» հասկացությունների իմաստը:
5. Ինչ է զանգվածային մշակույթը: Որո՞նք են դրա առաջացման պատճառները: Ներկայացրե՞ք զանգվածային մշակույթի դրական և բացասական կողմերը:
6. Որո՞նք են մշակույթի զարգացման նոր միտումները XXI դարի սկզբին:
7. Մշակութային կյանքի համաաշխարհայնացումը կհանգեցնի՞ արդյոք տարբեր ազգերի և ժողովուրդների մշակույթների համահարթեցմանը, թե՞ ոչ. հիմնավորե՞ք ձեր պատասխանը:

§ 3–4. ԿՐԹՈՒԹՅԱՆ ԵՎ ԳԻՏՈՒԹՅԱՆ ԴԱՐԱՇՐՋԱՆԸ

Կրթությունը՝ առաջընթացի կարևորագույն գործոն: Նորագույն շրջանի հասարակական առաջընթացը, ինչպես նաև մշակութային կյանքի հարափոփոխ երևույթները պայմանավորող կարևոր գործոն է դարձել կրթությունը:

Գիտության, տեխնիկայի և արտադրության, ինչպես նաև սպասարկման ու կառավարման ոլորտների զարգացումը 1920–1930–ական թթ. պահանջում էր **աշխարհում ընդհանուր գրագիտության մակարդակի բարձրացում, որակյալ մասնագետների**

պարտապարտում: Ահա թե ինչու այդ ժամանակաշրջանում գլխավոր խնդիր էր դարձել բնակչության համընդհանուր գրագիտության ապահովումը հանրակրթության միջոցով: Այն սկզբում իրականությունն դարձավ ԽՍՀՄ-ում, Հյուսիսային Ամերիկայում և Եվրոպայում, ապա սկսեց տարածվել նաև անկախություն նվաճած Ասիայի և Լատինական Ամերիկայի երկրների վրա:

Հասարակական պահանջներին ու առաջընթացի ոգուն համապատասխան կրթական համակարգը շարունակաբար կատարելագործվում է: Արդի փուլում զարգացած և զարգացող երկրներում գործում են կրթության հիմնականում հետևյալ աստիճանները՝

1. *հանրակրթություն,*
2. *միջին մասնագիտական կրթություն,*
3. *բարձրագույն կրթություն,*
4. *հետբուհական կրթություն:*

Արդյունաբերական բոլոր երկրների կրթական համակարգերի զարգացումը Երկրորդ աշխարհամարտից հետո սերտորեն կապված էր ԳՏՀ-ի ծավալման և համաշխարհայնացման գործընթացների հետ: Արագորեն աճեց միջնակարգ և բուհական ուսումնական հաստատությունների քանակը, աստիճանաբար բարձրագույն կրթությունը մատչելի է դառնում բնակչության գրեթե բոլոր խավերի համար: Ակնհայտ է, որ **փոխադարձ սերտ կախվածություն գոյություն ունի բարձրագույն կրթության, գիտաբանական, սոցիա-**

լական առաջընթացի և ազգային ու անձնական բարեկեցության միջև:

Արևմուտքի գերզարգացած երկրներում 25–60 տարեկան աշխատունակ բնակչության շրջանում մշտապես աճում է բարձրագույն կրթությամբ մասնագետների թիվը: Այսպես՝ 1990-ական թթ. սկզբին ԱՄՆ-ում այդ ցուցանիշը կազմում էր 35 %, Ճապոնիայում՝ 21 %, Գերմանիայում՝ 17 %, Ֆրանսիայում՝ 14 %, Իտալիայում՝ 6 %: Այդ ընթացքում բանվորական աշխատուժի միջին պատրաստվածության մակարդակը հասավ քուլեջի մասնագետի աստիճանի: **Արդի փուլում մասնագիտությունների մեծ մասի համար բարձրագույն կամ միջին մասնագիտական կրթությունը դարձել է պարտադիր պայման:**

Այսպիսով՝ գիտելիքների վրա հենվող արդիական տնտեսության գործառնության և զարգացման պահանջներով պայմանավորված՝ կտրուկ մեծացել է կրթության դերը: Մեր օրերում հատկապես կարևորվում է մասնագիտական որակյալ կրթություն ստացած և բարձր կոմպետենտություն (կարողունակություն) ունեցող աշխատուժը, որը շարունակական կրթության կարիք ունի:

Այսօր երկրների մեծ մասի համար հրատապ են դարձել որակյալ մասնագետների պատրաստման խնդրի լուծումը և նրանց շարժունության ապահովումը:

Գեռնս 1940-ական թթ. աշխարհի առաջատար տերությունները կրթությունը մտցրին իրենց արտաքին քա-

դաքականության օրակարգ, սկսեց ձևավորվել կրթական ծառայությունների համաշխարհային շուկան: 2005 թ. տվյալներով՝ այդ շուկայում շրջանառվում էր 90 մլրդ դոլար, իսկ բուհերում սովորող օտարերկրյա ներկայացուցիչների թիվն ամբողջ աշխարհում անցնում է 1,5 մլն-ից:

Տնտեսական, ֆինանսական և սպասարկման ոլորտներում համաշխարհայնացման գործընթացի ծավալումը պահանջում է նաև համապատասխան կադրերի առկայություն, որոնք աշխատելու են համաշխարհային շուկայում, օրեցօր ամրապնդվող տեղեկատվական և հեռահաղորդակցման համաշխարհային ցանցում: Այդ նպատակով ձևավորվում են համաշխարհային կրթական ցանցեր և կրթության տարածաշրջանային համակարգեր: Գրանցից է Եվրոպայում ձևավորված համակարգը, որը հայտնի է **Բոլոնիայի գործընթաց** անունով:

1999 թ. հունիսին իտալական Բոլոնիա քաղաքում 29 երկրների կողմից ընդունված հռչակագրով հայտարարվում էր, որ ստեղծվում է միասնական կրթական, առաջին հերթին՝ բարձրագույն կրթության ընդհանուր տարածք: Գրա գլխավոր նպատակն է ներդաշնակեցնել ազգային կրթական համակարգերը, փոխադարձաբար ճանաչելի դարձնել հանրակրթության և բարձրագույն կրթության որակավորումներն ու ավարտական դիպլոմների ներդիրները:

Բոլոնիայի գործընթացի շնորհիվ Եվրոպան աստիճանաբար դառնում է

մրցունակ և գրավիչ համաշխարհային կրթական շուկայում՝ մրցակցելով աշխարհում հզոր բարձրագույն կրթություն ունեցող ԱՄՆ-ի հետ: Գործընթացի մասնակից **երկրների թիվը 49 է**. ընդգրկված է նաև մեկ ոչ եվրոպական երկիր՝ Ղազախստանը: Հայաստանի Հանրապետությունը 2005 թվականից գործընթացի լիիրավ մասնակից է: Ներկայումս վստահաբար կարելի է արձանագրել, որ ընդհանուր եվրոպական կրթական տարածքը իրականություն է դարձել և ամրապնդվելու միտում ունի:

Հաշվարկված է, որ առաջիկա տասը տարում այժմ օգտագործվող տեխնոլոգիաների և սարքավորումների մոտ 80 %-ը հնանալու է, իսկ այդ ժամանակ աշխատողների նույնքան տոկոսն էլ կունենա տասը և ավելի տարի առաջ ստացած կրթություն: Ահա թե ինչու աշխատուժի այդ հսկայական քանակությունը անհրաժեշտաբար և պարբերաբար պետք է ձեռք բերի նոր գիտելիքներ ու հմտություններ, այլապես կգրկվի աշխատատեղից: Իսկ նրանց մասնագիտական գիտելիքների և հմտությունների կատարելագործման, ինչպես նաև վերաորակավորման մշտական գործընթացներն իրականացվելու են գլխավորապես կրթական համակարգի միջոցով՝ լրացուցիչ և այլ կրթության կազմակերպմամբ:

Այսօր աշխարհում կրթության բնագավառի զարգացումն ընթանում է երկու գլխավոր գաղափարադրույթների ներքո՝ **կրթություն**

բոլորի համար և կրթություն ամբողջ կյանքի ընթացքում:

Բնական և կիրառական գիտությունները 1920–1930–ական թթ.:

Գիտության բնագավառում XIX դարի վերջերին և XX դարի սկզբներին կատարված բազմաթիվ հայտնագործությունները մարդկության պատմության համար ունեցան բախտորոշ նշանակություն: Դրանք նախապատրաստեցին նորագույն շրջանի գիտության հզոր վերելքն ու գիտատեխնիկական հեղափոխությունը:

Գիտության զարգացմանը լուրջ խթան հաղորդեց Առաջին աշխարհամարտը: Տեխնիկայի և այլ միջոցների կիրառումը նոր խնդիրներ էր դնում գիտնականների առջև: Զարգացած խոշոր երկրներում զգալի միջոցներ էին տրամադրվում գիտական հետազոտությունների համար:

Մեծ զարգացում ստացան բոլոր բնական գիտությունները: Սակայն առաջատար դարձավ **միջուկային ֆիզիկան**: Այս բնագավառում տեղի ունեցան հեղափոխական բնույթի հայտնագործություններ: Գիտնականներն ուսումնասիրեցին միկրոաշխարհը և աստումի միջուկում հայտնաբերեցին մի շարք տարրական մասնիկներ (ֆոտոններ, էլեկտրոններ, պրոտոններ, պոզիտրոններ և նեյտրոններ): Հարաբերականության տեսությունը հնարավոր եղավ կիրառել միկրոաշխարհում շնորհիվ **քվանտային մեխանիկայի**, որը նոր, թերևս ամենախոշոր ուղղությունը եղավ XX դ. տեսական ֆիզիկայի բնագավառում:

1930–ական թվականների վերջերին գիտնականները հայտնագործեցին էներգիայի ստացման նոր եղանակ՝ ուրանի ատոմը ճեղքելու ճանապարհով, ինչպես նաև շրթայական ռեակցիան: Դա հնարավորություն տվեց ատոմը և նրանից ստացվող էներգիան օգտագործելու ինչպես խաղաղ, այնպես էլ ռազմական նպատակներով: Գիտական այս մեծագույն հայտնագործությունը հնարավոր եղավ նշանավոր գիտնականներ **Ն. Բորի, Մ. Պլանկի, Ժ. Կյուրիի, Լ. դը Բրոյլի, Է. Շրեդինգերի, Է. Ֆերմիի, Ի. Կուրչատովի, Ա. Ալիխանյանի** և այլոց շնորհիվ:

Շոգու էներգիային փոխարինեց էլեկտրաէներգիան, որը լայնորեն սկսեց կիրառվել տեխնիկայի, արդյունաբերության, տրանսպորտի, գյուղատնտեսության բնագավառներում և կենցաղում: Կառուցվեցին հզոր հիդրոէլեկտրակայաններ աշխարհի տարբեր երկրներում, ինչպես **Բոուլդեր Դամը** ԱՄՆ–ում, **Դենսպրի հէկը** ԽՍՀՄ–ում և այլն: ԱՄՆ–ում սկսեց կիրառվել էլեկտրակայանների ավտոմատ կառավարման համակարգ: 1930–ական թվականների վերջերին նման համակարգ սկսեցին ներդնել նաև ԽՍՀՄ–ում: Ավտոմատ կառավարման համակարգն առաջին անգամ կիրառվեց Երևանի և Իվանկոյի հէկերում:

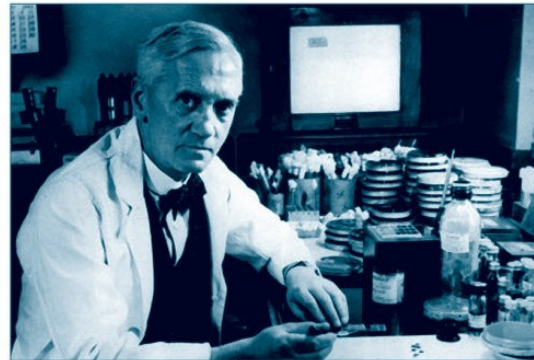
Մեծ զարգացում ստացավ մաթեմատիկան, որը հիմք դարձավ բնական մյուս գիտությունների բուռն զարգացման համար: Ձևավորվե-

ցին ինքնատիպ մաթեմատիկական դպրոցներ ԱՄՆ-ում, Գերմանիայում, ԽՍՀՄ-ում, Ֆրանսիայում և այլուր: Մաթեմատիկոսներից աշխարհին լայնորեն հայտնի են XX դարի գիտնականներ **Ջ. Բերգհոֆի**, **Ն. Վիների** (ԱՄՆ), **Գ. Հիլբերտի** (Գերմանիա), **ժ. Ադամարի**, **Ա. Լեբեգի** (Ֆրանսիա), **Մ. Կելդիշի**, **Մ. Լավրենսի** (ԽՍՀՄ) անունները:

Ժամանակակից քաղաքակրթության խոշորագույն ձեռքբերումներից են էլեկտրոնային հաշվիչ մեքենաների ստեղծումն ու կիրառումը:

Մեծագույն նվաճումներ արձանագրվեցին աստղագիտության բնագավառում: Աստղագիտական դիտարկումները և հետազոտությունները հաստատեցին Տիեզերքի քիմիական միաստեռության դրույթը և այն տեսակետը, որ աստղերը բաղկացած են Երկրի վրա առկա նույն տարրերից: Ժամանակակից աստղագիտության զարգացման գործում մեծ ավանդուհուն են նաև **Կ. Լուինսարկը**, **Բ. Լիոն**, **Ու. Ադամսը** և ուրիշներ: Աստղագիտության բնագավառում ձևավորվեց նոր ուղղություն՝ աստղաֆիզիկան, որի հիմնադիրներից է **Վիկտոր Համբարձումյանը**: Նա առաջ քաշեց ու հիմնավորեց աստղասփյուռների և գերխիտ միջուկի տեսությունները: Այդ ուղղությամբ այսօր էլ կարևոր աշխատանքներ են տարվում Հայաստանում՝ Բյուրականի աստղադիտարանում:

Զգալի հաջողությունների հասավ նաև քիմիական գիտությունը հատկա-

*Ալեքսանդր Ֆլեմինգն
իր լաբորատորիայում*

պես սինթետիկ նյութերի ստացման գործում: Ձևավորվեց նոր ուղղություն՝ **քիմիական ֆիզիկան**, կատարվեցին լուրջ աշխատանքներ պոլիմերների բնագավառում: Այս ասպարեզում մեծ են **Ն. Սեմյոնովի**, **Ս. Հինշելվուդի**, **Ն. Կուրնակովի**, **Ն. Ենիկոլոպյանի** և այլոց ծառայությունները:

Մեծ նվաճումներ ունեցավ ֆիզիոլոգիան, որտեղ առաջնային դերը պատկանում է Ի. Պավլովին, Լ. Օրբելուն և այլոց:

Զարգացում ապրեցին սահմանային գիտությունները՝ կենսաքիմիան, ֆիզիկական քիմիան, կենսաֆիզիկան, երկրաֆիզիկան, էլեկտրաքիմիան և այլն: Մեծ հաջողություններ արձանագրվեցին միկրոկենսաբանության և դեղագործության բնագավառում:

Գիտական վերոհիշյալ ուղղությունների հաջողությունները բարենպաստ նախադրյալներ ստեղծեցին բժշկագիտության զարգացման համար: Հատկապես ուշագրավ են հաջողությունները քիմիական

ճանապարհով վիտամինների սինթեզման (Բ. Յանսեն, Վ. Դոնաթ և ուրիշներ), հակաբիոտիկների ուսումնասիրության (Ռ. Դյուրո, Ս. Վակսման, Ա. Ֆլեմինգ (պենիցիլինի հեղինակը)), մանրէաբանության և այլ բնագավառներում:

1920–1930–ական թթ. գիտական նվաճումներն արագացրին տեխնիկական առաջընթացը, և հենց այս ժամանակ հիմք դրվեց XX դարի երկրորդ կեսի գիտատեխնիկական հեղափոխությանը:

Գիտաբեխնիկական հեղափոխության դարաշրջանը: Երկրորդ աշխարհամարտի ընթացքում Գերմանիայում, ԽՍՀՄ-ում, ԱՄՆ-ում և Անգլիայում լուրջ գիտական հետազոտություններ էին կատարվում, որոնք անմիջականորեն կապված էին ռազմական արդյունաբերության հետ:

Հետպատերազմյան շրջանում գիտության համակողմանի զարգացումը և գիտական նոր հայտնագործություններն իսկական հեղափոխություն առաջացրին տեխնիկայի բնագավառում, ինչի շնորհիվ կատարվեց նոր արդյունաբերական հեղաշրջում: Գիտությունը հետպատերազմյան շրջանում արագորեն դարձավ արտադրողական ուժ:

Երկրորդ համաշխարհային պատերազմից հետո սկսվեց **արոմակայանների** կառուցումը ԽՍՀՄ-ում (առաջինն աշխարհում՝ 1954 թ.), ԱՄՆ-ում, Ֆրանսիայում, Գերմանիայում, Կանադայում և այլ երկրներում:

Ատոմային էլեկտրակայան կառուցվեց նաև **Հայաստանում**՝ միակը Անդրկովկասում և ամբողջ Մերձավոր ու Միջին Արևելքում:

Տեխնիկայի բնագավառում մյուս կարևոր, հեղափոխական բնույթի նորությունը ներքին այրման շարժիչների համատարած կիրառումն էր ավտոմոբիլային, տրակտորային, ավիացիոն և արդյունաբերական այլ ճյուղերում: Այն լայն կիրառում գտավ նաև ջրային տրանսպորտում և ռազմական տեխնիկայում:

Գիտական հայտնագործություններն արտադրության ոլորտում արագ ներդնելու շնորհիվ աննախընթաց զարգացում ապրեցին մեքենաշինությունը, սև և գունավոր մետալուրգիան, արդյունաբերության այլ ճյուղեր: Ստեղծվեցին նոր մեքենաներ, գերճշգրիտ հաստոցներ, ներդրվեցին հարահոս գծեր, ավտոմատ սարքեր և համալիրներ, այդ թվում՝ ռոբոտներ և նոր առաջավոր տեխնոլոգիաներ:

Գիտական հետազոտությունների համար մեծ հնարավորություններ բացեց **Նորբերյու Վիների** կողմից ստեղծված **կիրեննեպիկան**՝ նոր գիտություն հետադարձ կապի, տեղեկատվության ստացման, մշակման ու հաղորդման վերաբերյալ: **1976 թ. ստեղծվեց առաջին անհատական համակարգիչը**, որի շնորհիվ էապես մեծացավ մտավոր աշխատանքի ստեղծագործական ներուժը:

Զգալի թռիչք կատարեց **մադիոէլեկտրոնիկան**. ստեղծվեցին նոր

կարգի ռադիոսարքավորումներ և հեռուստացույցներ:

Խոշորագույն հայտնագործություններ կատարվեցին **գենետիկայի և կենսաարեխնոլոգիայի** բնագավառներում:

Գիտական հետազոտությունների հիման վրա և արտադրության մեջ դրանց ծավալուն ներդրմամբ հնարավոր եղավ երկարաժամկետ օգտագործվող ապրանքների՝ սառնարանների, հեռուստացույցների և այլ կենցաղային իրերի զանգվածային արտադրություն սկսելը:

Տիեզերքի ուսումնասիրությունները գիտնականներին հնարավորություն ընձեռեցին ավելի հարստացնելու գիտելիքներն այդ բնագավառում: Նրանք սկսեցին տիեզերքն օգտագործել նոր գիտական հայտնագործությունների համար: Ժամանակակից կապի միջոցները հնարավոր չէ իրականացնել առանց արբանյակային կապի զարգացման:

Մեր օրերում բժշկագիտությունը մեծ ճիգեր է գործադրում հայտնագործելու դեղամիջոցներ և բուժման մեթոդներ ամենալայն տարածում գտած սրտանոթային հիվանդությունների և քաղցկեղի բուժման համար: Մարդկությանը սպառնում է նաև ձեռքբերովի իմունային անբավարարության համախտանիշ (ՁԻԱՀ) կոչվող հիվանդությունը:

Ժամանակակից հասարակության առաջընթացը, տնտեսության զարգացումն անհնար է պատկերացնել առանց գիտության զարգացման ու

նրա նվաճումների կիրառման: Դրա շնորհիվ գիտությունն առանձին անհատների մենաշնորհներից վերածվել է գիտական հզոր կենտրոնների գործունեության: XX դարի կեսերից սկսած՝ արդյունաբերական երկրներում գիտահետազոտական և փորձարարական-կոնստրուկտորական աշխատանքները կենտրոնացվեցին **գիտահետազոտական ինստիտուտներում և կոնստրուկտորական բյուրոներում**: Խորհրդային Միությունում հայտնի էին **Տոպոլևի, Միկոյանի, Բլյուշինի** կոնստրուկտորական բյուրոները:

Մեր օրերում դրանց քանակն ու նշանակությունն անհամեմատ աճել են: Գիտահետազոտական ինստիտուտներում իրականացվում են գիտական աշխատանքներ և նախագծված արտադրանքի փորձնական արտադրություն, որից հետո միայն նոր արտադրատեսակները կամ տեխնոլոգիաները մուտք են գործում արդյունաբերություն: Այս կարգի աշխատանքների վրա 2008 թ. ամբողջ աշխարհում ծախսվել է մեկ տրիլիոն դոլարից ավելի գումար. **առաջին տեղը** ծախսերի մեծությամբ զբաղեցնում է **ԱՄՆ-ը, երկրորդը՝ Ճապոնիան, երրորդը՝ Չինաստանը**:

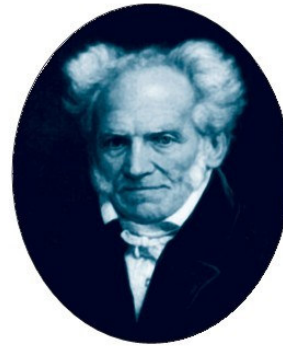
Ընդունված տեսակետի համաձայն՝ 1970-ական թթ. գիտական տեղեկատվության ծավալը կրկնապատկվում էր յուրաքանչյուր 5-7 տարին մեկ անգամ, 1980-ական թթ.՝ յուրաքանչյուր 20 ամսվա ընթացքում, իսկ 1990-ական թթ. վերջին՝ ամեն տարի:

Կուտակելով զգալի գիտական պաշարներ՝ մարդկությունը ճգտում է ավելի խորացնելու իր գիտելիքները, բացահայտելու նորանոր տեխնոլոգիաներ:

Հասարակական գիտությունները: Հասարակության և մարդու մասին գիտությունները հարստացան նոր տեսություններով ու գիտական հայեցակարգերով: Հասարակական գործընթացների իմաստավորումը տեղի էր ունենում սոցիալական ու քաղաքական կյանքի արմատական փոփոխությունների և գիտատեխնիկական առաջընթացի ազդեցության ներքո:

XX դ. սկզբներին փիլիսոփայությունը և հասարակական մյուս գիտությունները սկսեցին առաջնային տեղ հատկացնել նաև մարդու գիտակցության, մտածողության և ստեղծագործության, անհատի և զանգվածների հասարակական վարքագծի ուսումնասիրությանը: Առաջին աշխարհամարտը, Ռուսաստանում և այլ երկրներում տեղի ունեցած հեղափոխությունները ցույց տվեցին, որ մարդու էությունը, նրա հոգեկանը ավելի քիչ են ուսումնասիրված, քան բնությունն ու նյութական աշխարհը: Պատերազմը ապացուցեց, որ քաղաքակրթված մարդկանց հսկայական զանգվածներ կարող են օգտագործել գիտության նորագույն նվաճումները և ոչնչացնել միմյանց: Պատերազմական աղետը իր արտացոլումը գտավ նաև հասարակական գիտությունների մեջ:

Արևմտյան շատ փիլիսոփաներ, պատմաբաններ ու քաղաքագետ-

Ալբերտ Շտայնհայտեր

ներ սկսեցին ուսումնասիրել նաև նախկին Ռուսաստանյան կայսրության տարածքում տեղի ունեցած արմատական փոփոխությունները, պարզել բոլշևիկյան հեղաշրջման արմատները: Աճեց հետաքրքրությունը հասարակական շարժումների, պատմության մեջ անհատների և զանգվածների ունեցած դերի հանդեպ: Այս հարցերի ուսումնասիրությամբ էր զբաղվում նաև Արևմուտքում **1920-ական թթ.** վերջին ձևավորված «Աննալներ» (ֆրանս.՝ տարեգրություն) **պատմագիտական դպրոցը:**

Մասնագետների և հանրության համար 1920–1930-ական թթ. մեծ հետաքրքրություն էին ներկայացնում մարդու վարքագծի և հոգեկանի ոչ բանական կողմերի վերաբերյալ գերմանացի մտածողներ **Ա. Շտայնհայտերի** և **Ֆ. Նիցշեի** փիլիսոփայական հայացքները: Իսկ ավստրիացի բժիշկ **Ջ. Ֆրոյդի** հոգեվերլուծության վերաբերյալ ուսմունքը կարևոր նշանակություն ունեցավ ոչ միայն մարդկանց բուժելու, այլև նրանց վարքագծի անգիտակցական կողմերը բացահայտելու առումով:

Նորագույն շրջանի հասարակագիտական մտքի պատմության մեջ ուրույն հետք են թողել նաև խորհրդային պատմագիտությունը և փիլիսոփայությունը: Ճիշտ է, խորհրդային հասարակական գիտությունները դրվել էին գաղափարական ու քաղաքական կաղապարների մեջ, ինչը կաշկանդում էր ազատ մտածողությունը և անաչառությունը, սակայն նույնիսկ այդ պայմաններում գրվեցին արժեքավոր շատ աշխատություններ:

Ճանաչողության և գեղարվեստական մշակույթի առանձնահատկությունները պարզաբանելու համար մեծ դեր խաղաց նաև ֆրանսիացի փիլիսոփա **Ա. Բերգսոնի**՝ ինտուիցիայի մասին ուսմունքը:

Եվրոպայում և ԱՄՆ-ում այս ժամանակաշրջանում զարգացում էր ապրում գիտության մի նոր ճյուղ՝ **սոցիոլոգիան**: Այն գիտություն է հասարակության բազմակողմանի զարգացման և մարդկանց հասարակական վարքի մասին: Այդ բնագավառում լայն ճանաչում գտան գերմանացի գիտնական **Մ. Վեբերի** աշխատությունները:

Նորագույն շրջանի ամենատարածված փիլիսոփայական ուղղություններից է էքզիստենցիալիզմը, որի հիմնադիրներն էին գերմանացիներ **Մ. Հայդեգերը**, **Կ. Յասպերսը** և ֆրանսիացի **Ջ. Սարտրրը**: Հակադրվելով մարդու մասին մարքսիստական և դրապաշտական մոտեցումներին՝ նրանք պնդում էին,

որ ազատ է ոչ թե այն մարդը, որը ձևավորվում է բնական կամ սոցիալական անհրաժեշտության ազդեցությամբ, այլ նա, որը ինքն է իրեն ձևավորում: Այս ուղղությունը տիրապետող դարձավ գրականության և արվեստի մեջ:

Մեր օրերում փիլիսոփայական և հասարակական մյուս գիտությունների ասպարեզում շոշափելի է նաև գիտատեխնիկական հեղափոխության ազդեցությունը: Հասարակական գիտությունների ժամանակակից ուղղությունները հարստանում են տեղեկատվական հասարակության նոր գաղափարներով: Մարդկության պատմությունը դիտարկվում է որպես բուն վերելքի մի գործընթաց, որը նրան դուրս է բերում քաղաքակրթության բոլորովին նոր մակարդակ: Օրինակ՝ **Է. Թոֆլերը** հասարակության պատմությունը ներկայացնում է զարգացման հետևյալ երեք փուլերի տեսքով՝ **ագրարային քաղաքակրթություն, արդյունաբերական հասարակություն և տեղեկատվական հասարակություն**:

Հետաքրքրություն են առաջացրել նաև ամերիկացի գիտնականներ **Ֆ. Ֆուկայամայի** և **Ս. Հանթինգթոնի** հայեցակարգերը պատմության և քաղաքակրթությունների ապագայի հանդեպ:

Ժամանակակից փիլիսոփայության առանձնահատկությունն այն է, որ չկա որևէ ազդեցիկ, համընդհանուր ճանաչում գրած ուղղություն: Այդ բնագավառում գոյություն ունեցող ամեն մի ուղղություն

առաջնորդվում է միայն իր գաղափարներով: Ուսումնասիրողների ուշադրության կենտրոնում են մարդու կյանքի, երջանկության, բարօրության, ինքնաճանաչման և ինքնահաստատման հարցերը:

Փոփոխություններ մարդկանց ապրելակերպում: Նորագույն շրջանում էականորեն փոխվել են մարդկանց կյանքի պայմանները, նրանց ապրելակերպը և մտածողությունը:

1920–1930–ական թթ. մարդկանց կենցաղ մուտք գործեցին հեռախոսը, ռադիոն, ավտոմեքենան, ապա՝ հեռուստացույցը, սառնարանը, փոշեկուլը: Քաղաքներում տարածում գտան էլեկտրական լուսավորությունը, հեռախոսային և հեռագրային կապը, նոր փոխադրամիջոցները, շենքերում՝ վերելակները: **Ձևավորվեց «ժամանցի արդյունաբերությունը»**՝ կինոթատրոններ, մարզադաշտեր, համերգային և պարային դահլիճներ, համալիրներ: Ավելի գործնական ու բազմազան դարձավ նորաձևությունը: Իր հաղթարշավն էր սկսում զանգվածային մշակույթը:

Հեղափոխությունաբերական հասարակության շրջանում արդեն արագորեն փոխվում են նաև մարդկանց ապրելակերպը, հասարակական գիտակցությունը: **Արևմուտքի գերզարգացած երկրներում որակապես փոխվել է բնակչության սոցիալական կազմը, մեծացել է մրավորականության դերը հասարակության մեջ, բարձր որակավորում ունեցող**

մասնագետներն ու կառավարիչները արտադրության գլխավոր հենասյուններից են:

ԳՏՀ-ի դարաշրջանում կատարված որակական փոփոխությունները ձևավորեցին միլիոնավոր մարդկանց նոր **կենսակերպը**: Ի հայտ եկավ **արժեքների նոր համակարգ**: Արդեն ասվել է, որ մեր օրերում շատ աշխատողների համար առաջնային է ոչ թե նյութական փոխհատուցումը, այլ ստեղծագործաբար աշխատելը և իր երազանքներն իրագործելը:

Գիտատեխնոլոգիական և սոցիալական առաջընթացը հանգեցրել է **ժամանակի և տարածության մասին նոր պայրկերացումների**: Հեռահաղորդակցման արդիական միջոցներն ու հնարավորությունները տեղեկատվությունը վայրկենապես հասցնում են աշխարհի ցանկացած վայր՝ մարդկանց մեջ ձևավորելով **միաժամանակության և ամենուրեքության զգացողություններ**: Մարդը ընդունակ է դարձել միաժամանակ լինելու իր ֆիզիկական ներկայության փաստացի վայրից հեռու տարբեր վայրերում ու մասնակցելու տարբեր իրադարձությունների:

Հասարակական գիտակցության մեջ ամրակայվել է **հասարակության աստիճանական զարգացման գաղափարը**. նախկինում եղած սոցիալական հակամարտությանը և պայքարին **փոխարինելու են եկել փոխզիջման, համակեցության ու համագործակցության** սկզբունքները:

Համամարդկային շահերի գիտակ-

ցումը, բոլոր ազգերի ու ժողովուրդների մշակութային ժառանգության պահպանումն ու զարգացումը, արդիականության համաշխարհային

հիմնախնդիրների լուծման անհրաժեշտությունը դարձել են ժամանակակից մարդու մտածելակերպի և գործելակերպի բնութագրիչներ:

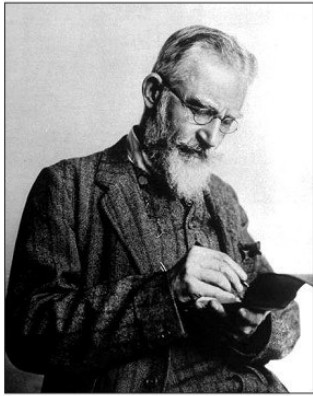
ՀԱՐՑԵՐ ԵՎ ԱՌԱՋԱԴՐԱՆՔՆԵՐ

1. Պարզաբանե՞ք կրթական համակարգի շարունակական զարգացման պատճառները նորագույն շրջանում: Ի՞նչ աստիճաններից է կազմված արդի կրթական համակարգը: Ի՞նչ դեր է խաղում բարձրագույն կրթությունը մարդկանց կյանքում: Ե՞րբ է սկսվել Բոլոնիայի գործընթացը, ո՞րն է դրա գլխավոր նպատակը: Որո՞նք են կրթության բնագավառի զարգացման արդի երկու գաղափարադրույթները. փորձե՞ք պարզաբանել դրանց էությունը:
2. Ներկայացրե՞ք գիտության զարգացման ընթացքը XX դ. առաջին կեսին: Բնական և կիրառական գիտությունների ի՞նչ նոր ուղղություններ առաջացան: Անվանի ի՞նչ գիտնականների գիտե՞ք. նրանցից որևէ մեկի մասին պատրաստե՞ք զեկուցում և ներկայացրե՞ք դասարանում:
3. Գիտության մեծագույն նվաճումները XX դ. երկրորդ կեսին ինչո՞վ էին պայմանավորված: Վերհիշե՞ք, թե ինչ է գիտատեխնիկական հեղափոխությունը:
4. Կազմե՞ք աղյուսակ և ներկայացրե՞ք գիտության տարբեր բնագավառների նվաճումները XX դարում: Օրինակներով ցոյց տվե՞ք հայ գիտնականների ներդրումը համաշխարհային գիտության մեջ:
5. Որո՞նք են նորագույն շրջանի փիլիսոփայության հիմնական ուղղությունները և ուսումնասիրության գլխավոր հարցերը: Ներկայացրե՞ք հասարակական մյուս գիտությունների զարգացման ընթացքը, ինչ նվաճումներ արձանագրեց հասարակական միտքը:
6. Վերհանե՞ք նորագույն շրջանում մարդկանց ապրելակերպում և մտածողության մեջ տեղի ունեցած փոփոխությունների հիմնական պատճառները:
7. Փորձե՞ք բնութագրել և ներկայացնել ժամանակակից մարդուն:

§ 5. ԳԵՂԱՐՎԵՍԱԿԱՆ ՄՇԱԿՈՒՅԹԸ

Մարդու մտավոր կյանքը ձևավորում են երկու մշակույթներ՝ գիտական և գեղարվեստական: Գիտությունը, դառնալով առաջընթացի հզորագույն գործոն, չի կարող միայնակ և ան-

բողջովին լցնել մարդու հոգևոր աշխարհը: Արվեստը պատկերավորման զանազան միջոցներով տալիս է մարդուն մշտապես հուզող այնպիսի հարցերի պատասխաններ, ինչպիսիք են

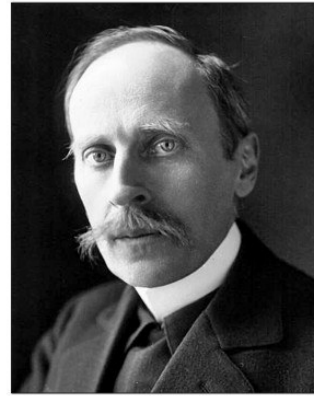

Բեռնարդ Շոու

կյանքի իմաստը, խիղճը և պարտքը, բարին և չարը, գեղեցիկը, սերը, արդարությունը, ազատությունը և այլն:

Գրականությունը: Արևմտյան քաղաքակրթության ճգնաժամը, որը խորությամբ դրսևորվեց Առաջին աշխարհամարտով, իր արտացոլումը գտավ նաև գեղարվեստական գրականության մեջ: Մեծապես ազդվելով մահաբեր պատերազմից և կանխագգալով ապագայի սոցիալական ցնցումները՝ բազմաթիվ ստեղծագործողներ, հատկապես գրողներն ու բանաստեղծները ընկել էին հոռետեսության կամ ճանճրույթի գիրկը: Նրանք կանգնել էին մարդասիրության և արդարության մասին պատկերացումների վերաիմաստավորման անհրաժեշտության առջև: Այդ հանգամանքը այս կամ այն չափով իր կնիքը թողեց նրանց աշխարհայացքի վրա:

Գրական թեմատիկայում զգալի տեղ զբաղեցրին սոցիալական խնդիրներն ու հակասությունները: Գրողներն անդրադառնում էին հասարակության մեջ գոյություն ունեցող

Ռոմեն Ռոլան

անարդարություններին, ստեղծագործող անհատի ճակատագրին և այլն:

Հանրահայտ **Ռոմեն Ռոլանը** գրեց մի շարք կենսագրական աշխատություններ ականավոր նկարիչների ու երաժիշտների մասին:

Անայոլ Ֆրանսը տպագրեց մի քանի հակարուժուական վեպեր: Ամերիկյան գրողներ **Ֆրանկ Նորիսը**, **Էփթոն Մինկլերը**, **Թեոդոր Դրայզերը**, **Ջոն Սթայնբեքը** ստեղծեցին քննադատական իրապաշտության խոշոր գործեր:

Բեռնարդ Շոուի գործերի շնորհիվ դրամատուրգիան դուրս բերվեց գաղափարական ու գեղարվեստական նոր ուղու վրա: Այդ ժանրում նորարարներ դարձան նաև նորվեգացի **Հենրիկ Իբսենը** և գերմանացի **Գերհարդ Հաուպտմանը**:

Հանրաճանաչ գրողներ **Թոմաս Մանը** և **Ջոն Գոյսուորդին** դարձան, այսպես կոչված, ընտանեկան վեպերի հեղինակներ, որոնց միջոցով խարազանվում էին բուրժուական հարաբերությունները:

1920–ական թվականներին երևան եկավ երիտասարդ տաղանդավոր գրողների մի համաստեղություն՝ *Էռնեստ Հեմինգուեյ, Էրիխ Ռեմարկ, Ռիչարդ Օլդհենգրոն, որոնք իրենց ստեղծագործություններում բողոք էին հայտնում Առաջին աշխարհամարտի մարդկային ահավոր սպանդի դեմ:*

Մոդեռնիզմի ուղղության գրողներ *Ֆրանց Կաֆկայի* և *Մարսել Պրուստի* խոշոր գործերը մեծ ազդեցություն թողեցին գրականության զարգացման վրա:

Նոր ձևավորվող խորհրդային գրականության հիմնական թեման հեղափոխության և քաղաքացիական պատերազմի, նոր հասարակարգի կառուցման հարցերն էին: Գրանց էին նվիրված *Միխայիլ Շոլոխովի* «Խաղաղ Դոն», *Ալեքսեյ Տոլստոյի* «Տառապանքի ուղիներով», *Ալեքսանդր Ֆադեևի* «Ջախջախում» և այլ գեղարվեստական գործեր: Իսկ պոեզիայում (*Վլադիմիր Մայակովսկի, Եղիշե Չարենց* և այլն) տիրապետող էր հեղափոխական պաթոսը:

Երկրորդ աշխարհամարտից հետո առաջին մի քանի տարիների հասարակական–քաղաքական վերելքը գրականության մեջ և արվեստում բերեց իրապաշտական ավանդույթների զորեղացում: Գրական նոր գործերով հանդես եկան համաշխարհային ճանաչում գտած *Թ. Մանր, Է. Ռեմարկը:*

ԱՄՆ–ում շարունակում էին ստեղծագործել հանրաճանաչ գրողներ *Ու. Ֆոլկները* և *Է. Հեմինգուեյը:*

Նրանք գրականության ասպարեզում արժանացան Նոբելյան մրցանակի:

Մոդեռնիստական գրականության մեջ առաջնային տեղ էին զբաղեցնում *Ժան Պոլ Սարտրը* և *Ալբեր Բամյուն:*

XX դ. կեսերին մեծ տարածում գտավ ֆրանսիացի գրող և փիլիսոփա Ժան Պոլ Սարտրի հիմնած ուղղությունը, որը ստացավ *էքզիստենցիալիզմ* անվանումը: Ըստ այդ տեսության՝ մարդն իր էությանը միայնակ է և ազատ՝ ընտրելու իր կյանքի ուղին: Ա. Բամյուն 1957 թ. արժանացավ Նոբելյան մրցանակի: 1964 թ. Նոբելյան մրցանակ շնորհվեց նաև Սարտրին, որից, սակայն, գրողը հրաժարվեց:

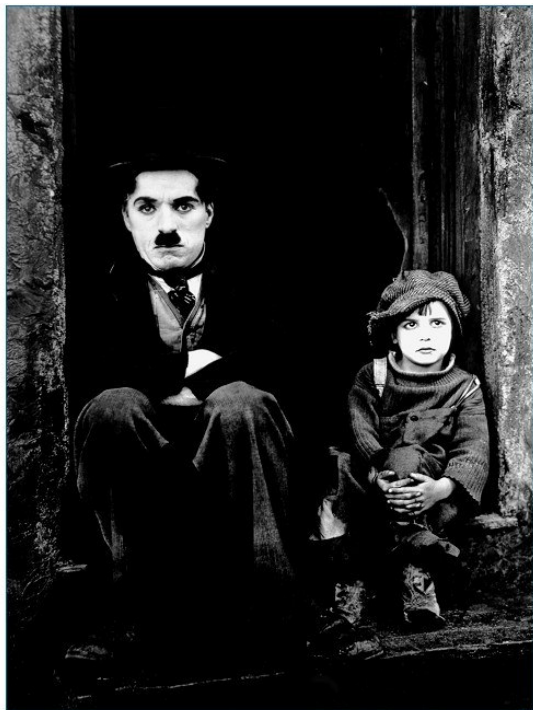
1960–ական թվականներից աշխարհում ամենակարդացվող հեղինակներից էին լատինաամերիկյան ավանգարդիզմի ներկայացուցիչներ *Գաբրիել Գարսիա Մարկեսը, Խորխե Բորխեսը, Խուլիո Կորբուսարը:*

Խորհրդային Միությունում «ձնհալի» շրջանում հայտնվեց երիտասարդ գրողների, հատկապես բանաստեղծների մի բույլ՝ *Եվգենի Եվրուշենկո, Ռոբերտ Ռոժդեստովենսկի, Բելա Ախմադովիչնա, Պարույր Սևակ* և ուրիշներ: Նրանք համարձակորեն առաջ էին քաշում սոցիալ–քաղաքական հարցեր և շատ հաճախ հակասության մեջ մտնում իշխող կուսակցական–պետական վերնախավի հետ: Չնայած խիստ գրաքննությանը՝ նրանք արժեքավոր գործեր ստեղծեցին, իսկ *Ալեքսանդր Սոլժենիցինը, Իոսիֆ Բրոդսկին* խորհրդային կա-

ռավարության որոշմամբ արտաքու-
վեցին երկրից:

Արվեստը: Նորագույն շրջանի
արվեստն աչքի է ընկնում իր բազմա-
զանությամբ ու նորոյթներով: Ստեղ-
ծագործական ու աշխարհայացքային
որոնումների մեջ էին նկարիչները,
քանդակագործները և երաժիշտնե-
րը: Նրանց չէին բավարարում հին՝
դասական արվեստի ձևերն ու ոճերը:
Սկիզբ են առնում նոր, ինչպես նաև
զարգանում նախորդ շրջաններից
եկող ուղղություններ:

1920-ական թթ. հաստատուն քայլե-
րով կյանք մտավ **կինոարվեստը**, որն
աննկարագրելի ժողովրդականություն
է վայելում: Համր կինոյին, որի անգե-

Չարլզ Չապլինը
«Փոքրիկը» համր ֆիլմում, 1921 թ.

Մերի Փիկֆորդ.
համր ֆիլմի լեգենդներից

րագանցելի բարձունքը մնաց **Չարլզ
Չապլինը**, փոխարինելու եկավ հնչյու-
նային կինոն, որի առաջնեկ՝ «Ջազային
երգիչը» ժապավենի ցուցադրումը կա-
յացավ 1927 թ.: Կինոարվեստում փայ-
լատակեցին նաև **Անդրե Դիդր, Մաքս
Լինդերը, Մերի Փիկֆորդը:**

Կինոարվեստը նոր վերելք ապ-
րեց Երկրորդ աշխարհամարտից
հետո: **Նորիրապաշտական** (սեռոե-
ալիզմ) ուղղության գլուխգործոցներ
դարձան իտալական կինոռեժիսոր-
ներ **Ռ. Ռոսելինիի, Վ. դե Սիկայի,
Լ. Վիսկոնտիի, Ջ. դե Սանտիսի**
նկարահանած ֆիլմերը: Ընդհանրա-
պես, իտալական կինոդպրոցը հա-
մաշխարհային մեծ հռչակ է վայելում:

Հոլիվուդը դարձավ կինոարտադ-
րության համաշխարհային կենտ-
րոնը: Միջազգային մեծ ճանաչում
ստացան կինոռեժիսորներ **Ս. Կուր-
րիկը, Ռ. Մամուլյանը, Ս. Քրամերը,
Ս. Սփիլբերգը, Ֆ. Կոպպոլյան** և
ուրիշներ: Ճապոնական կինոյին մեծ
հռչակ բերեցին **Ա. Կուրոսավայի**, իսկ

զվեղականին՝ **Ի. Բերգմանի** գեղարվեստական ֆիլմերը:

Կինոարվեստի երկնականարում փայլատակեցին այնպիսի աստղեր, ինչպիսիք էին **Գրեյա Գարրոն, Մերիլին Մոնրոն, Մառլոն Բրանդոն** (ԱՄՆ), **Աննա Մանյանին, Սոֆի Լորենը, Մարչելո Մասարոյանին** (Իտալիա), **Ժան Գարենը, Բրիջիտ Բարրոն** (Ֆրանսիա), **Վիվիեն Լին, Չարլզ Լաֆորն** (Անգլիա) և այլն:

Արվեստի այդ բնագավառում փայլուն գործեր ստեղծեցին նաև ԽՍՀՄ-ի, Լեհաստանի և Ֆրանսիայի կինեմատոգրաֆիստները: **Ս. Փարաջանովի, Ա. Տարկովսկու** շնորհիվ կինոարվեստը հասավ նոր բարձունքների:

Ոճերի ու ձևերի բազմազանությամբ այքի է ընկնում նաև երաժշտական արվեստը:

1920-ական թվականներին սկսվեց և հետագա տարիներին տեղի ունեցավ ջազի հաղթարշավը աշխարհով մեկ՝ տալով այնպիսի դեմքեր, ինչպիսիք են **Բենի Գոլդմանը, Լուի Արնսթրոնգը, Էլլա Ֆիցջերալդը** և շատ ուրիշներ: Իսկ ԽՍՀՄ-ում մեծ հեղինակություն էին վայելում **Լենինի Ուրյոսովի, Օլեգ Լունդստրեմի, Արտեմի Ավսազյանի** և **Էդի Ռոզների** ջազային նվագախմբերը:

Նոր ուղղություն էր **ոռք երաժշտությունը**, որը 1960-ական թթ. ԱՄՆ-ից հեղեղի նման տարածվեց ամբողջ աշխարհով մեկ:

Երաժշտական կյանքի վրա իրենց անջնջելի կնիքն են դրել այնպիսի հանճարեղ կոմպոզիտորներ, ինչպի-

սիք են **Ս. Պրոկոֆևր, Գ. Շոստակովիչը և Ա. Խաչատրյանը**:

Նորագույն շրջանի երգարվեստի ամենափայլուն ներկայացուցիչներից են երգիչներ **Էդիտ Պիաֆը, Շառլ Ազնավուրը, Իվ Մոնյանը** Ֆրանսիայում, **Ֆրենկ Մինստրան, Էլվիս Փրեսլին** ԱՄՆ-ում, **Էլթոն Ջոնը** Անգլիայում և այլն:

Թատերական արվեստում իր թարմությամբ և նորույթով փայլատակեց **Բ. Բրեխտի** թատերական դպրոցը: 1927 թվականին Բերտոլդ Բրեխտը Գերմանիայում իրականացրեց «Երեքգրոշանոց օպերայի» բեմադրությունը: Իր ինքնատիպ բեմականացումներով համաշխարհային հռչակ ձեռք բերեց խորհրդային թատերական արվեստը:

50-մետրանոց այս քանդակը Պիկասոն նվիրել է Չիկագոյի քաղաքացիներին

XX դարի առաջին կեսի գեղանկարչության ավանգարդիստական ուղղության մեջ տարածում գտավ **կուբիզմը**: Այդ հոսանքի հիմնադիրներն էին **Պաբլո Պիկասոն** և **Ժորժ Բրակը**: Կուբիզմի ներկայացուցիչները աշխարհը պատկերում էին պարզ երկրաչափական կառուցվածքների ձևով՝ աղավաղելով առարկաների իրական տեսքը:

Այս շրջանի գեղարվեստական մշակույթի հայտնի ուղղություններից է **էքսպրեսիոնիզմը** (լատ. expressio՝ *արտահայտչականություն*), որը արվեստի գլխավոր նպատակ էր հռչակել մարդու հոգևոր աշխարհի պատկերումը: Դրան բնորոշ են իրական առարկաների ծայրահեղ սուբյեկտիվ ընկալումը, ձևախեղված պատկերումը և գունային պայմանականությունը: Այդ ուղղության ներկայացուցիչներից են գերմանացի նկարիչներ **Է. Կիրխները** և **Է. Նոդիեն**:

Խորհրդային կերպարվեստի բնագավառում **Մ. Սարյանի**, **Գեյնեկայի**, **Ե. Քոչարի**, **Է. Ներզիսյանի** և այլ

մեծերի կողքին հայտնվեց շտրիաշատ նկարիչների ու քանդակագործների մի ամբողջ սերունդ:

Ավանգարդիստական հոսանքներից է նաև Իտալիայում ձևավորված **ֆուտուրիզմը** (լատ. futurum՝ *սպասարձակ*), որի տիպիկ ներկայացուցիչներից էին **Գ. Սևերինին** և **Ու. Բոչչոնին**: Ֆուտուրիստները ձգտում էին գեղանկարչության և քանդակագործության մեջ արտահայտելու ժամանակի և դրա հետ կապված շարժման գաղափարը: Ֆուտուրիստների ստեղծագործության մեջ դա արվում էր մեխանիկորեն. օրինակ՝ վազող ձին պատկերվում էր ոչ թե չորս, այլ տասներկու ոտքով՝ շարժման տարբեր փուլերի «համատեղման» հետևանքով:

Գինո Սևերինի. «Երկնագույն պարուհին»

Համադրելով ֆուտուրիզմի և կուբիզմի հնարքները՝ նկարիչը բնական ձևերը փարբեր մակարդակներում մասնատում է նկարչական օբյեկտի առանձին դրվագների, որոնք կրկնապատկվում, բազմանում են, որի արդյունքում շեշտադրվում են պարուհու շարժումները՝ պարի դինամիկան:

Այս շրջանում առաջանում է մոդեռնիստական նոր ուղղություն՝ **վերացականությունը** (աբստրակցիոնիզմ), որը մեծ տարածում գտավ ամենից առաջ ԱՄՆ-ում և հատկապես 1940–1960–ական թթ.: Վերացական նկարչությունը գույների և ձևերի համադրություն է՝ բոլորովին զրկված առարկայությունից: Այդ ուղղության հիմնադիրներից է **Վ. Կանդինսկին**: Նրա կարծիքով նկարի մեջ առաջնայինը ոչ թե թեման է, այլ գունային համադրությունները, գունային սիմվոլիկան:

XX դարի ավանգարդիստական ուղղության խոշոր հոսանք է **սյուրռեալիզմը** (ֆրանսերեն surrealism՝ գերռեալիզմ): Այս ոճի հետևորդները առարկաներին տալիս են իրականության պատրանք, միավորում իրականը և ոչ իրականը: Սյուրռեալիզմի խոշոր ներկայացուցիչներն են **Ս. Գալիև, Խ. Միրոն և Իվ Տանգին**:

Լատինական Ամերիկայի արվեստում տեղի ունեցած խոշոր փոփոխություններն անմիջականորեն կապված էին մեքսիկական «Մեծ եռյակի» գործունեության հետ: **Դ. Միկելոն, Դ. Ռիվերան, Խ. Օրոսկոն** ստեղծեցին կոթողային գեղանկարչության նմուշներ:

Հետպատերազմյան երկու տասնամյակների ընթացքում կերպարվեստում առաջատար դեր էին կատարում Նյու Յորքի ու եվրոպական դպրոցները: Առաջին դպրոցի փայլուն ներկայացուցիչներ են **Ջ. Փոլորը, Արշիլ Գորկին** և այլք: Եվրոպա-

Վասիլի Կանդինսկի

կան դպրոցը հիմնականում ներկայանում է հայտնի վարպետներով՝ **Պ. Պիկասո, Ա. Մադիս, Ֆ. Լեժե, Ս. Դալի, Մ. Շագալ**:

1960–ական թվականներին ամերիկյան էքսպրեսիոնիզմին որպես հակակշիռ ստեղծվեց **փոփ-արթը**: Նրա կողմնակիցների կարծիքով ամեն իր կարող է արվեստի առարկա լինել: Նշված ուղղության առավել հայտնի վարպետներ են **Ռ. Ռաուշենբերգը, Ջ. Ջոնսը, Կ. Օլդենբուրգը**:

Այս տարիներին ասպարեզ եկավ նաև **օպ-արթը** (օպտիկական արվեստը): Օգտագործելով տարբեր բարդ սարքավորումներ՝ օպտիկական արվեստի ներկայացուցիչները ստեղծում էին շարժման և ռիթմի պատրանք, որի շնորհիվ հասնում էին տեսողական՝ գունային և ռիթմային տարբեր էֆեկտների: Խոշոր ներկայացուցիչներից է **Վ. Վազարելին**:

Սալվադոր Դալի

1970–1980–ական թվականներին տեղի է ունենում ճարտարապետական մտքի վերակողմնորոշում: Հետմոդեռնիստական ուղղության ներկայացուցիչներն են աշխարհաճանաչ ճարտարապետներ *Լը Կորբյուզիեն, Վան դեր Ռոեն, Վ. Գրոպիուսը, Ֆ. Ռայթը*: Նույն այդ ժամանակահատվածում ճանաչում է գտնում հայտեք (քարձր տեխնոլոգիա) ճարտարապետական ուղղությունը, որը շինարարության ժամանակ օգտագործում է տեխնիկական միջոցներ և տարբեր տեսակի կառուցվածքներ:

ՀԱՐՑԵՐ ԵՎ ԱՌԱՋԱԴՐԱՆՔՆԵՐ

1. Թվարկեք XX դարի գրականության տիրապետող ուղղությունները: Այդ շրջանի հայտնի հեղինակների ինչ ստեղծագործությունների եք ծանոթ: Պատրաստեք փոքրիկ ելույթ որևէ հեղինակի և նրա ստեղծագործության մասին: Աղյուսակով ներկայացրեք գրական տարբեր ուղղությունները, նշանավոր հեղինակների, նրանց ստեղծագործությունները: Ինչ ներդրում են ունեցել հայ հեղինակները գրականության ասպարեզում:
2. Թվարկեք նորագույն շրջանի արվեստի տիրապետող ուղղությունները և հոսանքները: Հայտնի հեղինակների ինչ ստեղծագործությունների եք ծանոթ:
3. Համեմատեք սոցիալիստական և արևմտյան մշակույթները, նշեք նմանություններն ու տարբերությունները:
4. Համաշխարհային ճանաչում ունեցող ինչ հայ հեղինակների գիտեք՝ ա) գրականության, բ) երաժշտության, գ) կինոյի, դ) կերպարվեստի բնագավառում: Պատրաստեք ռեֆերատ նրանցից որևէ մեկի մասին:

ԺԱՄԱՆԱԿԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆ

- 1918 թ. նոյեմբերի 11 — Գերմանիայի անձնատուր լինելը: Առաջին աշխարհամարտի ավարտը
- 1919 թ. հունվարի 18 — Փարիզի խաղաղության վեհաժողովի բացումը
- 1919 թ. հունիսի 28 — Վերսալի պայմանագրի ստորագրումը
- 1919–1946 թթ. — Ազգերի լիգայի գործունեությունը
- 1920 թ. օգոստոսի 10 — Սևրի պայմանագրի ստորագրումը
- 1921 թ. մարտի 16 — Ռուս-թուրքական պայմանագրի կնքումը Մոսկվայում
- 1921–1928 թթ. — Նոր տնտեսական քաղաքականության (նէպ) շրջանը խորհրդային հանրապետություններում, ապա՝ ԽՍՀՄ-ում
- 1921 թ. նոյեմբեր — — Վաշինգտոնի վեհաժողովը
- 1922 թ. փետրվար —
- 1922–1943 թթ. — Մուսոլինիի ֆաշիստական վարչակարգը Իտալիայում
- 1922 թ. — ԽՍՀՄ-ի կազմավորումը
- դեկտեմբերի 30
- 1923 թ. — Հանրապետության հռչակումը Թուրքիայում
- 1923–1929 թթ. — Բարգավաճման ժամանակաշրջանը ԱՄՆ-ում
- 1924 թ. — Դիվանագիտական հարաբերությունների հաստատումը ԽՍՀՄ-ի և Մեծ Բրիտանիայի, Ֆրանսիայի, Չինաստանի միջև
- 1924 թ. — Չ. Գաուեսի ծրագրի ընդունումը
- 1924 թ. — Լեյբորիստների առաջին կառավարությունը Անգլիայում
- Ռ. Մակդոնալդի վարչապետությամբ
- 1925 թ. — Փահլավիների արքայատոհմի հաստատումը Իրանում
- 1929–1933 թթ. — Համաշխարհային տնտեսական մեծ ճգնաժամը
- 1933 թ. հունվար – — Ֆաշիստական վարչակարգը Գերմանիայում
- 1945 թ. մայիս
- 1933 թ. — Ֆ. Ռուզվելտի «նոր կուրսի» կենսագործման սկիզբը ԱՄՆ-ում
- 1933 թ. — Գերմանիայի և Ճապոնիայի դուրս գալը Ազգերի լիգայի կազմից
- 1934 թ. — ԽՍՀՄ-ի անդամագրվելը Ազգերի լիգային
- 1937 թ. — Իտալիայի դուրս գալը Ազգերի լիգայի կազմից
- 1938 թ. մարտ — Ավստրիայի բռնակցումը Գերմանիային
- 1938 թ. — Մյունխենի «գործարքը»
- սեպտեմբերի 29–30
- 1939 թ. օգոստոսի 23 — Չհարձակման համաձայնագրի ստորագրումը ԽՍՀՄ-ի և Գերմանիայի միջև
- 1939 թ. սեպտեմբերի 1 — Երկրորդ աշխարհամարտի սկիզբը
- 1940 թ. հունիսի 22 — Ֆրանսիայի պարտությունը և դուրս գալը պատերազմից
- 1940–ական թթ. — — Գիտատեխնիկական հեղափոխության առաջին փուլը
- 1960–ական թթ. — ավարտը
- 1941 թ. հունիսի 22 – — Խորհրդային Միության ժողովուրդների Հայրենական մեծ պատերազմը
- 1945 թ. մայիսի 9

- 1942 թ. հունվարի 1 — Հակահիտլերյան միության ձևավորումը
- 1942 թ. նոյեմբերի 19 — Ստալինգրադի հաղթական ճակատամարտը. արմատական բեկման սկիզբը աշխարհամարտի ընթացքում
- 1943 թ. փետրվարի 2 — Կուրսկի ճակատամարտը, արմատական բեկման ավարտը աշխարհամարտի ընթացքում
- 1943 թ. հուլիսի 5 — օգոստոսի 23 — Կուրսկի ճակատամարտը, արմատական բեկման ավարտը աշխարհամարտի ընթացքում
- 1943 թ. նոյեմբերի 28 – դեկտեմբերի 1 — ԱՄՆ–ի, Մեծ Բրիտանիայի և ԽՍՀՄ–ի ղեկավարների՝ Մեծ եռյակի հանդիպումը Թեհրանում
- 1944 թ. հունիսի 6 — Երկրորդ ճակատի բացումը Եվրոպայում
- 1945 թ. փետրվարի 4–11 — ԱՄՆ–ի, Մեծ Բրիտանիայի և ԽՍՀՄ–ի ղեկավարների հանդիպումը Յալթայում
- 1945 թ. մայիսի 9 — Ֆաշիստական Գերմանիայի լիակատար պարտությունը. Մեծ հաղթանակի օրը
- 1945 թ. հուլիսի 17 – օգոստոսի 2 — Հաղթող երկրների Պոտսդամի կոնֆերանսը
- 1945 թ. օգոստոսի 6 և 9 — ԱՄՆ–ի կողմից ճապոնական Հիրոսիմա և Նագասակի քաղաքների ատոմային ռմբահարումը
- 1945 թ. սեպտեմբերի 2 — Երկրորդ աշխարհամարտի ավարտը
- 1945 թ. հոկտեմբերի 24 — Միավորված ազգերի կազմակերպության (ՄԱԿ) պաշտոնական գործունեության սկիզբը
- 1945 թ. նոյեմբերի 20 — 1946 թ. հոկտեմբերի 1 — Նյուրնբերգյան դատավարությունը
- 1946 թ. մարտի 5 — Չերչիլի ճառը ԱՄՆ–ի Ֆոլտոն քաղաքում՝ սառը պատերազմի սկիզբը
- 1947 թ. հունիս — Մարշալի պլանի ընդունումը
- 1947–1964 թթ. — Ներուն՝ Հնդկաստանի վարչապետ
- 1948 թ. — Իսրայել պետության կազմավորումը
- 1949 թ. — Եվրոպայի խորհրդի ստեղծումը
- 1949 թ. հունվարի 6 — Տնտեսական փոխօգնության խորհրդի (ՏՓԽ) ստեղծումը
- 1949 թ. ապրիլի 4 — Հյուսիսատլանտյան դաշինքի՝ ՆԱՏՕ–ի ստեղծումը
- 1949 թ. սեպտեմբեր — ԳԴՀ–ի կազմավորումը
- 1949 թ. հոկտեմբերի 1 — Չինական Ժողովրդական Հանրապետության հռչակումը
- 1949 թ. հոկտեմբեր — ԳԺՀ–ի կազմավորումը
- 1950 թ. — Հնդկաստանի լիակատար անկախության հռչակումը
- 1950–1953 թթ. — Կորեական պատերազմը
- 1952 թ. — Թուրքիայի անդամագրվելը ՆԱՏՕ–ին
- 1954 թ. — Աշխարհում առաջին ատոմային էլեկտրակայանի ստեղծումը ԽՍՀՄ–ում
- 1955 թ. մայիսի 14 — Վարշավայի պայմանագրի ստորագրումը. սոցիալիստական երկրների ռազմաքաղաքական խմբավորման ստեղծումը
- 1957 թ. — Եվրոպական տնտեսական համագործակցության ստեղծումը
- 1957 թ. — Երկիր մոլորակի առաջին արհեստական արբանյակի ուղարկումը տիեզերք ԽՍՀՄ–ի կողմից
- 1958–1969 թթ. — Շառլ դը Գոլը՝ Ֆրանսիայի նախագահ
- 1958 թ. — Մեծ թռիչքի քաղաքականության սկիզբը Չինաստանում

- 1960 թ. — Զինվորական հեղաշրջումը Թուրքիայում գեներալ Գյուրսելի գլխավորությամբ
- 1960 թ. — Աֆրիկայի տարին. 17 երկրների անկախանալը Աֆրիկայում
- 1961 թ. ապրիլի 12 — Առաջին մարդը տիեզերքում. Յուրի Գագարինի շուրջերկրյա թռիչքը
- 1961 թ. — *Չմիացած երկրների շարժում* կազմակերպության հիմնադրումը
- 1961 թ. — Բեռլինի պատի՝ սառը պատերազմի խորհրդանիշի կառուցումը
- 1962 թ. — Կարիբյան ճգնաժամը
- 1964–1973 թթ. — Ամերիկա–վիետնամական պատերազմը
- 1966–1976 թթ. — «Մշակութային հեղափոխությունը» Չինաստանում
- 1968 թ. — «Պրահայի գարունը»
- 1969 թ. — Ամերիկացի երեք տիեզերագնացների իջնելը Լուսնի վրա
- 1970–ական թթ. մինչև մեր օրերը — Գիտատեխնիկական հեղափոխության երկրորդ փուլը
- 1975 թ. օգոստոսի 1 — Հելսինկիում 33 եվրոպական պետությունների, ԱՄՆ–ի և Կանադայի ղեկավարների հրավիրած Եվրոպայում անվտանգության ու համագործակցության խորհրդակցության (ԵԱՀԽ) կողմից եզրափակիչ ակտի ստորագրումը. ազգերի ինքնորոշման իրավունքի ամրագրումը տասը հիմնական սկզբունքների շարքում
- 1976 թ. — Առաջին անհատական համակարգչի ստեղծումը
- 1979 թ. ապրիլի 1 — Իրանի Իսլամական Հանրապետության հռչակումը
- 1979–1990 թթ. — Մ. Թեոչերը՝ Մեծ Բրիտանիայի առաջին կին վարչապետ
- 1979–1989 թթ. — Խորհրդային Միության ռազմական միջամտությունը Աֆղանստանում
- 1985 թ. — Վերակառուցման քաղաքականության սկիզբը ԽՍՀՄ–ում
- 1988 թ. փետրվարի 20 — Ղարաբաղի (Արցախ) հիմնախնդրի լուծման նորագույն փուլի սկիզբը
- 1989–1990 թթ. — «Թավշյա հեղափոխությունները» Արևելյան Եվրոպայի սոցիալիստական երկրներում
- 1990 թ. — Իրաքի ագրեսիան Քուվեյթի դեմ
- 1990 թ. — Գերմանիայի վերամիավորումը
- 1990 թ. — Աբխազիայի անկախության հռչակումը
- 1990–1998 թթ. — Հ. Քոլը՝ միավորված Գերմանիայի առաջին վարչապետ
- 1991 թ. — Եվրոպայում անվտանգության և համագործակցության խորհրդակցության (ԵԱՀԽ) վերանվանումը և վերածվելը մշտական գործող մարմնի՝ Եվրոպայում անվտանգության և համագործակցության կազմակերպության (ԵԱՀԿ)
- 1991–1999 թթ. — Բ. Ելցինը՝ Ռուսաստանի Դաշնության նախագահ
- 1991 թ. օգոստոսի 19–21 — Պահպանողական ուժերի խռովությունը ԽՍՀՄ–ում. պետական հեղաշրջման անհաջող փորձը
- 1991 թ. սեպտեմբերի 2 — Լեռնային Ղարաբաղի Հանրապետության հռչակումը
- 1991 թ. — Սոցիալիզմի համաշխարհային համակարգի փլուզումը
- 1991 թ. դեկտեմբեր — ԱՊՀ–ի ստեղծումը, ԽՍՀՄ–ի փլուզումը
- 1992 թ. — Մասստրիխտյան պայմանագիրը՝ Եվրոպական Միության ստեղծումը

- 1999 թ. մարտ — ՆԱՏՕ-ի գորքերի ներխուժումը Հարավսլավիա
- 1999 թ. հունիսի 19 — Բոլոնիայի հոչակագրի ստորագրումը 29 երկրների կողմից. Եվրոպական կրթական ընդհանուր տարածքի ստեղծման գործընթացի սկիզբը
- 2001 թ. հունվար — Հայաստանի Հանրապետության անդամակցելը Եվրոպայի խորհրդին
- 2001 թ. — Շանհայի համագործակցության կազմակերպության ստեղծումը
- 2001 թ. սեպտեմբերի 11 — «Ալ Բայիդա» ահաբեկչական կազմակերպության կողմից իրակա-նացված գործողությունները ԱՄՆ-ում
- 2005 թ. — Ա. Մերքելը՝ Գերմանիայի առաջին կին վարչապետ
- 2008 թ. — Կոտվոյի անկախության ճանաչումը մի շարք երկրների կողմից
- 2008 թ. օգոստոս — Ռուս-վրացական պատերազմը
- 2008 թ. օգոստոս — Աբխազիայի և Հարավային Օսիայի անկախության ճանաչումը Ռուսաստանի Դաշնության կողմից
- 2008–2015 թթ. — Համաշխարհային տնտեսական նոր ճգնաժամը
- 2010 թ. դեկտեմբեր — 2011 թ. — Հեղափոխությունները, ապստամբությունները և զանգվածային ելույթները արաբական աշխարհում՝ Արաբական գարունը
- 2014 թ. — Հեղափոխական «Մայդանը» Ուկրաինայում. Ղրիմի երկրորդ միացումը Ռուսաստանին
- 2016 թ. — Դ. Թրամփի ընտրվելը ԱՄՆ նախագահ
- 2017 թ. — Է. Մակրոնը՝ Ֆրանսիայի նախագահ
- 2018 թ. — Վ. Պուտինի չորրորդ անգամ ընտրվելը ՌԴ նախագահ
- 2018 թ. ապրիլ–մայիս — «Թավշյա» հեղափոխությունը Հայաստանի Հանրապետությունում

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹՅՈՒՆ

Ներածություն 3

ԲԱԺԻՆ Ա. ԱՐԴՅՈՒՆԱԲԵՐԱԿԱՆ ՀԱՍԱՐԱԿՈՒԹՅԱՆ ՃԳՆԱԺԱՄԸ. ԵՐԿՐՈՐԴ ՀԱՄԱՇԽԱՐՀԱՅԻՆ ՊԱՏԵՐԱԶՄԸ

ԳԼՈՒԽ 1. ՎԵՐՍԱԼ-ՎԱՇԻՆԳՏՈՆՅԱՆ ՀԱՄԱԿԱՐԳԸ 5

§ 1. Առաջին աշխարհամարտի արդյունքների ամփոփումը 5
 § 2. Ազգերի լիգան: Մանդատային համակարգը..... 10

ԳԼՈՒԽ 2. ՀԱՍԱՐԱԿԱԿԱՆ ԶԱՐԳԱՅՄԱՆ ՀԻՄՆԱԿԱՆ ՈՒՂՂՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ 14

§ 1. Եվրոպակենտրոն աշխարհը..... 14
 § 2. Արևմտյան ժողովրդավարության երկրները 19
 § 3. Արևելյան Եվրոպայի նոր պետությունները..... 24
 § 4. Ամբողջատիրական վարչակարգերը..... 28
 § 5. Ամբողջատիրական վարչակարգը ԽՍՀՄ-ում 34

ԳԼՈՒԽ 3. ՍՈՑԻԱԼ-ՏՆՏԵՍԱԿԱՆ ԿՅԱՆՔԸ 1920-1930-ԱԿԱՆ ԹՎԱԿԱՆՆԵՐԻՆ 40

§ 1. Բարգավաճման ժամանակաշրջանը..... 40
 § 2. Համաշխարհային տնտեսական մեծ ճգնաժամը և դրա հաղթահարման ուղիները..... 45
 § 3-4. Սոցիալիզմի խորհրդային տնտեսական մոդելը 49

ԳԼՈՒԽ 4. ԱՐԵՎԵԼՔԻ ԵՐԿՐՆԵՐԸ 58

§ 1-2. Մերձավոր և Միջին Արևելքի երկրները XX դարի առաջին կեսին 58
 § 3. Ճապոնիան, Չինաստանը, Հնդկաստանը և արդիականացումը 66

ԳԼՈՒԽ 5. ՄԻԶԱԶԳԱՅԻՆ ՀԱՐԱԲԵՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ 72

§ 1-2. Միջազգային հարաբերությունները Երկրորդ աշխարհամարտի նախօրյակին 72

ԳԼՈՒԽ 6. ԵՐԿՐՈՐԴ ՀԱՄԱՇԽԱՐՀԱՅԻՆ ՊԱՏԵՐԱԶՄԸ (1939-1945 ԹԹ.) 79

§ 1. Երկրորդ համաշխարհային պատերազմի պատճառները, սկիզբը, փուլերը..... 79
 § 2. Խորհրդային Միության Հայրենական մեծ պատերազմը:
 Հակահիտլերյան խմբավորման ստեղծումը 85
 § 3. Երկրորդ աշխարհամարտի ավարտը, հանրագումարները 91

ԲԱԺԻՆ Բ. ԱՇԽԱՐՀԸ ՍԱՌԸ ՊԱՏԵՐԱԶՄԻ ԺԱՄԱՆԱԿԱՇՐՋԱՆՈՒՄ

ԳԼՈՒԽ 7. ՍԱՌԸ ՊԱՏԵՐԱԶՄԸ..... 96

§ 1. Աշխարհի բաժանումը երկու հակադիր խմբավորումների 96
 § 2. Սառը պատերազմի «տաք» դրսևորումները..... 104

ԳԼՈՒԽ 8. ԵՐԵՔ ԱՇԽԱՐՀ..... 109

§ 1. Արևմտյան աշխարհի զարգացման միտումները 109

§ 2. ԱՄՆ-ը սառը պատերազմի ժամանակաշրջանում	112
§ 3. Մեծ Բրիտանիա և Ֆրանսիա.....	116
§ 4. Գերմանիա և Իտալիա	122
§ 5. Սոցիալիստական ճամբարը.....	126
§ 6. Խորհրդային վերակառուցումն ու սոցիալիստական համակարգի փլուզման գործընթացը	131
§ 7. Գաղութային համակարգի փլուզումը: Երրորդ աշխարհը	136

ԳԼՈՒԽ 9. ՄԻԱՄԱՆԱՑՄԱՆ ՄԻՏՈՒՄՆԵՐՆ ՈՒ ՄԻԶԱԶԳԱՅԻՆ ԿԱՌՈՒՅՑՆԵՐԸ..... 143

§ 1. Միավորված ազգերի կազմակերպությունը.....	143
§ 2. Միասնացման միտումները: Եվրոպական միասնացումը.....	147

ԳԼՈՒԽ 10. ՏՆՏԵՍԱԿԱՆ ԶԱՐԳԱՑՄԱՆ ՈՒՂԻՆԵՐԸ 151

§ 1-2. Կապիտալիստական և սոցիալիստական երկրների տնտեսական զարգացման արդյունքները.....	151
---	-----

ԳԼՈՒԽ 11. ԱՐԵՎԵԼՔԻ ԵՐԿՐՆԵՐԸ XX ԴԱՐԻ ԵՐԿՐՈՐԴ ԿԵՍԻՆ 161

§ 1. Մերձավոր Արևելքի երկրները	161
§ 2. Չինաստան, Հնդկաստան, Ճապոնիա. արդիականացման տարաձևերը.....	169

ԳԼՈՒԽ 12. ՀԵՏԱՐԴՅՈՒՆԱԲԵՐԱԿԱՆ ՀԱՍԱՐԱԿՈՒԹՅԱՆ ԶԵՎԱՎՈՐՈՒՄԸ 175

§ 1. Գիտատեխնիկական հեղափոխության արդյունքները	175
§ 2. Հետարդյունաբերական (տեղեկատվական) հասարակությունը.....	180

ԲԱԺԻՆ Գ. ԱՇԽԱՐՀՆ ԱՐԴԻ ՓՈՒԼՈՒՄ

ԳԼՈՒԽ 13. ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ՆՈՐ ԻՐԱԴՐՈՒԹՅՈՒՆՆ ԱՇԽԱՐՀՈՒՄ 185

§ 1. Նոր աշխարհակարգը.....	185
§ 2. ԽՍՀՄ-ի փլուզումն ու նորանկախ պետությունների առաջացումը	190
§ 3. ՆԱՏՕ-ն և տարածաշրջանային նոր հակամարտությունները	197
§ 4. Ազգերի ինքնորոշման հիմնախնդիրն ու չճանաչված պետությունները	201
§ 5. Աշխարհի ժողովրդավարացման գործընթացը.....	207

ԳԼՈՒԽ 14. ԱՐԴԻ ՀԱՄԱՇԽԱՐՀԱՅԻՆ ՀԻՄՆԱԽՆԴԻՐՆԵՐԸ..... 212

§ 1. Մարդկության առջև ծառայած հիմնախնդիրները.....	212
§ 2. Պատերազմի ու խաղաղության հիմնախնդիրը.....	217
§ 3. Քաղաքակրթության զարգացման հեռանկարները XXI դարում	222

ԳԼՈՒԽ 15. ՆՈՐԱԳՈՒՅՆ ՇՐՋԱՆԻ ՄՇԱԿՈՒՅԹԸ 226

§ 1-2. Մշակույթի զարգացման փուլերը, պայմաններն ու միտումները.....	226
§ 3-4. Կրթության և գիտության դարաշրջանը	232
§ 5. Գեղարվեստական մշակույթը	242

Ժամանակագրություն.....	250
------------------------	-----

ՎԱՀՐԱՄ ՊԵՏՐՈՍՅԱՆ, ԱՐԱՄ ՆԱԶԱՐՅԱՆ, ՌՈՒԲԵՆ ՍԱՖՐԱՍՅԱՆ

ՀԱՄԱՇԽԱՐՀԱՅԻՆ ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆ

12-ՐԴ ԳԱՄԱՐԱՆ

ՀՈՒՄԱՆԻՏԱՐ ՀՈՍՔ

Հրատարակչության տնօրեն՝	Էմին Մկրտչյան
Տեխնիկական խմբագիր՝	Նվարդ Փարսադանյան
Համակարգչային ձևավորումը՝	Անահիտ Պետրոսյանի
Շապիկի համակարգչային ձևավորումը՝	Արևիկ Հակոբյանի
Քարտեզների մշակումը՝	Աննա Գալոյանի
Վերստուգող արբազրիչ՝	Ազնիվ Նասլյան

Քարտեզները՝ Գեղամ Բաղայանի (էջեր 35, 83, 86, 94, 98–99, 188, 192)
Գրիգոր Բեգլարյանի (էջեր 137, 163, 171)

Հեղինակային բոլոր իրավունքները պաշտպանված են:

Շապիկին

Մոսկվայի Կրեմլը և Վափլի Երանելու տաճարը © iStockphoto.com/Dmitry Mordvintsev, Ալբերտ Այնշթայն © Ferdinand Schmutzer, Ելիզավետա II © NASA/Bill Ingalls, Վիլյամ Սարոյան © Al Aumuller

Օգտագործված նկարներ

Էջ 19 © Bain News Service, էջ 22 © Harry Shipler, էջ 23 © Elias Goldensky, էջ 33 © Istituto Nazionale Luce, էջ 101 © National Archives, էջ 103 © Federal Government, էջ 107 © Mikhail Evstafiev, էջ 113 © Cecil Stoughton, White House, էջ 117 © NASA/Bill Ingalls, էջ 121 © Library of Congress USA, էջ 125 © Presidency of Italian Republic, էջ 132 © White House Photo Office, էջ 141 © UN/DPI, էջ 144 © iStockphoto.com/Dave Long, էջ 177 © NASA, էջ 181 © Էմին Մկրտչյան, էջ 184 © iStockphoto.com/Anton Sokolov, էջ 189, <http://www.premier.gov.ru/premier/albums/33216.html#photo=42593>, էջ 197 © DoD photo Master Sgt./James M. Bowman, էջ 204 © Lori-m, էջ 214 © G. Paumier, էջ 215 © Eric J. Tilford, էջ 218 © Lance Corporal Samantha L. Jones, USMC, էջ 229 © Noebse, էջ 230 © Հովհաննես Կարապետյան, էջ 236 © Calibuon, էջ 243 © Agence Meurisse, էջ 246 © J. Crocker, էջ 249 © Roger Higgins

ISBN 978-99941-1-911-0

Տպագրությունը՝ օֆսետ: Չափսը՝ 70x100 1/16: Թուղթը՝ օֆսետ
Ծավալը՝ 16 տպ. մամուլ, 20,8 պայմ. մամուլ: Տարատեսակը՝ «Ասպետ»
Պատվեր՝ 03/Հ-17: Տպաքանակը՝ 2869

«ԶԱՆԳԱԿ» ՀՐԱՏԱՐԱԿՉՈՒԹՅՈՒՆ

ՀՀ, 0051, Երևան, Կոմիտասի պող. 49/2

Հեռ.՝ (+37410) 23 25 28, էլ. փոստ՝ info@zangak.am

Էլ. կայքեր՝ www.zangak.am, www.book.am

Ֆեյսբուքյան կայքէջ՝ www.facebook.com/zangak

